ISSN 1309-4815

MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi - MSFAU Journal of Social Sciences Cilt 3 Sayı 20/ Güz 2019 *Vol 3 Issue 20/ Fall 2019*

MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi

MSFAU Journal of Social Sciences

Cilt 3 Sayı 20/ Güz 2019 *Vol 3 Issue 20/ Fall 2019*

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE KENT / *THE CITY INSIDE HISTORICAL PROCESS*

Editoryel Sunuş: Tarihsel Süreç İçerisinde Kent
Editorial Introduction: The City Inside Historical Process
Ferit Baz

Kentleşmenin Kökeni: Mezopotamya'da İlk Kentler
The Origins of Urbanization: First Cities in Mesopotamia
Nihan Naiboğlu

Hellen Polisinin Ortaya Çıkışı: Güncel Çalışmalar Üzerine Değerlendirmeler
The Emergence of the Greek Polis: Implications on Current Studies
Kenan Eren

Augustus'un Anadolu'daki Yapı Politikası
The Building Policy of Augustus in Anatolia
Mehmet Oktan

Kapadokya'daki Hierapolis Kentinden Sıradışı Bir Onurlandırma:
Beş Arkhiereus Annesi Bir Kadın (=ΜΗΤΗΡ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ ΠΕΝΤΕ)
An Extraordinary Honor from the City of Hierapolis in Cappadocia:
A Woman as a Mother of Five Archiereis (=ΜΗΤΗΡ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ ΠΕΝΤΕ)
Ferit Baz

Imparator Zeno Dönemi'nde Cilicia ve Isauria'da Kilise İnşa Faaliyetleri
Church Building Activities in Cilicia and Isauria during the Emperor Zeno Period
Murat Özyıldırım, Yavuz Yeğin

Doğu Avrupa Türk Şehirciliğine Hazar Dönemi'nden Bir Örnek: Mayatsk
An Example for the East European Turkish Urbanism from Khazar Period: Mayatsk
Özlem Oktay Çerezci

Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi
Administration of Cities in the Period of the Great Seljuks
Nevzat Keleş

Oryantalizmi Doğuran İki Başkent: İstanbul – Paris
Two Bedrocks of Orientalism: Istanbul and Paris
Zeki Coşkun

On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Vekayinamelerinde İstanbul Yangınları
Eighteenth Century Istanbul Fires in the Ottoman Chronicles
Filiz Bayram

Edinburgh: Aydınlanmış Bir Şehir Kurmak
Edinburgh: Founding an Enlightened City
Özlem Çaykent ve Ertuğrul Ökten

Belgelerde Union Française ve İstanbul Kent Yaşamındaki Yeri
Union Française in the Documents and its Place in İstanbul's Civic Life
Zeynep Yaman

1950-1960 Yılları Arasında İstanbul'da Kentleşme ve İmar Faaliyetlerine Genel Bakış
Overview of Urbanization and Reconstruction Activities in Istanbul Between 1950-1960
Işıl Tuna

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ | Sosyal Bilimler Enstitüsü

ISSN 1309-4815

Bu Sayının Hakemleri / Academic Referees of This Issue

Prof. Dr. Ali Fuat Örenç *İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Prof. Dr. Ekrem Kalan *Akdeniz Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Prof. Dr. Fatma Nalan Türkmen *Marmara Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Prof. Dr. Fatma Ürekli *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Prof. Dr. Gülgün Koroğlu *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu *Marmara Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Prof. Dr. Mustafa Adak *Akdeniz Üniversitesi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü*
Prof. Dr. Ömer İşbilir *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Prof. Dr. Ömer Osman Umar *Fırat Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Prof. Dr. Saime Yüceer *Uludağ Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Abdullah Duman *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Abidin Temizer *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Altay Tayfun Özcan *Dumlupınar Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Burak Takmer *Akdeniz Üniversitesi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü*
Doç. Dr. Dinçer Savaş Lenger *Akdeniz Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Ebru N. Akdoğu Arca *Akdeniz Üniversitesi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri*
Doç. Dr. Emine Tok *Ege Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Doç. Dr. Emre Erten *İstanbul Üniversitesi, Eski Yunan Dili ve Edebiyatı*
Doç. Dr. Erkan Konyar *İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Esma İgüs *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimari Restorasyon Programı*
Doç. Dr. Fatih Durgun *Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Hüseyin Sami Öztürk *Marmara Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. İbrahim Serbestoğlu *On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Nermin Saybaşılı *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Doç. Dr. Nuray Gökalp Özdil *Akdeniz Üniversitesi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri*
Doç. Dr. Selçuk Seçkin *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Doç. Dr. Uğur Demir *Marmara Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Zehra Aslan *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Zeynep Aycibin Seyitkıran *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Doç. Kaya Üçer *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Erman Şan *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Erpehlivan *Şeyh Edebali Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Tokuş *Bingöl Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Dr. Öğr. Gör. Can Avcı *İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü*
Dr. Öğr. Gör. Nagihan Haliloğlu *İbn Haldun Üniversitesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü*
Dr. Öğr. Gör. Oğuz Yarlıgaş *Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü*

MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi
MSFAU Journal of Social Sciences

Cilt 3 Sayı 20/ Güz 2019

Vol 3 Issue 20/ Fall 2019

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ | Sosyal Bilimler Enstitüsü

MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi/ MSFAU Journal of Social Sciences
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Mimar Sinan Fine Arts University

Cilt 3 Sayı 20/ Güz 2019
Vol 3 Issue 20/ Fall 2019

Yılda iki kez yayınlanan ulusal hakemli dergidir./ This is a national refereed journal published twice a year.

MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanında taranmaktadır. / The journal is indexed by TUBITAK-ULAKBİM Social and Human Sciences Database.

Yayın Dili / Languages of Publication: Türkçe, İngilizce / Turkish, English.

ISSN 1309-4815
Kod: MSGSÜ-SBE-019-10-D1

Sahibi / Owner: MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü adına müdür Prof. Dr. Gülgün Köroğlu/ Director Prof. Dr. Gülgün Köroğlu, on behalf of MSFAU The Institute of Social Sciences

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Doç. Dr. Sezer Özyaşamış Şakar

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Fatma Nalan Türkmen (Marmara Üniversitesi, Sanat Tarihi)
Prof. Dr. Fatma Ürekli (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü)
Prof. Dr. Gül Özyeğin (College of William and Mary, Sociology and Gender, Sexuality, and Women's Studies)
Prof. Dr. Gülgün Köroğlu (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)
Prof. Dr. Hatice Aynur (İstanbul Şehir Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)
Prof. Dr. Kaan H. Ökten (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Felsefe Bölümü)
Prof. Dr. Oğuz Tekin (İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü)
Prof. Dr. Şükrü Aslan (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü)
Prof. Dr. Yaşar Ersoy (Emekli Profesör)
Doç. Dr. Egemen Yılgür (Yeditepe Üniversitesi, Antropoloji Bölümü)
Doç. Dr. Elif Damla Yavuz (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Müzikoloji Bölümü)
Doç. Dr. Elif Koparal (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)
Doç. Dr. Emre Şan (29 Mayıs Üniversitesi, Felsefe Bölümü)
Doç. Dr. Esma İgüs (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu)
Doç. Dr. Hande Sağlam (University of Music and Performing Arts Vienna, Folk Music Research and Ethnomusicology)
Doç. Dr. İlke Boran (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Müzikoloji Bölümü)
Doç. Dr. Özge Ejder Johnson (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Felsefe Bölümü)
Doç. Dr. Sezer Özyaşamış Şakar (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)
Doç. Dr. Zeynep Gülçin Özkişi (Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Nihat Kundak (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)
Dr. Öğr. Üyesi Güçlü Ateşoğlu (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Felsefe Bölümü)
Dr. Öğr. Üyesi Jale Özlem Oktay (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)
Dr. Öğr. Üyesi Özge Şahin (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)
Dr. Anja Slawisch (Edinburgh Üniversitesi, Classics and Archeology)
Dr. Timur Muhittin (Fransa Doğu Dilleri Enstitüsü)
Isabella Caneva (Lecce Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)
Arş. Gör. Nihan Tahtaişleyen (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Müzikoloji Bölümü)

Editör / Editor: Prof. Dr. Şükrü Aslan
Sayı Editörleri / Editors of This Issue: Doç. Dr. Ferit Baz
Yardımcı Editör / Assistant Editor: Doç. Dr. Esma İgüs
İngilizce Dil Editörü / English Language Editor: Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Bilge
Sekreterya / Secretariat: Berfin Atlı, Deniz Diler, Mine Kesgin
Grafik Uygulama / Design: Nadir Geçeroğlu

Kasım 2019'da yayınlanmıştır. / Published in November 2019.

Makalelerin sorumluluğu yazarlara aittir.
Statements in articles are the responsibility of the authors only.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Cumhuriyet Mah. Silahşör Cad. No: 71 Bomonti, Şişli/İstanbul Tel: 0212 246 00 11/ 5303
e-posta / e-mail: sosdermsgsu@gmail.com, sosder@msgsu.edu.tr
web sitesi / website: http://sosbildergi.msgsu.edu.tr/

İçindekiler / Contents

Editoryel Sunuş
Editorial Introduction | **203**
Ferit Baz

Özgün Makale / Original Article
Kentleşmenin Kökeni: Mezopotamya'da İlk Kentler
The Origins of Urbanization: First Cities in Mesopotamia | **211**
Nihan Naiboğlu

Özgün Makale / Original Article
Hellen Polisinin Ortaya Çıkışı: Güncel Çalışmalar Üzerine Değerlendirmeler
The Emergence of the Greek Polis: Implications on Current Studies | **225**
Kenan Eren

Özgün Makale / Original Article
Augustus'un Anadolu'daki Yapı Politikası
The Building Policy of Augustus in Anatolia | **237**
Mehmet Oktan

Özgün Makale / Original Article
Kapadokya'daki Hierapolis Kentinden Sıradışı Bir Onurlandırma: Beş Arkhiereus Annesi Bir Kadın (=ΜΗΤΗΡ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ ΠΕΝΤΕ)
An Extraordinary Honor from the City of Hierapolis in Cappadocia: A Woman as a Mother of Five Archiereis (=ΜΗΤΗΡ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ ΠΕΝΤΕ) | **256**
Ferit Baz

Özgün Makale / Original Article
Imparator Zeno Dönemi'nde Cilicia ve Isauria'da Kilise İnşa Faaliyetleri
Church Building Activities in Cilicia and Isauria during the Emperor Zeno Period | **264**
Murat Özyıldırım, Yavuz Yeğin

Özgün Makale / Original Article
Doğu Avrupa Türk Şehirciliğine Hazar Dönemi'nden Bir Örnek: Mayatsk
An Example for the East European Turkish Urbanism from Khazar Period: Mayatsk | **280**
Özlem Oktay Çerezci

Özgün Makale / Original Article
Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi
Administration of Cities in the Period of the Great Seljuks | **292**
Nevzat Keleş

Özgün Makale / Original Article
Oryantalizmi Doğuran İki Başkent: İstanbul – Paris
Two Bedrocks of Orientalism: Istanbul and Paris | **312**
Zeki Coşkun

Özgün Makale / Original Article
On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Vekayinamelerinde İstanbul Yangınları
Eighteenth Century Istanbul Fires in the Ottoman Chronicles | **332**
Filiz Bayram

Özgün Makale / Original Article
Edinburgh: Aydınlanmış Bir Şehir Kurmak
Edinburgh: Founding an Enlightened City | 354
Özlem Çaykent ve Ertuğrul Ökten

Özgün Makale / Original Article
Belgelerde Union Française ve İstanbul Kent Yaşamındaki Yeri
Union Française in the Documents and its Place in İstanbul's Civic Life | 379
Zeynep Yaman

Özgün Makale / Original Article
1950-1960 Yılları Arasında İstanbul'da Kentleşme ve İmar Faaliyetlerine Genel Bakış
Overview of Urbanization and Reconstruction Activities in Istanbul Between 1950-1960 | 393
Işıl Tuna

Editoryel Sunuş: Tarihsel Süreç İçerisinde Kent

Ferit BAZ[1]

İnsanın yerleşik hayata geçtiği, mahalle sistemleri inşa ederek, köy/kasaba niteliğindeki yerleşmeler meydana getirdiği Neolitik Dönem, insanlığın varoluş mücadelesindeki en önemli dönemlerden biridir. Bu dönem sonradan kurulacak kentlere de ilham kaynağı olmuştur. Nitekim Sümerler zamanında Mezopotamya'nın güneyinde irili ufaklı kentler ortaya çıkmıştır. Topraklardan nasıl verim alınabileceğini, iklimsel koşulları ve nehirlerin taşma dönemlerini araştıran toplumlar, zamanla artı ürüne sahip olmuşlar, bu da topluluklarda kentsel hiyerarşi ve iş bölümünün ortaya çıkmasına yol açmıştır. İş bölümü ile birlikte kaçınılmaz olarak uzmanlaşma ortaya çıkmış ve bunu elde edilen bilgilerin sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlayan yazının bulunması, yelkenli gemiler, arşivcilik, ağırlık ve ölçü birimleri vb. icatlar takip etmiştir (Güvenç, 1984, s. 193).

Daha sonraki süreçte Antikçağ'da kentleşme hız kesmeden bütün Akdeniz Dünyası'na yayılmıştır. Öyle ki, Hellenlerin Akdeniz Dünyasında sahip oldukları kent devletlerinin sayısının bin beş yüz kadar olduğu tahmin edilmektedir (Hansen, 2006, ss. 31, ayrıca bkz. Welwei, 1998, ss. 35-89). Bu rakamın yaklaşık üç yüz tanesinin Fırat'ın batısındaki Anadolu'da yer aldığı düşünülmektedir. Bu sayıyı sikke darp etmeyi başarabilmiş kentlerin sikkelerinden ve ele geçen yazıtlardan çıkarabilmek mümkündür. Dışa karşı özgür olan ve ekonomik anlamda kendi kendine yetebilen kentler, Antikçağ kültürünün nispeten homojen bir biçimde yayılmasına sebebiyet vermiştir. *Polis*'ler yalnızca siyasi açıdan bir örgütlenmeyi değil, aynı zamanda dinsel, ekonomik ve askeri açıdan bir bütünlüğü de temsil etmişlerdir (Ağaoğulları, 1994, s. 15). Dikkat çekici bir nokta ise, kentlerin yazıt ve sikkeler üzerinde kendilerinden "çoğul iyelik ekiyle" bahsetmiş olmalarıdır. Söz gelimi Byzantion veya Aspendos kent devleti değil de, Byzantion'luların veya Aspendos'luların devletleri gibi. Dolayısıyla kent, içinde yaşayan vatandaşlar topluluğunu barındıran bir alan olarak belleklerde yer edinmiştir. Romalıların da kent ve kentli kavramına özellikle ilk imparatorları Augustus'tan itibaren daha büyük bir ivmeyle önem verdikleri bilinmektedir. Onların da yeni kentler kurdukları ve bu kentlerde aktif bir biçimde imar faaliyetlerine destek verdikleri görülmektedir. Diğer taraftan MÖ 753-MS 1453 yılları arasında hüküm süren yayılmacı Roma devleti zamanla geniş sınırlara ulaşmış ve başkenti bir gün Constantinopolis'e taşınmış olsa da, devlet ismini Tiber nehri kıyısında kurulmuş olan mütevazı Roma kentinden almış ve bu ismi kurulduğu ilk günden yıkıldığı güne kadar muhafaza etmiştir. Bu isim, kent ve içinde yaşayan vatandaşların devlet içindeki ayrıcalıklı durumunu yüzyıllar boyunca gözler önüne sermektedir.

Polis kent devletlerinin ve Roma İmparatorluğu'nun sonunu hazırlayan çeşitli siyasi başarısızlıklar ve ekonomik problemlerden sonra Ortaçağ'da *polis*'in yerini artık kozmopolit karakterli "ordugâh görünümlü" kentler almışlardır. İnsanların büyük kentleri doldurmalarındaki en temel nedenler şüphesiz savunma ve hayatını idame ettirebilmekti (Pirenne, 2000, s. 58).

1 Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, ferit.baz@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0003-0090-1004. Dergimizin bu sayısının ortaya çıkmasında çok çeşitli alanlarda desteğini ve yardımını esirgemeyen yakın arkadaşım ve meslektaşım Dr. Öğr. Üyesi Erman Şan'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Bu nedenle kentlerin haşmetini de gösterebilmek amacıyla kaleler ve kuleler kendilerini göstermeye başlamıştır. Kentlerin her biri içine kapanık bir görünüm arz etmekte olup, içinde yüz bin nüfusu barındıran kent sayısının 12. yüzyılda oldukça az olduğu düşünülmektedir (Keleş, 2004, s. 23). El sanatları, ticaret ve tarımsal faaliyetler ekonomilerinin temelini oluşturmaktaydı (Thorns, 2004, s. 14). Diğer yandan 15. ve 16. yüzyıllarda meydana gelen coğrafi keşifler, ticaretin büyümesine ve gelişmesine zemin hazırladı. Bu süreçte bazı şehirler ekonomide ve ticarette giderek söz sahibi olmuşlardır. Söz gelimi 17. yüzyılda ağırlığını hissettiren kentler arasında Venedik, Cenova ve Lizbon örnek olarak gösterilebilir (Thorns, 2004, s. 14). Sanayi Devrimi'nin başlangıcında kentlerde söz sahibi olan kimseler çoğunlukla kentin soyluları, tüccarlar ve bankerler olmuştur (Keleş, 2004, s. 23). 18. yüzyılın ortalarında görülen Sanayi Devrimi sonrasında kentlerin sayıları ve nüfusları artmaya başladı. Artık insanlar, kömür ve petrolden yararlanmak suretiyle, üretim verimliliğini büyük ölçüde artırmışlardır. Sanayi Devrimi ile birlikte, üretimde yenilikler, nüfusta patlama ve demografik ve sosyal yapıda farklılıklar ortaya çıkmış ve kırsaldan kente göçler hız kazanmıştır (Kaya, 2017, ss. 31-32).

Günümüzde birçok dilde kent sözcüğü ile uygarlık ve medeniyet kelimeleri arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bugün Türkçe'de kullanılan "uygar" sözcüğü Orta Asya'da yerleşik hayata geçmiş olan Uygurlar'la alakalıdır. Batı dillerinde kullanılan *civilisation* kelimesi ise, Latince'de "yurttaş, millet" kelimesi yerine kullanılan *civitas*'tan türetilmiştir, Arapça'da "şehir" anlamına gelen *medine* sözcüğünden de benzer şekilde "medeniyet" sözcüğü oluşturulmuştur (Kaya, 2017, s. 37). Görüldüğü üzere kentler insanlığın kültürel açıdan gelişimine katkı sağlayan en önemli alanlardır. Aynı zamanda kentler, bir arada güvenli bir biçimde yaşama ve barınma, temiz suya ulaşma, uygun fiziksel yerleşim birimlerine ve mekânlarına yönelme, ekonomik açıdan kendi kendine yetebilme gibi ihtiyaçların da giderildiği yerlerdir.

Nitekim tarih çalışmalarının büyük bir kısmında geçmişteki insan toplulukları yaşadıkları yerleşmelerle beraber incelenmiş ve bu bağlamda kentlerin tarihleri mercek altına alınmıştır. İnsanın kendini üzerinde yaşadığı toprak parçasına ait hissetmesi ve onunla karşılıklı etkileşime girmesi kent ile insan arasındaki sıkı bağlara ve sürekliliğe işaret etmektedir. Ayrıca aradaki bu ilişki durağan olmayıp sürekli bir devinim içerisinde çeşitli dönem ve coğrafyalara göre de farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle zaman içerisinde ortaya çıkan en primitif yerleşim birimlerinden günümüzdeki en karmaşık kent biçimlerine uzanan süreçte siyasi, dini, ekonomik, sosyo-kültürel değişim ve gelişimlerin kent yaşamı ve mimarisi üzerinde yarattığı etkilerin bilimsel yöntemlerle değerlendirilerek ortaya konulması son derece önemlidir.

Bu bağlamda kent ile insan arasındaki karşılıklı etkileşiminin detaylarıyla anlaşılabilmesi için Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin 20. sayısının (2019/Güz) temasını "Tarihsel Süreç İçerisinde Kent" başlığına ayırdık. Kentlerin tarih içindeki gelişim sürecini çeşitli disiplinlere mensup bilim insanlarının güncel verilerin ışığı altında yapmış oldukları yeni kaynak okumaları ve yorumlarla sizlere aktarmayı amaçladık. Buna yönelik olarak arkeoloji, sanat tarihi, tarih, epigrafi, filoloji gibi disiplinlerde çalışan bilim insanlarının birbirinden değerli makalelerine bu sayıda yer verdik:

Nihan Naiboğlu çalışmasında MÖ 4. binyılın sonlarında Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan ilk kentlerle ilgilenmiştir. Yazar, makalesinde Güney Mezopotamya kentleşme modelinin temellerini incelemekte, kentleşmenin önünü açan ve gelişmesini sağlayan toplumsal, çevresel, ekonomik ve ideolojik özellikleri tartışmaktadır. Kendisine göre, Güney Mezopotamya kentleşme modelinin çağlar boyunca fazla bir değişime uğramadan sürecek olan en önemli özelliklerden biri, insanların benliğinde kırılamaz bir kutsallığı olan dini yapılanmadır.

Kenan Eren *polis* kent devletiyle ilgili araştırmalarıyla bilinen Copenhagen Polis Centre'ın çalışmalarının eleştirel bir gözle incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Kendisi özellikle *polis* kent devletlerinin ortaya çıkış sürecinin aydınlatılması hususunun önemli bir sorun olduğunu düşünmekte, araştırmaların alternatif sorular ve farklı bakış açılarıyla zenginleştirilmesinin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.

Mehmet Oktan makalesinde Roma'da imparatorluk süreciyle beraber imar faaliyetlerinin arttığını ifade etmektedir. Ona göre, Roma'nın inşa faaliyetlerini farklı bir noktaya getiren ve bu konuda sonraki dönemlerde izlenecek olan politikayı şekillendiren kişi ilk imparator Augustus olmuştur. Antik yazarlar ve yazıtlar da Augustus'un Anadolu'da yapı inşasına yönelik nasıl bir değişim başlattığını, ne tür yapılar inşa ettirdiğini, yardımlarının hangi kentlerde ve ne türde olduğunu ortaya koymaktadır.

Ferit Baz çalışmasında Kapadokya Bölgesi'nde yer alan Hierapolis kentinden ele geçmiş bir onurlandırma yazıtını ele almaktadır. Eser, Flavia Aeliana Ma adındaki bir kadın içindir. Söz konusu kadın, "beş *arkhiereus* annesi olma" özelliğiyle övülmektedir. Yazar bu ifade kapsamında, kadın ve ailesi, *arkhiereus* memuriyeti gibi hususları ele almaktadır. Aynı zamanda Antikçağ kent devletlerinde onurlandırmanın önemine de değinmektedir.

Murat Özyıldırım ve Yavuz Yeğin, çalışmalarında Bizans imparatoru Isauria'lı Zeno'nun (MS 474-491) tahtta bulunduğu süre içerisinde Cilicia ve Isauria bölgesinde yaptırdığı veya yapımına destek sağladığı inşa faaliyetlerini ele almaktadırlar. Bu bağlamda Olba kentindeki bir manastırı da imparator Zeno döneminde inşa edilen bir yapı olarak değerlendirmektedirler.

Özlem Oktay Çerezci MS 7.-10. yüzyıllardan itibaren Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Avrupa'ya yayılmış Türk ve bozkır topluluklarının kurdukları kentlerle ilgilenerek bunların ortak özelliklerini ele almaktadır. Çalışmasında yoğunluklu olarak Hazar Dönemi için önemli bir kent olan Mayatsk'ı erken devir Orta ve İç Asya Türk şehirleriyle kıyaslayarak incelemektedir.

Nevzat Keleş çalışmasında Büyük Selçuklular devrinin kent veya eyalet teşkilatını ele alarak esas itibariyle Ortaçağ İslam dünyasındaki klasik anlayışa uygun biçimde siyasi-askeri yapı, mali yapı ve dini-hukuki yapıdan oluştuğunu belirtmektedir. Bu bağlamda kentin idaresinden sorumlu olan ve farklı alanlarda faaliyet gösteren idarecileri ve sorumluluk alanlarını ortaya koymaktadır.

Zeki Coşkun çalışmasında Oryantalizm kavramını ve ortaya çıkış sürecini ortaya koyarak, Oryantalizm'e başkentlik yapmış olan Paris ve İstanbul kentlerini incelemektedir. Yazara göre, sivil Batılı öznenin Doğu'ya ilişkin öncelikli imge kaynağı İstanbul'dur. 17. yüzyıl sonlarında Fransa'nın İstanbul'u işgal tasarıları, kentin ve Doğu'nun Batılı aktörlerce imgesel, sözel, teatral, görsel olarak yeniden üretilip tüketilmesine dönüşmüştür. Bu pratik 18. yüzyıldan itibaren İstanbul'un da dönüşümünü getirmiştir.

Filiz Bayram çalışmasında, 18. yüzyılın Vakayinameler isimli kaynaklarından yararlanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti konumunda olan İstanbul'un geçirdiği yangınları çeşitli ve ilgi çekici başlıklar altında ele almaktadır. Kendisi makalesinde, yangınların ortaya çıkış nedenleri, yangınların hangi mekânlarda çıktıkları, yangına müdahale eden görevliler, sadrazam ve padişahın yangını söndürme politikalarını incelemektedir.

Özlem Çaykent ve Ertuğrul Ökten, Edinburgh'un fiziksel ve entelektüel açıdan Britanya'nın önde gelen kentlerinden biri hâline gelmesini incelemektedirler. Kentin kültürel açıdan aydınlanmasını açıklayabilmek için, yazarlar kentin entelektüel, sosyal ve ekonomik tarihini ele almışlardır. Bu alanlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin yanı sıra "aydınlanma sosyalleşmesi" gibi belli davranış biçimleri ve ilerleme, tolerans gibi değerler "Aydınlanma Edinburgh'unun" dinamizmini sağlayan esas faktörler olarak tespit edilmiştir.

Zeynep Yaman makalesinde 19. yüzyıl sonunda İstanbul'da kurulan Union Française adlı derneğin kuruluşu, amacı, yapısı, işleyişi ve özellikle İstanbul kent yaşamına kattığı sosyal etkinlikleri araştırmaktadır. Çalışmanın başlıca kaynakları Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın Nantes kentinde bulunan diplomatik arşivinden elde edilen dönemin belge, rapor ve resmi yazışmalarıdır.

Işıl Tuna makalesinde Demokrat Parti'nin iktidarda bulunduğu 1950-1960 tarihleri arasında İstanbul'un kentleşmesine ve imarına yönelik faaliyetleri incelemektedir. Makalede İstanbul'daki imar faaliyetlerinin kentin modernleşme sürecine katkısı ve gecekondulaşma meselesinin boyutları da değerlendirilmekte ve kentin geçirdiği değişiklikler gözler önüne serilmektedir.

Kaynaklar

Ağaoğulları, M. A. (1994). *Kent Devletinden İmparatorluğa*. Ankara: İmge Kitabevi.

Güvenç, B. (1984). *İnsan ve Kültür.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hansen, M. H. (2006). *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State.* Oxford: Oxford University Press.

Kaya, E. (2017). *Kentleşme ve Kentlileşme.* İstanbul: İşaret Yayınları.

Keleş, R. (2004). *Kentleşme Politikası.* Ankara: İmge Kitabevi.

Pirenne, H. (2000). *Ortaçağ Kentleri. Kökenleri ve Ticaretin Canlanması* (Çev. Ş. Karadeniz). İstanbul: İletişim Yayınları.

Thorns, D. C. (2004). *Kentlerin Dönüşümü. Kent Teorisi ve Kentsel Yaşam.* (Çev. E. Nal, H. Nal). İstanbul: Soyak Yayınevi.

Welwei, K. W. (1998). *Die griechische Polis: Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Editorial Introduction: The City Inside Historical Process

The Neolithic period during which human beings adopted a sedentary life, built a neigbourhood system, generated settlings with village/town characteristic is one of the most important periods within the humanity's struggle of existence. This period was also a source of inspiration for the cities that would be established later. Thus small and large cities have emerged in the south of Mesopotamia in Sumerian period. The societies, which searched how to achieve yield from soil, climate conditions and the times of the rivers' overflowing, had the surplus product in time and this had caused urban hierarchy and division of labour in societies. Experting had emerged inevitably with the division of labour and this was followed by the invention of writing that provided the transfering obtained information to next generations, sailing vessels, record keeping, weight and measurement units and such inventions (Güvenç, 1984, p. 193).

In the following period urbanization had expanded in the Antique Age through all Mediterranean World. Such that, it has been estimated that Hellenes had almost one thousand and five hundred city states in the Meditteranean (Hansen, 2006, p. 31; also see Welwei, 1998, pp. 35-89). It has been thought that three hundred of this number were located in Anatolia, which is situated in the west of the Euphrates. It is possible to find out this number from the coins of the cities which succeded to mint their coins and the inscriptions that are found. The cities which were free against the outside world and self contained economically caused the expansion of the Antique Age culture in a relatively homogenous way. *Polis* not represented as a political organization but also with religious, economic, and military integrity (Ağaoğulları, 1994, p. 15). A remarkable point is that the cities referred to themselves with "plural possessive suffix" on inscriptions and coins. For example, not Byzantian or Aspendos but the states of Byzantians or Aspendoses. Therefore the city sticks to the minds as the area which harbours its citizens. It is known that Romans gave the importance to the concept of city and citizen with bigger acceleration especially after their first emperor Augustus. It is seen that they set up new cities and support the reconstruction movements actively. On the other hand, although the expansionist Roman Empire governing during the years between B.C. 753- A.D. 1453, reached wide borders and even relocated its capital to Constantinopolis, the state took its name from the modest Roma city settled along with Tiber River and preserved this name from its foundation day to the day it collapsed. This name displays the privileged situation of the citizens living in the state during centuries.

After the various political failures and economic problems which triggered the end of *Polis* city-states and the Roman Empire, the "camp looking" cities with cosmopolitan characteristics succeeded the *polis* in the Middle Ages. The basic reason of the people's crowding big cities was undoubtedly defence and to be able to continue their lives (Pirenne, 200, p. 58). Therefore in order to show the majesty of the cities, castles and towers had started to manifest themselves. Each of cities had a self-endosed appearance, and it is thought that the number of the cities which sheltered one hundred thousands population was quite few in the twelfth century (Keleş, 2004, s. 23). Handicrafts, trade and agricultural activities underlied their economies (Thorns, 2004, p. 14). On the other hand, geographical discoveries taking place during the fifteenth and sixteenth centuries led up to the development and growth of trade. Some cities gradually had a

say in economy and trade in this period. For instance, Venice, Genova, Lisbon can be considered to be examples of such cities becoming effective in the seventeenth century (Thorns, 2004, s. 14). At the beginning of the industrial revolution, generally the nobles of the city, traders and bankers were the arbiters in the cities (Keleş, 2004, p. 23). After the industrial revolution, which was seen in the midst of the eighteenth century, the numbers and the population of the cities started to increase. Henceforth people had enhanced production efficiency largely by benefiting from coal and petrol. With the industrial revolution, innovations in manufacture, population explosion, distinctions in demographic and social structure emerged and the migration from rural areas to urban cities accelerated (Kaya, 2017, pp. 31-32).

Nowadays there is the close relation between the word "city" and "civilization" in a lot of languages. Today the Turkish word of "uygar" is in relation with the Uyghurs, who become sedentry in Middle Asia. The word *civilisation*, which is used in western languages, however, is derived from *civitas* that is used instead of the word "citizen, nation" in Latin. Similarly "Medeniyet" is derived from *medine* meaning "şehir" in Arabic (Kaya, 2017, p. 37). As it is seen, cities are the most significant places that contributed to the development of humanity in terms of culture. At the same time, the cities are the places that satisfied the needs such as living together safely and sheltering, accessing fresh water, heading towards suitable physical locations and places, and economic self sufficiency.

Thus in the major part of the history studies, the communities in past times were surveyed alongside the places where they lived, and in this sense the history of the cities were put under the scope. Man feeling himself belonging to the piece of land he lives on and having a mutual interaction with it point out the close connection and continuity between the city and the man. Besides, this relation is not stable and differs with a continuous motion according to various periods and geographies. Therefore, it is extremely important to put forward the impacts of the politic, religious, economic, socio-cultural changes and improvements on the city life and architecture from the most primitive accommodation units to the most complicated city styles by evaluating scientific methods.

In this context, we allocated the twentieth issue (2019/Fall) of the Mimar Sinan Fine Arts University Journal of Social Sciences to the "The City in Historical Process" theme in order to make the mutual effect between the city and human understood in detail. We aimed to convey to you the development of cities in history through new source readings and interpretations made by scholars from various disciplines in light of current data. For this purpose, we gave place to the extremely valuable articles written by scholars working in disciplines such as archeology, art history, history, epigraphy, and philologhy:

Nihan Naiboğlu focuses on the first settlements that began to prevail in Southern Mesopotamia through the end of the fourth millennium B.C. in her paper. The author investigates the fundaments of Southern Mesopotamian urbanisation model and discusses the social, environmental, economic and ideological qualities that accelerated and developed the urbanisation process in her article. Her principal claim is that one of the most significant qualities that would last without much transformation for ages of the urbanisation model is the religious organisation that has an unbreakable sanctity on human character.

Kenan Eren asserts the necessity of evaluation of the works of the Copenhagen Polis Centre famous for its research on *polis* city state on a critical basis. He especially points out that the issue of discovering the emergence process of *polis* city states is vital and the related research should be enriched with alternative questions and diverse perspectives.

Mehmet Oktan expresses in his paper that with the period of the Empire, the construction activities increased in Rome. He claims that the first emperor Augustus was the person who

greatly developed the construction activities in Rome and shaped the construction policy of the following periods. Ancient authors and inscriptions also prove that Augustus had initiated a great transformation on construction in Anatolia, ordered construction of many buildings, and provided assistance in various formats in certain towns.

Ferit Baz evaluates an inscription of accolade acquired from the settlement of Hierapolis located in Cappadocia in his paper. The inscription is dedicated to a woman named Flavia Aeliana Ma. This woman is praised of being the "mother of five *archiereis*" in the inscription. In this regard, the author discusses the subjects such as the woman, her family and the service of *arkhiereus*. Moreover, this paper asserts the significance of the culture of accolade in the Antiquity as well.

Murat Özyıldırım and Yavuz Yeğin discuss the construction activities ordered or supported by the Byzantine emperor Zeno of Isauria (474-491 A.D.) during his reign in Cilicia and Isauria in their paper. In this regard, they evaluate a monastery in the town of Olba as a building constructed during the reign of emperor Zeno.

Özlem Oktay Çerezci concentrates on the settlements created by the Turkic and steppe communities of the north of the Black Sea and Eastern Europe between the seventh and tenth centuries and evaluates their common traits. She primarily focuses on Mayatsk, which was an important settlement during the Khazar Period on a comparative basis with Antique Age cities of Central and Continental Asia in her paper.

Nevzat Keleş focuses on Grand Seljukid Period's urban and provincial apparatus in his paper and claims that the administrative structure in essence consisted of political-military structure, financial structure and religious-judicial structure in line with the classical understanding of the Medieval Islamic World. In this prospect, he introduces the administrators active in various fields and simultaneously responsible for the town affairs and their areas of responsibility.

Zeki Coşkun introduces the concept of Orientalism and its emergence process in his paper, and investigates the cities of Istanbul and Paris which have been the capitals of Orientalism. He claims that Istanbul is the prioritised image source of the civil Western object concerning the Orient. Through the end of the seventeenth century, France's occupation plans of Istanbul were transformed to the consumption and reproduction of the city and Orient by the Western actors in imaginary, oral, theatrical and visual aspects. This activity brought about the transformation of Istanbul beginning with the eighteenth century as well.

Filiz Bayram utilises the chronicles of the eighteenth century in her paper and evaluates the fires in Istanbul as the capital of the Ottoman Empire under diverse and interesting subheadings. She investigates the causes and locations of the fires, the personnel who involved in fire-fighting and fire-fighting policies of the grand viziers and sultans in her paper.

Özlem Çaykent and Ertuğrul Ökten focus on the rise of Edinburgh as one of the most promising cities of the Great Britain on physical and intellectual terms. In order to explain the cultural enlightenment of the city, the authors evaluate the city's intellectual, social and economic history. Besides mutual relations between these spheres, certain behavioural traits such as "enlightenment socialisation" and certain values such as progress and tolerance are deemed as the prime factors assuring the dynamism of the "Edinburgh of Enlightenment".

Zeynep Yaman focuses on the establishment, aims, structure, operation and especially social activities that contributed to Istanbul's civic life of Union Française, which was founded in Istanbul in late nineteenth century. The primary sources for this paper are the documents, reports, and official correspondences of the time obtained from the Nantes Diplomatic Archive of the French Ministry of Foreign Affairs located in the French city of Nantes.

Işıl Tuna concentrates on the activities concerning Istanbul's urbanisation and construction during the Democrat Party government between 1950 and 1960 in her paper. The article evaluates the contribution of the construction activities in Istanbul on the city's modernisation process and the dimensions of the shantytown problem along with the transformation the city experienced.

References

Ağaoğulları, M. A. (1994). *Kent Devletinden İmparatorluğa*. Ankara: İmge Kitabevi.

Güvenç, B. (1984). *İnsan ve Kültür.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hansen, M. H. (2006). *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State.* Oxford: Oxford University Press.

Kaya, E. (2017). *Kentleşme ve Kentlileşme*. İstanbul: İşaret Yayınları.

Keleş, R. (2004). *Kentleşme Politikası.* Ankara: İmge Kitabevi.

Pirenne, H. (2000). *Ortaçağ Kentleri. Kökenleri ve Ticaretin Canlanması* (Çev. Ş. Karadeniz). İstanbul: İletişim Yayınları.

Thorns, D. C. (2004). *Kentlerin Dönüşümü. Kent Teorisi ve Kentsel Yaşam* (Çev. E. Nal, H. Nal). İstanbul: Soyak Yayınevi.

Welwei, K. W. (1998). *Die griechische Polis: Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Özgün Makale

Kentleşmenin Kökeni[1] Mezopotamya'da İlk Kentler

The Origins of Urbanization First Cities in Mesopotamia

Nihan NAİBOĞLU[2]

"Kent, uygar insanın ikinci doğasıdır"
(Mumford, 1961, s. 46)

Öz

MÖ 4. binyılın sonlarında Güney Mezopotamya'da ilk kentler ortaya çıkmaya başlamıştır. Aralarında destanlara konu olan Uruk'un da bulunduğu bu kentlerin, büyük bir nüfus, merkezi bir yönetim, belirgin bir toplumsal sınıflaşma ve anıtsal yapılar ile yazı ve silindir mühür benzeri ekonomiye yönelik denetim yöntemleri gibi ortak özellikleri bulunmaktadır. Bu çalışmada, ilerleyen yüzlerce yıl boyunca geniş coğrafyalara yayılacak olan Güney Mezopotamya kentleşme modelinin temelleri incelenmekte, kentleşmenin önünü açan ve gelişmesini sağlayan toplumsal, çevresel, ekonomik ve ideolojik özellikler tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Kentleşme, MÖ 4. binyıl.

Abstract

First cities emerged in Southern Mesopotamia during the late 4th millennium BC. These complex settlements, including the legendary city of Uruk, shared some common elements such as large populations, a centralized administration, social hierarchy, monumental buildings, as well as economic and administrative practices such as writing and sealing. The present paper is concerned with the urbanization process in Southern Mesopotamia and aims to highlight its social, environmental, economic, and ideological background.

Keywords: Mesopotamia, Urbanization, 4thmillennium BC.

Giriş

MÖ 4. binyılın ikinci yarısında Güney Mezopotamya'da dağınık nüfus belli merkezlerde toplanmaya başlamış, ekonomi, siyaset, din, hukuk ve askeriye kurumsallaşmış, yöneticiler ortak yaşamın her bir alanını düzenleyecek yetkilerle donatılmış ve MÖ 4. binyılın sonlarında bu gelişmelerin tam olgunluğuna ulaşmasıyla birlikte bölgede ilk kentler ortaya çıkmıştır. Söz konusu gelişmelerin ilk adımlarının ne zaman atıldığı konusu tartışmalıdır (Gates, 2011, s. 28 vd.). Kesin olan ise, *İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi* olarak adlandırılan MÖ 4. binyılın son çeyreğinden baş-

1 Makale başvuru tarihi: 12.06.2019, makale kabul tarihi: 09.07.2019.
2 Dr. Nihan Naiboğlu, Nişantaşı Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, nihan.naiboglu@nisantasi.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-7638-5061.

layarak (Nissen, 2004, s. 76 vd.), Güney Mezopotamya'da tam anlamıyla bir kentleşmeden söz edilebileceğidir (Adams ve Nissen, 1972, s. 9 vd.). Yeni oluşan bu düzende henüz imparatorluklar yoktur. Geniş bölgeleri tek yönetim altında birleştiren ilk imparatorluk, MÖ 24. yüzyılda Akkadlar tarafından kurulacaktır. O zamana kadarki tüm kentler ise, kendi yönetimlerinden sorumlu birer kent devleti görünümündedir. Güney Mezopotamya'da oluşan kent modeli, MÖ 3. binyıl süresince uzak bölgelere yayılacak ve İran, Hindistan, Levant ve Anadolu gibi geniş coğrafyaları etkisi altına alacaktır (Aruz, 2003).

Tarihsel Çerçeve

Mezopotamya'da kentleşmenin önünü açan ilk gelişmelerin en geç MÖ 5. binyılda Obeyd Dönemi'nde başladığı savunulabilir. Mal denetimi ve iş gücü yönetimi ilk kez bu dönemde merkezîleşmeye başlamış gibi görünmektedir. Bu doğrultuda ideolojik yöntemlerin kullanılması da yine aynı döneme tarihleniyor olmalıdır (Frangipane, 2016, s. 3 vd.). Tell Aveyli, Tell Abada, Tepe Gavra ve Eridu gibi Mezopotamya'nın hem güneyine hem de kuzeyine dağılmış yerleşimler, söz konusu dönemde üst sınıftan kişi ya da kişilerin yönetiminde, gıda dağıtımının yapıldığı törenleri düşündüren buluntular barındırmaktadır (Frangipane, 2016, s. 5).

Bu gelişmeler, ilerleyen dönemlerde Mezopotamya'nın farklı bölgelerinde farklı yönetim düzenlerine evrilmiş olmalıdır. Coğrafi ve kültürel açıdan Mezopotamya'nın kuzey sınırlarının da ötesinde sayılabilecek Doğu Anadolu, bu konuda ilginç veriler sunar. Henüz birkaç yıl öncesine kadar bu bölgenin Güney Mezopotamya'nın bir taşrası olduğu görüşü yaygınken, Malatya Ovası'ndaki Arslantepe kazıları sonucunda, kuzeyin de kendi toplumsal yapısı çerçevesinde özgün bir gelişim sürecinden geçtiği anlaşılmıştır. Yerleşimin MÖ 3800-3500 arasına tarihlenen VII. tabakasında, birbirine bitişik C ve D tapınaklarında, etkin bir mal denetiminin olduğunu gösteren çok sayıda mühür baskısı ile halka yemek dağıtılan kalabalık törenlere işaret eden yüzlerce seri üretim kap açığa çıkarılmıştır (Frangipane, 2016, s. 8 vd.). Binyılın sonlarına doğru bu düzen değişecek, yerleşimin kamusal merkezi, bir tarafında tapınağın, diğer tarafında ise taht odası olduğu düşünülen anıtsal bir yapının olduğu bir avluya dönüştürülecektir (Frangipane, 2016, res. 9 a-b). Her iki yapının da dar kapılı ve görece küçük oluşu, sıradan halkın avluya girebildiğini ama yapıların içine geçemediğini düşündürür. Yönetim ve din, yöneticinin tekeline geçmiş ve halk, her iki olgunun da dışında bırakılmış olmalıdır. Güney Mezopotamya'daki çağdaşlarının tersine, dini merkezine almayan ve insanların benliğinde herhangi bir kutsallığı olmayan bu yönetim düzeni, yalnızca kısa bir süre ayakta kalabilecek ve MÖ 3000 dolayında son bulacaktır. Arslantepe kendi bölgesinde böylesine gelişkin özellikler gösteren tek yerleşimdir ve çevredeki küçük yerleşimlerin yönetimi Arslantepe'de merkezlenmiş olmalıdır. Frangipane bu düzeni, kentleşmenin olmadığı bir devletleşme süreci olarak yorumlar (Frangipane, 2012; Frangipane, 2018). "Öncü devlet" olarak adlandırdığı bu düzenin dört belirleyici özelliği vardır: 1) ekonomik gücü elinde tutan devlet, yalnızca yöneticinin zenginliğini artırmakla değil, geniş kitlelerin geçim düzeyini yükseltecek varlıklar yaratmak ve bunları paylaştırmakla da yükümlüdür; 2) yöneticiler ile halk arasında, yönetici adına işleri düzenleme yetkisine sahip bürokratlar bulunur ki bu durum, yönetici ile bürokratların siyasi gücü paylaşması anlamına gelmektedir; 3) güç ve gücü kullanma yöntemleri kurumsallaşmış, yönetim işleri, çoğunlukla anıtsal özelliklere sahip kamusal yapılarda görülmeye başlamıştır ve 4) giderek artan bir eğilimle, yöneticilerin gücü dine değil, siyasete ve ekonomiye dayandırılmıştır (Frangipane, 2018, s. 53 vd.).

Geniş çaplı bölgelerin tek bir merkezden yönetildiği kuzeydeki bu düzenin aksine, Güney Mezopotamya'da görece küçük bölgelerin birkaç merkezden yönetildiği, daha sağlam bir düzen oluşmuştur. Yakın Doğu'da tam anlamıyla kent olarak tanımlayabileceğimiz ilk yerleşimler, MÖ

4. binyılın sonlarında, Mezopotamya kronolojisinde Geç Uruk olarak adlandırılan dönemde ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönemde Güney Mezopotamya'da, aralarında destanlara konu olan Uruk'un da bulunduğu birçok kent devletinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Her biri kendi yönetiminden sorumlu olan bu kent devletlerinin tanımlayıcı özelliklerinden birkaçı, büyük nüfuslar barındırmaları, tepesinde kralın bulunduğu, dini inançlardan beslenen bir düzenle yönetilmeleri ve gerek mal denetiminin gerekse iş gücü yönetiminin kralın tekelinde olmasıdır. Binlerce yıl boyunca Mezopotamya kent kültürünün temelini oluşturacak olan "yazı, silindir mühür, büyük sanat yapıtları ve çok büyük binalar" (Nissen, 2004, s. 86) ilk kez bu dönemde ortaya çıkar.

Kentleşme olgusunun hızla çevre bölgelere yayılacağı MÖ 3. binyılda, Güney Mezopotamya'daki "kent devleti" yapılanması uzun süre daha değişmeden sürdürülecektir. Er Hanedanlık I, II ve III adıyla anılan bu dönemlerde, eş zamanlı olarak varlıklarını sürdüren ve çoğu zaman birbirleriyle rekabet içinde bulunan, Sümerlere ait çok sayıda kent devleti kurulmuştur.

MÖ 2340 dolaylarına gelindiğinde Akkad Krallığı kurulacak ve bölgedeki ilk geniş çaplı imparatorluk olacaktır. Akkad kralları yalnızca Sümer kent devletlerini tek bir yönetim altında birleştirmekle kalmamış, Mezopotamya'nın tümü ile Suriye ve İran'ın bir kısmını da ele geçirmişlerdir. Aynı dönemde Anadolu içlerine de iki askeri sefer düzenledikleri ve bu seferlerden zaferle döndükleri bilinmektedir (Van de Mieroop, 2000; Özgüç, 1986, s. 44 vd.). Ancak bir süre sonra Akkad Krallığı da yıkılacak ve MÖ 3. binyılın sonlarında güç merkezi, Üçüncü Ur Krallığı olacaktır.

Güney Mezopotamya'da MÖ 4. binyılın sonlarında kentleşmeyle başlayıp MÖ 3. binyılda devletleşmeye evrilen bu sürecin sonunda, takip eden binlerce yıl boyunca Mezopotamya, Suriye, İran ve Anadolu'yu etkisi altına alacak olan yönetim düzeni oluşturulmuş olur. Bu düzen, özellikle Mezopotamya ve Suriye'de öylesine kök salacaktır ki hanedanlıklar defalarca değişse bile, yönetim düzeni, toplum yapısı ve kültür, hiçbir kesintiye uğramadan sürdürülecektir.

Kent Tanımı

Tarihteki ilk kentlerin ele alındığı en ünlü araştırma, Childe'ın 1950 tarihli "The Urban Revolution" makalesidir (Childe, 1950). Kentleşmenin bir "devrim" olarak nitelendiği ve on maddelik bir kentleşme ölçütleri listesi sunulan bu makalede, bir yerleşimin kent sayılabilmesi için 1) büyük bir nüfus barındırması; 2) uzman zanaatkârlar ya da rahipler gibi besin üretiminin dışında işler gören kişiler ile çiftçi ya da balıkçı gibi besin sağlayan bireylerin birlikte yaşaması; 3) artı ürünün tanrı ya da kral gibi tek bir güç tarafından yönetilmesi; 4) anıtsal yapıların olması; 5) alt sınıftakiler beden gücü gerektiren işler yaparken, üst sınıftakilerin bu tür işlerden muaf tutulması ve bunun karşılığında alt sınıfa güvenlik sağlaması; 6) günlük yaşamı kolaylaştıracak ilimlerin gelişmesi; 7) yazı kullanılması; 8) sanata önem verilmesi; 9) uzak mesafe ticareti yapılması ve son olarak, 10) hangi meslekten olursa olsun, her bir bireyin, akrabalık bağları gözetmeksizin, bir birliktelik bilinci içinde hareket edebilmesi gerektiği belirtilir. Childe'ın makalesini yayınladığı tarihten bu yana kentleşme konusunda sayısız araştırma yapılmış ve makalede listelenen ölçütlerin her bölge ve her dönem için geçerli olamayacağı sonucuna varılmıştır.[3] Ancak konu Güney Mezopotamya olduğunda, söz konusu ölçütlerin yerinde olduğu görülür.

Uruk kenti ele alındığında, MÖ 3200 dolayı gibi erken dönemlerde bile yukarıdaki ölçütlerin tümüyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde kent, yaklaşık 40000 kişilik bir nüfusu barındırmış olmalıdır (Nissen, 2003, s. 12). Yine aynı döneme tarihlenen yazılı tabletler çok katmanlı bir nüfusa işaret ederken, sınıflaşmanın en tepesinde, insanlarla tanrılar arasında aracı konumunda olduğuna inanılan krallar yer almıştır (Nissen, 2003, s. 13). Kente su sağlamak için açılan yapay su kanalları (Adams ve Nissen, 1972), E-anna tapınağı ve Er Hanedanlık I Dönemi'nde

3 Kentleşme konusunun irdelendiği diğer araştırmalar için bkz: Naiboğlu, 2018, s. 15 vd.

9,5 km uzunluğunda inşa edilen sur duvarları (Nissen, 2004, s. 110 vd.), Childe'ın listesindeki hem anıtsallık hem de işgücünü yönetme koşullarını tümüyle karşılamaktadır. O dönemlerin arkeolojik verilerinden anlaşılamasa bile, yazının gelişerek geniş çaplı konuları aydınlatabildiği ilerleyen dönemlerde, Mezopotamya'da matematik, astronomi, haritacılık, tıp ve teknoloji gibi ilimlere büyük önem verildiği bilinmektedir (Hrouda, 2003, s. 248 vd.). Yine Uruk'a dönecek olursak, MÖ 4. binyılın sonlarında, ekonomik gereksinimlerin bir sonucu olarak yazı icat edilmiştir. Aynı dönemde gerek küçük buluntularda gerekse mimari süslemelerde uzman zanaatkârlara büyük bir önem verildiği anlaşılır (Nissen, 2003, s. 16 vd.). Sanat eserlerinde kullanılan lapis lazuli, mermer ve altın gibi malzemeler, çok geniş coğrafyalarla yürütülen ticari ilişkilerin bir kanıtıdır (Nissen, 2003, s. 17 vd.). Ve son olarak, nüfusun 40000 kişi dolayında olduğu düşünüldüğünde, kent halkının kan bağına dayalı bir akrabalık bağı gözetmeksizin, bir birliktelik bilinci içinde olduğu sonucuna varılır.

Kentleşmenin kökeninin konu edildiği her çalışmada alıntılanan Childe'ın bu makalesi, takip eden yıllarda pek çok açıdan eleştirilmiştir. Eleştirilerin odak noktalarından biri, "devrim" sözcüğünün yerinde bir tanım olup olmadığı sorusudur. Devrim sözcüğünün çağrıştırdığı ani değişim ve eski düzenin tümüyle yok edilerek yerine bir yenisinin getirilmesi, Güney Mezopotamya kentleşme sürecine uymamaktadır (Mumford, 1961, s. 31). Yine de belirtilen kentleşme ölçütleri Güney Mezopotamya kentleri ile örtüşmekte ve devrim sözcüğü ile vurgulanan tarihsel önem, yaşanan gelişmelere uymaktadır.

Çevresel Etmenler

Güney Mezopotamya, yaşam koşullarının çetin olduğu bir bölgedir. Yazların çok sıcak, kışların soğuk, yıllık yağış oranının ise son derece düşük olduğu bu bölge ikliminde, yaşamsal gereksinimleri karşılayacak tek su kaynağı ırmaklardır (Nissen, 2003, s. 11). Ne var ki ırmaklar, doğal yapılarıyla geniş çaplı bir tarıma olanak tanımaz. Su taşkınları, tarım ürünlerine zarar verecek dönemlerde gerçekleşmektedir ve toplumların yaşamlarını sürdürebilmesi, suyu kontrol altına almalarına bağlıdır (Adams ve Nissen, 1972). Bölgeyi kentleşmeye götüren belki de en önemli neden, suyu denetim altına alma gereksinimi olmuştur. Tarım yapabilmenin tek yolu, kanallar kazmaktan ve su setleri inşa etmekten geçer. Bunlar ise küçük toplulukların üstesinden gelemeyeceği, büyük çaplı işlerdir ve geniş kitlelerin bir araya gelerek çalışmasını zorunlu kılmıştır. İnsan topluluklarının biraraya gelerek geniş çaplı işler yapabilmesi için, ortak bir yönetim altında birleşmeleri gerekir. Takip eden binlerce yıl boyunca Mezopotamya'daki yönetim yapısının temelini oluşturacak olan, neredeyse sınırsız yetkilerle donatılmış krallar, böylesine yaşamsal bir gereksinimin sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır.

Öte yandan, Güney Mezopotamya düzlüklerinde tarımdaki güçlükler aşılabildiğinde alınan verim, bir artı değer oluşturacak kadar fazladır. Elde edilen gıda ürünleri, her bir aşaması yöneticinin denetiminde olarak kamusal yapılarda tutulup yerli halka pay edilmiştir. Bu durum bir yandan kent halkının geçim kaygısını azaltıp yiyeceği yemeğin miktarını düzene sokarken, diğer yandan da kralın ve bürokratların erkini pekiştirmiş olmalıdır.

Toplumsal Sınıflaşma

Kentleşmenin en önemli bileşenlerinden olan toplumsal sınıflaşma, Mezopotamya'da ilk kez MÖ 5. binyılda belirginleşerek, mal denetiminin belli bireylerin ya da ailelerin tekeline geçtiği bir düzene dönüşmüş gibi görünmektedir (Frangipane, 2016). Güney-kuzey ayırt etmeksizin tüm

Mezopotamya'da görülen bu düzende, her yerleşimde bir konutun diğerlerinden daha büyük olduğu ve içinde, hesap taşları ("token") ya da mühürler gibi, mal denetimini düşündüren nesneler barındırdığı görülür (Frangipane, 2016, s. 3). Diğer tüm konutlar gibi üç bölümlü bir plana sahip olan bu yapıların diğerlerinden tek farkı, büyüklükleri ve içlerindeki buluntulardır. Bu yapılarda yaşayan ve bir tür yönetici görevi üstlenen bireyler, toplumun geri kalanından din aracılığıyla ayrı tutulmuş olmalıdır. Obeyd Dönemi'nin ilerleyen aşamalarında Eridu ve Tepe Gavra gibi yerleşimlerde ortaya çıkacak olan tapınakların, aynı konut mimarisinde olduğu gibi üç bölümlü bir plana sahip olmaları, söz konusu yönetici konutlarından evrildiklerini düşündürür (Frangipane, 2016, s. 5).

İlk kez MÖ 5. binyılda sezilmeye başlayan bu yönetim düzeni, MÖ 4. binyılda daha da olgunlaşacak ve Mezopotamya'da merkezi mal denetiminin yürütüldüğü anıtsal tapınaklar ortaya çıkacaktır. Kuzeyde Arslantepe'nin C Tapınağı, Tell Brak'ın Göz Tapınağı ve Tepe Gavra'nın VIII. tabakasındaki tapınak alanı bunlara birer örnektir (Frangipane, 2016, s. 8 vd.; Emberling, 2002; Rothman, 2002).

Yönetimin yalnızca tapınaklarda merkezlendiği bu düzen Mezopotamya'da MÖ 3. binyılın ortalarına kadar sürdürülmüştür. O dönemden sonra ise tapınakların dışında saraylar da ortaya çıkacak ve toplumsal sınıflaşmanın en tepesinde, saray ve tapınak birlikte yer alacaktır.

Kent olgusu, toplumun en az iki katmana ayrılmış olmasını gerektirir (Naiboğlu, 2018, s. 106). Ancak Mezopotamya geleneğinde, toplumun yalnızca iki değil, sayısız katmana ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır. Çizgisel bir sıralama ile açıklanamayacak kadar çok yönlü katmanlardır bunlar. MÖ 4. binyılın sonlarında Uruk'ta açığa çıkarılan en eski yazılı tabletlerde bile toplumun çok katmanlı olduğu anlaşılmaktadır (Nissen, 2003, s. 13). En tepede, erkini dine dayandıran, tanrılar ve insanlar arasındaki en üst düzey rahip sayılan krallar yer alır (Nissen, 2004, s. 109). Yalnızca kralın değil, kraliyet ailesinin de toplumun en üstünde yer aldığını gösteren bulgular vardır. MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlenen Ur Kral Mezarlığı'nda Kraliçe Puabi'ye ait mezardaki

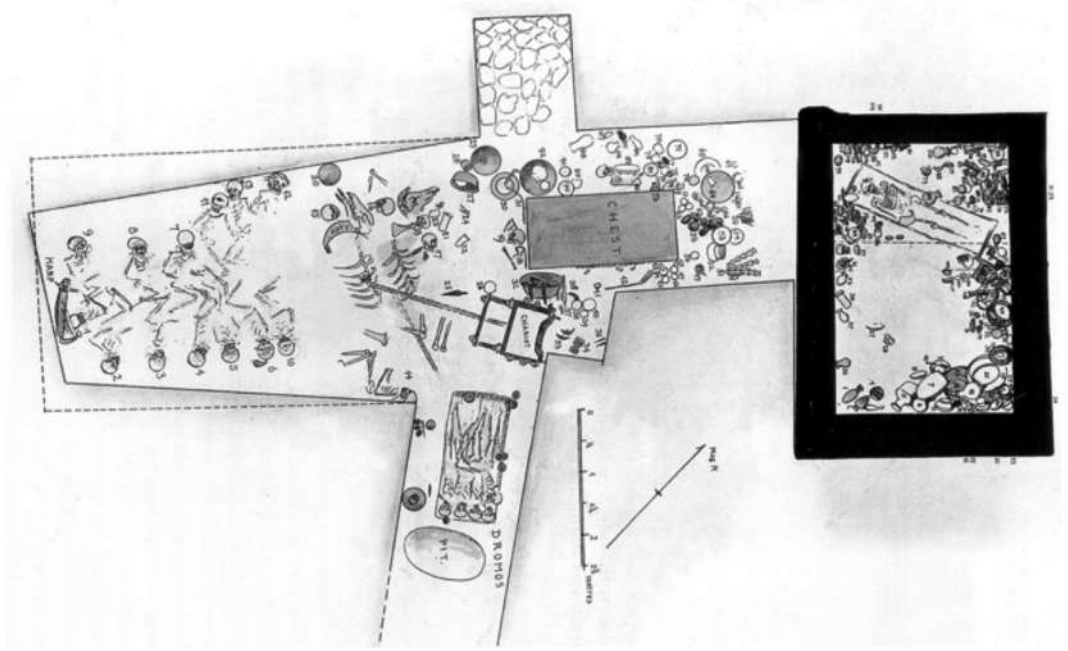

Resim 1: Ur Kral Mezarlığı, maiyetiyle birlikte gömülen Kraliçe Puabi'nin mezarı (Zettler ve Horne, 1998, Fig. 31).

ölü armağanları, kralın eşinin toplum içinde ne kadar yüksek bir konuma sahip olduğunu belgeler niteliktedir (Resim 1). Kraliçe yalnızca uzak ülkelerden getirilen malzemelerden yapılmış, sıra dışı zenginlikte armağanlarla gömülmekle kalmamış, maiyetini de beraberinde gömdürmüştür. Mezar odasının içinde, kraliçenin dışında üç ya da dört bireye ait iskeletler açığa çıkarılmıştır. Bunlar, kraliçenin en yakınındaki kişiler, olasılıkla uşaklarıdır. Mezar odasının dışında kalan alanda, tören alayı gibi dizilmiş daha birçok insan gömülüdür. Yanlarındaki eşyalardan anlaşıldığı kadarıyla bu insanlar, kadın ve erkek hizmetçiler, korumalar, memurlar, müzik aletlerini ellerinde tutan müzisyenler, öküz arabaları ile birlikte gömülmüş sürücüler, yük hayvanlarının başını tutan seyisler ve mezar kapısını koruyan askerlerden oluşmaktadır (Zettler ve Horne, 1998). Her birinin yanında küçük bir kap oluşu, mezarın çıkışı kapatıldıktan sonra zehir içerek toplu hâlde öldüklerini düşündürür. Yalnızca kralın değil, kraliçenin de toplumsal sınıflaşmada kutsal bir üstünlüğü olmalıdır.

Kraliyet ailesinin dine dayalı üstünlüğünü vurgulayan bir diğer örnek ise, kralların, tapınaklarda başrahibe olarak görev aldıkları bilinen kızlarıdır. Söz konusu rahibelerin en tanınmışlarından biri, Akkad kralı Sargon'un kızı Enheduanna'dır. Babasının krallığı sırasında, Ay Tanrısı Nanna'nın Ur kentindeki kült merkezinde başrahibeliğe yükselmiş ve bu üst düzey görevi, ilerleyen dönemlerde hem erkek kardeşinin hem de yeğeni Narām-Sîn'in krallığı süresince de sürdürmüştür (Hansen, 2003, s. 200). Enheduanna'nın görev yeri olan *giparu*'nun yalnızca bir tapınak değil, içinde depo alanlarının, işliklerin, ziyafetlere yetecek genişlikte mekânların, kazanların ve fırınların bulunduğu bir yer oluşu, başrahibe Enheduanna'nın yalnızca dinde değil, ekonomide de söz sahibi olduğunu belgeler.

Mezopotamya'da kraliyet ailesinin dışında kalan toplumda da kesin bir sınıf ayrımı söz konusudur. Kanun metinleri, her ne kadar geç dönemlere tarihlenseler de, Mezopotamya kültüründeki sınıflaşma konusunda önemli bulgular sunar. Her ikisi de MÖ 2. binyılın ilk yarısına tarihlenen Eşnunna Kanunları ile Hammurabi Kanunları gibi toplumsal yaşamı düzenlemeye yönelik yasal metinlerdeki birçok kanun maddesi, *"şumma avilum"* kalıbıyla başlar (Aydın, 2017). "Eğer bir insan" olarak çevrilebilecek olan bu kalıp, suç işleyen kişinin suçuna karşılık alacağı cezaları belirtmektedir. Ne var ki *avilum*, toplumun yalnızca üst tabakasından insanları tanımlayan bir sözcüktür ve sözü edilen metinlerde yalnızca bu üst tabakaya seslenilmektedir. Oysa yine aynı metinlerde adı geçtiği üzere, toplumda, alt sınıfı tanımlayan *muşkenum* ile köleleri tanımlayan *vardum* gibi en az iki sınıf daha olduğu bilinir. Tüm bu tanımlar, yalnızca meslekle kazanılmış bir üstünlükten ötesini, çok daha köklü bir sınıf ayrımını çağrıştırmaktadır.

Bunların dışında Mezopotamya toplumlarında, meslekle edinilmiş sınıflar da son derece baskındır. İlk kez Geç Uruk Dönemi'nde, yani yazının ilk icat edildiği dönemde ortaya çıkıp, yaklaşık yedi yüz yıl boyunca kopyalanarak çoğaltılacak olan bir metinde, resmi görevlilerin unvanları ve meslek adları listelenmiştir. Metinde sırasıyla yönetici, memurlar, din adamları ve uzmanlık gerektiren meslekler dizilmiş, en sonda ise basit uğraşlarla ilgilenen kişilere yer verilmiştir (Nissen, 2004, 93). Üstelik görev ve mesleklere yalnızca birer ad olarak değinilmemiş, her birinin kendi içindeki farklı rütbe düzeyleri de tanımlanmıştır. Benzer metinler, Ebla'nın MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlenen tabakalarında da ortaya çıkacaktır. Suriye'nin batı kesimlerindeki Ebla, MÖ 3. binyılın ortalarında 60 ha'a ulaşmış alanıyla bölgenin büyük kentlerindendir. Kentin "G Sarayı" adıyla anılan kamusal yapısında, 17000 kil tablet açığa çıkarılmıştır. Kent yönetimine dair önemli bilgiler sunan bu tabletlerde, saray tarafından görevlendirilmiş binlerce memur, zanaatkâr ve işçiden söz edilir (Akkermans ve Schwartz, 2003, s. 239). Mezopotamya toplumları, hem soy hem

de mesleklerle birbirinden ayrılan katmanlara bölünmüş durumdadır ve memurlar arasında da gelişkin bir bürokrasi düzeni sezilir. Mumford'un belirttiği üzere, "kentleşmede belirleyici olan, kısıtlı bir alanda birlikte yaşayan insanların çokluğu değil, beslenme ve hayatta kalma gibi temel ihtiyaçların ötesinde çok çeşitli işler gören bir toplumun, ortak bir yönetim altındaki birlikteliğidir" (Mumford, 1961, s. 61).

Yerleşim Düzeni

Arkeoloji biliminin bir eksiği olarak, Güney Mezopotamya'daki kazılarda çoğunlukla anıtsal kamu yapıları açığa çıkarılmış, seçkin sınıf dışındaki toplumun yaşadığı mahallelerde ve kentlerin çevresine kümelenmiş küçük yerleşimlerde ise geniş çaplı çalışmalar yapılmamıştır. Aşağı yerleşimlerde kazısı yapılan en eski mahalleler Ur'dadır ama bunlar da MÖ 2. binyıl gibi geç bir döneme tarihlenmektedir (Woolley ve Mallowan, 1976). Yüzey araştırmaları sayesinde, ilk kentlerin ortaya çıktığı dönemlerde höyüklerin dışına kümelenmiş aşağı yerleşimlerin ve köylerin olduğu bilinmekteyse de (Adams ve Nissen, 1972), söz konusu alanların yerleşim düzeni hakkında yorum yapmak şimdilik olanaksızdır.

Kamusal yapıların olduğu kent merkezleri, konutların olduğu mahallelerden çok daha iyi bilinmektedir. MÖ 4. binyılın sonlarında ortaya çıkan ilk kentlere dair en sağlam bulgular Uruk'ta açığa çıkarılmıştır. Söz konusu tabakaların günümüze kadar son derece iyi korunagelmiş oluşu, yerleşimin Güney Mezopotamya'nın bilinen en büyük kenti oluşu[4], kazılarının geniş çaplı gerçekleştirilmiş oluşu ve bilinen en eski yazılı tabletlerin orada açığa çıkarılması, Uruk'u kentleşme araştırmalarının odağına yerleştirmiştir. Kentte Geç Uruk Dönemi'nde kazısı yapılan yalnızca iki alan vardır. Bunlar E-anna ve Anu kutsal alanlarıdır (Resim 2). Hem Anu hem de E-anna, tek bir seferde inşa edilmemiş, zaman içinde gelişerek biçimlenmiş alanlardır (Nissen, 2003, s. 12). Geç Uruk Dönemi'nde birbirinden tümüyle farklı özelliklere sahip olan bu iki alandan, batıdaki Anu alanının tek yapısı, yüksek bir teras üzerine kurulmuş olan *Beyaz Tapınak*'tır. Tapınak geniş kitleleri ağırlayacak, büyük bir alana sahiptir ve insanlar, belli ibadetleri topluca yapmış olmalıdır. Dini özelliği kuşkusuz olan ve yüksek konumuyla görünebilir olmasına özen gösterilen bu yapının aksine, doğudaki E-anna alanı, işlevleri tartışmalı olan ve etrafını çevreleyen duvar ile görünürlüğü kısıtlanan çok sayıda yapı barındırır. Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru *Riemchen* ("Tuğlacık") *Binası, Taş Mozaik Tapınak, Büyük Avlu, Direkli Bina, E Sarayı, C Tapınağı ve D Tapınağı* olarak adlandırılan bu yapılar, günümüzde "tapınak" ve "saray" olarak tanımlansalar da, gerçek işlevleri ve birbirleriyle olan bağlantıları tam olarak anlaşılabilmiş değildir (Nissen, 2004, s. 110 vd.). Her biri kamusal özellikteki bu anıtsal yapıların ortak özelliği, iç mekanlarının, her iki uzun kenarından odalarla çevrelenmiş, uzun koridorlar biçiminde oluşudur. Yapıların işlevleri kesin olarak bilinmese de, içlerinde büyük toplantılar ya da törenler düzenlendiği açıktır (Nissen, 2003, s. 13).

MÖ 3. binyılın başlarında Uruk kenti bir de sur duvarıyla çevrelenecektir. Er Hanedanlık I Dönemi'ne tarihlenen bu duvarın, Uruk'un efsanevi kralı Gılgamış tarafından yapıldığına inanılır (Nissen, 2004, s. 84, 110). 9,5 km uzunluğunda olduğu ve 250 ha'lık bir yüz ölçümünü çevrelediği düşünülen bu anıtsal duvarı dikebilmek için, tek bir yönetim altında toplanmış büyük bir iş gücünün gerekeceği açıktır (Nissen, 2004, s. 110 vd.). Uruk, MÖ 4. binyılın ikinci yarısında başlamış olan eğilimle yöresel bir güç merkezi konumuna yükselmiş ve büyük kitleleri tek yönetim altında barındırmaya başlamıştır. MÖ 4. binyılın sonları ile MÖ 3. binyılın başlarına geldiğinde,

4 Eski Mezopotamya tarihi boyunca, büyüklük açısından Uruk'a üstün gelen tek yerleşim, Kuzey Mezopotamya'daki Ninive'dir.

yaklaşık 40000 kişilik nüfusu ve tüm toplumsal, ekonomik, dini ve siyasi yapılanması ile artık tam bir kent görünümündedir (Nissen, 2003). Çağlar boyunca önemini koyuracak olan Uruk, İncil'de bile adı geçen ("Erek") bir kenttir.

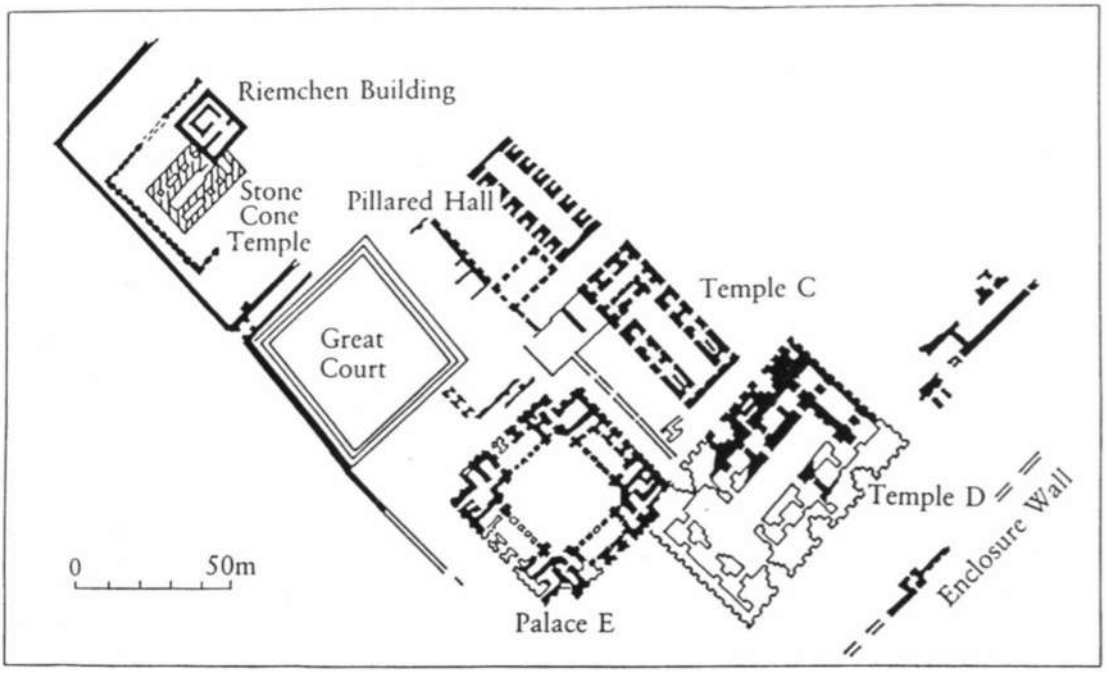

Resim 2: Uruk, E-anna kutsal alanı, Geç Uruk Dönemi, MÖ. 3300-3000 dolayı (Nissen, 2003, Fig. 3).

Mezopotamya'da MÖ 4. binyılın sonları ile MÖ 3. binyılın başlarına, yani ilk kentleşme sürecine dair bulgular sunan diğer önemli yerler arasında Ur, Kiş, Nippur, Hafaci, Tell Asmar, Tell Agrab, Obeyd ve Tepe Gavra gibi yerleşimler sayılabilir (Gates, 2011, s. 30 vd.). Güney Mezopotamya kent modelinin ilk yayılım gösterdiği bölgelerden olan Suriye'de ise Mari, Ebla ve Tuttul öne çıkmaktadır (Akkermans ve Schwartz, 2003, s. 233 vd.).

Nüfus, Ticaret ve Mal Denetimi

Nüfus yoğunluğu, ticari ilişkiler ve yazı, birbirini doğrudan etkileyen olgulardır. Bilinen en eski yazılı tabletler, Uruk'taki E-anna kutsal alanının, MÖ 3200 dolayına tarihlenen IV. tabakasında açığa çıkarılmıştır. Söz konusu dönemde Uruk'un 40000 kişilik bir nüfusu barındırdığı düşünülmektedir (Nissen, 2003, s. 12). Güney Mezopotamya bu dönemlerde, Yakın Doğu'nun hiçbir yerinde daha önce görülmemiş yoğunlukta nüfuslar barındırmaya başlar (Nissen, 2004, s. 81). Böylesine büyük insan topluluklarının mal akışını ve ticari ilişkilerini düzenlemek, Mezopotamya'da köklü bir geçmişi olan ve "token" adıyla bilinen hesap taşlarından daha kapsamlı bir denetim yöntemi gerektirmiştir (Nissen, 2004, s. 100 vd.). Hem silindir mühürlerin hem de yazının ortaya çıkış nedeni, tam da bu ekonomik gereksinim olmalıdır. E-anna'nın IV. tabakasında bulunan ve bilinen en eski yazılı metinler olan yaklaşık bin beş yüz tabletin neredeyse tümü, mal hareketlerini tanımlayan metinlerden oluşmaktadır (Nissen, 2003, s.13). Buradan çıkarılacak iki önemli sonuca göre, yazının icadı ekonomik gereksinimlerin bir sonucudur ve Uruk kentinde ekonomik düzen, E-anna tapınağından yönetilmiş olmalıdır.

En erken yazılı dönemlerdeki Uruk örneğinde de olduğu üzere, Güney Mezopotamya'da mallar, tek bir merkezde yönetilip depolanmış ve halka, bu merkezden dağıtılmıştır (Nissen, 2003, s. 13). Söz konusu dağıtımın en önemli kanıtlarından biri, hepsi eşit hacimde olan, seri üretilmiş kaplardır. Mezopotamya'da çanak çömlek yapımında ilk kez seri üretime geçilen dönem kentleşmeden çok daha eskiye, Obeyd Dönemi'nin sonlarına, yani MÖ 5. binyılın ikinci yarısına dayanır. Seri üretimin kentleşme sorunsalındaki önemi ise, gıdanın eşit parçalara bölünerek insanlara dağıtılmasında yatar. Çanak çömlek artık yalnızca birer kap değil, aynı zamanda bir ölçek olarak da kullanılmaya başlamıştır (Frangipane, 2016, s. 5).

Seri üretilmiş kaplarla gıda dağıtmanın, dini törenlerle bir ilgisi olmalıdır. Obeyd Dönemi'nde bu kaplar, tapınak ya da benzeri anıtsal tören alanlarında kullanılmışlardır (Frangipane, 2016, s. 5). Kaplarla aynı mekanlarda mühürlerin ve mühür baskılarının da bulunuyor oluşu, gıdanın bu erken dönemlerden itibaren belli bir bireyin ya da topluluğun tekelinde olduğunu düşündürür.

İlk kentlerin ortaya çıktığı Geç Uruk Dönemi'ne gelindiğinde ise, en yaygın kullanılan çanak çömlek türünün "devrik ağızlı kaseler" adı verilen kaplar olduğu görülür. Pütürlü, gözenekli ve yalnızca katı maddeleri saklamaya uygun olan bu kaplar, ucuz ve hızlı üretilebilmeleriyle, kalabalık işçi topluluklarının günlük ücretlerini, tahıl cinsinden ödemekte kullanılmış olmalıdır (Nissen, 2004, s. 97). Bir kalıba basılarak yapılan "devrik ağızlı kaseler"in dışında, ilerleyen dönemlerde çömlekçi çarkı da yaygınlaşacak ve kap yapım sürecini büyük oranda hızlandırarak seri üretime daha önce görülmemiş bir ivme kazandıracaktır (Nissen, 2004, s. 104 vd.).

Yazı ve seri üretim kaplar dışında, gelişkin mal denetiminin bir diğer göstergesi de yazıyla aynı dönemlerde ortaya çıkan silindir mühürlerdir. Nissen'ın belirttiği üzere, "tüm uygulamalarda, mühürlenen nesneye, onun üzerinde bir hakkı bulunmayan kimselerin ulaşmasının engellenmesi öngörülmekteydi. (...) Silindir mühürler, mühürlemenin bu biçimine, eskiden kullanılan damga mühürlerden daha uygundu, çünkü daha geniş bir yüzeye 'dokunulmazlık' sağlıyorlardı. (...) Kısaca mühürler, (...) bilgilerin, tek kişinin gözetimi ya da anımsamakta üstesinden gelemeyeceği kadar biriktiği durumlarda, işlemlerin güvenli bir şekilde yapıldığı konusunda fikir verirdi" (Nissen, 2004, s. 87 vd.).

Güney Mezopotamya'da yeni yeni oluşmakta olan kent modelinde ekonomi, yalnızca gıda üretimi ve dağıtımından çok daha çeşitli bir düzeni kapsamıştır. Mumford kentlerin, bulundukları bölgenin "ekonomik ve entelektüel sermayesi" olduklarını belirtmektedir (Mumford, 1961, s. 199). MÖ 4. ve 3. binyılda bölgeler arası etkileşimi araştıran ünlü teorisyenlerden olan Sherratt'a göre ise kent, "katma değer yaratan bir makinedir" (Resim 3). Uzak mesafelerden getirtilen maden ve taş gibi hammaddeler ile yakın yörelerden elde edilen yün gibi yarı işlenmiş ürünler, kentlerde yeniden biçimlendirilerek kıymetlendirilir ve yeni bir giyim kuşam, silah, yeme içme vb. geleneğine dönüştürülerek yeniden dışarıya ihraç edilir. Böylelikle hammaddenin biçimlendiril-

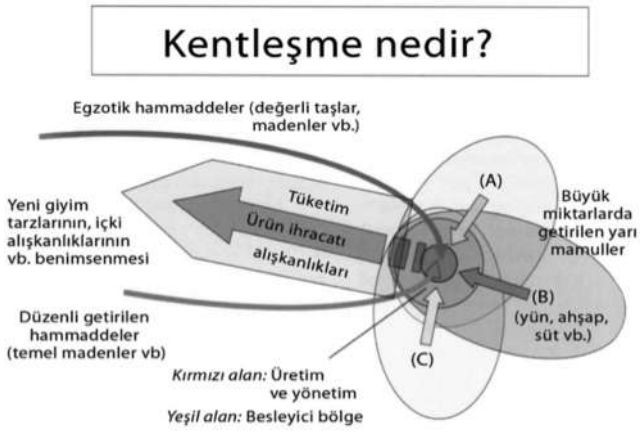

Resim 3: Andrew Sherratt'a göre kentleşmenin ekonomik tanımı (Sherratt, 2011, Fig. 2.1'den uyarlanmıştır).

mesi ve kent halkı tarafından kullanılması aşamasında, ürüne işlevsel özelliğinin ötesine geçen anlamlar yüklenmiş ve değerine değer katılmış olur (Aruz, 2003, s. 248). Kentlilerin yaşam tarzı, toplumun tüm kesimlerinin beğenilerini etkiler. Bu durumda kentin temel işlevlerinden biri, "fikirleri geniş yayılımlı alışkanlık ve geleneklere, kişisel seçim ve beğenileri ise kent olgusunun vazgeçilmez birer öğesine" dönüştürmektir (Mumford, 1961, s. 113, 97).

Mezopotamya'da ilk kentlerle başlayıp MÖ 3. binyıl süresince zirveye ulaşan eğilim, Sherratt'ın Resim 1'de önerdiği tanımla örtüşmektedir. İlk kentlerin ortaya çıktığı Güney Mezopotamya, hammadde bakımından fakir bir bölgedir. Taş, ahşap ve maden gibi temel sayılabilecek gereksinimlerin uzak mesafelerden getirtilmesi gerekir. Bu temel gereksinimlere ek olarak, ilk kentlerin kurulmasıyla birlikte yeni bir gereksinim ortaya çıkmıştır. Lüks gereksinimi olarak tanımlayabileceğimiz bu yeni olgu doğrultusunda, birbiriyle rekabet hâlindeki kent devletlerindeki seçkinler, üstünlük iddialarını güçlendirmek üzere uzak mesafelerden egzotik mallar getirtmeye başlamışlardır. MÖ 3. binyılın geniş coğrafyaları kapsayan en belirgin özelliği, küresel denebilecek çaptaki ticaret ağları olacaktır. Bu süreçte düzenli kervan yolları oluşturulmuş ve doğuda Hindistan ile Orta Asya'ya, kuzeyde Kafkasya'ya, batıda ise Anadolu ve Ege'ye varan yoğun bir ticaret ağı kurulmuştur (Naiboğlu, 2018, özellikle s. 167 vd.). Ticaretin merkezinde yer alan Mezopotamya kentlerinin uzak mesafe ilişkilerindeki öncelikli çıkarı, yukarıda sözü edilen lüks gereksinimi olmalıdır. Kervan yollarının diğer ucundaki bölge halklarının böylesine bir ticareti kabul edişi ise, büyük olasılıkla Mezopotamya kentlerine duydukları imrenidir. Sherratt'ın yukarıdaki modelde tanımladığı üzere, yarı mamul olarak Mezopotamya kentlerine getirilip burada biçimlendirilerek dışarıya ihraç edilen mallar, ulaştıkları bölgelerde yeni birer giyim kuşam ve yeme içme alışkanlığına yol açmış ve Mezopotamya kentlerini, özenilecek bir konuma yükseltmiş olmalıdır. Mezopotamya ile ticaretin sonucunda tüm bu bölgelerde kendi çapında gelişmeler yaşanacak, çoğu kentleşme sürecine girecek (Naiboğlu, 2018), Kafkasya'daki Maikop Kültürü gibi bazıları ise gelişkinliği yalnızca zengin ölü armağanları gibi maddi kültür öğelerine yansıtacak ama yerleşim düzenlerinde bir değişime gitmeyecektir (Sherratt, 1997). Küresel denebilecek çaptaki bu gelişmelerin ardındaki itici güç, Güney Mezopotamya'da başlayıp hızla çevre bölgelere yayılan kentleşme olgusu olmuştur.

İdeolojik Altyapı

Mezopotamya'da kentleşmenin birincil ölçütlerinden olan büyük insan kitlelerini tek bir yönetim altında toplamanın başlıca aracı din olmuştur. Yalnızca insanların değil, kentlerin de tanrılara ait olduğuna inanılır. "Rahip-kral" olarak bilinen yöneticiler, insanları yönetmek üzere tanrılar tarafından görevlendirilirler ve her ne kadar Mısır geleneğinde olduğu gibi kendilerini tanrı ilan etmeseler bile[5], tanrılar ile insanlar arasındaki bağlantıyı sağlayan, en üst düzey rahipler konumunda olduklarına inanılır. İşlevi yazılı metinlerle de doğrulanabilen ilk kamusal yapıların saray değil de tapınak oluşu bu nedenledir (Renger, 2003, s. 190). MÖ 3. binyılın ortalarında tapınaklardan ayrı saraylar da ortaya çıkacak, ancak tapınak ile sarayın, yani din ve yönetim işlerinin birlikteliği hiçbir zaman tümüyle sonlanmayacaktır.

Günümüz düşün dünyasını biçimlendiren semavi dinlerde "çalışmak" eylemi, cennetten kovulan insanoğluna verilmiş bir ceza olarak tanımlanmaktadır. Cennetteyken yiyeceği ve giysisi eksik olmayan insanoğlu, dünyaya gönderilerek cezalandırılacak ve bundan böyle, temel gerek-

5 Akkad kralı Narām-Sîn (MÖ. 2246–2190) kendini tanrılaştırmaya çalışmışsa da kendisinden sonra gelen krallar bu tutumu benimsemeyecektir.

sinimlerini karşılayabilmek için çalışmak zorunda kalacaktır.[6] Oysa Eski Mezopotamya geleneğinde, çalışmaya farklı anlamlar yüklenmiştir. Mezopotamya'nın başlıca destanlarından Atrahasis'in birinci tabletinde, insanlardan önce tanrıların var olduğu anlatılır (Lambert ve Millard, 1999). Irmaklara kanal açmak gibi görevleri önceleri tanrılar yerine getirmişlerdir. Ancak tanrılar arasında hiyerarşi vardır ve *Anunnaki* adıyla anılan büyük tanrılar, kanal kazmak gibi zor işleri *İgigi* tanrılarına yaptırırlar. *İgigi* tanrıları yıllar boyunca çalışmaktan yorularak en sonunda ayaklanacak ve tanrı Enlil'in evini kuşatacaklardır. İnsanların yaradılışının, işte bu olayın üzerine gerçekleştiğine inanılmıştır. İnsanlığın varoluş nedeni, tanrıların yükünü üstlenmek, yani çalışmaktır. Günümüzde baskın olan "insan için iş" görüşünün tersine, "iş için insan" görüşünün kanıksandığı bir bakış açısıdır bu. Yine günümüzdeki bakış açısıyla, olumlu ya da olumsuz yönleriyle eleştirilebilen çalışma eylemi, Mezopotamya toplumlarınca tartışılamaz bir zorunluluk ve varoluş nedeni olarak benimsenmiştir. Bu durum, özellikle de kentlerin ilk ortaya çıktığı dönemlerde "rahip-kral" özelliğine sahip olan yöneticilerin, toplumu neredeyse sınırsız bir yetkiyle yönetebilmesine olanak sağlamış olmalıdır. İş gücünü yönetme, ürünleri denetleme, kural koyma ve ceza verme gibi yetkilerin tümü yöneticinin elindedir.

Kentleşmenin bir diğer ideolojik yönü de, toplumun gözündeki kent algısının yüceliğidir. Mezopotamya'da yazıyla tanımlanabilen en eski dönemlerden başlayarak, "kent" ile "doğa" arasında bir ayrım yapıldığı ve kentin doğaya üstün tutulduğu anlaşılmaktadır. Ünlü Gılgamış Destanı bunun en büyük kanıtlarındandır. Destanın ikinci tabletinde, Uruk kralı Gılgamış'a bir rakip göndermek isteyen tanrılar, Enkidu adında yabani bir insan yaratırlar (Maul, 2005, s. 57 vd.). Enkidu doğada hayvanlarla birlikte yaşamaktadır. Sonradan bir fahişe aracılığıyla kandırılan Enkidu kente getirilecek ve uygarlıkla ilk tanışmasının simgesi olarak, insan yapımı ekmeklerden yiyip, bira içecektir. Oysa o güne kadar doğada yaşamış ve hayvanlar gibi otla beslenmiştir. Kent dışındaki yaşam, açıkça hayvanlıkla eş tutulmakta ve küçümsenmektedir. Sonradan Enkidu ile Gılgamış savaşacak, Gılgamış Enkidu'yu yenecek ama ikili arasında, kendi güçlerine denk birini bulabilmenin sevinciyle, derin bir dostluk başlayacaktır. Uygar insan, yabani insana üstün gelmiştir ama düşman da değildir.

Sonuç

MÖ 4. binyılın sonlarında Güney Mezopotamya'da, her açıdan kent özellikleri gösteren yerleşimler ortaya çıkmıştır. Her biri bağımsız olarak yönetilen bu kentler, henüz bir imparatorluk yapılanması içinde birleşmiş değildir. MÖ 24. yüzyılda Akkadlar tarafından tek bir devlet çatısı altında birleşinceye dek, her biri bağımsız birer kent devleti olarak kalacaktır.

Childe'ın bu dönem için önerdiği "kentleşme devrimi" tanımı (Childe, 1950), devrim sözcüğünün içerdiği, bir anda olup bitme ve eskiyi kökten yok edip yepyeni bir oluşuma yol açma gibi anlamlar nedeniyle eleştirilse de (Mumford, 1961, s. 31), vurguladığı önem açısından yanlış değildir. Bu yeni yapılanma öylesine etkili olacaktır ki, yalnızca birkaç yüzyıl içerisinde Hindistan'dan Anadolu'ya kadar varan çok geniş coğrafyalara yayılacaktır (Aruz, 2003). Binlerce yıl boyunca olgunlaşan toplumsal düzen, çevresel etmenler ve teknoloji, zaman içerisinde bir ağ gibi örülmüş ve MÖ 4. binyılın sonlarında tüm ön koşulların bir araya gelmesiyle birlikte,

6 "Ve Adem'e dedi: Karının sözünü dinlediğin ve: Ondan yemeyeceksin, diye sana emrettiğim ağaçtan yediğin için, toprak senin yüzünden lanetli oldu; ömrünün bütün günlerinde zahmetle ondan yiyeceksin; ve sana diken ve çalı bitirecek; ve kır otunu yiyeceksin; toprağa dönünceye kadar, alnının teriyle ekmek yiyeceksin; çünkü ondan alındın; çünkü topraksın, ve toprağa döneceksin [...] Böylece RAB Allah onu Aden bahçesinden, kendisinin içinden alındığı toprağı işlemek için kovdu" (Tekvin, Bab 3).

Güney Mezopotamya'da ilk kentler ortaya çıkmıştır. "Devrim" kadar ani değilse bile, en az o kadar önemli bir dönüşüm söz konusudur.

Geniş bir nüfus, çok katmanlı bir toplum, yazı ve silindir mühür gibi denetim yöntemleri, anıtsal yapılar ve uzak bölgelerden ithal edilen egzotik mallar, yeni oluşmakta olan kentleşme modelinin en göze çarpan özelliklerindendir.

Güney Mezopotamya, yaşam koşullarının çetin olduğu ve geniş kitleler bir araya gelerek toplu önlemler almadıkça, tarımın bile büyük oranda olanaksız olduğu bir bölgedir. MÖ 4. binyılın ikinci yarısından itibaren kalabalık insan toplulukları belli merkezlerde toplanmaya başlamış ve tek yönetim altında birleştikleri büyük bir iş gücüyle, ırmaklara su kanalları açarak toprağı tarıma elverişli duruma getirmişlerdir (Adams ve Nissen, 1972). Bu sürecin sonucunda, yerel gereksinimlerin çok ötesine geçen artı ürünler elde edilmeye başlamış ve bu sayede oluşan çekim gücüyle, yerleşimler giderek daha da kalabalıklaşmıştır. Uruk'un MÖ 3200 dolayında yaklaşık 40000 kişilik bir nüfus barındırdığı düşünülür (Nissen, 2003, s. 12). Gerek nüfusun yoğunluğu gerekse iş gücünü yönetme gereksinimi, toplumsal sınıflaşmayı giderek pekiştirmiş olmalıdır. Sonuçta oluşan kent modelinde, toplumun hem soy bağlarıyla hem de mesleklerle belirlenen, çok katmanlı bir sınıflaşmaya yöneldiği anlaşılır.

Yazı ve silindir mühürler gibi denetim yöntemlerinin ortaya çıkmasını sağlayan da yine nüfus yoğunluğu olmalıdır. Mal denetimi artık tek bir kişinin belleğinde tutulamayacak kadar geniş kitleleri kapsamaktadır.

Aynı dönemlerde anıtsal yapılar inşa edilmeye başlamış ve arkeolojik veriden anlaşıldığı kadarıyla, yerleşimler bu yapılardan yönetilmiştir. Üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biri, kentleşme sürecindeki bu ilk kamusal yapıların dini özellikler göstermesidir. İlk kentlerde yönetim, tapınaklarda merkezlenmiş gibi görünmektedir (Renger, 2003, s. 190). Saray olarak tanımlanabilecek ilk yapılar ise MÖ 3. binyılın ortalarında başlayacaktır ama o dönemlerde bile, tapınağın ve sarayın birlikte kullanıldığı, iki ayaklı bir yönetim düzeninin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Güney Mezopotamya kentleşme modelinde din, ilk dönemlerden itibaren belirleyici bir öneme sahip olmuştur. Toplumsal sınıfların oluşmasında, büyük nüfusların örgütlenmesinde, insanların merkezi yönetime boyun eğip yaşamlarını yöneticilerin belirlediği kurallar doğrultusunda biçimlendirmesinde, dinin yadsınamaz bir payı vardır. Yöneticilere kutsal nitelikler yakıştırılmış, kendilerinin sıradan halk ile tanrılar arasında aracılık eden "rahip-krallar" olduklarına inanılmıştır. Güney Mezopotamya kentleşme modelini çağlar boyunca fazla bir değişime uğramadan sürdürecek olan en önemli özelliklerden biri, insanların benliğinde kırılamaz bir kutsallığı olan bu dini yapılanma olmalıdır.

MÖ 4. ve 3. binyıl süresince farklı bölgelerde farklı türlerde gelişkin yerleşimlerin türediği görülmektedir. Örneğin MÖ 4. binyıla tarihlenen Arslantepe'de, kentleşmenin olmadığı bir tür devletleşme sürecinden geçildiği savunulmaktadır (Frangipane, 2012; Frangipane, 2018). Ne var ki Arslantepe'deki yönetim düzeninde din öne çıkarılmamış, erk yalnızca ekonomi ve siyasete dayandırılmıştır. Olasılıkla din gibi sağlam bir temele dayanmadığı için, bu düzen yalnızca birkaç yüzyıl içinde son bulacak ve tümüyle yok olacaktır. Oysa Güney Mezopotamya'da oluşan ve dini inançları merkezine alan kentleşme modeli sağlam kökler salacak, çevre bölgeleri de içine katarak hızla yayılacak ve binlerce yıl boyunca özünü kaybetmeden sürdürülecektir.

Güney Mezopotamya ile eş zamanlı olarak Mısır'da da kentleşmenin gerçekleştiği bilinir. Yine eş zamanlı olarak, Mısır'da da yazı kullanılmaya başlamıştır. İki bölge arasında etkileşim olduğu

açıksa da, iletişimin niteliği henüz tanımlanamamıştır (Gates, 2011, s. 78 vd.; Aruz, 2003, s. 3 vd.). Mezopotamya ile Mısır'daki gelişmelere değinen Frankfort'un belirttiği üzere, "(...) yazı yazmaktaki amaçları, betimlemelerinin içeriği, anıtsal yapılarının işlevi ve yeni oluşan toplumsal yapıları birbirinden tümüyle farklıdır. Gözlemlediğimiz, yalnızca uygar yaşamın kuruluşu değil, (...) birbirinden farklı uygarlık 'biçimlerinin' ortaya çıkışıdır" (Frankfort, 1956, s. 50).

MÖ 4. binyılın sonlarında Güney Mezopotamya'da oluşan kent düzeni ve uygarlık algısı öylesine başarılı olacaktır ki, yalnızca birkaç yüz yıl içerisinde çevre bölgelere yayılarak Hindistan'dan Anadolu'ya varan geniş coğrafyalarda benimsenecek ve Mezopotamya ile herhangi bir iletişimin yürütüldüğü tüm bölgelerde köklü değişimlere yol açacaktır. Neredeyse küresel çapta bir dönüşümü tetikleyen bu süreç, Childe'ın önerdiği "devrim" tanımının çok da yanlış sayılamayacağının bir göstergesidir.

Kaynaklar

Adams, R. McC. ve Nissen, H. J. (1972). *The Uruk Countryside. The Natural Setting of Urban Societies*. Chicago ve London: The University of Chicago Press.

Akkermans, P. M. M. G. ve Schwartz, G. M. (2003). *The Archaeology of Syria. From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16,000 – 300 BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Aruz, J. (Ed.) (2003). *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. New York, New Haven ve London: The Metropolitan Museum of Art and Yale University Press.

Aydın, N. (2017). *Hammurabi Yasaları*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Childe, G. (1950). The Urban Revolution. *The Town Planning Review, 21*(1), ss. 3–17.

Emberling, G. (2002). Political control in an early state: The Eye Temple and the Uruk expansion in northern Mesopotamia. L. Al-Gailani Werr, J. Curtis, H. Martin, A. McMahon, J. Oates ve J. Reade (ed.), *Of Pots and Plans* (ss. 82–90). London: Nabu Publications.

Frangipane, M. (2012). Fourth Millennium Arslantepe: The Development of a Centralised Society without Urbanisation. *Origini*, XXXIV, ss. 19–40.

Frangipane, M. (2016). The development of centralised societies in Greater Mesopotamia and the foundation of economic inequality. H. Meller, H. P. Hahn, R. Risch and R. Jung (ed.), *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften / Rich and Poor – Competing for resources in prehistoric societies. 8. Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. Bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 14* (ss. 1–22). Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt.

Frangipane, M. (2018). Different Trajectories in State Formation in Greater Mesopotamia: A View from Arslantepe (Turkey). *Journal of Archaeological Research, 26* (1), ss. 3–63.

Frankfort, H. (1956). *The Birth of Civilization in the Near East*. Garden City, NY: Doubleday.

Gates, Ch. (2011). *Ancient Cities. The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome* (2. Baskı). London and New York: Routledge.

Hansen, D. P. (2003). Art of the Akkadian Dynasty. J. Aruz (ed.), *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus* (ss. 189–233). New York, New Haven and London: The Metropolitan Museum of Art and Yale University Press.

Hrouda, B. (ed.) (2003). *Der Alte Orient. Verlorene Schätze, vergangene Kulturen zwischen Euphrat und Tigris*. München: Bertelsmann.

Lambert, W.G., Millard, A.R., Civil, M. (Ed.) (1999). *Atra-Hasis. The Babylonian Story of the Flood*. Oxford: Clarendon Press.

Maul, S. (2005). *Das Gilgamesch-Epos. Neu Übersetzt und Kommentiert*. München: Beck.

Van de Mieroop, M. (2000). Sargon of Agade and his Successors in Anatolia. *SMEA*, 42 (1), ss. 239 – 253.

Mumford, L. (1961). *The City in History. Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. San Diego, New York and London: Harcourt.

Naiboğlu, N. (2018). *Anadolu Kent Modelinin Yayılımı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Nissen, H. J. (2003). Uruk and the Formation of the City. J. Aruz (ed.), *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus* (ss. 11–20). New York, New Haven ve London: The Metropolitan Museum of Art and Yale University Press.

Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya. Yakın Doğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri* (Çev. Z. Z. İlkgelen). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özgüç, T. (1986). New observations on the relationship of Kültepe with south-east Anatolia and North Syria during the third millennium B. C. J. V. Canby, E. Porada, B.S. Ridway ve T. Stech (ed.), *Ancient Anatolia: Aspects of change and cultural development. Essays in honor of Machteld J. Mellink* (ss. 31–47). Madison: University of Wisconsin Press.

Reade, J. (2003). The Royal Tombs of Ur. J. Aruz (ed.), *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus* (ss. 93–132). New York, New Haven and London: The Metropolitan Museum of Art ve Yale University Press.

Renger, J. (2003). Wirtschaft und Gesellschaft. B. Hrouda (ed.), *Der Alte Orient. Verlorene Schätze, vergangene Kulturen zwischen Euphrat und Tigris* (ss. 187–215). München: Bertelsmann.

Rothman, M. (2002). Tepe Gawra: *The Evolution of a Small Prehistoric Center in Northern Iraq, Monograph 112*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.

Sherratt, A. (1997). Troy, Maikop, Altyn Depe: Early Bronze Age Urbanism and its Periphery (1991). A. Sherratt (ed.), *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives* (ss. 457–470). New Jersey ve Edinburgh: Princeton University Press and Edinburgh University Press.

Sherratt, A. (2011). Global Development. T. C. Wilkinson, S. Sherratt ve J. Bennet (ed.), *Interweaving Worlds. Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millenia BC. Papers from a conference in memory of Professor Andrew Sherratt. What Would a Bronze Age World System Look Like? World Systems Approaches to Europe and Western Asia 4th to 1st Millenia BC* (ss. 4–6), Oxford ve Oakville: Oxbow Books.

Woolley, L. ve Mallowan, M. E. (1976). *Ur Excavations, Vol. VII. The Old Babylonian Period*. London: British Museum Publications.

Zettler, R. L. ve Horne, L. (1998). *Treasures from the royal tombs of Ur.* Philadelphia: University of Pennsylvania, Museum of Archaeology and Anthropology.

Özgün Makale

Hellen Polisinin Ortaya Çıkışı: Güncel Çalışmalar Üzerine Değerlendirmeler[1]

The Emergence of the Greek Polis: Implications on Current Studies

Kenan EREN[2]

Öz

Polis çalışmaları Eskiçağ Tarihi ve Klasik Arkeoloji disiplinlerinin en köklü araştırma alanlarından birisidir ve bu alanın en önemli sorularından birisini de polisin tanımlanmış bir mekân olarak ilk ortaya çıkışı oluşturmaktadır. Bu konudaki güncel yayınların ve özellikle bu yayınlara büyük etkisi olan Copenhagen Polis Centre'ın çalışmalarının eleştirel bir gözle incelenmesi, mevcut polis imgemizin sınırlı ve durağan yapısını ortaya koymakta ve araştırmaların alternatif sorular ve farklı bakış açıları ile zenginleştirilmesinin gerekli olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İonia, Polis, Arkaik Dönem, Kentleşme.

Abstract

Polis studies are one of the most established research fields of Ancient History and Classical Archeology and one of the most important questions of this field is the emergence of the polis as a defined space. A critical review of the current publications on the subject and especially the work of the Copenhagen Polis Centre, which has a major impact on these publications, reveals the limited and static nature of our existing polis image and shows that it is necessary to enrich the research with alternative questions and different perspectives.

Keywords: Ionia, Polis, Archaic Period, Urbanisation.

Eski Yunan kültürü ile ilgili en temel bilgilerimizden birisi Yunanlıların temel siyasi örgütlenme biçiminin polis olduğudur ve bu terim genelde Türkçe'ye "kent-devleti" olarak çevrilir. Sadece bu çeviri bile, orijinal kelimenin modern dillerdeki karşılığının muğlâklığını ve çok anlamlılığını ortaya koymaktadır ve aslında polis kelimesinin modern dillerde tam bir karşılığını bulmak çok zordur. Antik kaynaklara kısaca bir göz atıldığında, Eski Yunanca'da polis kelimesinin hem belirli bir yerleşme, hem de bir topluluk için kullanılabildiği gözlemlenebilir. Bu kelime ilgili metindeki bağlama göre, vatandaşlar, hükümet veya devlet anlamında da kullanılabilmektedir. Buna karşılık kent merkezi için sıklıkla kullanılırken, kent arazisi anlamında çok nadiren kullanıldığının

1 Makale başvuru tarihi: 16.08.2019, makale kabul tarihi: 31.08.2019.
2 Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, kenan.eren@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0001-9225-9025.

altını çizmek gereklidir.[3] Görüldüğü gibi bu kelime aynı anda pek çok farklı anlamı bünyesinde barındırmaktadır ve bu yüzden de bu makale kapsamında kent-devleti terimi yerine polis kelimesinin kullanılması tarafımızca daha uygun görülmüştür.

Polis araştırmaları, Klasik Arkeoloji ve Eskiçağ Tarihi disiplinlerinin Antikçağ ile ilgili araştırmalarının en önemli başlıklarından birisini oluşturmaktadır ve her iki disiplinden de bilim insanlarının yaklaşık iki yüzyıldır bu konuda pek çok eser verdikleri görülebilir. Bireysel araştırmalar sonucu yazılmış çok sayıda makale ve kitabın ötesinde, bu konuyla ilgilenen araştırma grupları da mevcuttur ve bu gruplar yakın tarihli Copenhagen Polis Centre çalışmaları örneğinde olduğu gibi kurumsal yapılara da dönüşebilmektedir. Bu kadar gelişmiş bir araştırma tarihine ve geniş yayın yelpazesine sahip bir konunun, elbette bir makale ölçeğinde detaylı bir şekilde irdelenmesi beklenmemelidir. Bu yüzden de bu makale kapsamında, "polisin doğuşu" başlığı altında şekillenen bilimsel tartışmalar, özellikle de Klasik Arkeoloji ve Eski Çağ Tarihinin güncel polis tanımını biçimlendiren paradigma değişikliği incelenecektir. Ayrıca özel bir paragraf da her ne kadar projenin tamamlanması üzerinden 15 yıl geçmiş olsa da bilimsel etkisinin devam ettiği yeni çıkan yayınlarda takip edilebilen Copenhagen Polis Centre'ın çalışmalarına açılacaktır. Bu bağlamda da bu merkezin Polis'inortaya çıkışı ile ilgili vardığı sonuçlar, eleştirel bir gözle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi polis teriminin anlam bütünlüğü içerisinde pek çok farklı özelliği bir arada bulabilmekteyiz. Kelime bir siyasi organizasyonun, sınırları belirli bir ülkenin, fiziksel özellikleri tanımlanmış bir mekânın ya da bir coğrafyadaki çeşitli gruplar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir çerçevenin karşılığı olarak kullanılabilmektedir. Bu belirsizlik yüzünden dönemsel olarak farklı tanımlamaların ön plana çıktığını görmekteyiz ve burada sunulabilecek çözümlerden birisi, Copenhagen Polis Centre'ın yaptığı gibi kendisini "polis" olarak tanımlayan yerleşmeleri kent olarak kabul etmek olabilir.[4] Ancak yine de uzun araştırma tarihine karşılık, Polis'in ne olduğunun net bir tanımı olmadığının altı çizilmelidir (Zuidorhoek, 2017, s. 5; Koparal, 2014, s. 59). Buna karşılık eldeki tanımlarda vurguların genel olarak merkezileşme, anıtsal mimari ve kamu alanlarının ortaya çıkışı, organize ticaret, vatandaşlığın oluşumu, siyasi mekanizmaların ortaya çıkışı ve sosyal tabakalaşmanın oluşumu gibi başlıklara olduğunun da altını çizmek gerekir. Hatta bazen kent-devleti kültürünü sadece hiyerarşik olarak organize olmuş bir sistem olarak tanımlandığını da söylemek gerekir.[5] Araştırmalarla ilgili gözlemlenen ilginç bir paradoks ise, sıklıkla Eski Yunan kentleri ortak başlığı altında genellemeler yapılsa da, bölgesel ölçekte veya *ethnos*-kent ilişkisine vurgunun yapıldığı çalışmaların çok nadir olduğudur ve genelde sentez çalışmaları Karadeniz'den Güney İtalya'ya çok geniş bir coğrafyaya dağılmış polisler için kapsayıcı genellemeleri içermektedir.[6]

Bu makale kapsamında detaylı olarak irdelenmeyecek olsa da Polis'i Eski Yunan dünyasının birincil politik, sosyal ve ekonomik organizasyonu ilan etmenin, 19. yüzyıldaki romantik Hellen-idealizasyonu ile ilişkili olduğunu da belirtmek gereklidir. Demokrasi ile yönetilen, aklın ön plana çıktığı "kent" imgesi, Batı tarihinin başlangıç noktası olarak da görülmektedir.[7] Bu bağlamda da,bir uygarlık sembolü ve soyut kültürel miras ögesi olarak tanımlandığı bir modelin çok popüler olduğunu eklemek gerekir (Koparal, 2014, s. 58). Polis kavramının ideolojik olarak

3 Hansen, 2005, başlık 31,detaylar için ayrıca bkz. Hansen, 1998, ss. 17-34; buna karşılık Hellen olmayan kentlerden bahsederken polisin sadece "kent" anlamında kullanıldığını da belirtmek gerekir, Hansen, 2005, başlık 39; detay için ayrıca bkz. Hansen, 2000a, ss. 141-188.

4 Detay için bkz. Zuiderhoek, 2017, s. 8.

5 Hansen, 2005, başlık 7; detay için ayrıca bkz. Hansen, 2000b, s. 606.

6 Önemli bir istisna için bkz. Morgan, 2003.

7 Koparal, 2014, ss. 58-59; ayrıca bu konuda detaylı bir değerlendirme için bkz. Vlassopoulos 2007.

yaratılıp, idealize edilmiş ve bu yüzden de içeriği değişmeyen statik bir olguya dönüştüğü vurgusu kuşkusuz ki doğru bir tespittir. Ancak polis tartışmalarının sadece ideolojik açıdan değil, kuramsal açıdan da problemli olduğunu ve Klasik Arkeoloji'de hâlen büyük etkisi olan "kültür-tarihsel arkeoloji" kuramının mevcut çalışmaları ve polisin kavramsallaştırılmasını çok etkilediğinin de altını çizmek gerekir. Kabaca tanımlamak gerekirse, kültür eşittir halk denklemi üzerinden düşünen ve her halkın kendine özgü tanımlanmış materyal kültür ögeleri olduğu peşin kabulü ile hareket eden bu kuramın etkisi ile "antik kent" başlığı altında yapılan pek çok çalışmanın, tüm Hellen kentlerine hatta bazı durumlarda tüm Hellen/İtalyan kentlerine, özgün kültürel özellikler taşıyan bir "biriciklik" belirlediklerini ve geniş bir coğrafyaya yayılmış, yerel beşeri, coğrafi ve ekonomik bağlamları etkisinde pek çok farklı özellikler geliştirmiş yerleşmeleri, eş zamanlı gelişen tek bir modele indirgemeye çalıştıklarının da altını çizmek gerekir.[8]

Polisin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı doğal olarak araştırmaların önemli bir parçasıdır ve bu konunun genelde iki farklı başlık altında incelendiğini gözlemlemek mümkündür. Bunlardan birincisi birlikte yönetimi oluşturan, belirli bir arazide hüküm süren ve korunması için savaşan, ortak dinsel pratikleri olan vatandaşların ortaya çıkışı; ikincisi ise anıtsal, kamusal ve dinsel mimariye sahip karakteristik bir yerleşme tipinin ortaya çıkışıdır ve bu iki gelişme de genelde birbiriyle içiçe ve kronolojik olarak paralel olarak değerlendirilir. Kent çalışmalarının kavramsal arka planını etkileyen en önemli düşünürlerden birisi Max Weber'dir ve onun tarif ettiği şekilde kenti, kendi pazarına sahip, kentsel fonksiyonlar ve işbölümünün tanımlı olduğu bir yerleşme olarak tanımlama eğilimin, kent çalışmaları historiyografisinde çok baskın bir rol oynadığını gözlemlemek mümkündür.[9] Dolayısıyla kenti başlangıcından itibaren fiziksel olarak tanımlanmış bir mekân olarak betimlemenin, polis çalışmalarının ana akslarından birini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda bir başka ön kabul de polisi merkezi bir politik ve askeri organizasyon olarak belirleyip, yüksek düzeyde kurumsallaşmış bir yapı olarak tanımlamaktır. Dolayısıyla son derece rasyonel bir yönetim şekli söz konusudur.[10]

Polisin ortaya çıkışı ile ilişkili yapılan araştırmaları, özellikle de Copenhagen Polis Centre'ın vardığı sonuçları da, elbette yukarıda özetlemeye çalıştığımız problemlerden bağımsız olarak değerlendiremeyiz. Bu merkez her şeyden önce antik kaynaklarda adı geçen siyasi kurumlar üzerinden laik bir polis imgesi tanımlamaya çalışmıştır.[11] Kutsal alan ve nekropoller ise bu bağlamda polis kavramının bileşenleri olarak tanımlanmaz ve kentin fiziksel görünümünü tanımlarken siyasi hayatla bağlantılı *bouleuterion* veya *ekklesiasterion* gibi yapılar ya da ticarete bağlantılı agoralar ön plana çıkarılırlar. Onların tanımına göre polis kendi pazarına sahip, kentsel fonksiyonlar ve işbölümünün tanımlı olduğu bir yerleşme biçimidir (Hansen, 2005, başlık 15; Hansen, 2000b, ss. 602-604). Hatta planlı kent eşittir devletin oluşumu gibi bir formülü öne sürdükleri görülebilir(Hansen, 2000a, ss. 160-161). Yine de aşağıda daha detaylı olarak anlatmaya çalışacağımız gibi Polis Centre'ın önerilerinin büyük ölçüde Klasik Dönem Polisi ile ilişkili bilgilerden esinlenerek oluşturulduğu ortadadır ve tanımlanmış bir mekân içerisindeki sosyal ilişkilerin nasıl organize edildiğini anlamaya yönelik çok fazla ipucu vermemektedir. Oysa ritüellerin bu bağlamda incelenmesi kolektif hayatın farklı parçalarının birbiri ile ilişkisini anlamak için pek çok ipucu verebilirler (Polignac, 1995b, s. 9, s. 18). Copenhagen Polis Centre'ın ortaya koyduğu

8 Yakın tarihli bir örnek, önemli bir seriden çıkmış Zuiderhoek'in kitabıdır (2017).
9 Hansen, 2005, başlık 15 ve özellikle başlık 24; detaylı açıklamalar için bkz. Hansen, 2000a, ss. 156-160 ve 2000b, ss. 602-604. Ayrıca bkz. Weber, 2003.
10 Hansen, 2005, başlık 25; detaylı bilgi için Hansen, 2000a, ss. 165-173.
11 Hansen, 1994, s.14; yazar projelerinin kentin dinsel değil seküler özellikleri ile ilgilendiğinin altını çizmektedir.

ve hâlen araştırma tarihine büyük etkisi olduğunu gözlemleyebileceğimiz sonuçlardan belki de birincisi ise kent mekânını oluşturan farklı parçaların rollerinin en baştan belirlendiği ve bu parçalar arasındaki farklılıkların kenti mekânsal olarak şekillendirdiği fikridir ve genel olarak polisin doğuşu, polis mekânının kavramsallaştırılması ile eş zamanlı olarak tanımlanır.

Burada bir parantez açarak polisin doğduğu düşünülen dönemle ilişkili bilgilerimize kısaca göz atmak yerinde olacaktır. Arkeolojik araştırmaların ortaya çıkardığı önemli verilerden birisi, Geometrik Dönem sonunda kutsal alan sayılarında görülen ani ve önemli artıştır. Eski Yunan dünyasında, MÖ 9. yüzyıl sonuna ait bilinen bir düzine kadar kutsal alan mevcutken, MÖ 700'ler civarında bu sayının en az 70'e yükseldiği görülmektedir (Coldstream, 1977, s. 317). Bu artış pek çok araştırmacı tarafından ciddi bir nüfus artışının göstergesi olarak da değerlendirilmektedir ve kutsal alan sayılarında görülen artışın, MÖ 7. yüzyılda çok daha hızlandığını da belirtmek gerekir.[12] Her ne kadar arkeolojik veriler üzerinden "nüfus artışı" olarak tanımlanan değişikliklerin, aslında mekânsal organizasyondaki bir değişimle ilişkili olabileceği ve dağınık yaşamaktan kademeli olarak vazgeçip belirli bir merkez etrafında yoğunlaşan toplulukların arkeolojik kayıt açısından daha "görünür" hâle gelmesinden kaynaklı olma ihtimali olsa da (Bintliff, 1977, ss. 131-133), incelenen dönemde toplulukların mekânla kurdukları ilişkide köklü bir değişiklik olduğu ortadadır ve bu durum çekirdek yerleşimlerin gelişimine paralel olarak oluşan yeni bir tip mekânlar arası hiyerarşinin, yani polisin ortaya çıkışının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.[13]

Bu ön kabul bağlamında, polisin ortaya çıkışını bütün bu mekânsal hiyerarşideki değişim üzerinden okuyan bir araştırma geleneği ortaya çıkarılmıştır ve kutsal alanlar, nekropoller gibi yeni fiziksel formların oluşumu genelde polisin ortaya çıktığı dönemden itibaren belirli bir yerleşim modeline sahip olduğu şeklinde yorumlanır. Ortak kabule göre, MÖ 8. yüzyıl öncesinde kent merkezlerinde hiç kutsal alan bulunmamaktadır ve bilinen kutsal alanlar yerleşme dışında ve sıklıkla ilgi çekici doğal noktalarla ilişkili konumlarda yer alırlar (Mazarakis-Ainian, 1988, s. 105). Buna karşılık MÖ 750'lerden itibaren kutsallığın kent merkezlerine transfer olduğu görülür (Sourvinou-Inwood, 1993, s. 9). Kutsal alan ve tapınakların yanı sıra surlar da MÖ 8. yüzyılda ortaya çıkarlar ve bu kolektif aktivitelerde buluşan vatandaşlık kavramının ortaya çıkışıyla da yakından ilişkili kabul edilir (Coldstream, 1985, s. 67).Hatta tapınak inşası monarşik yönetimin reddi olarak bile tanımlanır ve dolayısıyla tapınak, kent devletinin gücünü ve prestijini ortaya koyan sembol olarak yorumlanabilir (Burkert, 1996, s. 22). Her hâlükârda, kentin tanrı/tanrıçası için anıtsal bir tapınak inşa etme kararı, kentin kuruluşunun da onaylanması olarak düşünülmelidir (Snodgrass, 2000, s.17). Anlaşılan MÖ 700'den itibaren yaşayanların mekânı, tanrıların kutsal mekânı ve ölülerin mekânı arasında sınırlar çok keskin bir şekilde çizilmiştir ve özellikle dinsel aktiviteler için tanımlanmış bir mekânın ortaya çıkması, coğrafyanın yeni bir sistem dâhilinde sınıflandırıldığını göstermektedir (Morris, 1987, s. 189). Dolayısıyla kutsal alanlarla ilgili çalışmalar, nekropol çalışmaları ile birlikte polisin ortaya çıkışı ile ilişkili çalışmaların önemli bir parçasını oluştururlar.

Araştırma tarihine damga vuran yapıtlardan birisi de, François de Polignac'ın 1984 yılında yayınlanan kitabıdır. Polignac, arkeolojik verilerden yola çıkarak merkezde yer alan polisin arazisi üzerindeki hâkimiyeti sağlamak için nasıl kent dışı kutsal alanları kullandıklarını detaylarıyla anlatmakta ve bu kavrayışın ancak polisin ortaya çıkışı ile açıklanabileceğini savunmakta-

12 Buna karşılık Coldstream, 1977, s. 357; Purcell, 1991, ss. 31-32 ve 44-49; Scheidel, 2003, ss. 124-129, bu analizi eleştirmektedirler.
13 Etienne, 2007, s. 594, her büyük yerleşmenin kent olarak kabul edilemeyeceğini hatırlatmaktadır.

dır.[14] Hatta bu bağlamda kent topraklarının sınırlarında yer alan kutsal alanların âdeta sınır taşı işlevini gördüklerini ve "öteki" ile karşılaşılacak mekânları sağladıklarını da iddia etmektedir (Polignac, 1995a, s. 55). Onun tanımına göre polis arazisi hâkim bir gücün kontrolünde olan ve sadece kent vatandaşlarına ait kapalı bir alandır ve bu hâkim güç kent arazisi ve sınırları ile ilgili belirgin bir kavrayışa sahiptir. Bu bağlamda kutsal alanlar, hegemonyanın kavramsallaştırması doğrultusunda merkezle çevre arasında ilişkilerin kurgulanmasında başat bir role sahip aktörlerdir. Polignac'ın bu yapısalcı modelinin güncel çalışmaların polisle ilgili teorilerini çok etkilediği görülmektedir. Sıklıkla ortaya konan modele göre kent arazisi hiyerarşik olarak inşa edilmiş bir mekândır ve kent merkezi coğrafyadaki ilişkiler ağının da merkezi rolünü üstlenmiştir. Böyle bir mekânsal hiyerarşi sağlandığında, kırsalda yer alan "sabit noktalar" yeni eklenen yerleşmelerin ve grupların da kent mekânı içerisindeki konumlarının netleşmesini sağlarlar (Bintliff, 1977, s. 137). Bu yeni ekler kısa zamanda ithal nesneler ve zanaat ürünleri sayesinde merkezi bağımlı hâle gelirler ve buna bağlı olarak gelişen kurumlar düzeni ve bir bütün olarak sistemi koruma görevini üstlenirler (Bintliff, 1977, ss. 139-140).

Yine de kutsal alanların polisin doğuşuna paralel olarak aniden ortaya çıktığı fikrinin de eleştirildiğini söylemek gerekir. Karanlık Çağlar'da kutsal alanların var olmadığı fikri büyük ölçüde arkeolojik olarak tespit edilmemiş olmalarıyla bağlantılıdır ama Homeros metinleri var olabileceklerini göstermektedir. Buna karşılık MÖ 8. yüzyılda kutsal alanlarda görülen anıtsallaşma eğilimi ve sunu objelerinin artışı daha ziyade Akdeniz Dünyası ile yeni kurulan ilişkiler bağlamında bazı formların gelişmesi olarak nitelendirilebilir (Sourvinou-Inwood, 1993, s. 11). Ayrıca kentlerin kuruluşu aşamasında belirgin bir sınır/kent coğrafyası kavramının olduğunu söylemek kolay değildir. Bilakis, kentlerin kendi coğrafyaları ile ilişkili bir vizyona ancak MÖ 6. yüzyıldan itibaren sahip olmaya başladıkları gözlemlenebilir. Buna karşılık daha önceki yüzyıllar için sınır kavramının varlığı şüpheli gözükmektedir (Malkin, 1996, ss. 79-80). Sonuç olarak modern araştırmacıların Yunan Kenti ile ilişkili anlayışının büyük ölçüde bu kentlerin çok daha geliştiği daha geç dönemlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Hatta bunu ilk ifade eden isimlerden birisi de yine Polignac olacaktır. O'na göre, Klasik Dönem ile ilişkili bilgilerden yola çıkarak daha erken dönemleri analiz etmek, daha geç kontekstlerin bilgisiyle şekillenmiş bir teleoloji içine düşme riski anlamına gelir.[15] Her hâlükârda hâkim gücün kutsal alanları kullanarak kent arazisini şekillendirdiği fikri çok gelişmiş bir siyasi iradenin varlığını gerektirmektedir ve Geometrik Dönem ve hatta erken Arkaik Dönem topluluklarının böyle gelişkin bir organizasyonu üretmiş olacaklarını düşünmek pek olası görünmemektedir.[16] Dolayısıyla "kent dışı kutsal alanlar" olarak tanımlanan kutsal alanların aslında yakınlarda yer alan topluluklarla ilişkili olarak ortaya çıktıklarını düşünmek daha mantıklı görünmektedir (Malkin, 1996, s. 77). Ancak elbette merkez yerleşmenin önemi arttıkça bu tip kutsal alanların kent arazindeki konumlarının yeniden tanımlandıkları ve bu sefer belirli bir mekânsal hiyerarşiye dâhil oldukları da anlaşılmaktadır (Malkin, 2002). Kutsal yolların inşası, büyük prosesyonların düzenlenmesi ve kırsalda yer alan bazı kutsal alanların anıtsallaşması gibi etmenler bu bağlamda değerlendirilebilir.[17]

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi polis çalışmalarında görülen genel problem, kentin doğuşu ve gelişimi ile ilişkili tekil ve kapsayıcı bir modelin oluşturulmaya çalışmasıdır. Oysa Arkaik Dönem'de, Hellence konuşulan geniş coğrafyada toplumsal dönüşümle bağlantılı olarak kendi

14 Polignac, 1984, kitabın ilk baskısıdır ve gözden geçirilmiş ikinci baskı 1995'de yapılmıştır. Yine de bilim dünyasında asıl etkiyi yine 1995 yılında basılan İngilizce çevirisinin yaptığı görülmektedir.
15 Polignac, 2006, s. 205; ayrıca Yunan kentinin teleolojik bir imgesinin riskleri hakkında bkz. Greco, 1999, giriş kısmı, VIII-IX.
16 Polignac, 1994, s. 4; ayrıca bkz. Morgan, 2003, ss. 71-72.
17 Malkin, 1996, s. 80. Bu durumun İonia özelinde ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Eren, 2019.

iç dinamiklerine sahip pek çok farklı gelişimin olduğunu ve bu yüzden de hem fiziksel, hem de siyasal olarak pek çok farklı modelin mevcudiyetini gözlemlemek mümkündür. Buna karşılık Arkaik Dönem sonu/Klasik Dönem başından itibaren tektipleşmenin başladığı ve ortak kültürel kodların gittikçe daha belirginleşmeye başladığı söylenebilir.Dolayısıyla araştırmacıların kentin ortaya çıkışını aramak yerine, bir arada yaşamaya karar veren toplulukların değişimi ve buna bağlı olarak da kurumların ve yeni bir mekân kavrayışının ortaya çıkışına odaklanması daha gerekli gibi görünmektedir (Polignac, 1995b).Bu makale kapsamında doğal olarak bütün Hellen coğrafyası kentlerinin Arkaik Dönem yerleşme karakterlerini değerlendirmek mümkün değildir ve zaten böyle bir metin, yukarıda eleştirdiğimiz totaliter karakterli anlatılara benzer özellikler taşıma riski taşır. Buna karşılık bölgesel çalışmalar, farklı modelleri ortaya koyabilirler. Bu bağlamda kısaca İonia Bölgesi kentlerine bir göz atmak bile, sınırlı bir coğrafya içerisinde birbiri ile iletişim hâlinde olan yerleşmelerin dahi farklı karakteristik özellikler taşıyabildiğini ortaya koymaktadır. Bölgeye özgü çarpıcı özelliklerden birincisi, yerleşmelerin genelde Bronz Çağı'ndan devamlılık göstermesidir ve bu durum kentlerin kuruluş tarihlerinin düşünülenden çok geriye doğru uzandığını ve tipik Hellen kenti olarak adlandırılan pek çok polisin aslında Anadolu'nun yerli halklarına ait yerleşmelerin devamı olduğunu ortaya koymaktadır (Eren, 2018, s. 338). Yine ortak özelliklerden bir tanesi, yerleşmelerin erken safhalarında çekirdek bir merkez etrafında değil, çoğu zaman bir liman bölgesi, bir de tahkimli tepe üstü yerleşmesi olmak üzere, birden çok merkez etrafında ve mahalleler hâlinde örgütlenmiş olmalarıdır. Bu farklı grupların bir arada yaşadığı bölgelerde kutsal alanların kamusal alan olarak ortak yaşamın düzenlendiği ara bölgeleri oluşturdukları düşünülebilir.

İonia'dan bazı örnekleri biraz daha yakından incelemek bu noktada daha anlam kazanabilir. Bölgenin Arkaik Dönemi'nin görece olarak en iyi bilinen yerleşmesi Miletos'dur. Buradaki kalıntılar arasında Kalabaktepe üzerindeki tahkimli yerleşme ve Artemis Tapınağı, tiyatro limanı yakınındaki Athena Tapınağı ve çevresindeki yapılar, Dionysos, Demeter/Kore tapınakları ve kentin hemen dışında yer alan Afrodit Oikous Tapınağı ve yakınındaki küçük yerleşme sayılabilir. Kalabaktepe muhtemelen Arkaik Miletos'un kalbidir ve burada aşağısında yer alan limanlara hâkim durumda tahkimli bir tepe üstü yerleşmesi söz konusudur. Zirve noktası ve doğu kenarında yapay teraslar oluşturulmuştur ve MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında bu tepenin etrafının bir surla çevrelendiği de görülmektedir (Greaves, 2002, s.105). Konutların da daha ziyade tepenin güney yamacında bulundukları ve MÖ 700 ile 650 yılları arasına tarihlendikleri görülmektedir. Buna karşılık, Minos ve Miken Dönemi yerleşimlerinin yer aldığı tiyatro limanının ticari faaliyetlere ayrıldığı düşünülebilir (Mallwitz ve Schiering, 1968, ss. 87-160). Burada gözlenen ilginç bir nokta, bu bölgede yer alan Athena Tapınağı'nın âdeta bu bölgenin "kadimliğini" vurgular şekilde, Miken Dönemi surlarının tam üzerine, surların bir parçasını da yapıya dâhil ederek inşa edilmiş olmasıdır (Eren, 2017, s. 110). Öte yandan, Miletos yerleşiminin bulunduğu yarımadanın kuzey yarısında MÖ 6. yüzyıla tarihlenen Demeter/Kore, Dionysos ve Apollon Delphinios tapınakları bulunmasına karşılık, bu bölgelerde herhangi bir konut alanına henüz rastlanılamamıştır, ancak yine de bu kutsal alanların her birinin, yakınlarında bulunan bir mahalle ile ilişkili olduğu düşünülebilir (Tréziny, 2006, s.245). Miletos geniş bir territoryuma da sahiptir ve kırsalında yapılan araştırmalar özellikle MÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru anıtsal yapıların kırsalda da çoğaldığını bize göstermektedir. Didyma'daki yeniden inşa edilen anıtsal Apollon Tapınağı dışında, Kalabaktepe'nin doğusundaki Zeytintepe üzerinde Afrodit Oikous Tapınağı, Assessos'ta Athena Assessia Tapınağı, Monodendri'deki Poseidon Sunağı hep bu döneme tarihlenen yapılardır. Bu

inşa faaliyetlerine paralel olarak Didyma Apollon Kutsal Alanı ile Miletos kent merkezi arasında bir kutsal yol oluşturulduğu da görülmektedir (Herda, 2006).

Bir başka örnek olarak kullanabileceğimiz Ephesos'da, Ayasuluk Tepesi'nin en eski yerleşim yeri olduğu ve buradaki yerleşmenin Prehistorik Dönem'de başladıktan sonra kesintisiz olarak Arkaik Dönem'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (Büyükolancı, 2000, s. 40). Her hâlükârda tepenin doğu yamaçlarında bulunan ve MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlenen mezarlar, yerleşimin bu dönemde hâlâ devam ettiğini bize gösterir niteliktedirler (Büyükolancı, 2000, ss. 40-41). Aynı dönemden başka yerleşim izleri ise körfezin güneybatısında yer alan bir koyun kenarında, Panayır Dağı'nın hemen batısında ele geçmiştir. Buradaki buluntular MÖ 8. yüzyıla tarihlenen çanak çömlek parçalarından ibarettir ve arkaik bir duvar dışında herhangi bir yapı kalıntısına rastlanılmamıştır.[18] Bunun dışında Tetragonas Agorası'nda yapılan kazılarda yine MÖ8. yüzyıl ile MÖ 6. yüzyıl arasına tarihlenen oval planlı bir grup evi ortaya çıkarılmıştır (Karwiese, 1994, s.419). Kentin tarihsel coğrafyasıyla ilişkili önemli bir metin, Ksenophon'un MÖ 409'da Thrasyllos'un kente yaptığı saldırı ile ilgili anlatısıdır. Bu dönemde kentin deniz kenarında büyük bir tepenin üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır ve bu tarife en uygun yer, Ayasuluk Tepesi'nin denize bakan batı yamaçları gibi görünmektedir.[19] Yine de Ephesos'un Arkaik Dönemi ile ilişkili en önemli buluntular Artemision Kutsal Alanı'ndan gelmektedir ve burada yer alan görkemli yapılar, arkaik kentin gücü ve zenginliğini sergileyen en önemli kanıtlardır. Buradaki buluntular, alanın Bronz Çağı sonundan itibaren kullanıldığını gösterir niteliktedir.[20] Bugün geldiğimiz noktada elimizdeki sınırlı veriler, Arkaik Dönem Ephesosu'nun, Artemision'un etrafında yer alan ve her ikisi de tahkimata sahip iki merkeze sahip olduğunu (Ayasuluk ve Panayırdağ [Koressos]) gösterir niteliktedir (Tréziny, 2006, ss. 243-245).

Phokaia'daki son dönem kazıları da arkaik kentin sadece yarımada üzerindeki en yüksek noktada yer alan Athena Tapınağı çevresinde yer almadığını, aksine kentin kuzeyi ve güneyinde de farklı mahallelerin bulunduğunu ortaya koymuştur (Özyiğit, 2003, s. 98). Her şeyden önce kentin güneyinde, arkaik surların dışında yer alan ikinci bir liman bulunmaktadır ve bu limanın yakınlarında Arkaik Dönem ve öncesine tarihlenen yapı kalıntıları ele geçmiştir. Bunun dışında tiyatronun batısında da arkaik ev kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Özyiğit, 2003, s. 116). Muhtemelen kent ilk kuruluş aşamasında birbirinden bağımsız mahalleler şeklinde gelişmiş, ancak MÖ 6. yüzyılda kent surlarının yapılması ile bu mahallelerin bazıları terk edilerek sur içine doğru yerleşim gelişmiştir (Tréziny, 2006, s. 247). Buna karşılık kentin tam merkezinde yer alan Athena Kutsal Alanı'nın Bronz Çağı yerleşiminin üzerinde yer aldığı da anlaşılmaktadır (Özyiğit, 1998, s. 773).

Smyrna'da da yerleşmenin köklerinin MÖ II. bine gittiği ve Bayraklı'daki yerleşimin kesintisiz olarak Bronz Çağı ile Hellenistik Dönem arasında devam ettiği görülmektedir.[21] Protogeometrik Döneme tarihlenen oval planlı bir ev Smyrna'nın en erken mimari ögesidir[22] ve yerleşmenin MÖ9. yüzyılın ortasına doğru yaklaşık bin kişilik bir nüfusa ulaştığı ve bu dönemde çevresinin bir sur ile çevrelendiği de anlaşılmaktadır (Akurgal, 1993, ss. 22-26). Bu evrede gözlemlenen kalın ve güçlü sur, türünün en erken örnekleri arasında yer alması açısından özellikle önemlidir. MÖ 750'lerden itibaren nüfusun arttığı ve buna paralel olarak yeni bir surun yapıldığı da anlaşılmaktadır.[23]

18 Keil, 1922-1924, s. 104;ayrıca bkz. Scherrer, 2001, s. 60.
19 Ksen., *Hell.*, I, 2,6-9; ayrıca bkz. Scherrer, 1999, ss. 379-387 (özellikle 381).
20 Forstenpointner et al. 2008, ss. 38-39; ancak kült heykelciklerinin Arkaik Dönem'e tarihlenen daha geç bir konteksten geldiğinin altını çizmek gereklidir.
21 Cook 1958-59, ss. 9-10; yazar burasının görece küçük bir yerleşme olduğunu ve bu yüzden Hitit belgelerinde buradan hiç bahsedilmediğini düşünmektedir.
22 Akurgal 1962, s. 369; Akurgal bu evi MÖ925-900 arasına tarihlemektedir.
23 Detaylı bilgi için bkz. Nicholls, 1958/59.

Buna karşılık kent duvarları ve Athena Tapınağı teras duvarlarının işçiliği kentte çalışan duvar ustalarının bir kısmının Anadolu'nun yerli halklarından olduğunu gösterir niteliktedir (Nicholls, 1991, s. 163). Kentin kuzeybatı girişine yakın bir terasın üzerinde yer alan Athena Tapınağı'nın en erken evresinin MÖ 8. yüzyıl sonuna tarihlendiği de düşünülmektedir (Akurgal, 1993, ss. 56-57). Smyrna'nın bu dönem nekropol alanlarının da surlar ile deniz arasında kalan bölgede yer aldığı ve yetişkin mezarları ile çocuk mezarlarının farklı konumlandırıldıkları görülmektedir (Mariaud, 2007, s. 355).

Görüldüğü gibi sadece İonia'dan birkaç örneğe bile bakmak, erken polislerin tek bir kavramsal model üzerinden anlaşılmasının ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır. Miletos örneği, tepe üstü tahkimli bir yerleşim ve liman bölgesinden oluşan iki kutuplu bir çekirdeğin kademeli olarak genişleyerek büyük bir territoryumu kontrolü altına aldığını ve daha geç bir dönemde kırsaldaki kutsal alanları kontrol altına alması vasıtasıyla egemenlik sahasını konsolide ettiği bir modeli önermektedir. Buna karşılık Ephesos örneği, belirli bir coğrafyada dağınık merkezler altında, muhtemelen farklı etnik grupların birlikte yaşadığı bir modeli ortaya koymaktadır ve bu topluluğun merkezinde, aynı zamanda ilişkiler ağını düzenleyen ortak nokta olan Artemis Tapınağı yer almaktadır. Bir diğer örnek olan Phokaia ise, öncelikle farklı semtlerde dağınık olarak yaşayan topluluğun, MÖ 6. yüzyılda surlar inşa edip, çekirdek merkeze çekildiği, buna karşılık hinterlantlarını deniz olarak belirleyip, denizcilik faaliyetleri odaklı bir yaşam biçimi benimsediklerini gösterir.[24] En son örneğimiz olan Smyrna ise, geleneksel polis anlatısına daha uygun bir fiziksel karaktere sahiptir ve en baştan itibaren surlar ile çevrili olduğu, kent merkezinde anıtsal bir tapınağa ve surların hemen dışında nekropol alanlarına sahip olduğu görülebilir.

Bütün bu ipuçlarını inceledikten sonra tekrar konumuza geri dönersek, polis ile ilgili çalışmalarda görülen ve Copenhagen Polis Centre'ın çalışmalarında da tekrarlanan temel problemlerden birini, araştırmacıların sıklıkla önce "polis nedir"i tanımlayıp, daha sonra geriye doğru giderek ilk ne zaman ortaya çıktığını belirlemeye çalışmasının oluşturduğunu görebiliriz. Bu noktadaki önkabuller arasında Weber'in "kent" tanımına uygun olarak, kendini yöneten ve etrafı surla çevrili, merkezinde agora olan büyük bir yerleşmenin merkezde olduğu bir yapının polisi tanımladığı fikri yer alır.[25] Geleneksel kültür-tarihsel araştırma metoduna özgü olan bu düşünme şeklinin ise polisin erken dönemi için çalışmalarda anlamlı bir karşılığının olmadığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda gözlemlenen bir başka problem ise, "antik kent" başlığı altında tüm Yunan/İtalyan kentlerini ortak özelliklere sahip ve "biricik" olarak tanımlama eğilimidir. Oysa kısaca ele aldığımız İonia örneği bile her bölgenin kendi dinamikleri olduğunu ve Klasik Dönem öncesi gelişmeleri tek bir şema altında toplamanın ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada bazı araştırmacıların arkeolojik verileri ihmal edip, sınırlı yazılı kaynağı aşırı ve genellemeler için kullanmasının da bu problemi daha derinleştirdiğini de eklemek gerekir.

Her hâlükârda önceden belirlenmiş kentleşme kriterleri üzerinde kentlerin "Weber tipi" analizi çok etkili bir yöntem gibi görünmemektedir ve onun yerine mekânı oluşturan farklı ögelerin rolleri ve özellikle sosyal ilişkiler bağlamında bu rollerin nasıl şekillendiğini sorgulayan daha "Durkheim tipi" bir analiz yapmak tercih edilmelidir (Morgan ve Coulton, 1997, s. 89). Kentlerin oluşumu uzun süreli ve karmaşık bir süreçtir ve politik ve sosyal olarak her şeyi yeni baştan organize etmeyi ve bu bağlamda ortak kimliği ve yönetici otoriteyi tanımlamayı gerektirmiştir (Polignac, 1995, s. 17). Bu açıdan düşünürsek arkaik Yunan kentini bir kurumlar birliği veya bir

24 Pers istilasına tepki olarak Phokaia'lıların direnmek yerine, gemilerine binip kenti terk etmesi bu bağlamda yorumlanabilir. Detay için bkz. Hdt., I, 162-167.

25 Hansen, 2000a, ss. 156-160 ve 2000b, ss. 602-604.

devlet şeklinden ziyade, bireyler ve gruplar arasından devamlı pazarlıklarla sürdürülen bir çeşit denge mekanizması olarak tanımlamak daha yerinde olacaktır (Duplouy, 2006, s. 292). Bu bağlamda dinsel aktivitelerin uzun bir süreçte farklı parçaları bir araya getirip bir düzen oluşturmakta özel bir rolü vardır. Ortak ritüeller içerisinde farklı topluluklara ait bireylerin üstlendikleri roller, topluluğun tanımladığı hiyerarşi içerisindeki konumların da yeniden ortaya konmasını sağlarlar (Bintliff, 1977, s. 147, 153-154). Her hâlükârda kentin oluşum süreci aslında bireyler arasında ilişkilerin gelişimine paralel olarak ortak bir mekânın genişlemesi ve kolektif faaliyetlerin artması süreci olarak tanımlanabilir (Duplouy, 2006, s. 291).

Burada bizce asıl irdelenmesi gerekli olan konu, belirli bir coğrafyada birlikte daha büyük bir topluluk hâlinde yaşamaya geçen küçük grupların önce ortak paydalarını sonra da birlikte yaşamayı düzenleyecek norm ve kuralları nasıl oluşturduklarının sorgulanmasıdır. Anlaşılan odur ki bu süreç yaklaşık iki yüzyıla yayılmıştır ve evrimsel olarak gelişmiştir. Arkaik Dönem'in sonlarına doğru ise söz konusu kural ve adetlerin belirginleşmeye başladığı ve bu belirginleşmeye paralel olarak da kentlerin fiziksel coğrafyasının biçimlenmeye başladığını görebiliriz. Kent kuruluşunun fiziksel kanıtları olarak nitelendirebileceğimiz anıtsal mimarinin ya da anıtsal heykeltıraşinin de bu dönemde ortaya çıkması da muhakkak ki bir tesadüf değildir. Dolayısıyla kent tarihi ile ilgili çalışmaların odak noktası, kentin nasıl ortaya çıktığından ziyade, "kentlilerin" nasıl ortaya çıktığının izini sürmek olmalıdır. Bu tip bir sorgulama, kentle ilgili dinsel ve politik kurumların da nasıl ortaya çıkıp, nasıl bir dönüşüm geçirdiklerini de takip etme imkânı verecektir. Her hâlükârda, gerek siyasal gerekse fiziksel bir mekân olarak polis bir anda ortaya çıkmamıştır ve polisin kavramsal olarak neye benzediğinin kristalleşmesi ve bu bağlamda da fiziksel mekânın düzenlenmesi fikrinin düşünüldüğü gibi Geometrik Dönem sonundan ziyade Arkaik Dönem sonuna tarihlenmesi daha uygun gibi görünmektedir.

Görüldüğü gibi polis ile ilgili yeni çalışmalar, Yunan kentleşme tarihinin biçimsel bir analizinin yapmasını aşmayı gerekli kılmaktadır (Polignac, 2006, s. 203). Güncel çalışmalara baktığımızda da, sosyo-politik düzen ve huzurun sağlanması ve bununla ilgili kurumların oluşmasının ekonomik gelişime katkılarının popüler bir konu olduğunu ve kentle ilgili çalışmaları kavramsal olarak etkilediğini söyleyebiliriz. Görüldüğü kadarıyla Arkaik Dönem'in sonuna doğru polis, farklı parçalarının konumlarının artık tanımlı olduğu daha somut ve tanımlanmış bir mekâna dönüşmüştür. Bu mekân içerisinde kutsal alanların özel bir önemi vardır çünkü kent coğrafyasındaki farklı grupların birbirleriyle ilişkilerini düzenledikleri kamusal alanlar olarak da hizmet görmektedirler ve bu yüzden kademeli olarak kent coğrafyası ile ilişkili düzenlemelerin öznesi olacaklardır (Eren, 2019, s. 22). Ancak Arkaik Dönem sonunda kamusal faaliyetler için başka mekânların da yaratıldığı gözlemlenebilir çünkü gelişen sosyo-politik yapı farklı biçimlerde yeni toplantı alanları talep etmektedir (Polignac, 1997, s. 120). Artık daha önceki dönemlerde dinsel faaliyetler kapsamına giren pek çok kolektif aktivitenin, Klasik Dönem ile birlikte sosyal hayatın başka parçalarının kontrolüne girdiğini görebilmekteyiz ve bunun sonucu olarak da siyasi hayatı sembolize eden diğer yapılar inşa edilecektir.

Antik Kaynaklar

Hdt. (=Herodotos, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodot Tarihi*. Çev. M. Ökmen, İstanbul, 1973 (Remzi Kitabevi).

Ksen. (=Ksenophon, *Hellenika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Xenophon, Hellenica Books I-V. Trans. by C. L. Brownson, London 1968 (The Loeb Classical Library).

Modern Kaynaklar

Akurgal, E. (1993). *Eski İzmir I. Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Akurgal, E. (1962). The Early Period and The Golden Age of Ionia. *AJA66,* pp. 369-379.

Bintliff, J. L. (1977). *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece,* Oxford: BAR International Series.

Burkert, W. (1996). Greek Temple-builders: Who, Where and Why?. In R. Hagg (ed.),*The Role of the Religion in Early Greek Polis* (pp. 21-29). Stockholm: P. Aströms Förlag.

Büyükolancı, M. (2000). Excavations on Ayasuluk Hill in Selçuk /Turkey. A Contribution to the Early History of Ephesus. In F. Krinziger (ed.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer* (pp. 39-43). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Coldstream, J. N. (1985). Greek Temples: Why and Where?. In P.E. Easterling& J.V. Muir (eds.), *Greek Religion and Society* (pp.67-97). Cambridge: Cambridge University Press.

Coldstream, J. N. (1977). *Geometric Greece.* New York:Routledge.

Cook, J. M. (1958/59). Old Smyrna, 1948-1951.*BSA* 53-54, pp.1-38.

Duplouy, A. (2006) .*Le Prestigedes Elites.* Paris: LesBellesLettres.

Eren, K. (2019). L'intégrationdupaysagereligieuse dans l'espace de la cité: lessanctuaires de l'Ionieentre le 7ème et le 6èmesiècle av. J. C. *Acta Classica Mediterranea* 2, pp. 9-28.

Eren, K. (2018). Efsaneler ve Arkeolojik Kanıtlar Arasında Arkaik İonya Bölgesi. M. Arslan ve F. Baz (eds.), *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler* içinde (ss.335-347). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Eren, K. (2017). Arkaik Dönem İonia'sında kutsal alanların organizasyonu ve "tanrı(ça) imgeleri". G. Duru, K. Eren ve E. Koparal (eds.), *Arkeolojik Şeyler/Archaeological Things* içinde (ss.105-116). İstanbul: Ege Yayınları.

Etienne, R. (2007). ″Compterendu". R. Osborne, B. Cunliffeeds. Mediterranean Urbanisation, 800 – 600 BC. Oxford, (2005). *Topoi 15,* pp. 591-596.

Forstenpointneret al.(2008).Das Artemision in der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit. In U. Muss (ed.).*DieArchäologie der ephesischen Artemis* (pp. 33-46). Wien: Phoibos Verlag.

Greaves, A.M. (2002). *Miletos: A History.* London, New York: Routledge.

Greco, E. (1999). *La citagrecaantica.* Rome: Donzelli Editore.

Hansen, M.H. (2005). 95 *Theses About the Greek Polis in theArchaic and Classical Periods. A Report on the Results Obtained by the Copenhagen Polis Centre in the Period 1993-2003.* http://www.teachtext.net/bn/cpc/lastupdated05/22/2005 17:54:00.

Hansen, M. H. (2000a). The Hellenic Polis. In M. H. Hansen (ed.), *A Comparative Study of Thirty City State Cultures* (pp. 141-188). Copenhagen: C.A. Reitzels Forlag.

Hansen, M. H. (2000b). Conclusion: The Impact of City State Cultures on World History. In M. H. Hansen (ed.), *A Comparative Study of Thirty City State Cultures* (pp. 597-623). Copenhagen: C. A. Reitzels Forlag.

Hansen, M. H. (1998). *Polis and City State. An Ancient Concept and its Modern Equivalent.* Copenhagen: Munksgaard.

Hansen, M.H. (1994). Poleis and City States, 600-323 B.C. A Comprehensive Research Programme. In D. Whitehead (ed.). *From Political Architecture to Stephanus Byzantius* (pp. 9-17). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Herda, A. (2006).*Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Karwiese, S. (1994). 1993 Yılında Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Tarafından Ephesos'da Sürdürülen Kazı ve Onarım Çalışmaları. *KST* 16, 1, ss.419-424.

Keil, J. (1922-24). Zur Topographie und Geschichtevon Ephesos. *Öjh* 21-22, pp. 96-112.

Koparal, E. (2014). Grek Polis İmgesi ve Değişen Gerçekler: Klazomenai Örneği. Ö. Çevik ve B. Erdoğdu (eds.), *Yerleşim Sistemleri ve Mekân Analizi* içinde (ss. 57-80).İstanbul: Ege Yayınları.

Malkin, I. (2002). Exploring the Concept of "Foundation": A Visit to Megara Hyblaia. InW.B. Gorman & E.W. Robinson (eds.), *Oikistes: Studies in Constitutions, Colonies and Military Power in the Ancient World. Offered in Honor of A.J. Graham* (pp.195-225). Leiden: Brill.

Malkin, I. (1996). Territorial Domination and the Greek Sanctuary. In P. Hellström& B. Alroth (eds.), *Religion and Power in the Ancient Greek World* (pp. 75-81). Uppsala: Ubsaliensis S. Academiae.

Mallwitz, A., Schiering, W. (1968). Der alte Athena-Tempel von Milet. *IstMitt* 18, pp.87-160.

Mariaud, O. (2007). *Necroionia. Archéologie, Espace et Société. Recherches sur les nécropoles et les sociétés d'Ionie à l'époque archaïque (700-500 av. J.C.)* (Thèse de doctorat). Bordeaux : Université Bordeaux 3.

Mazarakis-Ainian, A. J. (1988). Early Greek Temples: Their Origin and Function. In R.Hagg, N. Marinatos andG. Nordquist (eds.), *Early Greek Cult Practice* (pp. 105-119).Stocholm: Paul Astroms.

Morgan, C. (2003). *Early Greek States Beyond the Polis*. London, New York: Routledge.

Morgan, C. & Coulton, J.J. (1997). The Polis as a Physical Entity. In M. H. Hansen (ed.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community* (pp. 87-144). Copenhagen: Munksgaard.

Morris, I. (1987). *Burial and Ancient Society: the rise of the Greek city-state*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nicholls R.V. (1991). Early Monumental Religious Architecture at Old Smyrna. In D. Buitron-Oliver. *New Perspectives in Early Greek Art* (pp. 151-171). Washington: National Gallery of Art.

Nicholls R.V. (1958/59). The Iron Age Fortifications and Associated Remains on the City Perimeter. *BSA* 53-54, pp. 35-137.

Özyiğit, Ö. (2003). Phokaia'da Akurgal'ın kazıları ışığında son dönem çalışmaları. *Anadolu/ Anatolia* 25, ss. 97-106.

Özyiğit, Ö. (1998). 1996 yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *KST* 19, ss. 763-793.

Polignac, F. de. (2006). Analyse de l'Espace et Urbanisations en Grèce Archaïque: Quelques Pistes de Recherche Récents. *REA* 108, pp. 203-224.

Polignac, F. de. (1997). Héra, le navire et la demeure: offrandes, divinité et société en Grècearchaïque. In J. de la Genière (ed.),*Héra: images, espaces, cultes* (pp. 113-122). Naples: Publications du Centre Jean Bérard.

Polignac, F. de. (1995a). *La naissance de la citégrecque,* 2. Edition. Paris: La Découverte.

Polignac, F. de. (1995b). Repenser la "Cité"? Rituels et Société en Grèce Archaïque. InM.H. Hansen & K. Raaflaub (eds.), *Studies in Ancient Greek Polis* (pp. 7-19). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Polignac, F. de. (1994). Mediation, Competition, and Sovereignty: The Evolution of Rural Sanctuaries in Geometric Grece. In S.E. Alcock& R. Osborne (eds.), *Placing the gods. Sanctuaries and sacred space in ancient Greece* (pp.3-18). Oxford: Clarendon Press.

Polignac, F. de.(1984). *La naissance de la citégrecque.* Paris: La Découverte.

Purcell, N. (1991). Mobility and Polis.In O. Murray & S. Price (eds.), *The Greek City from Homer to Alexander* (pp. 29-58). Oxford: Clarendon Press.

Scheidel, W. (2003).The Greek Demographic Expansion: Models and Comparisons.*JHS* 123, pp.120-140.

Scherrer P. (1999). Bemerkungenzur Siedlungsgeschichtevon Ephesos vor Lysimachos. InH. Friesinger&, F.Krinzinger (eds.).*100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos*(pp. 379- 387). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Scherrer, P. (2001). The Historical topography of Ephesos. In D. Parrish, *Urbanism in Western Asia Minor* (pp. 57-87). Portsmouth: JRA, supp.series no 45.

Snodgrass, A.M. (2000).*The Dark Age of the Greece: an archaeological survey of the eleventh to the eight centuries*. New York: Routledge.

Sourvinou-Inwood, C. (1993). Early Sanctuaries, the eight century and ritual space: Fragments of a discourse. In N.Marinatos& R. Hagg (eds.), *Greek Sanctuaries. New Approaches* (pp.1-17). London, New York: Routledge.

Treziny, H. (2006). Urbanisme Archaïquedes villes Ioniennes: Un Point de vue Occidental. *REA* 108, pp. 225-247.

Vlassopoulos, K. (2007).*Unthinking the Greek Polis: Ancient Greek History beyond Eurocentrism*. Cambridge: Cambridge UniversityPress.

Weber, M. (2003). *Şehir. Modern Kentin Oluşumu* (Çev. Musa Ceylan). İstanbul: Bakış Yayınları.

Zuiderhoek, A. (2017). *The Ancient City. KeyThemes in Ancient History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Özgün Makale

Augustus'un Anadolu'daki Yapı Politikası[1]

The Building Policy of Augustus in Anatolia

Mehmet OKTAN[2]

Öz

Roma idaresinin eyaletlerde yapı inşasına yönelik eylemleri ve kendi bütçesinin veya eyaletlerden elde ettiği gelirlerin bir kısmını kentlerin gelişimi için ayırması, Roma'nın Anadolu'daki eyalet kentlerine bakış açısının anlaşılmasını sağlayan önemli etmenlerdir. İhtiyaç durumunda dahi kentlere yardımda bulunma ve kentlerde yapı inşa etme hususunda oldukça isteksiz davranan Roma'nın kentlere yönelik bu tutumunu Cumhuriyet Dönemi'nde ayrı, *Principatus* Dönemi'nde ayrı bir şekilde değerlendirmek gerekmektedir. Zira Cumhuriyet Dönemi'nde Roma idaresi çok nadir bir şekilde ve çoğunlukla mağduriyet nedeniyle kentlere katkıda veya yardımda bulunmuştur. Her ne kadar yapı inşasına yönelik katkılarının sayısı ve mali yardımların miktarı yine de oldukça az olsa da MÖ 27 yılında başlayan *Principatus* Dönemi'nde bu hususta çok daha farklı bir anlayış benimsenmiştir. Bu dönemde Roma'nın bakışını farklı bir noktaya getiren ve bu konuda sonraki dönemlerde izlenecek olan politikayı şekillendiren kişi Augustus olmuştur. Bu çalışmada Augustus'un Anadolu'da yapı inşasına yönelik nasıl bir değişim başlattığı, ne tür yapılar inşa ettirdiği, yardımlarının hangi kentlerde ve ne türde olduğuna yönelik değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Augustus, Anadolu, Yapı Politikası.

Abstract

The actions taken by the Roman administration for building structures in the provinces and the allocation of a portion of its budget or revenues from the provinces for the development of the cities are important elements in understanding Rome's view of the cities of Anatolia. Even in case of need, Rome was quite reluctant to help the cities and to build structures in the cities, but it is necessary to evaluate this attitude of Rome towards the cities separately for the Republican and *Principatus* Periods. This is because during the Republican period, the Roman administration aided cities very rarely, and these were usually to restore after war devastation. Although the number of contributions to the construction of building and the amount of financial assistance was still very little, a different approach was adopted in this respect during the period of the Principatus beginning in 27 BC. It was Augustus who made Rome's point of view different from that of the Republic and he determined the policy to be followed in this matter subsequently. In this

1 Makale başvuru tarihi; 11.06.2019, makale kabul tarihi: 17.07.2019.

2 Dr. Mehmet Oktan, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Antalya. mehmetoktan@akdeniz.edu.tr ORCID No: 0000-0003-2968-8497. Bu çalışma, Akdeniz Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü bünyesinde ve Prof. Dr. Mustafa ADAK danışmanlığında *"Roma'nın Anadolu'daki Yapı Politikası"* başlığını taşıyan ve 2011 yılında tamamlanan doktora tez çalışmasının *"Augustus"* alt başlıklı bölümünden oluşturulmuştur. Ayrıca çalışma 27-29 Nisan 2017 tarihleri arasında Roma'da düzenlenen 3rd International Conference on Social Sciences and Education Research isimli sempozyumda *"The Building Policy in Anatolia of Augustus"* başlığı altında bildiri olarak sunulmuştur. Söz konusu bu çalışma hem doktora tezinin ilgili bölümünün hem de sözel bildirinin gözden geçirilmiş, düzenlenmiş ve eklemeler yapılmış halidir.

study, information is provided concerning how Augustus initiated a change to building construction in the provincial cities of Anatolia, what kind of structures he had built, and in which cities he focussed building activity on, and when, and what kinds of assistance he provided.

Keywords: Augustus, Anatolia, Building Policy.

Octavianus ile M. Antonius arasında MÖ 31 yılında gerçekleşen savaş büyük değişimleri beraberinde getirmiştir. Antonius ile birlikte hareket eden Kleopatra tarafından yönetilen Ptolemaios Krallığı'nın son bulması bunlardan biridir. Aleksandros'un ardıllarının kurduğu son krallığın ortadan kalkması üzerine, Aleksandros ile başlayan Hellenistik Dönem kapanmış ve Roma Dönemi başlamıştır. Bir diğer önemli gelişme Augustus olarak anılmaya başlayacak olan Octavianus'un artık tamamen rakipsiz kalmasıdır. Nitekim onun öncülük etmesiyle, varlığını bir süredir belirsiz bir şekilde sürdüren Cumhuriyet Dönemi, MÖ 27 yılında sona ermiştir. Bu yeni dönem her açıdan Anadolu'daki kentlerin yararına olmuş ve kentler büyük bir gelişim göstermişlerdir. Bunda en büyük payı hiç kuşkusuz Octavianus'un izlediği politika tutmaktadır. Zira Actium'da kazandığı büyük zafer sonrasında Roma'ya geri dönüş yolunda Samos'ta ve Ephesos'ta olduğu sırada, Anadolu'ya yönelik kapsamlı düzenlemeler yapan Octavianus; kendisinin karşısında yer alan yönetimler ile kentlere yeni vergiler yüklemiş ve bazı yöneticileri değiştirmiştir. Buna karşın Anadolu'daki Roma topraklarını M. Antonius, kendi amaçları doğrultusunda yerel hanedanlara dağıtmasına rağmen, önceden Roma'ya ait olan yerleri geri alma yoluna gitmemiş ve kendisinin yandaşı olan bazı yönetimlerin topraklarını genişletmek haricinde Antonius tarafından yapılan veya eskiden var olan düzenlemelere genel olarak sadık kalmıştır.[3] (Cass. Dio 51. 2; 51. 18; 53. 25; 54. 7; 54. 9; Oros. *hist*. 6. 19, 21; Strab. 12. 8.9) Sonraki süreçte de Batıdaki eyaletlerde ve topraklarda hâkimiyeti daha etkili bir şekilde sağlamlaştırmak veya genişletmek için mücadeleye uzun süre devam ederken,[4] (Vell. 2. s. 96-98; 2. 105; 2. 106; 2. 108; 2. 115; 2. 117; 2. 120; 2. 121; 2. 123; Suet. *Aug*. 20; 21; Cass. Dio 53. 7; 53. 25; 53. 29; 55. 2; 55. 6; 55. 28; 55. 29; 55. 30) Anadolu'yu yakından tanımaması nedeniyle burada askeri bir girişimde bulunmamıştır (Suet. *Aug*. 48).[5] Zaten önceki savaşlardan dolayı güçleri oldukça azalan, sınırlı bir toprak büyüklüğüne ve parçalı bir yapıya sahip olan bağımlı küçük krallıklar ve hanedanlar mevcut yöneticilerinin ölümüyle ilerleyen süreçte kendiliklerinden Roma'ya bağlanmışlardır. Hiçbir askeri müdahaleye gerek duyulmadan, Galatia Krallığının MÖ 25 yılında eyalet haline getirilmesi bunun önemli bir örneğidir. Keza Paphlagonia bölgesindeki küçük yönetimler de aynı şekilde Roma himayesine girmiş ve en yakın eyalete katılmıştır.[6] Bu gibi yönetimlerin, güçlerinin karşı koymaya yetmemesi veya Roma idaresi altında gelişen diğer kentlerin refah durumunu görmeleri sonucunda zaman içerisinde Roma idaresi altına girme konusunda herhangi bir tepki göstermemeleri[7] daha önceden Roma'ya katılan diğer kentlerin gelişimine karşı olumsuz bir süreç yaşanmasının önüne geçmiştir. Nihayetinde Augustus ile özdeşleşen ve *pax Augusta* veya *pax Romana*[8] (Verg. *Ecl*. 4; Liv. 1. 19; Suet.

3 Buna karşın Antonius'un Phoinike, Koile Suriye, Kıbrıs, Kilikia Pedias'ın büyük bir kısmını, Iudeia'nın bir bölümü gibi Kleopatra'ya verdiği bölgeler (Plut. *Ant*. 36. 2; 54. 4-6) MÖ 31 yılında yeniden Roma'ya katılmıştır. Augustus'un düzenlemeleri ve yerel yönetimlere bıraktığı topraklar için bkz. (Magie, 1950, s. 443 vd.; Levick, 1996, s. 647 vd.).

4 Velleius (2. 90) ayrıca savaşın eksik olmadığı bu eyaletlerin ve bölgelerin Augustus zamanında huzura kavuştuğunu ifade etmektedir.

5 Bu dönemde Amyntas'ın öldürülmesine de neden olan Homonadeis kavmi haricinde hiçbir güçle sorun yaşanmamıştır. (Tac. *ann*. 3. 48; Eutr. 7. 10; Cass. Dio 55. 28.)

6 Paphlagonia MÖ 6-5, Pontos Galatikos'un bir kısmı ise MÖ 3-2 yıllarında benzer şekilde Roma topraklarına katılmıştır (Levick 1996, s. 650 vd.; Jones, 1998, s. 69 vd.).

7 Maecenas da valilerin yönetimi altında yaşayan insanların özgür ve bağımsız olduklarını iddia ederken, halen hanedanların hâkimiyetinde olanların köle tarzında yaşadığını ve her zaman liderlerine suikast yapma girişiminde bulunduklarını belirtmektedir (Cass. Dio. 52. s.9).

8 *Pax Augusta*'nın yayılması ve sağladığı yararlar için bkz. (Vell. 2. 89; 2. 126).

Aug. 22; App. *civ.* 5. 130; Cass. Dio 51. 20. 4.) olarak adlandırılan barış ortamının, huzurun ve istikrarın sağlanması sayesinde, yerleşimler için en büyük gider kalemini oluşturan surlar inşa etme veya bunları yenileyip onarma süreci artık geride kalmış ve yerleşimler birden bire çok sayıda ve büyük yapılar inşa etmeye başlamışlardır.

Actium'da elde ettiği büyük zafer sonucunda birçok kent Octavianus'a şükranlarını ve bağlılıklarını sunarken bunu fırsata çevirenler ve bundan ilk istifade edenler Asia ile Bithynia kentleri olmuştur. Zira bu eyaletlerde bulunan Nikaia ve muhtemelen Caesar tarafından özgürlüğe kavuşturulmasına istinaden Ephesos MÖ 29 yılında Tanrıça Roma ile Caesar için tapınak inşa etme izni almış veya Roma ve Augustus açısından büyük önem taşıyan bu kültler yeniden düzenlenmiştir (Kirbihler ve Zabrana, 2014, s. 114 vd.).[9] Özellikle Roma vatandaşlarının ihtiyaçları doğrultusunda hayata geçirilmesine karşın, bu girişimlerin altında kalmak istemeyen iki rakip kentin, yani Nikomedeia ile Pergamon'un başvurusu sonrasında Augustus bu kez onlara Tanrıça Roma ve kendisine tapınma hakkı tanımıştır. Böylelikle, krallık hegemonyasını fazlasıyla tatmış bu iki kent imparator kültünün ilk uygulayıcısı olmuştur. Yerleşimlerin yeni havayı hemen soluduklarını ve kendilerini yeni düzene uyarladıklarını gösteren bu girişimlerden elde edilen ve edilecek olan yararı fark eden diğer büyük kentler de çok geçmeden bu düşünceye ortak olmuşlardır. Nihayetinde Roma'ya bağlılık açısından yeni bir geleneği başlatan bu oluşumlar zaman içerisinde tüm imparatorluğa yayılmış ve eyaletlerdeki kentler arasındaki rekabetin değerlendirilmesinde en önemli unsuru teşkil etmiştir.

Bu yeni dönemde barış ortamından ve istikrardan en fazla, kentleşme olgusu oldukça eskiye dayanmasına ve ekonomik gelişim açısından elverişli şartlara sahip olmasına rağmen, Cumhuriyet Dönemi'nde beklenen gelişimi sergileyemeyen Asia (Levick, 1996, s. 646)[10] ve Bithynia eyaletlerinde yer alan yerleşimler istifade etmiştir. Bunun temel nedeni Mithradates'in MÖ 63 yılında ölümü ardından kralın kendi bölgesinin, artık Roma'ya karşı koyabilecek hiçbir gücün kalmaması sonucunda MÖ 25 yılında Galatia'nın ve yine askeri bir mücadeleye gerek duyulmadan MS 17 yılında Kappadokia'nın eyalet haline getirilmesidir. Zira Roma'nın yeni düşmanları artık Armenia ve Parthia krallıkları olduğu için, Roma doğal olarak cephe hattını da bir ileri noktaya taşımıştır. Bu durum kral Mithradates'in büyük zararlar verdiği Asia ile Bithynia'nın çok uzun bir süre savaş ortamından tamamen uzak kalmasını sağlamıştır. Bu nedenle Mithradates, savaşlar sırasında mağdur ettiği bu iki bölgedeki yerleşimlerin zaman içerisinde gösterdikleri büyük atılıma dolaylı yönden önemli bir katkı sağlamıştır. Buna karşın savaş ortamının son bulması her ne kadar yerleşimlerin gelişimi açısından en önemli faktörlerden biri olsa da, bunun eyaletler açısından bir anlam kazanmasını sağlayan kişi Augustus olmuştur (Dio Khrys. *orat.* 31. 66).[11] Zira Augustus eyaletler açısından bir süredir devam eden belirsizliğe son verip istikrar getirmiş, yağmalanan ve ihmal edilen yerleşimlerin sorunlarına cevap vermiştir.[12] Eyaletleri zenginlik kaynağı olarak görmemiş ve eyaletlerdeki idareciler üzerinde etkili bir denetim kurarak[13]

9 Ephesos'ta Tanrıça Roma ve Caesar için oluşturulan kültün MÖ 40-38 yılları arasında kurulduğu düşünülmektedir.

10 Buradaki kentlerin üçte ikisi, imkânları sayesinde Augustus ve Tiberius zamanında sikke basmıştır.

11 Zira yerleşimlerin çoğunluğunda büyük bir yıkıma yol açan savaş Mithradates'in MÖ 63 yılında ölümüyle son bulmasına karşın, yerleşimler bu kez Roma'daki belirsiz ortam ile değişken siyasi otoriteden etkilenmişler ve Roma eyaletleri umursamamıştır. Ayrıca bkz. (Magie, 1950, s. 418 vd.; Pleket, 1958, s. 51; Sherk, 1969, s. 159 vd.; Bowersock, 1988, s. 468; Levick, 1996, s. 645 vd.).

12 Augustus Aphrodisias (Reynolds, 1982, 38 vd. No; 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 ve 13) ve Mylasa gibi (Sherk, 1969, No 59, s. 60) kentlere yönelik yardımı yerleşimlerin yönetimi kendisine ait olmamasına rağmen, MÖ 40/39 yıllarında Q. Labienus komutasında yapılan saldırının ardından başlatmıştır. Ancak bu yardım veya katkılardan, kendisi ile iletişim kuran ve kendisine bağlılık sergileyen yerleşimler yararlanmıştır. Ayrıca bkz. (Magie, 1950, 441 vd.).

13 *Principatus* Dönemi'nde eyaletlerde yaptıkları usulsüzlük nedeniyle çok sayıda valinin suçlanması veya yargılanması (Brunt, 2001, s. 90 vd.) görevin suistimal edildiğinin bir işareti olsa da bu durum merkezi yönetimin eyalet idarecilerinin davranışlarına büyük bir hassasiyet gösterdiğini de ortaya koymaktadır.

huzuru sağlama ve eyaletleri iyi yönetme adına büyük bir hassasiyet göstermiştir.[14] Anadolu'yu pek fazla tanımamasına rağmen buradaki bazı kentlerde yapıları onartmış, yapı inşa ettirmiş ve kentleri ekonomik açıdan zor duruma sokan henüz ödenememiş vergi borçlarının silinmesi gibi çeşitli eylemler gerçekleştirmiştir (Vell. 2. 126. 4; R. Gest. div. *Aug.* 24; Suet. Aug. 47; Dio Khrys. *orat.* 31. 66). Augustus bu yönüyle, *imperium* yetkisine sahip olan idareciler tarafından mağduriyet doğrultusunda kentlere yardım etme anlayışının hâkim olduğu Cumhuriyet Dönemi'nden[15] daha farklı bir politika izlemiştir. Hatta kentlerin içinde bulunduğu duruma bizzat şahit olmak ve onların sorunlarının giderilmesine katkıda bulunmak amacıyla ziyaretlerde bulunmuştur (Suet. *Aug.* 26; 45; Cass. Dio 54. 7).

İlerleyen dönemlerde birçok *imperator*'un tutumunda da görüleceği üzere Augustus'un Anadolu'da özel bir önem atfettiği eyalet, yönetimi kendisine ait olmayan Asia olmuştur. *Imperator* buradaki bazı kentlerin sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve yerleşimler için çok sayıda girişimde bulunmuştur. Augustus tarafından kentlere yapılan ilk önemli mali yardım ve yapı inşası desteği, MÖ. 27/26 yılında[16] Tralleis kentinde taş üstünde taş bırakmayan (Hieronymus, *chron.* 164; Agathias 2. 17. 1) çok yıkıcı büyük bir deprem ardından gerçekleşmiştir. Kentin içine düştüğü çaresiz duruma büyük bir duyarlılık gösteren Khairemon (Tül ve Aydaş, 2011, s. 7 vd.; Jones, 2011, s.110 vd.; AE, 2014 No 1349; SEG 61, No 880)[17] adındaki varlıklı bir kimse başka bir seçeneklerinin olmamasına bağlı olarak yolun uzunluğuna veya karşılaşabilecekleri tutuma aldırmadan, kentin yeniden imar edilmesini ve sıkıntılarının hafifletilmesini sağlamak üzere yönünü Roma'ya çevirmiştir.[18] Augustus'un bu sıralarda yaptığı düzenlemelere göre kent *senatus* idaresinde bulunduğu için, Roma'ya gelen elçiler altından kalkamadıkları sorunlarını öncelikle *senatus*'a sunmuş ve oradan yardım istemiş olmalıdırlar. Bununla birlikte Augustus'un otoritesi karşısında gücü azalan ve daha önce böyle bir girişimde bulunmayan *senatus*, muhtemelen böylesine büyük bir maliyeti karşılamaktan ve hemen yardımda bulunmayı gerektiren soruna tek başına karar vermekten çekinmiş veya buna gücü yetmemiştir. *Senatus*'un kendisinden beklenen yardımı yapamaması üzerine Khairemon ve kent yetkilileri MÖ 26 yılında, Hispania'da seferde bulunan Augustus'un yanına gitmişlerdir. Khairemon önderliğinde gönderilen kimselerin iyi bir elçilik örneği sergilemeleri ve muhtemelen babası vesilesiyle buradaki kentlerle yakın bir ilişki içerisinde olan Tiberius'un[19] desteği sayesinde, Augustus görünüşe göre bölgede görev yapan merkezi yönetim idarecilerinden herhangi bir bilgi almadığı halde kentin sorunlarına büyük bir duyarlılık göstermiştir (Levick, 2005, s. 81).[20] Nihayetinde çaresizlikten kaynaklanan bu girişim sayesinde, buradaki kentler açısından bir geleneğin temeli atılmıştır. Zira Cumhuriyet Dönemi'nde bir yerleşimdeki mağduriyete şahit olunması durumunda bir faaliyet gerçekleştirilmekteydi. Ancak *imperium* yetkisine sahip ilgili komutan kısıtlı bir zamana sahip olduğu ve

14 Augustus'un benimsediği politikanın muhtemel kaynaklarından biri olan babası da görevi sırasında eyalet halkına karşı iyi bir tutum sergilemiştir. Augustus'un tutumu üzerine bkz. (Vell. 2. 89; 2. 126; Suet. *Aug.* 3; 47; 67; Cass. Dio 52. 9; 52. 23; 52. 41; 53. 14; 53. 15; 56. 25; 56. 40). Valilere yönelik düzenlemeler üzerine ayrıca bkz. (Magie, 1950, 488 dn. 58).

15 Cumhuriyet Dönemi'nde kentlere yönelik yardım ve yapı inşası anlayışı üzerine bkz. (Oktan, 2018, s. 114 vd.).

16 Depremin tarihi üzerine Levick (1996, s. 658) ile Winter (1996, s. 62) MÖ. 27; Horster (1997, s. 24) MÖ. 27/26; Sherk (1984, s. 117) MÖ. 26; Jones (2015, s. 119) MÖ. 26; Magie (1950, s. 469 dn. 7) MÖ. 26/25; Kienast (1999, s. 435) MÖ. 25 yılını vermektedir.

17 Ayrıca bkz. (Blümel, 1998, s. 405 vd.; SEG 49 No 1447; Bull. epig. 2000 No 558; Tül – Aydaş, 2011, s. 6; Jones, 2011, s. 107; Agathias, 2. 17. 8). Tül – Aydaş (2011, s. 7) Khairemon'un şimdiye kadar bilinmeyen babasının ismini Theophi[le]tos olarak verirken, Jones (2011, s. 111) bunun Theophr[as]tos olması gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca bkz. (SEG 61 No 880).

18 Muhtemelen bu depremden yardım istemek üzere Asia Eyaleti'nin diğer kentlerinden de çok sayıda elçi Augustus ile görüşmek amacıyla yola çıkmıştır (Bowersock, 1988, s. 469 vd.).

19 Tiberius Hispania'daki seferin ardından da, MÖ 24 yılı civarında, mağdur durumdaki kentlerin imar edilmesi ve kentlere mali yönden yardım yapılması amacıyla *senatus*'ta girişimlerde bulunmuştur. (Suet. *Tib.* 8.) Tiberius'un *senatus*'ta kentler için girişimde bulunduğu tarih üzerine bkz. (Levick, 1971, s. 478 vd.).

20 Keza eyalet kentlerine yardım etme konusunda çok fazla sorumluluk almayan *senatus* dahi, *imperator* ile birlikte yardım çalışmalarına katılmıştır.

görev alanı çok geniş bir coğrafyayı kapsadığı için çok az sayıda yerleşim bu tutumdan istifade etmekteydi. Buna karşın ilgili komutan görev süresinin ardından Roma'ya geri döndüğünde sıradan bir kişi haline geldiğinden dolayı, yardımda bulunmaya niyetlendiği kent dahi doğal olarak göz ardı edilmekteydi. Sonraki idareciler de söz konusu kente yardım etmekten kaçınmaktaydı. *Principatus* Dönemi'nde ise Tanrı olarak görülen *imperator*'un ziyareti sırasında kent yetkilileri tarafından istekte bulunulması ve kentlerin özenle seçtikleri elçilerden bir talep gelmesi durumunda sorunlara çözüm bulunmuş veya yardım yapılmıştır. Başlanan bir yapı inşası da söz konusu *imperator*'un ölümüyle veya idarecinin görevini bitirmesiyle son bulmamış ve ilgili çalışma sonrakiler tarafından tamamlanmış ve bunun takibi yapılmıştır.[21]

Augustus, kentteki zararın tespit edilmesi amacıyla bölgeye *consul*'lük yapmış, önde gelen kişilerden oluşan 7 kişilik bir heyet göndermiştir. Heyetin görüşleri doğrultusunda, belirlenen hasarın hemen giderilmesi için kente önemli düzeyde mali yardım yapmış[22] ve kentin yenilenmesinde büyük bir rol oynamıştır (Strab. 12. 8. 18; Agathias 2. 17; Suet. *Aug.* 47.).[23] Bu yardım sayesinde 6. yüzyılda bile önemini koruyan yapılara sahip olan (Agathias 2. 17. 4) kent, *imperator*'u kurucu[24] olarak nitelemiş[25] ve Domitianus dönemine kadar Kaisareia olarak anılmıştır. Kentin ağır bir hasar almasına bağlı olarak, gelen yetkililerin sundukları rapor veya görüş doğrultusunda kent için başka girişimler de yapılmıştır. İnsanların evlerinde olduğu esnada muhtemelen geceleyin gerçekleşen deprem sırasında çok sayıda insanın yaşamını kaybetmesi nedeniyle[26], kentin eski canlılığını kazanabilmesi amacıyla buraya göçmen getirilmesi bunlardan biridir. Nitekim kent *colonia* haline getirilmese de muhtemelen Italia kökenli kimselerin kente yerleşmelerinin sağlanmasıyla[27] *colonia* yerleşimlerine özgü sikkeler basmıştır. Tralleis kenti en büyük zararı görmekle birlikte, bölgedeki diğer kentler de benzer bir akıbete maruz kalmıştır (Agathias 2. 17. 9; Suet. *Tib.* 8.).[28] Laodikeia[29], Thyateira ve Khios gibi çok sayıda yerleşimin deprem nedeniyle yardım alması[30] bunun bir göstergesidir. Vergi affı ve borçların silinmesi haricinde, Augustus'un yerleşimlere sağladığı olanaklar, yaptığı yardımların boyutu veya niteliği anlaşılamamaktadır.Lakin tanrı muamelesi gördüğünden dolayı tanrılarla karşılaştırılması beklenen bir tutum olmakla birlikte, Augustus'un bu deprem ardından Khios kenti için yaptıklarına izafeten[31]

21 Patara'da Delik kemer olarak bilinen su yolu mevcut valinin görev süresi içerisinde bitmemesine karşın, yapının inşası yarım bırakılmamış ve yapı tamamlandığında her iki valinin ismine yer verilmiştir (Şahin, 2007, s. 103 vd.). Ikonion kentinde tiyatronun *proscenium* ile *scene* inşasına Claudius'un yönetimi sonlarında başlanmasına rağmen, bunlar Nero zamanında bitirilmiştir (IGR III, No 262; 1404; SEG 34 No 1326; Mitchell 1987, 355 dn. 156). Kadyanda'da vali isminin yer almadığı bir inşa faaliyeti de bu şekilde değerlendirilebilir (TAM II, No 651 = IGR III, No 507; Oktan, 2011, s. 131 vd.). Keza kent yetkililerinin inşasına başladıkları yapıları bitirmeden bırakmaları Traianus'un Bithynia Eyaleti'ne Plinius'u göndermesinin nedenlerinden birini oluşturmaktaydı (Plin. *epist.* 10. 37; 10. 38; 10. 39; 10. 40).

22 Hatip Theodoros Metokhites, 1280 yılında Tralleis kentinde yeniden imar çalışmalarında bulunan Andronikos II Palaiologos ile Augustus'u karşılaştırmış ve kente yardım konusunda Andronikos II'yi daha fazla övgüye layık görmüştür. Konu üzerine bkz. (Winter, 1996, s. 62 vd.).

23 Ayrıca bkz. (Sherk, 1984, s. 117 vd.; Mitchell, 1987, s. 349; Horster, 1997, s. 24 vd; Kienast, 1999, s. 435; Jones, 2011, s. 108 vd.).

24 Augustus'un kurucu olarak nitelendirilmesi üzerine bkz. (Contoléon, 1886, s. 516 No 5; IK 36 No 35). Augustus zamanında bölgede Tralleis'ten başka Hiera Kome, Hierocaesarea ismiyle anılmaya başlamıştır. Bkz. (Kienast, 1999, s. 435; Levick, 1996, s. 652).

25 Elçiliğini çok başarılı bir şekilde gerçekleştiren Khairemon da unutulmamış ve kent sakinleri bir kurucu gibi gördükleri onu, yaptıklarını öven bir yazıt ve heykelle ölümsüzleştirmişlerdir. (Tül – Aydaş, 2011, s. 13; Jones 2011, s. 114. Ayrıca bkz. Agathias 2. 17. 8).

26 Kent Augustus öncesinde eyaletteki *conventus* merkezlerinden biri olmasına karşın, muhtemelen yıkımın büyüklüğü ve çok sayıda insanın yaşamını kaybetmesi nedeniyle kentten conventus kaldırılmıştır. *Conventus* listesi için bkz. (Habicht, 1975, s. 70).

27 Agathias (2. 17. 4) Augustus tarafından bazı Romalıların gönderildiği kent için, *colonia* anlamına gelebilecek olan ε(ἰ)ς τὴν ἀποικίαν ifadesini kullanmıştır. Broughton (1935, s. 22 vd.) Anadolu'da doğal afetlerden veya çeşitli nedenlerden dolayı nüfusu azalan Amisos, Attaleia ve Tralleis gibi yerleşimlerin ekonomik hayatının gelişmesini sağlamak için bu tür yerlere Romalı vatandaşların yerleştirilmesinden dolayı bu kentlerin *colonia* şeklinde olduğunu düşünmektedir. Buna karşın Magie (1950, 469 dn. 7) Tralleis kentinin hiçbir şekilde *colonia* statüsünde olmadığını belirtmektedir.

28 Ayrıca bkz. (Cass. Dio 54. 23).

29 Strabon (12. 8. 16-19) Laodikeia'nın depremlere her zaman hedef olduğunu belirtmektedir. Depremden muhtemelen diğer kentler de önemli zararlar görmüşlerdi. Ayrıca bkz. (Horster, 1997, s. 24 vd.).

30 Cassius Dion (54. 23) yardım edilen kentlerin sayısının saymakla bitmeyeceğini belirtmektedir.

31 Augustus'u onurlandırmak amacıyla alınan ve muhtemelen yardım gören diğer kentler tarafından da kopya edilen kararname üzerine son olarak yapılan değerlendirme hakkında bkz. (Jones, 2015, s. 106 vd.).

tüm insanlığa karşı yaptığı iyiliklerle Olympos tanrılarını bile geçti[32] diye nitelendirilmesi kendisi tarafından kentlere yapılan yardımların ne denli büyük olabileceğine dair bir ipucu vermektedir.

Asia Eyaleti kentlerinde büyük hasarlara yol açan diğer bir deprem MÖ 13/12 yıllarında gerçekleşmiştir (Cass. Dio 54. 30; Suet. *Aug.* 47.). Kentler görünüşe göre söz konusu durum karşısında kendilerine yardım edilmesini veya vergi konusunda kolaylık sağlanmasını istemek üzere tekrar *senatus*'a başvurmuştur. Zaten eyaletin yönetimi *senatus*'a ait olduğu için, kentlerin sorunlarıyla normalde *senatus*'un yakından ilgilenmesi gerekmektedir. Lakin *senatus* kentlerin taleplerini karşılamada yine yetersiz kalmış veya bundan uzak durmuştur. Bunun üzerine Augustus muhtemelen kent yetkililerinin sorunlarını kendisine aktarması ya da *senatus* üyelerinin yönlendirmesi sonucunda soruna müdahale etmiş ve kentlerin *senatus*'a ödemeleri gereken mevcut verginin tutarını kendi gelirlerinden karşılamıştır.[33] Böylelikle deprem nedeniyle önemli yapıları hasar gördüğünden zor durumda kalan kentler yıllık ödemeleri gereken vergi için hemen para temin etme zorunluluğundan kurtulmuşlar ve bu parayı kendi acil ihtiyaçları için kullanma olanağı elde etmişlerdir.

Augustus, Asia Eyaleti kentlerine doğal afet kaynaklı sorunlar dışında da çeşitli katkılar sağlamıştır. Anadolu'nun en önemli yerleşimlerinden biri olan Ephesos bu açıdan öne çıkmıştır. Ephesos'tan merkezi yönetimin doğrudan ilgisini ve katkısını yansıtan şimdilik dokuz yazıt ele geçmiştir. Bu yazıtlardan yedi tanesi Artemis Tapınağı'nın sorunlarının giderilmesi, diğer ikisi ise suyolu inşası ve tamiratı üzerinedir. Görünüşe göre kent ahalisi tarafından *imperator*'a tapınağa ulaşım ve tapınağın kapsadığı alan gibi tapınağın sorunları üzerine çok sayıda şikâyet yapılmış ve değişen anlayışa bağlı olarak merkezi yönetimden beklentiler olmuştur. Söz konusu yazıtlardan biri tapınak yolunun kaplanması, üçü tapınağa ait alanın sınırlarının saptanması, ikisi Artemision'u çevreleyen yolun ve kanalın yeniden ölçümü ve bir diğeri ise tapınağın duvarla çevrilmesi üzerinedir. MÖ 23-21 yıllarına ait olan ve Agora civarındaki caddenin düzeltilmesini içeren ilk yazıtta *proconsul* Sextus Appuleius yer almaktadır (Miltner, 1960, s. 42; AE, 1966, No 425; IK, 12, No 459; IK, 59, No 148; Alföldy, 1991, s. 158; AE, 1991, No 1502; Winter, 1996, s. 323, No 37.)[34]. Saygınlığı ve ünü nedeniyle çok sayıda ziyaretçisi olmasına rağmen muhtemelen çamurlu bir yola sahip olan kutsal bir alana özellikle kış aylarında daha rahat ve temiz gidebilmek amacıyla kent ahalisi, öncelikle merkezi yönetimden tapınağa giden olağan yola kaldırım taşlarının döşenmesini veya yolun düzeltilip kaplanmasını talep etmiştir. Augustus da Tanrıça Roma ve Caesar'a tapınım konusunda yeni bir sürece önayak olan (Cass. Dio 51. 20.)[35] kent ahalisinin kendi tanrıçalarına yönelik isteklerine olumlu bir cevap vermiştir. Buna karşın tapınağa giden bu yolun taşla kaplanmasının masrafları doğrudan merkezi yönetim bütçesi yerine vali gözetiminde muhtemelen merkezi yönetim tarafından kutsal alanın sınırlarının yeniden belirlenmesi sırasında tapınağın kullanımına bağışlanan kutsal arazilerin gelirlerinden sağlanmıştır (IK 11/1 No 19/B str. 4-7).[36]

Augustus'un bir diğer girişimi Artemision'un sınırlarını saptatmasıdır. Bununla ilgili üç yazıt (Knibbe et al, 1979, s. 140; İçten ve Engelmann, 1998, s. 83).[37] ele geçmesine karşın, bunların

32 (Jones, 2015, s. 106 str. 3-4: ἐπ‹ε›ὶ Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ, θεοῦ υἱός, θεὸς [Σεβαστός, ταῖς] | εἰς πάντας ἀ[νθρ]ώπους εὐεργεσίαις ὑπερτεθεικὼς καὶ τοὺς Ὀλυμπίους θεούς …

33 Magie (1950, s. 479) Klazomeinai ve Teos kentlerinin Augustus'u kurucu olarak nitelemesini de bu olayla ilişkilendirmektedir.

34 S. Appuleius için bkz. (Syme, 1986, s. 317).

35 Konu üzerine ayrıca bkz. (Burrell, 2014, s. 17 vd., 163 vd.; Price, 1985, s. 254). Bir yazıttan anlaşıldığına göre (IK 3 No 902; SEG 26 No 1243) MÖ 27 yılında kent tarafından kendisi için de Augusteum / Sebasteion kurulup adanmıştır.

36 Tapınağın gelirleri ve bunların düzenlenmesine gerek duyulması üzerine ayrıca bkz. (Dignas, 2002, s. 175 vd.; Akdoğu-Arca, 2008, s. 101 vd.).

37 Ayrıca bkz. (IK 17/2 No 3501; IK 17/2 No 3502; IK 59 No 149; CIL III, No 14195 = AE 1998 No 1345; CIL III, No 6979, 7118; Winter, 1996, s. 308 vd. No 6-7; Strab. 14. 1. 26). Bu döneme ait olduğu düşünülen diğer bir yazıt da (IK 17/2 No 3513) Artemis'in alanının yeniden ölçüldüğünü göstermektedir. Ölçüm Domitianus ve Traianus zamanlarında tekrar yapılmıştır. Konu üzerine bkz. (IK 17/2 No 3506-3513).

tarihi bilinmemektedir. Ancak Augustus ile Agrippa tarafından MÖ 27 yılında yayımlanan kararname buna dair bir ipucu verebilir. Kyme kentindeki bir sorun nedeniyle bilinen bu kararname herhangi bir sebeple özel şahısların kontrolüne geçen kutsal ve kamusal alanlara ait yerlerin eski konumuna getirilmesini ve bunlara ait eşyaların iade edilmesini içermektedir (Pleket, 1958, s. 49 No 57; IK 5 No 17; SEG 18 No 555; Sherk, 1984, s. 115 vd. No 95). Görünüşe göre belirsizlikten istifade eden fırsatçılardan dolayı bu unsur Asia'daki birçok kent için temel sorunlardan biridir (Pleket, 1958, s. 49, No 57 str. 3-4.).[38] Keza kararnamede Kyme adının anılmaması bunun kentler için alınmış genel bir bildiri olduğuna işaret etmektedir. Kararname resmi veya dini yapıların illegal bir şekilde kullanılan arazilerini de kapsıyor olmalıydı. Nitekim Ephesos'ta muhtemelen tapınağın hem sınırlarının gittikçe artan şekilde ihlal edildiğine dair yapılan şikâyetler nedeniyle hem de geniş bir dokunulmazlık alanına sahip olan Artemision'un arazisinden suçluların çok fazla yararlanmaması adına[39] Artemision'un sınırlarını belirleme ihtiyacı hissedilmiş olmalıdır. Bu nedenle söz konusu bu yazıtlar kararname ve yolların kaplanması işlemi arasındaki bir süreye veya yolların tamiratı ile aynı zamana ya da ona yakın bir zaman dilimine tarihlenebilir.

Imperator'un yazıtlarda geçen görev sayıları ve *proconsul* olarak Gaius Asinius Gallus, *legatus* olarak Sextus Lartidius isminin geçmesi nedeniyle sonraki girişimleri MÖ 6/5 yıllarına tarihlenmektedir. Yapılan girişimin kent için büyük önem arz eden bir tapınak olması, tapınağa yönelik merkezi yönetimin ilgisini[40] yansıtan birçok veri bulunması ve Artemision'un artık Augustus'un da tapınağını içermesi nedeniyle, *legatus* Sextus Lartidius *imperator* tarafından özel bir talimatla, tapınağın mevcut sorunlarını gidermek üzere görevlendirilmiş olabilir. Tapınağın duvarla çevrilmesi Lartidius'un faaliyetlerinden biridir. Augustus muhtemelen kent sakinlerinden veya tapınak görevlilerinden gelen bu talepten kaynaklanan giderleri, merkezi yönetim bütçesinden değil de yine Artemis'in gelirlerinden karşılattırmıştır (CIL III, No 6070; ILS 97; IK 15, No 1522). Doğrudan merkezi yönetim katkısını taşımayan yazıtı ilginç kılan durum ise, Artemision içerisinde Artemis tapınağı yakınlarında oluşturulan Augusteum'un da aynı süreçte Artemis'in gelirleri yoluyla duvarla çevrilmesidir[41]. Bu sırada tapınağın çevre düzenlemesine dair de düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu iki yazıt, ölçüm rakamları haricinde aynı içeriğe sahiptir (IK 15 No 1523).[42] Buna göre ortalama 6,60 metrelik yatağa sahip (Engelmann, 1993, s. 281) olan yolun ve yol boyunca devam eden kanalın kutsal sınır taşları aynı idarecilerin kontrolü altında dikilmiştir.

Augustus eyaletin başkenti haline getirdiği Ephesos kentini nüfuz ve konum açısından ön plana çıkardığını, burada başlattığı diğer inşa faaliyetleri ile de açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bunlardan biri kentsel gelişim ve yaşam standartlarının yükselmesi açısından hayati bir öneme sahip olan suyun sağlıklı bir şekilde kente getirilmesini sağlayan çalışmalardır. Kentin muazzam şekilde büyümeye ve nüfusunun aynı ölçüde artmaya başladığına işaret eden ve diğer katkılarından farklı olarak günlük yaşamın bir parçasını oluşturan bu yapılardan ilki ismi bilinmeyen bir eyalet valisi vasıtasıyla inşa edilen veya daha doğrusu yenilenen *aqua Iulia* isimli su yoludur (IK 12/2 No 401.). Augustus'un görev yılına işaret edecek bir veri ve vali ismi olmaması nedeniyle yapının tarihi tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak Roma idaresinin Anadolu'da bilinen son yapı faaliyeti MÖ 6/5 yılına ait olduğu ve Roma'da da MÖ 2 yılı sonrasına ait bir yapı faaliyeti

38 [Εἴ] τινες δημόσιοι τόποι ἢ ἱεροὶ ἐν πόλεσ[ιν ἢ ἐν χώρᾳ] | [π]όλεως ἑκάστης ἐπαρχείας εἰσὶν ... Ayrıca bkz. (Pleket, 1958, s. 51 ve 56 vd.; Millar, 2002, s. 280 vd.; Dignas, 2002, s. 123; Harland, 2014, s. 85 vd.). Krş. (Oliver, 1963, s. 117 vd.)

39 Aleksandros zamanında bir *stadion* olan tapınağın alanını Mithradates biraz daha genişletmiştir. M. Antonius'un iki katına çıkardığı bu sınır Augustus tarafından kaldırılmıştır. Konu üzerine ayrıca bkz. (Strab. 14. 1. 23; Rigsby, 1996, s. 390 vd.).

40 Augustus'un tapınağa gösterdiği ilginin olası nedenleri üzerine bkz. (Drexhage, 2007, s. 49).

41 Değerlendirmeler üzerine bkz. (Nock, 1930, s. 30; Nock, 1972, s. 225; Jobst, 1980, s. 242 vd.; Price, 1985, s. 254; Engelmann, 1993, s. 282 vd.; Rigsby, 1996, s. 391 vd.; Kirbihler ve Zabrana, 2014, s. 102 vd.).

42 Diğer bir yazıta göre (IK 15 No 1524), yine aynı görevliler vasıtasıyla 30 *pekhus*'luk bir çalışma yapılmıştır.

bilinmediği için söz konusu bu yapının inşası MÖ 2 yılından sonra olmamalıdır. Kent için yapılan diğer bir çalışma halefi Tiberius ile birlikte, C. Sextilius Pollio ve onun üvey oğlu C. Ofillius Proculus yönetiminde yenilenen *aqua Throessitica* adlı su yoludur (IK 12/2 No 402.).[43] Yazıttan anlaşılacağı üzere kentin ihtiyaçlarının önemli bir kısmını karşılayan bu yapının bir bölümü Augustus tarafından görevlendirilen C. Sextilius Pollio, eşi Ofillia Bassa ve üvey oğlu C. Ofillius Proculus vasıtasıyla yaptırılmıştır (IK 17/1 No 3092.).[44] Merkezî yönetimin ve yetkililerinin en azından bir bölümüne katkıda bulunduğu bu yapıda hem Augustus'un hem de Tiberius'un isminin geçmesi nedeniyle, yapı Tiberius'un halef gösterildiği 4 ile 14 yılları arasındaki bir sürede inşa edilmiş olmalıdır. Ancak diğer girişimlerin tarihi göz önüne alındığında, bu yapı Augustus'un diğer katkılarına aykırı bir durum sergilemektedir. Bununla birlikte Tiberius'un özellikle Asia Eyaleti içerisinde yer alan kentlerle kurduğu yakın ilişkiye istinaden bu yapı faaliyetini ayrı olarak değerlendirmek daha uygun gözükmektedir. Zira bu faaliyet deprem ardından Asia'daki kentlerin neredeyse bir sözcüsü gibi hareket etmesinde olduğu üzere, artık *imperator* olma yolu gözleyen Tiberius ile Augustus'un birlikteliğini göstermek üzere hayata geçirilmiş ve eğer gerçekten merkezi yönetimin bir katkısı varsa da bu destek Tiberius sayesinde verilmiş olmalıdır.

Ephesos kenti haricinde yapı inşası konusunda Augustus tarafından yardım edildiğine dair en somut veya daha doğru ifadeyle yardımın yapılma nedenini daha iyi gösteren örneklerden biri Stratonikeia sınırları içerisinde yer alan Lagina'daki Hekate tapınağından bilinmektedir (Diehl ve Cousin, 1887, s. 151 vd.; No 56; IK 22/1 No 511). Stratonikeia, MÖ 40/39 yılı dolaylarında, Parthia adına çalışan Q. Labienus komutasında yapılan istilaya başarıyla karşı koymasına rağmen[45], kent içerisinde en fazla mali zenginliklere sahip olması gereken yerlerden biri olan Hekate tapınağı yağmalanmıştır. Keza tapınakta kendilerine bir şey yapılmayacağı düşüncesiyle insanların yanlarına değerli eşyalarını da alması hem tapınağın zenginliğini hem de ana ilgisini yerleşimlerden elde edeceği zenginlik üzerine kuran ve amacına ulaşma noktasında kutsal alanlar dâhil hiçbir şeyi dikkate almayan Labienus'un (SIG 768 str. 15-17; Strab. 14. 2. 24; Cass. Dio 48. 26.)[46] ilgisini daha da arttırmış olmalıdır. Nihayetinde asylia güvencesine sahip olan Hekate[47] tapınağı bu istila sırasında en fazla zarar gören yerlerden biri olmuştur. Gerek Roma'nın içinde bulunduğu belirsiz ortam gerekse de eyalet kentlerine olan yaklaşım nedeniyle, çeşitli düzeyde katkı veya ilgi gören Aphrodisias, Mylasa, Laodikeia gibi birkaçı haricinde, bu süreçte zarar gören kentlerin çoğunluğuna yardım edilmemiştir. Augustus sergilediği bağlılık nedeniyle Stratonikeia kentini övmüştür (Tac. *ann.* 3. 62.). Bunun yanında gerek zenginlik arayışında olan Labienus'un şahsi tutumundan gerekse de yaptıkları direnişten dolayı büyük bir bedel ödemesine rağmen, sorunları giderilmeyen Hekate Tapınağı'nı kendi kaderine terk etmemiş ve zararlarının giderilmesi için girişimde bulunmuştur. Daha önce belli bir zaman geçtikten sonra yerleşimlerin ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik bir girişim olmadığı için, bu girişim bile artık yeni bir dönemin başladığının bir göstergesidir. Söz konusu yardım *propylon*'un kapı lentosunda bulunan bir yazıt vasıtasıyla belgelenmekle birlikte[48], katkının tam olarak ne olduğu öğrenilememektedir. Buna karşın tapınağın kullanılamaz hale gelmesine ve yağmalanmasına bağlı olarak, bu yardım tapınağın eksikliklerinin giderilmesini ve tapınağın yeniden ayağa kaldırılmasını kapsıyor olmalıydı.

43 Ayrıca bkz. (Winter, 1996, s. 74 vd., dn. 619; Halfmann, 2001, s. 26 vd.; Graham, 2013, s. 13).
44 Bunların desteğiyle kentte bir de *stoa/basilica* yaptırılmıştır. Bkz. (IK 12 No 404; Knibbe et al, 1993, s. 148, No 80). Kullanıma 11 yılında açılan bu yapı, imparatorluk üyelerinin portrelerinin sergilendiği bir galeri işlevi görmüştür (Scherrer, 2001, s. 71).
45 Labienus'un saldırısı, süreç ve Stratonikeia'nın sergilediği direnç için bkz. (Strab. 12. 8. 9; 14. 2. 24; Tac. *Ann.* 3. 62; App. *civ.* 5. 65; Cass. Dio 48. 26). Diğer kentler için bkz. (Sherk, 1960, s. 160).
46 Ayrıca bkz. (Sherk, 1969, s. 160).
47 Tapınak üzerine bkz. (Rigsby, 1996, s. 419 vd.).
48 Diehl ve Cousin, 1885, s. 472; Sherk, 1969, s. 159 vd.; Kienast, 1999, s. 435 vd; Winter, 1996, s. 75 vd.

Augustus'un Asia Eyaleti'nde çeşitli yardımlarda bulunduğu ve önem verdiği yerleşimlerden biri de Troia kentidir. Anadolu'da Pergamon yönetimiyle birlikte Roma ile ilk ilişkileri kuran ve kendi soylarının dayandığı Aeneas'ın vatanı olan kent kendilerinden birçok kez yardım görmüştür. Buna bağlı olarak sonraki idareciler tarafından kente verilen değer daha da artmaktadır. Kesin olmamakla birlikte Augustus burada bölgenin en önemli tapınaklarından biri olan Athena Tapınağı'nın onarımına katkıda bulunmuştur (IGRR IV, No 202.).[49] Kentte ne olduğu bilinmeyen başka bir yapının inşasını da sağlayan (IK 3 No 84.) Augustus, kendileri açısından taşıdığı manevi değerden dolayı kente yakın bir ilgi göstermiş ve onların isteklerini olabildiğince karşılamış olmalıdır. Augustus Troia yakınlarındaki Aleksandreia Troas kenti için de bazı girişimlerde bulunmuştur. *Imperator* tarafından kent için yapı inşasına veya yardımına yönelik doğrudan bir girişim şimdilik bilinmemekle birlikte, kent kendisi veya muhtemelen Caesar tarafından *colonia* haline getirilmiştir. Bu şekilde Aleksandreia Troas kenti önemli ayrıcalıklar kazanmış ve kentsel açıdan daha hızlı gelişme imkânı elde etmiştir. Bu nedenle buradaki bazı yapıların yapımında *imperator* veya idareciler doğrudan rol üstlenmiş olmalıdırlar. Bunun örneklerinden birini askeri bir kimliğe sahip Gaius Fabricius Tuscus için kent tarafından ithaf edilen yazıtta görmek mümkündür (Bean, 1973, s. 412, No 50; AE 1973 No 501).[50] Yazıtta kullanılan *praef(ecto) cohort(is) Apulae etoperum quae in colonia iussu Augusti facta sunt*, ifadesinden anlaşılacağı üzere, kendisinin emriyle Tuscus, Augustus'un yönetiminin sonlarında, ne olduğu tam olarak anlaşılamamakla birlikte büyük ihtimalle yapı inşasına yönelik olabilecek bazı faaliyetlerde bulunmuştur (Mitchell, 1987, s. 339; Winter, 1996, s. 76 vd.; Rowe, 2006, s. 117).[51]

Augustus isminin *nominativus* hâlde geçmesine bağlı olarak, kendisinin Asia'daki diğer kentlerde de bazı girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yazıtların tam olarak neyi kapsadığı anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte, ele geçtiği yerler ölçüsünde bunları çeşitli yönlerden kısmen değerlendirmek mümkündür. Ephesos kentinde olduğu üzere bu yazıtların ortak özelliği, bunların genel olarak kutsal alanlardan ele geçmeleri ve tapınaklar ile ilgili olmalarıdır. Ne tür bir katkı olduğu tam saptanamamakla birlikte kentin en önemli dini mekânlarından olan Zeus ve Athena Tapınağı'nın onarımı ile ilişkilendirilen (OGIS 328c. ve IK 3 No 84; Winter, 1996, s. 310, No 9-10) bu girişimlerinden ikisi eyaletin eski başkenti Pergamon kentinde bulunmaktadır. MÖ 20 yılı dolaylarında kenti ziyaret eden *imperator* tarafından burada Tanrıça Athena için ayrıca kurbanlar ve kesin olmamakla birlikte bazı adaklar sunulmuştur (IGR IV, No 310; SEG 48 No 1493).[52] Görünüşe göre bu adaklar Augustus tarafından ganimet olarak gösterilmesine karşın Parthlar tarafından gönderilen hediyeler ve savaş olmadan iade edilen sancaklardır.[53] Keza bölgenin diğer bir kenti Metropolis'ten de *quaestor* Gnaeus Domitius Corbulo yönetiminde gerçekleştirilen ve yapı inşasına yönelik olması gereken bir faaliyet bilinmektedir (CIL III, No 7113; IGR IV, No 1597; IK 17/1 No. 3409). Buna karşın genel çerçeve dışında bu yazıtlardan kendisinin girişimleri üzerine sağlıklı bir değerlendirme ve yorumlama yapabilmek mümkün değildir.

Bir yapıda ve hatta Augustus'un politikasına uygun olarak bir tapınakta yer almasına bağlı olarak Augustus'un doğrudan girişimini ve görünüşte tam bir inşa faaliyetini yansıtan bir yazıt

---

49 Ayrıca bkz. (Vermeule, 1968, s. 72; Levick, 1996, s. 658; Kienast, 1999, 438 dn. 185). Rose'a göre (2003, s. 45) en olası katkı *temenos*'un *propylon*'u ve portikonun bölümleridir.

50 Ayrıca bkz. (Brunt, 1974, s. 161; Barnes, 1974, s. 25).

51 Yazıtın değerlendirilmesi ve tarihi üzerine ayrıca bkz. (Brunt, 1974, s. 174 vdd.; Orth, 1978, s. 57 vd.).

52 Ayrıca bkz. (Schäfer, 1998, s. 74 vd.; Halfmann, 2011, s. 19).

53 Augustus'un saldırabileceği düşüncesine giren ve saldırıdan kaçınmak isteyen Parthlar MÖ 53 yılında M. Crassus ve MÖ 36 yılında M. Antonius ile yaptıkları savaşlarda elde ettikleri sancakları Roma'ya iade etmiştir (R. Gest. div. Aug. 29; Vell. 2. 91; Suet. *Aug*. 21. 3; Cass. Dio 54. 8). Suetonius (*Tib*. 9. 1) bu tutumda, Armenia'ya sefere çıkan Tiberius'un da etkisinin olduğunu belirtmektedir. Krallıkların Augustus'a gösterdikleri saygıya dair bkz. (Suet. *Aug.* 60).

örneği Asia'daki Kyme kentinde ele geçmiştir. Üç kısımdan oluşan (Pleket, 1958, s. 49 No 57; Oliver, 1963, s. 115 vd.; IK 5 No 17; SEG 18 No 555; Sherk, 1969, s. 315 vd. No 61; Sherk, 1984, s. 115 vd. No 95; Dignas, 2002, s. 121 vd.; Harland, 2014, s. 82 vd) yazıtın ilk kısmı MÖ 27 yılı *consul*'leri Augustus ile Agrippa tarafından yayımlanan bir kararnamedir. Kararname özel şahısların kontrolüne geçen kutsal ve kamusal alanlara ait yerlerin eski konumuna getirilmesini, bu gibi yerlerden gasp edilen, satın veya hediye olarak alınan ve koruma veya teminat gibi başka gerekçelerle elde tutulan eşyaların iadesini içermektedir. Kentteki Dionysos cemaati, muhtemelen aldığı borca karşılık olarak Lysias isimli bir şahsa Dionysos'un tapınağını ipotek olarak göstermiş veya daha doğrusu tapınağın sözde bir satışını yapmıştır. Lysias alacaklı olduğu tutarı da tapınağın üzerine yazdırmıştır. Ancak muhtemelen borcun zamanında geri ödenememesi sonucunda tapınak Lysias'ın kontrolüne geçmiştir. Görünüşe göre cemaat parayı denkleştirdikten sonra Lysias ile anlaşarak tapınağı geri almak istemesine karşın bunu başaramamıştır. Cemaat daha sonra yayımlanan kararnameden hareketle tapınağı geri almak istediği halde Lysias tekrar buna yanaşmamıştır. Bunun üzerine Apollonides adlı bir vatandaş yoluyla olay eyalet valisine taşınmıştır. Nihayetinde *proconsul* L. Vinicius, Lysias'ın tapınak için belirlenen bedeli almasını,tapınağın eski konumuna getirilmesini ve bedelinin yazıldığı yere de *Imp(erator) Caesar Divi f(ilius) Augustu[s] re[stituit]* ifadesinin yazılmasını talep etmiştir. Tapınakta inşa ettirdi anlamına da gelebilecek re[stituit] ibaresi yer almakla birlikte, tapınak sadece cemaate iade edilmiştir. Bu nedenle yazıtta geçen söz konusu bu ifade bir yapı inşası girişimi veya mali yardım anlamına gelmemektedir (Pleket, 1958, s. 57 vd.; Boatwright, 2003, s. 32 vd.; Mitchell, 1987, s. 343; Winter, 1996, s. 71; Millar, 2002, s. 306 vd.; Burton, 2004, s. 333; Akdoğu ve Arca, 2017, s. 194 vd.). Zaten Lysias tarafından tapınağa yazılan geri alım bedelini de cemaat karşılamıştır.

Augustus zamanında Romalı zengin bazı kimseler de eyalet kentlerinde önemli düzeyde mali yükümlülük gerektiren yönetimsel görevleri üstlenmişler ve üzerlerine düşeni gerektiği şekilde yerine getirmişlerdir. Böylelikle kentlerin ihtiyacı olan çeşitli yapıların yapımına kendi bütçelerinden çeşitli düzeylerde katkılarda bulunmuşlardır. Bunun iyi bir örneğini Kyme kentinde yaşayan ve *gymnasiarkhos*'luk görevinde bulunan L. Vaccius Labeo isimli bir Romalı gerçekleştirmiştir. Labeo kent için MÖ 2 – MS 14 yılları arasında gençler için bir hamam inşa ettirmiş ve bunun bakımı için bütçe ayırmak gibi kente çeşitli yönlerden katkı sağlamıştır (IGR IV, No 1302; IK 5 No 19).[54] Bunun yanında Augustus ile Agrippa'nın azatlısı olan Mazaios ve Mithradates ismindeki kimseler Ephesos kentinde MÖ 3/2 yılı dolaylarında Augustus ve ailesi onuruna bir zafer takı inşa ettirmişlerdir (IK 7/1; No 3006).[55] Bu girişimler Romalı vatandaşların yerleştikleri toprakları bir yurt olarak benimsediklerinin bir belirtisi olması açısından ve Roma eyalet ayrımının somut olarak azalmaya başladığını göstermesi bakımından dikkate değer bir gelişme sayılabilir. Çünkü Romalı vatandaşlar artık bu kentleri sömürerek onların kaynaklarını Roma'ya veya Italia'ya taşımak yerine kazandıkları paranın tamamını veya bir kısmını yaşadıkları yerleri güzelleştirmek veya onların ihtiyaçlarını gidermek için kullanmaya başlamışlardır. Bu kimseler yeri geldiği zaman kentlerin haklarının savunulmasında ve merkezi yönetim tarafından çeşitli yatırımların yapılmasında da rol oynamışlardır.

Augustus, Galatia Eyaleti'ndeki kentlerin gelişimine de büyük önem vermiştir. Galatların varlıklarını daha çok istila yoluyla sürdürmeleri ve bölgenin ekonomik kaynaklarının zayıf olması nedeniyle Roma dönemi öncesinde bölgede Ankyra[56], Tavium ve tapınak kenti Pessinus

54 Ayrıca bkz. (Sherk, 1991, s. 243; Fagan, 2002, s. 330).
55 Ayrıca bkz. (Graham, 2013, s. 9 vd.).
56 Strabon (4. 1. 13; 12. 5. 2) burayı hem bir kent hem de bir kale olarak nitelendirmektedir.

haricinde kentsel düzeyde gelişim göstermiş yerleşim bulunmamaktadır (Mitchell, 1987, s. 362).[57] Mithradates VI ile yapılan savaşlarda Roma ile çok yakın ilişkiler kuran ve Roma'ya her zaman bağlılık sergileyen Galatların başkenti Ankyra bu dönemde bölgedeki en önemli kent konumuna gelmiş ve yeni eyaletin başkenti yapılmıştır. Başkent yapılmasına paralel olarak kenti çekici kılmak amacıyla, kentte hızlı bir inşa hamlesinin başladığı ve böylelikle kentin büyük bir atılım gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durumu Augustus Dönemi'nde kentte Roma ve Augustus Tapınağı, tiyatro, *stadion* ve *nymphaion* gibi yüksek maliyet gerektiren önemli yapıların inşasında açık bir şekilde görmek mümkündür (Mitchell, 1987, s. 362).[58]

Roma'nın bu dönemde Galatia'da yaptığı en önemli girişim *colonia* yerleşimleri oluşturmasıdır. Bir ölçüde Roma kentiyle aynı haklar ile saygınlığa sahip olmaları ve cazip hale getirilmeleri sayesinde başta emekli askerler olmak üzere Romalı vatandaşların yerleşmeye teşvik edildikleri bu yerleşimlerden Augustus'un kendisi çeşitli eyaletlerde çok sayıda kurmuştur (R. Gest. div. Aug. 28). 28 tanesinin Italia'da olduğu bu tür yerleşimlerde kent hayatının gelişmesini sağlayacak kamusal yapıların önemli bir kısmının yapımını *imperator* bizzat üstlenmiş ve bu yerleşimlerin düzenli gelirlerinin olmasını sağlamış olmalıdır (R. Gest. div. Aug. 28; Suet. *Aug.* 46). Galatia Eyaleti'nde bulunanlarda olduğu üzere bunların bir kısmı ekonomik kaynakların kısıtlı, güvenlik kaygısının yüksek ve kentleşme seviyesinin kıyıdaki bölgelere göre daha geri düzeyde olduğu iç kısımdaki yerlerde oluşturulmuştur. Bu nedenle Roma'nın amaçlarının veya beklentilerinin gerçekleşebilmesine ivme kazandırmak, Roma tarzı yaşam anlayışının benimsenmesini kolaylaştırmak (Tac. *ann.* 12. 32) ve bölgedeki kentleşme seviyesini ilerletmek amacıyla oluşturulan bu *colonia*'lardaki yapıların giderleri de doğal olarak önemli bir düzeyde merkezi bütçeden karşılanmış veya bunlara destek sağlanmış[59] olmalıdır. Zira bu yerleşimlerde kentleşmenin ve sosyal hayatın gelişiminin sağlanması sayesinde Roma'ya ait kentlere yönelik tehditler daha iyi aşılabilecek veya azaltılabilecektir. Söz konusu bu yerleşimlerdeki faaliyetlerin önemli bir bölümü ise muhtemelen yapı inşası işlerine alışkın olan Romalı emekli askerlerin[60] üstlendiği sorumluluk yoluyla gerçekleştirilmiş olmalıdır. Güvenliğin yeterince sağlanamamış olması nedeniyle, bu gibi yerleşim yerlerinde güvenliğe yönelik yapıların yoğun şekilde inşa edilmiş olması gerekmekle birlikte, yerleşimlerdeki yapılar iyi bir servete sahip olan askerlerin ve burada yaşamaya teşvik edilen Romalı vatandaşların ihtiyaçlarına ve beklentilerine göre şekillendirilmiş olmalıdır.

Özellikle Homonadeis kavmine yönelik olarak oluşturulan *colonia* yerleşimleri vasıtasıyla bu bölge *Principatus* Dönemi'nde kentsel açıdan önemli bir gelişim göstermiş ve bölge yerleşimlerinde kayda değer bir yapılaşma süreci başlamıştır. Galatia Eyaleti'nde yeni oluşturulan *colonia* yerleşimleri içerisinde merkezi yönetim açısından en fazla önem taşıyan veya Augustus tarafından en fazla önemsenen yer Pisidia Bölgesi'ndeki Antiokheia kentidir (Mitchell, 1998, s. 9 vd.). *Colonia* hâline dönüştürülmesi ardından imparator kültünün kurulduğu ve Romalı emekli askerlerin yerleştirildiği kent[61] *Colonia Caesarea* adını almıştır. Bunun yanında kentte Roma'da

57 Bu esnada *polis* sayılabilecek hiçbir yerleşim olmadığını düşünmektedir. (Magie) (1950, s. 454 vd.) de kalelerin içinde veya etrafında yaşayan Galat kabilelerinin kentlerin gelişimine yönelik çok az çalışma yaptıklarını belirtmektedir.

58 Ankyra'nın bu bağlamda Roma'nın propaganda yapılarının uygulama alanı olduğu ifade edilmektedir (Kadıoğlu ve Görkay, 2007, s. 41 ve 88).

59 Mitchell (1987, s. 362 vd.), bu gibi büyük yapılaşma faaliyetinin imparatorluk bütçesinden teşvik olmaksızın ve ustaların ithal edilmeden yapılmasının mümkün olamayacağını belirterek burada merkezi idarenin katkısının olduğunu düşünürken Kienast (1999, s. 435), Augustus'un Antiokheia'da yeni yapıları teşvik ettiğinin açık kaldığını belirtmektedir.

60 Askerler savaşların olmadığı durumlarda eyaletlerdeki yapı işlerinde de yer almışlardır (MacMullen, 1959, s. 214 vdd.). Benzer durumlar ve yorumlar üzerine bkz. (Owens, 1991, s. 124 vd.; Alföldy, 1996, s. 454; Winter, 1996, s. 77; Southern, 1999, s. 108).

61 Antonius'un mağlup edilmesi ardından Augustus tarafından sağlanan barış neticesinde *legio*'ların sayısı önemli düzeyde azaltılmıştır. Emekli edilen askerlerin büyük bölümü, muhtemelen başta güvenlik sorununun olduğu alanlar olmak üzere eyaletlere yerleştirilmiştir (Cass. Dio 51. 4).

olduğu gibi baş tanrı Iupiter Optimus Maximus için anıtsal bir tapınak inşa edilmiştir (Plin. *nat. hist*. 5. 94). Daha çekici hâle getirilmesi amacıyla merkezi yönetimin bu gibi yapılara önemli düzeyde kaynak aktarmasının gereklilik arzettiği kentte onursal olarak *duoviri* görevini yürüten iki general de inşa edilen bazı yapılara görünüşe göre katkıda bulunmuştur (Mitchell, 1987, s. 348 vd.; Mitchell, 1998, s. 10 vd.; Takmer ve Kaşka, 2018, s. 855). Bu dönemde *Colonia Iulia Augusta Felix Cremnensium* olarak bilinen Kremna, *Colonia Iulia Augusta Prima Fida Comama* adıyla anılan Komama, *Colonia Iulia Augusta Olbasena* olarak anılan Olbasa, Parlais ve Lystra *colonia* konumuna getirilen diğer yerleşimlerdir. Bu dönemde ayrıca *Colonia Iulia Augusta Felix Germenorum* adıyla anılan Germa yerleşimi ve Ikonion *colonia* hâline getirilmiştir.[62] Bölgedeki mevcut güvenlik kaygısını taşıyan yerleşimler için ayrıca MÖ 6 yılında *via Sebaste* adında yol inşa edilmiştir. Askeri birliklerin daha seri hareket etmelerini sağlaması[63] ve iaşe sevkiyatını daha kolay hâle getirmesinin yanında, bu önemli yol ağı yerleşimlerin ekonomik ve kültürel yönden gelişmelerine büyük katkı sağlayacak niteliktedir. Çünkü hem sağlam hem de oldukça geniş yapılan bu yol aracılığıyla yeni oluşturulan *colonia* yerleşimlerinin birbirleriyle ulaşımı kolaylaşmış ve bu kentler kıyı kesimleriyle daha kolay iletişim kurma olanağı elde etmişlerdir.

Anadolu'da Asia gibi kentleşme düzeyi çok gelişmiş olan kentlerinin bulunduğu diğer bir eyalet Bithynia'dır. Eyaletin yönetimi *populus* adına *senatus*'a ait olmasına rağmen bölge kentlerinden Nikaia ve onunla rekabetinden dolayı Nikomedia kenti Augustus ile yakın ilişkiler içerisine girmiştir. Kurulan yakın ilişki vesilesiyle eyalet kentleri merkezi yönetimden bir yardım veya yapı inşası beklentisi içinde olması gerekirken, buradaki kentler *imperator*'a bağlılıklarını gösterebilmek amacıyla kendisi ve hanesi için yapılar inşa ederek tapınma kültürü oluşturmuşlardır. Nitekim mevcut veriler göz önüne alındığında, kendisinin ve *senatus*'un bölgede yapılaşmaya veya bölge kentlerinin bu yönde ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yardım yaptığına dair somut bir veri yoktur. Bununla birlikte MÖ 20 yılı dolaylarında bölgeye yaptığı ziyaret sırasında eyaletin yönetimi kendisine ait olmamasına rağmen, Augustus hem buradaki hem de Asia Eyaleti'ndeki kentlerin isteklerini yerine getirmeye ve sorunlarını gidermeye çalışmıştır (Cass. Dio 54. 7. ss. 4-5). Bu bağlamda bölge kentlerinde görünüşe göre sakinlerden gelen talep doğrultusunda, *boule* üyelerinin sayılarını arttırma ve *boule*'ye girme yaşını yeniden düzenleme yoluyla kentlerin kendilerine yeni kaynaklar elde etmesini sağlamıştır.[64]

Augustus'un kendi yönetimi altındaki Kilikia Eyaleti kentlerine yönelik yardım yaptığına dair doğrudan bir bilgi mevcut değildir. Görünüşe göre de bölge kentleri diğer eyaletlere göre önemli ölçüde ihmal edilmiştir. Buna karşın kentlerin gelişebilmesi amacıyla Kilikia Eyaleti'nde, Augustus tarafından bazı düzenlemeler yapılmıştır. Diğer eyalet kentlerine yönelik tutumunda görüleceği üzere Augustus'un dini yönden önem taşıyan yerlere yönelik düşüncesini burada da uyguladığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Anazarbos kenti muhtemelen aldığı yardımlara veya imtiyazlara istinaden Caesarea adını almıştır. Ne zaman olduğu bilinmemekle birlikte Rhossos (Rhosos) yerleşimine özgürlük verilmiş ve buraya vergi muafiyeti sağlanması veya borçların silinmesi gibi bazı mali ayrıcalıklar tanınmıştır (Roussel, 1934, s. 34 vd.; Sherk, 1969, No 58; Sherk, 1984, No 86; Sayar, 2006, s. 250).[65] Zeus'a adanan önemli bir tapınağa sahip olan Olba kenti kendisinden bazı haklar elde etmiştir (Levick, 1996, s. 650). Tapınakların kentlere büyük bir gelir

62 Bölgedeki *colonia*'lar üzerine bkz. (Magie, 1950, s. 462 vdd.; Levick, 1967, s. 29 vdd.; Levick, 1996, s. 662). Ayrıca bu politika doğrultusunda Tiberius güneydoğu Pisidia'da Tibereia olarak da bilinen Tiberiopolis kentini kurmuştur.

63 Levick (1996, s. 650) bu yolun inşa edilmesinden iki veya üç yıl sonrasında 44 kalesi ele geçirilen *Homonadenses* kabilesinin yok edildiğini belirtmektedir.

64 Augustus *boule*'ye girme yaşını 30'dan 22'ye düşürmüştür (Plin. *epist*. 10. 79; 10. 80).

65 Ancak Plinius Maior (nat. hist. 5. 80) kentin özgür olmasından bahsetmemektedir.

sağlaması yanında, inanç egemenliği sağlamlaştırmada önemli bir unsur olduğundan dolayı bu haklar vergiden muafiyet veya borç silinmesi gibi bazı mali ayrıcalıkları içeriyor olmalıdır. Bunun yanında Augustus, Kilikia Trakheia'nın kuzey taraflarında emekli askerleri için Ninika isminde bir *colonia* oluşturmuştur (Magie, 1950, s. 465; Mitchell, 1979, s. 426 vd.; Syme, 1995, s. 240; Levick, 1996, s. 662).[66]

Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarında ve Augustus'un yönetiminin başlarında henüz eyalet olmayan Lykia kentlerinin bazılarına da yardım edildiği anlaşılmaktadır. Bölgeye yönelik yardımlar, Caesar'ın öldürülmesi ardından mali kaynak bulmak ve gemi temin etmek amacıyla buraya gelen Brutus'un kentlerde gerçekleştirdiği talan (App. *civ.* 4. 76-82; Vell. 2. 76; Cass. Dio 47. 34) nedeniyle başlamıştır. Augustus zamanındaki yardımların muhtemel nedeni bölge kentlerinin kendi idarecileri tarafından mağdur edilmesi ve bölgenin Roma açısından taşıdığı önem olmalıdır. Zira buradaki kentler Roma'nın en çok ihtiyaç duyduğu ürünlerden biri olan tahılın en fazla yetiştirildiği yeni eyalet Mısır ile irtibatta Rhodos'tan sonra en önemli limanlara sahiptir. Bu nedenle birlik tarafından idare edilen bölgeyi Romalılar bu şekilde kazanmayı amaçlamış olabilirler. Zaten kavuştukları huzura ve Augustus'un elde ettiği güce istinaden bazı kentler yeni düzene ayak uydurmuşlar ve onun kültünü oluşturma gibi[67] çeşitli yollardan minnettarlıkları kendisine göstermişlerdir. Yine bu doğrultuda Ksanthos'ta Tanrı Caesar Augustus için tapınak inşa edilmiştir.[68]

Sonuç

Başkent Roma'da önemli yapılar inşa ettiren ve eskilerini onartan Augustus'un Roma'daki faaliyetlerinin MÖ 2 yılında sona erdiği anlaşılmaktadır (Thornton ve Thornton, 1986, s. 44; Thornton, 1986, s. 36).[69] Anadolu açısından bunu önemli kılan nokta, Tiberius ile birlikte isminin geçtiği *aqua Throessitica* girişimi hariç tutulursa kendisinin kentlerde yapı faaliyetiyle ilişkilendirilebilecek girişimlerinin son olarak MÖ 6/5 yılına ait olmasıdır. Görünüşe göre Anadolu'daki eyaletlerde bu tarihte veya en geç MÖ 2 yılında yapı inşasına veya mali yardıma yönelik katkısı son bulmuştur. Augustus zamanına ait mevcut örneklerden anlaşılacağı üzere, kendisinin eyalet kentlerindeki yardım faaliyeti genel olarak üç eksen üzerine yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilki depremler ardından buna maruz kalan kentlere yapılan vergi muafiyeti ve borçların silinmesi gibi acil mali yardımlardır. İkincisini tapınaklar gibi kutsal alanlar için yapılan düzenlemeler veya M. Antonius tarafından bu gibi yerlerden alınan süslemelerin (Cass. Dio 51. 17.) iade edilmesi (R. Gest. div. Aug. 24; Strab. 13. 1. 30; 14. 1. 14; Plin. *nat. hist.* 34. 58.; Reynolds, 1982, s. 102 No 12 str. 13-14.)[70] gibi çeşitli düzeyde katkılar oluşturmaktadır. Son olarak eyaletlerin yararına olmakla birlikte daha çok Roma'nın güvenliği açısından önem taşıyan faaliyetler ya da yatırımlar bulunmaktadır. Yol yapımına büyük önem verilmesi, yeni kentler kurulması, bazı yerlerde kentleşmenin gelişmesini ve nüfusun artışını sağlamak amacıyla yerleşimlerin statüsünde değişikliğe gidilmesi bunlara örnek gösterilebilecek faaliyetleridir. Augustus bu tutumuyla sanki eyalet kentlerine ilerleyen dönemlerde yapılacak yardımın ve yerleşimlere karşı merkezi yönetimin

66 Syme (1995, s. 240) kentin Galatia Eyaleti içerisinde olduğunu düşünmektedir.
67 Örnekler için bkz. (Takmer ve Oktan, 2013, s. 65 No 1; TAM 2/2 No 654).
68 Tapınak için bkz. (IGR III, No 482 = OGIS 555). Magie (1950, s. 529) Caesar veya Octavianus'a adandığının tam bilinmediğini belirttiği tapınağın Octavianus'a adanması durumunda bunun Asia'da bulunduğu sırada kentin yeniden yapılandırılmasına yönelik kentlilerin teşekkürü olabileceğini düşünmektedir.
69 Thornton bu nedeni daha çok Agrippa'ya bağlamakta ve MÖ 12 yılında ölümünden sonra onun zamanında inşasına başlanan yapıların bitirilmesi yönünde bir tutum izlendiğini belirtmektedir. Augustus'un Roma'daki ve Italia'daki inşa faaliyetleri üzerine bkz. (Suet. Aug. 28; 29; 30; 31; 46). Ayrıca bkz. (Harrison, 2006, s. 159 vd.; Rowan, 2019, s. 139 vd.).
70 İade edilen süslemeler üzerine ayrıca bkz. (Magie 1950, 470). Sallustius'a göre (Cat. 11) eserlerin alınıp götürülmesi Sulla zamanında başlamıştır.

izleyeceği politikanın çerçevesini belirlemiş gibidir. Çünkü kutsal alanlar ilerleyen dönemlerde diğer *imperator*'lar tarafından yapılan girişimlerde de görüleceği üzere, doğal afetlerle birlikte merkezi yönetimin eyalet kentlerinde ortak tutumu olarak kendini göstermektedir. Keza ilerleyen dönemlerde de merkezî yönetim tarafından güvenlik kaygısının olduğu, kentleşmenin gelişmediği yerlere en üst düzeyde ilgi gösterilmiştir.

Deprem nedeniyle ve kutsal alanlar için yapılan yardımlar doğrudan eyalet halkını ilgilendirmektedir. Bununla birlikte halkların en hassas yanı olan bu iki olgu için, esasen tarih boyunca himaye eden konumundaki duyarlı bütün yönetimler kentlere ve halklara karşı ortak tavır sergilemişlerdir.[71] Her dönemde de buna yönelik birçok örnek bulunmakta ve yönetenler veya güçlü konumdakiler en fazla bağışı veya yardımı bu iki durum vesilesiyle gerçekleştirmektedirler. Günümüzde de olduğu üzere maneviyatı en yüksek noktaya çıkaran bu olgulardan biri, insanların çaresizlik ve zayıflık durumunu ifade etmektedir. İnsanların en hassas noktası olan inanç ise, hiç kesilmeyen umudu aksettirmektedir. Bu nedenle insanların manevi duygularına en fazla hitap eden ve insanlarda daha kalıcı etkiler taşıyan bu olaylara karşı kendilerine yardım edilmesi durumunda, halklar bunu yapan kimselere daha fazla minnettar olmakta ve bağlılık duymaktadır. Augustus, muhtemelen bu tür çaresizliklere doğal olarak büyük önem verdiğinden veya bunun kendilerine sağlayacağı olumlu etkileri çok iyi fark ettiğinden ya da kendisine bu yönde hareket etmesi tavsiye edildiğinden[72] depremlere karşı sergilediği tutumu burada da izlemiştir. Bu bağlamda özellikle, Artemision'a yakın bir ilgi göstermiştir. Diğer yerleşimlerdeki mevcut örnekler, bu özelliği sadece antik dönemin en önemli tapınım merkezlerinden biri olan Artemis Tapınağı ile sınırlı tutmadığını ortaya koymaktadır. Ancak kutsal alanlara ve tapınaklara yapılan yardımlarda dahi söz konusu yerin Roma için taşıdığı önemin ve sergilenen sadakatin çok önemli bir unsur teşkil ettiği gözükmektedir. Zira Artemision'a gösterilen ilginin nedenlerinden biri Tanrıça Roma'nın, Caesar'ın ve kendisinin tapınağını barındırması olmalıdır. Keza Lagina Hekate tapınağına yapılan yardım da daha çok MÖ 40/39 yılında sergilenen direnişin ve sadakatin bir sonucu olarak gözükmektedir.

Augustus başta Asia'dakiler olmak üzere *populus*'a ait eyalet kentlerinin sorunlarına ilgi göstermesiyle de sonraki *imperator*'lar için bir gelenek başlatmıştır. Çünkü ilerleyen dönemlerde de merkezî yönetimden en fazla katkıyı en zengin yerleşimlere sahip Asia Eyaleti kentleri elde etmiştir. Augustus'un *populus*'a ait eyaletlerin kentlerine verdiği önemin nedeni tam olarak bilinmemektedir. Ancak henüz yönetiminin başlarında yani MÖ 27/6 yıllarında ve MÖ 13 yılında gerçekleşen depremler doğal olarak bunun en önemli etkenidir. Çünkü kentleşme olgusunun eskiye dayanmasından dolayı, savaşların azalmasına paralel olarak buradaki yerleşim yerlerinde iş ve yaşam olanaklarının elverişli olması sayesinde nüfusun artışı daha fazladır. Nüfus ile orantılı olarak genellikle yapılaşma oranı yüksek olduğundan doğal afetlerde bu kentlerin gördükleri zarar kentleşme seviyesi düşük, yapılaşma oranı az olan iç kesimlerdeki kentlerden daha fazla olmaktadır. Bu nedenle muhtemelen doğal afetlerden kaynaklanan zararları ve ihtiyaçları kendi bütçeleri yetmeyecek şekilde büyük olduğundan, genel düşünce anlayışı doğrultusunda *imperator* buradaki kentlere hemen yardım etmiş olmalıdır. Çünkü buradaki kentlerin bir an önce kalkınıp gelişmeleri, kendilerinin toplayacağı vergi açısından da büyük önem arz etmektedir. Deprem haricinde yardımda bulunduğu kentlerin de *populus*'a ait olan yerleşimlerin olduğu görülmektedir. Kendisinin genel anlayışı göz önüne alındığında bunun için akla gelen diğer bir

71 Hellenistik kralların depremlerden sonra yaptığı yardımlar için bkz. (Winter, 1996, s. 14; Magie, 1950, s. 213).

72 Maecenas'ın idari politikalara yönelik tavsiyeleri ve Agrippa'nın özellikle Roma'da yapı inşasında üstlendiği rol, bu girişimlerin büyük ölçüde tavsiye sonucunda gerçekleştiğini düşündürtmektedir.

düşünce, başkent Roma'da yaptığı gibi kalıcılığın en önemli görsel araçlarından biri olan yapı faaliyetiyle propaganda amacıdır. Bu bağlamda kentleşme ve kültür düzeyi yüksek, yapılaşma oranı fazla, ziyaretçi sayısı çok olan bu kentlere kendisini devlet ve eyalet yönetiminde daha fazla ön plana çıkarmak ve etkili kılmak amacıyla muhtemelen tavsiye doğrultusunda yardım etmiş olmalıdır. Görünüşe göre Augustus bu amacına fazlasıyla ulaşmıştır. Zira bu bölgelerdeki kentler *imperator*'u her zaman ön planda tutmuşlar ve onun için tapınma kültürünü yaratmışlardır. Augustus'un *populus* eyaletlerine yardım etme sebeplerinden diğer birisi ise kendisinin devlet yönetiminde izlediği politikada aranabilir. Augustus demokratik bir kimse olarak görünmekle birlikte, gücü tek başına ele geçirmesinin ardından kendi amaçları doğrultusunda *senatus*'u fakir ve güçsüz bırakmıştır. Gerek eyaletlere maddi yönden yardım yapabilecek bir durumda olmadığından[73] gerekse de yeni üyelerinin çoğunluğu Augustus taraftarı olduğundan *senatus* kendisine sorunlarını sunan kentlere yardım edememiş veya etmemiştir.

Deprem yardımları haricinde Augustus katkılarını ve ilgisini Ephesos kentine yoğunlaştırmıştır. Kentin Anadolu'daki en önemli yerleşimlerden biri olması bunun nedeni olarak gösterilebilir. Bunun yanında kentin, kentteki Romalılar tarafından yaptırılan Tanrıça Roma'nın, büyük saygı gösterdiği annesinin dayısı Caesar'ın[74] ve kendisinin tapınağını barındırması da bunda etkili olabilir. Çünkü Nikaia ile birlikte kentte böyle bir tapınağın yapılması eyaletlerde yeni bir sürecin başlamasına öncülük etmiş ve bunun diğer bölgelere yayılmasına vesile olmuştur. Bunun kısa sürede kendini gösteren en somut karşılığı ise, her iki eyaletin diğer önemli kentleri olan Pergamon ve Nikomedia'nın sakinlerinin Tanrıça Roma ile kendisinin tapınağını yapma isteğinde bulunmaktadır (Tac. *ann*. 4. 30; Cass. Dio 51. 20). Böylelikle Nikaia ve Ephesos kentinde başlayan süreç eyaletlerde imparator kültünü ortaya çıkarmış ve bu unsur imparatorluğun her tarafına yayılmıştır. Keza kendisinin MÖ 20 yılında Romalılara kötü davranıldığı ve bazı Romalıların öldürüldüğü gerekçesiyle Kyzikos kenti ile Syria Eyaleti'ndeki Tyron ve Sidon kentlerini cezalandırmasından (Cass. Dio 54. 7.)[75] kentlerin kendilerine karşı olan tutumuna büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Ephesos kenti de normalde kendilerine karşı bir hareketin içerisinde yer almıştı. Ancak Iulius Caesar tarafından bağışlanması, büyüklüğü, kültürel birikimi, ağır tahribatlara uğramasına karşın kısa sürede gösterdiği gelişim ve limanının önemi kendisinin buraya yatırım yapmasına yol açmış olmalıdır. Zaten cezalandırdığı Kyzikos kentine beklentilerinin karşılanması ardından MÖ 15 yılı civarında özgürlüğünü tekrar geri vermesinden (Cass. Dio 54. 23.)[76], yerleşimlere karşı uzun süreli bir düşmanlığının olmadığı anlaşılmaktadır. Ephesos'a olan ilginin gerekçesi olarak gösterilebilecek diğer bir etmen kentin kendisi tarafından eyaletin başkenti hâline getirilmesidir. Zira başkent Roma'da olduğu üzere, genelde politik bir propaganda aracı olarak kendini gösteren yapılaşma faaliyeti, idari yönetimin merkezi olan kentin gelişmesinin göstergesi sayılacağı için, kente gelen yabancılar tarafından kendi seçimi olan kentte Roma'nın gücünün ve varlığının görülmesi büyük önem taşımaktadır. Aynı tutum ilerleyen süreçte özellikle Claudius tarafından Patara kentinde uygulanmıştır.

Yapmış olduğu düzenlemelerle ve getirdiği bakış açısıyla eyalet kentlerinin gelişimine büyük bir ivme kazandıran Augustus eyaletlere karşı büyük bir yakınlık sergilemesine ve bahsi geçen

73 Roma'da Pompeius'un yaptırdığı ancak yangın nedeniyle zarar gören tiyatronun onarımını da, kimsenin maddi gücü olmadığından Augustus üstlenmiştir (Tac. *ann*. 3. 72).

74 Augustus Caesar'ı tanrılaştırmıştır (Vell. 3. 126. 1).

75 Augustus benzer bir düşünce anlayışını batıda sergilemiştir. Sardinia'daki kent gelişimiyle fazla ilgilenmezken Sicilia'da emekli askerleri için yerleşimler kurmuştur (Wilson, 1996, s. 447).

76 Ayrıca bkz. (IGR IV, No 146; SIG III No 799). Kent yetkilileri muhtemelen Augustus tarafından kendilerine özgürlüklerinin tekrar verilmesi sonucunda onun adına bir tapınak inşa etmeye karar vermişlerdir. Ancak görünüşe göre uzun süre bunu yerine getirmemişlerdir (Tac. *ann*. 4. 36).

faaliyetlerde bulunmasına karşın, merkezi yönetim tarafından Anadolu'daki kentlerin gelişimine katkı sağlayacak girişimlerin ve yapı inşası eylemlerinin sayısı oldukça az gözükmektedir (Rose, 2003, s. 45).[77] Bunun en önemli etmenlerinden biri olarak, tavsiyeleri doğrultusunda eylemlerine yön verdiği Maecenas'ın kendisine eyalet kentlerinin gereksiz büyük ve ihtiyaç dışı yapılar yaptırmasını önlemesi, kentlerin yapılarla memnun edilmemesi, oyunlarla kaynaklarını tüketmesini engellemesi ve kentler arasındaki rekabetin önüne geçmesi tavsiyesinde bulunması gösterilebilir.[78] Buna karşın Augustus'un eyaletlere yönelik olarak başlattığı sadece tutum değişikliğinin kendisi ve sağlanan barış ortamı bile, yerleşimler için Roma tarafından yapılan yardımlardan çok daha fazla yarar sağlamış ve değerli olmuştur.

Kaynaklar

Akdoğu-Arca, E. N. (2008). *Küçük Asya'nın Sınır Yazıtları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akdoğu-Arca, E. N. (2017). Nysa ad Maeandrum Kenti Plouton-Kore Tapınağı'na Ait Hakların Yeniden Değerlendirilmesi. *Cedrus 5,* ss. 185-198.

Alföldy, G. (1991). Epigraphische Notizen aus Kleinasien I. Ein Beneficium des Augustus in Ephesos. *Zeitschriftfür Papyrologie und Epigraphik 87,* ss. 157-162.

Alföldy, G. (1996). Spain. *The Cambridge Ancient History X,* ss. 449-464.

Barnes, T. D. (1974). *The Victories of Augustus. The Journal of Roman Studies 64,* ss. 21-26.

Bean, G. E. (1973). New inscriptions. J. M. Cook (Ed.), *The Troad: An Archaeological and Topographical Study* içinde (ss. 395-418).Oxford: Oxford University Press.

Blümel, W. (1998). Epigraphische Forschungen im Westen Kariens 1997. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 16/1, ss. 403-407.

Boatwright, M. T. (2003). *Hadrian and the Cities of the Roman Empire.* Princeton: Princeton University Press.

Bowersock, G. (1988). The Cities of the Greek World under Augustus. J. Edmondson (Ed.), *Augustus* içinde (ss. 468-483). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Broughton, Th. R. S. (1935). Some Non-Colonial Coloni of Augustus. *Transaction of the American Philosophical Society 66,* ss. 18-24.

Brunt, P. A. (1974). Fabricius Tuscus and an Augustan dilectus. *ZPE* 13, ss. 161-85.

Brunt, P. A. (2001). *Roman Imperial Themes.* Oxford: Oxford University Press.

Burrell, B. (2004). *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors.* Leiden: Brill.

Burton, G. H. (2004). The Roman Imperial State, Provincial Governors and the Public Finances of Provincial Cities, 27 B. C. – A. D. 235. *Historia 53,* ss. 311-342.

Contoléon, A. E. (1886). Epigraphai Klarou, Phokaias, Tralleon, Nysis, Thyateiron. *Bulletin de correspondance hellénique 10,* ss. 514-521.

Diehl. Ch. – Cousin, G. (1885). Sénatus-Consulte de Lagina. *Bulletin de correspondance hellénique* 9, ss. 437-474.

Diehl. Ch. – Cousin, G. (1887). Inscriptions de Lagina. *Bulletin de correspondance hellénique* 11, ss. 145-163.

Dignas, B. (2002). *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor.* Oxford: Oxford University Press.

77 Augustus'un sağladığı katkılar için bkz. (Winter, 1996, s. 306 vd.; Rose, 2003, 74 dn. s. 109).
78 Maecenas başkent Roma için ise neredeyse tam tersini tavsiye etmektedir (Cass. Dio 52. 30).

Drexhage, H. W. (2007). *Wirtschaftspolitik und Wirtschaft in der römischen Provinz Asia in der Zeit von Augustus bis zum Regierungsantritt Diokletians*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh.

Engelmann, H. (1993). Zum Kaiserkult in Ephesos. *ZPE 97*, ss. 279-289.

Fagan, G. G. (2002). *Bathing in Public in the Roman World*. Michigan: University of Michigan Press.

Graham, A. S. (2013). The Word is Not Enough: A NewApproach to Assessing Monumental Inscriptions. A case study from Roman Ephesos. *American Journal of Archaeology* 117(3), ss. 383-412.

Habicht, Ch. (1975). New Evidence on the Province of Asia. *The Journal of Roman Studies 65*, ss. 64-91.

Halfmann, H. (2001). *Städtebau und Bauherren im römischen Kleinasien: Ein Vergleich zwischen Pergamon und Ephesos*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.

Harland, P. A. (2014). *Greco-Roman Associations: Texts, Translations and Commentary II. North Coast of the Black Sea, Asia Minor*. Berlin: de Gruyter.

Harrison, S. (2016). The Epic and the Monuments: Interactions between Virgil's Aeneid and the Augustan Building Programme. M. J. Clarke, B. G. F. Currie, R. O. A. M. Lyne (Eds.), *Epic Interactions* içinde (ss. 159-185). Oxford: Oxford University Press.

Horster, M. (1997). *Literarische Zeugnisse kaiserlicher Bautaetigkeit: Eine Studie zu Baumassnahmen in Staedten des Römischen Reiches waehrend des Prinzipats*. Stuttgart: B. G. Teubner.

İçten, C., Engelmann, H. (1998). Inschriften aus Ephesos und Kolophon. *ZPE 120*, ss. 83-91.

Jobst, W. (1980). Zur Lokalisierung des Sebasteion-Augusteum in Ephesos. *Istanbuler Mitteilungen 30*, ss. 241-60.

Jones, A. H. M. (1998). *The Greek City From Alexander to Justinian*. Oxford: Oxford University Press.

Jones, C. P. (2011). An Inscription Seen by Agathias. *ZPE 179*, ss. 107-115.

Jones, C. P. (2015). The Earthquake of 26 BCE in Decrees of Mytilene and Chios. *Chiron 45*, ss. 101-122.

Kadıoğlu, M., Görkay, K. (2007).Yeni arkeolojik araştırmalar ışığında μητρόπολις τῆς Γαλατίας: Ankyra. *Anadolu/Anatolia 32*, ss. 21-148.

Kienast, D. (1999). *Augustus, Prinzeps und Monarch*.Darmstadt: *Primus Verlag* Gmbh.

Kirbihler, F., Zabrana, L. (2014). Archäologische, epigraphische und numismatische Zeugnisse für den Kaiserkult im Artemision von Ephesos. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 83*, ss. 101-131.

Knibbe et al. (1979). D. Knibbe – R. Meriç – R. Merkelbach, Der Grundbesitz der ephesischen Artemis im Kaystrostal. *ZPE 33*, ss. 139-147.

Knibbe et al (1993). D. Knibbe – H. Engelmann – B. İplikçioğlu, Neue Inschriften aus Ephesos XII. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts 62*, ss. 113-150.

Levick, B. M. (1967). *Roman Colonies in Southern Asia Minor*. Oxford: Clarendon Press.

Levick, B. M. (1971). The beginning of Tiberius' career. *Classical Quarterly 21*, ss. 478-86.

Levick, B. M. (1996).Greece (including Crete and Cyprus) and Asia Minor. *The Cambridge Ancient History X*, ss. 641-676.

Levick, B. M. (2005). *Tiberius the Politician*. London: Routledge.

MacMullen, R. (1959). Roman Imperial Building in the Provinces. *Harvard Studies in Classical Philology 64*, ss. 207-236.

Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*. Princeton: Princeton University Press.

Millar, F. (2002). *Rome, the Greek World and the East, vol. 1: The Roman Republic and the Augustan Revolution*. London: The University of North Carolina Press.

Miltner, F. (1960). XXIV. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts 45,* ss. 3-72.

Mitchell, S. (1979). Iconium and Ninica: Two Double Communities in Roman Asia Minor. *Historia 28/4*, ss. 409-438.

Mitchell, S. (1987). Imperial Building in the Eastern Roman Provinces. *Harvard Studies in Classical Philology 91*, ss. 333-365.

Mitchell, S. (1993). *Anatolia I: Land, Men, and Gods in Asia Minor, The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*. Oxford: Clarendon Press.

Mitchell, S. (1998). Geographical and Historical Introduction. S. Mitchell-M. Waelkens (Eds.), *Pisidian Antioch: The Site and its Monuments* içinde (ss. 1-18). London: Classical Press of Wales.

Nock, A. D. (1930). Σύνναος Θεός. *Harvard Studies in Classical Philology 41*, ss. 1-62.

Nock, A. D. (1972). *Essays on Religion and the Ancient World*. Cambridge: Harvard University Press.

Oktan, M. (2011). *Roma'nın Anadolu'daki Yapı Politikası* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Oktan, M. (2018). Roma'nın Cumhuriyet Dönemi'nde Anadolu'daki Yapı Politikası. *History Studies 10*(2), ss. 113-127.

Oliver, J. H. (1963). The Main Problem of the Augustus Inscription from Cyme. *Greek, Roman and Byzantine Studies 4*, ss. 115-22.

Orth, W. (1978). Zur Fabricius-Tuscus-Inschrift aus Alexandreia/Troas. *ZPE 28*, ss. 57-60.

Owens, E. J. (1991). *The City in the Greek and Roman World*. London: Routledge.

Pleket, H. W. (1958). *The Greek Inscriptions in the 'Rijksmuseum von Oudheden' at Lyden*. Leiden.

Price, S. R. F. (1985). *Rituals and power: the Roman imperial cult in Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press.

Reynolds, J. (1982). *Aphrodisias and Rome*. London: Cambridge University Press.

Rigsby, K. J. (1996). *Asylia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World*. Berkeley: University of California Press.

Rose, Ch. B. (2003). The Temple of Athena at Ilion. *Studia Troica 13*, ss. 27-88.

Roussel, P. (1934). Un Syrien au service de Rome et d'Octave. *Syria 15*(1), ss. 33-74.

Rowan, C. (2019). *From Caesar to Augustus (c. 49 BC-AD 14): Using Coins as Sources*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rowe, G. (2006). The Emergence of the Monarchy: 44 BCE- 96 CE. D. S. Potter (Ed.) *A Companion to the Roman Empire* içinde (ss. 115-125). Wiley: Blackwell.

Sayar, M. H. (2006). Historical Development of Urbanization in Cilicia in Hellenistic and Roman Periods. G. Urso (Ed.), *Tra oriente e occidente: Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore. Atti del convegno internazionale Cividale delö friuli, 28 - 30 settembre 2006* içinde (ss. 247-257). Pise.

Schäfer, T. (1998). *Spolia et signa: Baupolitik und Reichskultur nach dem Parthererfolg des Augustus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Scherrer, P. (2001). The historical topography of Ephesos. D. Parrish (Ed.), *Urbanism in Western Asia Minor: New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos*, içinde (ss. 57-97). Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.

Sherk, R. K. (1969). *Roman Documents from the Greek East: Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*. Baltimore: John Hopkins Press.

Sherk, R. K. (1984). *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sherk, R. K. (1991). The Eponymous Officials of Greek Cities III. *ZPE 88*, ss. 225–260.

Southern, P. (1999). *Augustus*. London: Routledge.

Syme, R. (1986). *The Augustan Aristocrasy*. Oxford: Oxford University Press..

Syme, R. (1995). *Anatolica: Studies in Strabo*. Oxford: Clarendon Press.

Şahin, S. (2007). Die Bauinschrift auf dem Druckrohraquädukt von Delikkemer bei Patara. Ch. Schuler (Ed.), *Griechische Epigraphik in Lykien: Eine Zwischenbilanz* içinde (ss. 99-110). Wien: VÖAW.

Takmer, B., Oktan, M. (2013). Parerga zum Stadiasmus Patarensis (11): Die lykische Stadt Neisa. *Gephyra 10*, ss. 50-93.

Takmer, B., Kaşka, G. (2018). Fahri Duumviratus: Colonia Caesarea Antiochensis Örneği. M. Arslan – F. Baz (Eds.), *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. A. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Thornton, M. K., Thornton, R. L. (1986). J*ulio-Claudian Building Programs: A Quantitative Study in Political Management*. Wauconda: Bolchazy Carducci Pub.

Thornton, M. K. (1986). Julio-Claudian Building Programs: Eat, Drink, and Be Merry. *Historia 35*(1), ss. 28-44.

Tül, Ş., Aydaş, M. (2011). Mesogis Üstündeki Larisa – Derira – Siderus. *Ege Defterleri 2*, ss. 3-19.

Vermeule, C. C. (1968). *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*. Cambridge: Belknap Press.

Wilson, R. J. A. (1996). Sicily, Sardinia and Corsica. *The Cambridge Ancient History X*, ss. 434-449.

Winter, E. (1996). *Staatliche Baupolitik und Baufürsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasien*. Bonn.

Özgün Makale

Kapadokya'daki Hierapolis Kentinden Sıradışı Bir Onurlandırma: Beş Arkhiereus Annesi Bir Kadın (=ΜΗΤΗΡ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ ΠΕΝΤΕ)[1]

An Extraordinary Honor from the City of Hierapolis in Cappadocia: A Woman as a Mother of Five Archiereis (=ΜΗΤΗΡ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ ΠΕΝΤΕ)

Ferit BAZ[2]

Öz

Makalede Kapadokya Bölgesi'nde yer alan Hierapolis kentinden ele geçmiş bir onur yazıtı ele alınmaktadır. Yazıttaki beş *arkhiereus* annesi ifadesi oldukça dikkat çekicidir. Onurlandırılan kadın ve ailesi de incelenmektedir. Özellikle de kentteki *arkhiereus* memuriyetinin prestiji değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Onurlandırma, Flavia Aeliana Ma, Flavius Aelianus Apollonios, Hierapolis, Arkhiereus.

Abstract

The article deals with an honorary inscription from the city Hierapolis in the Cappadocia region. The expression of the mother of five archiereus in the inscription is quite remarkable. The honored woman and her family are also examined. In particular, the prestige of the archiereus office in the city is being evaluated.

Keywords: Honorary, Flavia Aeliana Ma, Flavius Aelianus Apollonios, Hierapolis, Archiereus.

Onurlandırmayı ve onurlandırılmayı sever bir ulus olarak karşımıza çıkan Antikçağ'ın Hellen toplumu, çoğunluklu olarak kent devletlerinin en ünlü kamusal mekânlarını heykelli onurlandırma anıtlarıyla donatmışlardır. Örneğin Pisidia Bölgesi'nde denizden takriben 35 km iç tarafta bulunan Termessos'da kentin sütunlu caddesi sık bir biçimde karşılıklı heykel kaideleri ile neredeyse simetrik bir biçimde çevrelenmiştir. Termessos'da sütunlu caddenin yanı sıra, *odeion*

1 Makale başvuru tarihi: 25.08.2019; makale kabul tarihi: 03.09.2019.

2 Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, ferit.baz@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0003-0090-1004.

binası, *gymnasion* ve tiyatro binasının yakınlarında da elit vatandaşlar için onurlandırma anıtları yükselmiştir. Genel anlamda polis kent devletlerinde insanlar, yaptığı işin ve iyiliğin karşılığında, onurlandırılmışlardır.[3] Kentlerin en sıkıntılı günlerinde; herhangi bir kıtlık veya ekonomik dar boğazda veya herhangi bir yapının inşasının finansmanında veya imparatora yapılacak elçilik faaliyetlerinde kentin zengin vatandaşları sıklıkla ellerini ceplerine atmış görünmektedirler. Bu türden hayırseverlik yapan kimseler, bazen kamusal karakterde (kent meclisleri tarafından) bazen de özel karakterde (aile bireyleri, arkadaşları tarafından) onurlandırılmışlardır (Gauthier, 1985, ss. 7-206; Quaß, 1993, ss. 81-352; Eckhard, 2002, ss. 59-71). Yukarıda anlatılan çercevede onurlandırma anıtlarına Hierapolis antik kentinde de rastlanılmaktadır. Hierapolis kentinde şu ana değin sekiz adet hükümdar ve imparator; üç adet Romalı idareci ve on yedi adet kent sakini için yapılmış onurlandırılmalar saptanmıştır.[4] İşte aşağıdaki çalışmamıza da ilham veren, Hierapolis'te bulunmuş daha önceden yayımlanmış bir onurlandırma yazıtı ve üzerinde taşıdığı *"beş imparator kültü rahibi annesi"* ifadesidir. Bu ifade bir kadın ve ilgili aile için ne anlama gelmektedir? Hangi prestiji bünyesinde barındırmaktadır? Onurlandırılan kimsenin kendisi ve ailesi üzerinde durulacaktır. Söz konusu yazıta bu bağlamda yeterince değinilmediği için, konuya dikkat çekmek amacıyla da aşağıdaki satırlara yer verilmiştir.

İngiliz Araştırmacı Harper, kentte yürüttüğü yüzey araştırmaları esnasında üstten kırık yazıtlı bir sütun bulmuş ve bunu 1968 senesinde yayımlamıştır (Harper, 1968, ss. 102-104, no. 2,07, Resim 1). Yayınında yazıtın buluntu yerinin neresi olduğu hakkında bir bilgi vermemiştir. Ancak daha sonradan yazıt bizim tarafımızdan Şarköy'ün kuzey kısımlarında bir meskeni bulunan Ahmet Altuner isimli bir şahsın evinin bahçesinde görülmüştür (Baz, 2007, ss. 118-119, no. 69). Söz konusu sütun, kırmızı renkli mermerden yapılmıştır. Köy sakinlerinin anlattıklarına göre, yazıt köyün kuzeybatısından bulunan Kıçıkırık adındaki bir yerleşmeden şimdiki yerine getirilmiştir. Bu şartlar altında yazıtın orjinal buluntu yeri belli değildir. Sütunun yüksekliği 190 cm; çapı 48 cm'dir. Yazıtı oluşturan harflerin büyüklükleri ise 5 cm'dir. Yazıtın en son bizim tarafımızdan yapılmış olan transkripsiyonu ve çevirisi aşağıdaki gibidir:

Φλ. Αἰλιανὴν Μαν,
Τ. Φλ. Αἰλιανοῦ
᾽Απολλωνίου
γυναῖκα,
μητέρα ἀρχιερέων
πέντε,
τὴν φίλανδρον
καὶ σώφρονα,
Φιλόλογος Φιλολόγου,
τειμηθεῖσαν
καὶ ὑπὸ τῆς πατρίδος
ἀρετῆς ἕνεκα.

3 Bu ifadeyle elbette ki, herkesin onurlandırılmış olduğunu düşünmemek gerekir. Onurlandırılmayı beklemiş olan birçok kent vatandaşının varlığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Yine de sonradan modern araştırmacılar tarafından ortaya konan birçok epigrafik kent *corpus*'unda onurlandırmaya ilişkin çokca yazıt bilinmektedir.

4 Baz 2007, no. 1-8; 61-63; 65-81. Bugün itibariyle Kapadokya Bölgesi'nden en fazla onurlandırma anıtına ilişkin yazıtların rastlandığı yerleşim birimi Hierapolis'tir. Kent ve egemenlik sahasından şu ana değin takriben dörtyüzün üzerinde yazıtın varlığı bilinmektedir. Bu sayıya Roma idarecileri tarafından dikilmiş olan miltaşları ve yayımlanmayı bekleyen yüzey araştırmalarında saptanan yeni yazıtlar da dâhildir. Kent hakkındaki araştırmaları içeren yayınlar için bkz: Harper, 1968, ss. 93-147; Harper-Bayburtluoğlu, 1968, ss. 149-158; Harper, 1969, ss. 27-40; Harper, 1972, ss. 225-239; Baz, 2007, ss. 15-308; Baz, 2009, ss. 65-70; Baz-Erten, 2013, ss. 105-121; Baz, 2015, ss. 215-222.

Philologos'un oğlu, Philologos, T(itus) Fl(avius) Aelianus Apollonios'un eşi, beş arkhiereus'un annesi, eşini seven, bilge ve vatanı tarafından onurlandırılmış olan Flavia Aeliana Ma'yı erdemi sebebiyle (onurlandırdı).

Resim 1: Flavia Aeliana Ma için onurlandırma yazıtı (Harper, 1968).

Anıtı diktiren kimse, diğer bir deyişle onurlandırmanın gerçekleştirilmesinde inisiyatif kullanan kimse Philologos'tur. Aynı Phiologos'un ismi, kentten ele geçen başka bir onurlandırma yazıtında da karşımıza çıkmaktadır (Resim 2). Söz konusu bu ikinci yazıtta, kendisi bu kez Flavia Aeliana Ma'nın kocasını, yani Titus Flavius Aelianus Apollonios'u onurlandırmaktadır (Karolides 1882, s. 71; Harper 1968, s. 102, no. 2,06; Baz, 2007, s. 120, no: 70):

(Τ. Φλ. Αἰλίανον Ἀπολλώνιον τὸν δια βίου ἀρχιερεά καὶ κτίστην τῆς πατρίδος Φιλόλογος Φιλολόγου τὸν ἑαυτοῦ φίλον καὶ εὐεργέτην).

Philologos oğlu Philologos; kendi arkadaşı ve hayırseveri olan, yaşamı boyunca arkhiereus olan ve vatanın kurucusu Titus Flavius Aelianus Apollonios'u onurlandırdı.

Resim 2: Titus Flavius Aelianus Apollonios için onurlandırma (Harper, 1968).

Kuvvetle muhtemeldir ki Philologos, her iki onurlandırmayı aynı bağlamda yapmış olmalıdır. Eğer bu doğruysa, orjinal buluntu yerlerini bugün için saptayamadığımız bu anıtlar, Antikçağ'da birbirlerine çok yakın bir biçimde dikilmiş olmalılardı. Üzerinde bugün Şarköy isimli bir köyün yükseldiği ve Antikçağ dokusunun tahrip olduğu yerleşim biriminde anıtların dikildiği yeri tespit edebilmek için neredeyse imkânsızdır. Ayrıca bu iki yazıt dışında Philologos hakkında bilgi veren başka bir kaynağımız bulunmamaktadır. Ancak belli ki kendisi de Hierapolis kentinin elit vatandaşlarından, onurlandırdığı aileye bir şekilde minnet duyan biri olarak, Titus Flavius Apollonios ve Flavia Aeliana Ma'nın dostuydu. Heykelleri niçin diktirdiği konusunda so-

mut bir nedeni yazıt üzerinde bahsettirmeyen Philologos, Titus Flavius Apollonios'tan arkadaşı ve hayırsever dedirtmekle yetinmiştir. Flavia Aeliana Ma için diktirdiği anıtın yazıt taşıyıcısında ise, arkadaşlık, akrabalık vb. gibi herhangi bir bağlantı unsuru açıklanmamıştır. Bunun yerine Flavia Aeliana Ma adındaki kadın, kendi hayırseveri olan Titus Flavius Apollonios'u seven, erdemli ve bilge bir eştir. Demek oluyor ki herhangi bir bağlamda ailenin reisi, Philologos'a iyilik yapmış, bu iyiliğin sonucunda minnettarlığını dile getirmek için veya daha fazla iyilik görmek amacıyla (?), Philologos hem hayırseverini hem de eşini birlikte onurlandırmıştır.

Philologos'un kendisi Hellen şahıs ismi taşırken, onurlandırdığı aile Roma vatandaşlarıdır. Karı kocanın taşıdığı Flavia/Flavius *gens* isimlerine göre, onlar Roma vatandaşlık hakkına sahiptirler, ancak onların vatandaşlıkları doğuştan değil sonradan kazanılmış bir haktır. Çünkü sahip oldukları *cognomen*'leri Hierapolis'te çok yaygın bir biçimde kullanılan şahıs isimleridir.[5] Ma isminin Hierapolis'te sevilmesinin nedeni, bir zamanlar yerleşimin Komana adıyla bir tapınak devleti olması, tapınağın sahibinin de savaş tanrıçası Ma olmasıdır (Baz, 2007, ss. 146-149; Baz 2009, ss. 65-67). Keza Apollonios ismi de Hierapolis'de çok sık rastlanan, tanrı Apollon'dan türetilme *theophorik* bir Hellence şahıs adıdır (Baz, 2007, ss. 319-320). Aile, vatandaşlık hakkını Flaviuslar Hanedanı'na (MS 69-96) mensup bir imparator zamanında almıştır. Vatandaşlık hakkını Titus Flavius Apollonios'un kendisi doğrudan da almış olabilir ya da kendi babası üzerinden veraset yoluyla da almış olabilir. Her iki durum da muhtemel olmakla birlikte; sonuncu durumun daha olası olduğunu düşünebiliriz. Çünkü Titus Flavius Aelianus Apollonios'a ait mezar steli tarafımızdan bulunmuş olup (Resim 3) stelin üzerindeki süsleme öğesi olan yumurta dizisinin MS 2. yüzyılın ortalarına, takriben İmparator Hadrianus Dönemi'ne ait olduğu tespit edilmiştir (Baz, 2007, ss. 214-215, no. 187). Ayrıca mezar stelinde onların çocuklarından bir tanesinin adı zikredilmiştir: Zikredilen çocuğun ismi Titus Flavius Aelianus Apollonas'tır. Buna göre büyük bir olasılıkla beş *arkhiereus* çocuktan bir tanesi bu kimse olmalıdır.

Resim 3: Titus Flavius Aelianus Apollonios'un mezar steli.

5 Örneğin Ma, tipik bir Hierapolis'li kadın ismidir. Şu ana değin bu isme, Hierapolis yazıtları üzerinde yaklaşık yirmi kez rastlanılmıştır (Baz, 2007, s. 323). Ayrıca bkz: Takmer-Arslan-Tüner Önen, 2006, no. 1. Aynı şekilde yakın bir zamanda olasılıkla Kukussos kentinin egemenlik sahasında yer alan Himmetli Köyünde bulunmuş bir mezar yazıtında yer alan legio XII Fulminata'da görevli bir askerin eşinin de ismi aynıdır (Takmer-Baz, 2017, s. 178). Aynı ismin bir varyantı olarak, Mas kadın ismi komşu Kilikia Bölgesi'ndeki Anazarbos'tan şu ana değin iki yazıttan bilinmektedir (Sayar, 2000, no. 287, s. 391).

Buna göre, söz konusu yukarıdaki dikilen anıtlar MS 2. yüzyılın ilk yarısında dikilmiş olmalıdır. Diğer taraftan, ailenin Flaviuslar sülalesi zamanında Roma vatandaşlık hakkını kazanmış olmaları durumu yadırganmamalıdır, çünkü Hierapolis kentinde Flavius *gens* ismine sahip olan Roma vatandaşlarının sayısı Iulius-Claudius'lar Sülalesi zamanında verilen vatandaşlık hakkı oranlarına yakındır ve her iki sülale de Küçükasya sakinlerine bu hakkı cömert bir biçimde tanımışlardır (krş. Levick, 1999, s. 134; Pilhofer, 2006, s. 191; Dönmez-Öztürk, 2010, s. 35).

Karı-koca dikilen her iki heykel yazıtında zikredilen ortak unsur *arkhiereus*'luk (=baş rahiplik) görevidir. Philologos onurlandırmalarında bu görevi atlamak istememiş olmalıdır ki, her iki anıt üzerine de yazdırtmıştır. Hangi varlığın rahipliğini üstlendikleri belirtilmemiştir. Esasen kentten şu ana kadar ele geçen ve *arkhiereus* memuriyetini içerisinde barındıran yazıtların hiçbirisinde bu durum belirtilmemiştir. Ancak bugün için sayıca ezici çoğunluktaki yazıtın varlığıyla bilinmektedir ki bu memuriyet, epigrafik belgelerin üzerinde sıklıkla imparator kültü rahibini kastetmek için zikredilmiştir. Buna göre, yazıtlardaki öncelikli tema ailenin imparator kültü rahipliğini elinde bulundurmuş olmasıdır.

Titus Flavius Aelianus Apollonios imparator kültü rahibidir ve bu görevi ölünceye değin, yaşamı boyunca sürdürmüştür. Ayrıca yazıttaki *ktistes* unvanından ötürü, onun bugün belirleyemeyeceğimiz bir biçimde, kentteki bazı imar faaliyetlerinin maliyetini kendi cebinden karşıladığını anlıyoruz. Kült rahiplerinin kentlerin imar faaliyetlerine katılmaları yeni veya istisnai bir durum değildir, bir sürü rahip kendi kentlerinde bu tarz inşa faaliyetlerine finansman sağlayan kimseler olarak öne çıkmıştır (Quaß, 1993, ss. 218-219).

Diğer taraftan Flavia Aeliana Ma'nın rahibelik yaptığı bilinmemektedir. Şu ana değin ele geçen sınırlı sayıdaki yazıtta Hierapolis'te kadınların bu görevi yerine getirmiş olduklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu durum, onların Hierapolis'te rahibelik yapmamış oldukları anlamına gelmemelidir. Çünkü, Antikçağ'da birçok kereler çok çeşitli yerlerde kadınların da bu görevi icra ettikleri bilinmektedir. Özellikle de eşleri rahip olan kadınların da kocaları ile birlikte bu görevi yerine getirdikleri sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.[6] Ancak eşi gibi çocukları da kült rahipliği görevini yerine getirmişlerdir. Diğer bir deyişle, olasılıkla ailedeki tüm erkekler, bu görevi yerine getirmiş görünmektedirler.

Çünkü yazıtta Flavia Aeliana Ma beş tane *arkhiereus*'un annesi olmakla bilge, eşini seven ve erdem sahibi bir kadın olmakla Philologos nezdinde övülmekte ve kamuoyuna böyle takdim edilmektedir. Şüphesiz beş rahibin annesi olması şeklindeki ifade, onun için dikilen onurlandırmanın en dikkat çekici ifadesi olmalıdır. Çünkü biz Antikçağ'dan eşini seven ve erdem sahibi olan bir sürü bireyin varlığından yazıtlar yoluyla haberdar olduk, ancak sayısıyla birlikte rahiplerin ebeveyni olduğuyla övülen bir bireyi görünürde tanımamaktayız. Flavia Aeliana Ma, kentte bu memuriyeti yerine getirecek olan çocuklar dünyaya getirmiştir. Doğurganlığına olduğu kadar, doğurduğu çocuklarının prestijine de atıf yapılıyor olmalıdır. O hâlde onurlandırma, Flavia Aeliana Ma'nın da şahsiyetini aşarak topyekûn ailenin prestijini arttırmaya ve sürekli ailenin itibarını kamuoyunda canlı tutmaya yarayan bir araç hâline gelmiş olmalıdır.

Flavia Aeliana Ma'nın kocası da dâhil aynı aileden en az altı kişinin rahiplik yapması, aynı ailenin kentteki kült rahipliğini belli bir süreliğine aile içinde tuttuklarını göstermektedir. Benzetme yerindeyse onlar bu memuriyeti aile bireyleri için rezerve etmişlerdir. Belirli ailelerin bu tür bir memuriyeti elinde bulundurmalarına Roma Dünyası'nın çeşitli kentlerinde de rastlan-

6 Eşleri yüzünden mi yoksa bağımsız bir biçimde görevi icra etme durumlarına ilişkin mi olarak bkz: Mellor, 1981, s. 1002; Friesen, 1993, s. 109.

maktadır. Örneğin, Perge'de Cornuti ailesinin bireyleri (Şahin, 1999, no. 42, 43, 44, 45, 47, 60, 61); Kibyra'da Tiberius Claudius Polemon isimli bir kimsenin de aile bireyleri belirli bir süreliğine imparator kültü rahipliğini icra etmişlerdir (Kearsley, 1977, ss. 43-51; Corsten, 2002, no. 63). Aphrodisias'ta ismi günümüze ulaşmamış olan bir kadının onurlandırmasından cedlerinin içerisinde birçok rahiplik ve değerli memuriyetlere atanmış kimselerin bulunduğu anlaşılmaktadır (MAMA VIII, no. 514). Her ne kadar ayrı bir mecra olup genel anlamda bazı Hellen memuriyetlerinin karşılıklarının Mısır'da farklılıklar gösterdikleri bilinse de Antikçağ Mısır'ında da aynı şekilde bazen *arkhiereus*'luk memuriyetinin belli başlı ailelerin tekelinde kalmış oldukları gözlemlenebilmektedir.[7]

Öteden beri imparator kültü rahipliğinin Antikçağ cemiyet hayatında prestijli bir memuriyet olduğu bilinmektedir (Fishwick, 1972, s. 707; Price, 1984, ss. 62-63; Quaß, 1993; ss. 54-56; Böhme, 1995, s. 144; Goodman, 1997, s. 139; Rives, 1999, s. 144). Peki kült rahipliğini özellikli kılan nedir? Aileler için hangi anlamı taşımaktadır? Bir kere şunu ifade etmek gerekir ki, Roma egemenliği altındaki kentlerde kültün ortaya çıkması ve işletilmesiyle çoğunlukla yerel elit aileler ilgilenmişlerdir. Diğer bir deyişle kentte imparator kültünün tesis edilmesini isteyen ve üstlenenler, Roma ile iyi ve yakından ilişkiler kurmak isteyen elit ailelerdir. Tesis ettikleri kültün rahipliğine de soyunarak, onlar böylelikle, merkezi otorite olan Roma ve devleti yöneten imparatorlarla ilişkilerini güçlendirmeye çalışmışlar, Roma vatandaşlık hakkını veya diğer imtiyazlı durumları elde etmeye çalışmışlar; mensubu oldukları ulus içerisindeki diğer bireylere karşı daha üstün bir konumda olduklarını göstermeye çalışmışlardır. Kentlerinde icra edilecek kült şenliklerinden ötürü kentlerine gelecek katılım sonrasında maddi kazanç sağlamayı da amaçlamış olsa gerektirler.

Hierapolis'te ne zaman kurulduğunu tam olarak belirleyemediğimiz bu külte ilişkin bilgilerimiz, yazıtlar üzerinde geçen *arkhiereus* ibareleriyle sınırlıdır. Yukarıda ele alınan iki yazıtın dışında bir başka yazıtta Demetrios isminde birisinin adı imparator kültü rahibi olarak geçmektedir. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Roma vatandaşlık hakkına sahip olmayan bu kimse rahiplik görevini cömert bir biçimde yerine getirmiştir. Yazıtta kendisinden ataları gibi onursever birisi olduğundan bahsedilmektedir (de Jerphanion ve Jalabert, 1911, s. 320, no. 16; Harper, 1968, s.101, no. 2. 03; Baz, 2007, ss. 116-118, no. 68). Başka bir fragmanlı yazıtta ise, ismi günümüze ulaşmamış bir imparator kültü rahibi onurlandırılmaktadır. Rahip için heykel diktiren kimse, tıpkı Philologos'un yaptığı üzere, rahipten kendisinin hayırseveri olarak bahsetmektedir (Harper, 1968, s. 104, no. 2.09; Baz, 2007, s. 121, no. 71).

Hierapolis'teki kült lokal karakterli bir imparator kültü olmalıydı. Buna karşın Cappadocia eyaletindeki, eyalet bazlı bilinen yegane kült yeri eyalet başkenti Kaisareia olmalıydı. Kaisareia, aynı zamanda Cappadocia *Koinon*'unun da merkezi idi (Deininger, 1965, s. 82; Haensch, 1997, s. 276). Burada İmparator Tiberius zamanından itibaren *koinon* şenlikleri de düzenlenmekteydi (Moretti, 1953, no. 62 ve 69; IGR IV 1645; Deininger, 1965, s. 82). Günümüze değin, Kaisareia'dan iki adet *neokoros* unvanı bilinmektedir. Her iki unvan, sadece kent sikkeleri üzerindeki lejantlardan tanınmaktadırlar.[8] Bu unvanlardan ilki, İmparator Septimius Severus'un zamanında, tam olarak, MS 204-206 yılları arasına tarihlenen sikkeler üzerinde görülmektedir (Burrell, 2004, ss. 246-248). İkinci unvan ise, İmparator Severus Alexander zamanındaki MS 226/227 yıllarına tarih-

7 Huzar, 1995, s. 3111. Genel olarak nesiller boyu aynı ailede kalması hakkında bkz: Volkmann, 1942, ss. 62-64.
8 *Neokoros* isminin geçtiği yaklaşık elli kadar sikkenin bibliyografik bilgileri (Burrell, 2004, ss. 250-251) kronolojik olarak listelenmiştir.

lenen sikkeler üzerinde yer alır.[9] Ancak buna karşın kent, birinci *neokoros* unvanını büyük bir olasılıkla Kapadokya topraklarının Roma eyaleti yapıldığı, İmparator Tiberius zamanında veya MS 1. yüzyıldaki başka bir tarihte almış olmalıdır.[10] Sonuç olarak eyaletin diğer kent sakinleri gibi, Kapadokya'daki Hierapolis kenti sakinleri de özellikle imparator kültü rahipliği yapan elit aileler, eyalet başkenti ve *koinon* merkezi olan Kaisareia'daki eyalet bazlı imparator kültü şenliklerini takip etmiş olmalılardır.

Antik Kaynaklar

Baz, F. (2007). *Die Inschriften von Komana (Hierapolis) in Kappadokien.* İstanbul: Arı Matbaacılık.

Baz, F. (2009). Überlegungen zu Münzen aus Hierapolis in Kappadokien und dem dortigen Ma–Kult. O. Tekin, (Ed.), *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World, Studiesin Memory of Clemens E. Bosch and S. Atlan and in Honour of N. Baydur* içinde (ss. 65-70). İstanbul: Ege Yayınları.

Baz, F., Erten, E. (2013). Neue Inschriften aus der Stadt Hierapolis in Kappadokien. *Colloquium Anatolicum* 12, ss. 105-121.

Baz, F. (2015). Neue Grabstele aus dem Dorf Elemanlı in Kappadokien. D. Beyer, O. Henry, A. Tibet, (Eds.), *La Cappadoce Méridionale de la préhistoire à la période byzantine, Istanbul 8-9 Novembre, 2012* içinde (ss. 215-222). İstanbul: Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil.

Böhme, C. (1995). *Princeps and Polis. Untersuchungen zur Herrschaftsform des Augustus über bedeutende Orte in Griechenland.* München: Tuduv-Verlagsgesellschaft.

Burrell, B. (2004). *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors.* Leiden-Boston: Brill.

Corsten Th. (2002). *Die Inschriften von Kibyra / Teil. I, Die Inschriften der Stadt und ihrer näheren Umgebung.* Bonn: Habelt.

De Jerphanion, G., Jalabert, L. (1911). *Taurus et Cappadoce. Mélanges de l'Université Saint-Joseph 5,* ss. 311-328.

Deininger, J. (1965). *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit. Von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* Berlin: Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Dönmez-Öztürk, F. (2010). *Lykia Bölgesi'nde Roma Vatandaşlık Hakkı Verme Politikası: Principatus'un Başlangıcından M.S. 212'ye kadar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eckhard, S. (2002). *Honoratioren, Griechen, Polisbürger kollektive Identitäten innerhalb der Oberschicht des kaiserzeitlichen Kleinasien.* Göttingen: Vandenhoeck.

Fishwick, D. (1972). The Institution of the Provincial Cult in Roman Mauretania. *Historia* 21, ss. 698-711.

Friesen, S. J. (1993). *Twice Neokoros: Ephesus, Asia, and the cult of the Flavian Imperial Family.* Leiden: Brill.

Gauthier, P. (1985). *Les Cités Grecques et Leurs Bienfaiteurs.* Paris: Ecole française d'Athènes. Paris: Diffusion De Boccard.

9 Bu sonuncu *neokoros* unvanı kentin diğer unvanları ile birlikte aşağıdaki şekilde zikredilmektedir: *"Pontus, Cappadocia ve Armenia'dan oluşan üç eparkhosluğun birinci, en büyük, en güzel, iki neokoroslu metropolis kenti Kaisareia"* (Burrell, 2004, ss. 249-250). Bu ikinci *neokoros* unvanı ayrıca İmparator III. Gordianus zamanına ait sikkeler üzerinde de görülmektedir (Burrell 2004, s. 251). Diğer taraftan (Price, 1984, s. 269) ikinci *neokoros* unvanının, imparator Gordianus tarafından verildiğini yanlış bir biçimde dile getirmektedir.

10 Bu sorun başka bir çalışma konusu olarak tarafımızca ele alınmaktadır.

Goodman, M. (1997). *The Roman World 44 BC- AD 180*. London: Routledge.

Haensch, R. (1997). *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*. Mainz: Verlag Philipp Von Zabern.

Harper, R. P. (1968). Tituli Comanorum, Cappadociae. *Anatolian Studies* 18 ss. 93-147.

Harper, R. P. (1969). Inscriptiones Comanis Cappadociae in A. D. 1967 Effossae: Titulorum Loci Supplementum. *Anatolian Studies* 19, ss. 27-40.

Harper, R. P. (1972). Tituli Comanorum Cappadociae Iterum Suppleti. *Anatolian Studies* 22, ss. 225-239.

Harper, R. P.- Bayburtluoğlu, İ. (1968). Preliminary Report on Excavations at Sar, Comana Cappadociae, 1967. *Anatolian Studies* 18, ss. 149-158.

Huzar, E. G. (1995). Emperor Worship in Iulio-Claudian Egypt. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II,* 18, 5, ss. 3092-3143.

IGR Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.

Karolides, P. (1882). Τὰ Κόμανα καὶ τὰ ἐρείπια αὐτῶν. Athens.

Kearsley, R. A. (1977). A Leading Family of Cibyra and Some Asiarchs of the First Century. *Anatolian Studies 27,* ss. 43-51.

Levick, B. (1999). *Vespasian*. London: Routledge, Taylor et Francis Group.

MAMA Monumenta Asiae Minoris antiqua. Publications of the American Society for Archaeological Research in Asia Minor.

Mellor, R. (1981). The Goddess Roma. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II,* 17, 2, ss. 950-1030.

Moretti, L. (1953). *Iscrizioni agonistiche Greche.* Roma:A. Signorelli.

Pilhofer, S. (2006). *Romanisierung in Kilikien? Das Zeugnis der Inschriften*. München: Utz.

Price, S. R. F. (1984). *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor.* Cambridge: Cambridge University Press.

Quaß, F. (1993). *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens: Untersuchuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*. Stuttgart: F. Steiner Verlag.

Rives, J. B. (1999). The Decree of Decius and the Religion of Empire, *Journal of Roman Studies* 89, ss. 135-154.

Sayar, M. H., (2000). *Die Inschriften von Anazarbos und Umgebung. Teil I, Inschriften aus dem Stadtgebiet und der nächsten Umgebung der Stadt*. Bonn: Habelt.

Şahin S. (1999). *Die Inschriften von Perge / Teil. I, Vorrömische Zeit, frühe und hohe Kaiserzeit*. Bonn: Habelt.

Takmer, B., Arslan, M., Tüner Önen, N. (2006). New Inscriptions from Kayseri Museum I, *Gephyra 3*, ss. 169-181.

Takmer, B. - Baz, F. (2017). The Gravestone of C. Iulius, Optio of the Legio XII Fulminata, *Philia 3*, ss. 176-187.

Volkmann, H. (1942). Die Bruderfolge griechischer Priestertümer im Licht der vergleichenden Rechtsgeschichte. *Klio 34*, ss. 62-71.

Özgün Makale

İmparator Zeno Dönemi'nde Cilicia ve Isauria'da Kilise İnşa Faaliyetleri[1]

Church Building Activities in Cilicia and Isauria During the Emperor Zeno Period

Murat ÖZYILDIRIM[2]-Yavuz YEĞİN[3]

Öz

Doğu Roma İmparatorluğu için V. yüzyıl siyasi ve dinî bakımdan karışıklıkların olduğu dönemdir. II. Theodosius'un 450 yılında ölümünün ardından başa geçen Marcianus (450-457) döneminin ilk önemli dinî olayı Chalcedon Konsili'nin toplanması olur. Çift Doğa Öğretisi *(diophysist)* yaklaşımının konsilde galip gelmesi ile kilise-devlet arasındaki mücadele, farklı bir boyut kazanır. Bu kargaşa döneminde tahta Marcianus'tan sonra Leo (457-474) oturur. Leo ile Constantinopolis'te isyancı bir topluluk olarak bilinen Isaurilalıların etkileri görülmeye başlar. Leo'nun kızı Ariadne ile evlenen Isaurialı Zeno'nun (474-491) Constantinopolis'te imparator olması ile Isaurialıların etkileri daha da artar. Bu çalışma, tahtta bulunduğu süre boyunca gerek Isaurialıları gerekse Isauria'yı ekonomik ve inşa faaliyetleri bakımından kalkındıran Zeno dönemi ve bu dönemdeki yapılaşma faaliyetlerini incelemektedir. Çalışmanın ana amacı, Zeno'nun Isauria bölgesinde yaptırdığı ya da yapımını finansal olarak desteklediği yapıları ele almaktır. Bu çerçevede 2011 yılından başlayarak arkeolojik kazıların sürdürüldüğü Olba Manastırı da İmparator Zeno döneminde inşa edilen bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Cilicia ve Isauria bölgelerinde Zeno döneminde inşa edildiği düşünülen kilise ve manastır yapıları ile Olba Manastırı arasındaki plan ve mimari plastik süslemeler arasındaki benzerlik, bu yorumun somut bir kanıtıdır.

Anahtar Kelimeler: Isauria, Zeno, Erken Hıristiyanlık, Kilise Mimarisi, İnşa Faaliyetleri.

Abstract

Regarding political and religious developments, 5th century is chaotic for the Roman Empire. After the death of Theodosius II. in 450 AD, Marcianus (450-457) took over the control and the first religious event of his time is the council of Chalcedon Chalchedon Consular gathering. With the prevail of the Dual Nature Doctrin (diophysist) in the counsil, struggle between the church and the state turned into a different phase. In this turbulent period, after the Marcianus, Leo (457-474) succeded to the throne. In Leo's time, the influence of Isaurians who were known as a rebellious community in Constantinople started to appear. When Zeno of Isaurian (474-491) married the daughter of Leo and ascended the throne, the Isaurian influence became more apperent.

1 Makale başvuru tarihi: 27.08.2019, makale kabul tarihi: 05.09.2019.

2 Öğr. Gör., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, muratozyildirim@mersin.edu.tr. ORCID No: 0000-0003-2885-6700.

3 Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsanî Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, yavuz.yegin002@gmail.com. ORCID No: 0000-0001-7901-6352.

In this paper it is argued that the architectural aspect and economic condition improved in Isauria through the construction activities in the reign of Zeno. The aim of the study is to examine the construction projects and financial support of Zeno in the region. In this context, it is evaluated that Olba Monastery at which excavations started in 2011 is one of the Project in Zeno building programme. Similarity between the churches and monastery buildings -which are thought to be constructed in Zeno's time in Cilicia and Isauria regions- and Olba Monastery, in terms of plan, architectural plastic and ornaments is concrete proof of this idea.

Keywords: Isauria, Zeno, Early Christianity, Church Architecture, Building Activities.

Giriş

Roma İmparatorluğu'nda V. yüzyıl hem siyasi hem de teolojik bakımdan çalkantıların olduğu bir dönemdir. Bu yüzyıl, art arda toplanan konsillerde Hıristiyanlığın dinsel ve yönetsel bakımdan şekillendiği en önemli zaman dilimidir (Canevello-Özyıldırım, 2009, s. 25).[4] Aynı yüzyıl, Doğu Roma tahtında çeşitli sıkıntıların olduğu döneme de tekabül etmektedir. Bu kargaşa döneminde ön plana çıkan halklar arasında isyancı Isaurialılar, önemli bir yere sahiptir. Isaurialılar, Roma İmparatorluk döneminden başlayarak, Geç Antik Çağ'da etkilerini artırıp bunu Doğu Roma siyasetini doğrudan etkileyecek egemenlik mücadelesine çevirmektedir.[5] Isaurialıların İmparator Leo (İmp. 457-474) döneminin başlarında orduda önemli görevler alan, korkusuz bir halk olarak tanımlandıkları bilinmektedir (Greogory, 2008, ss. 114-115; Erten, 2014, s. 59).

Yönetimin V. yüzyılda Isauria kökenli Zeno'ya[6] (İmp. 474-475 - 476-491) geçmesi ile Isaurialıların Doğu Roma imparatorluğu'nda etkileri önemli ölçüde artar. Zeno'nun I. Leo ile ilişkisi, yönetimde yükselme hırsının en önemli adımını oluşturmaktadır. Bir süre sonra Leo'nun kızı Ariadne ile evlenen Zeno, Constantinopolis'teki durumunu daha da güçlendirir. Leo döneminde önemli bir askerî konuma yükseltilen Zeno, göreve başlamasının ardından Roma ordusuna birçok Isaurialı asker alır ve orduyu kendi taraftarı olacağı kuşku götürmez bu Isaurialı askerlerle güçlendirir. Ancak Zeno'nun kazandığı bu konum, Isaurialıları kaba ve güvenilmez bulan Constantinopolis halkı arasında hiç hoş karşılanmamaktadır. Öte yandan Zeno, sefa içinde yaşamakta ve imparatorluğun karşı karşıya kaldığı sorunlarla doğrusu pek de ilgilenmemektedir. Sonunda Basiliscus ve yandaşları, Zeno'nun bu sorumsuz davranışlarını aleyhine kullanarak Zeno'nun tahtı kaybetmesi ile sonuçlanacak bir isyan başlatır. Zeno, tahtından indirilir ve memleketi olan Isauria'ya kaçar (Canevello-Özyıldırım, 2009, ss. 17-19).

Bundan sonraki süreç Zeno'nun Isauria'da geçireceği ve Constantinopolis tahtına tekrar çıkmasına kadar olan yaklaşık iki yıllık süreyi kapsamaktadır.

Zeno'nun 476 yılında ikinci defa imparator olması ile birlikte Isauria'da önemli mimari yapısal değişiklikler kendini göstermeye başlar. Isauria'daki kilise ve manastır yapılarının inşasına Zeno'nun döneminde hız verildiğini hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik veriler doğrulamaktadır. Cilicia ve Isauria bölgelerinde Zeno dönemi inşaat faaliyetleri konusunda tartışmalar

4 Çalışmamızda coğrafi adlandırmalar, kent isimleri ve şahıs adlarının yazımında Öğr. Gör. Murat Özyıldırım (MA) tarafından hazırlanan çalışmalar temel alınmaktadır. Söz konusu çalışmalar şunlardır: Özyıldırım, M. (1998) "Klasik Arkeoloji'de Eski Yunanca ve Latince Sözcüklerin Kullanım Yanlışları", Olba I, Mersin; Özyıldırım, M. (2009). "Kilikia Bölgesi Eskiçağ Yer Adlarının Türkçede Kullanımı Üzerine Düşünceler", Uluslararası Mersin Sempozyumu, 19 Kasım 2008, Mersin.

5 Isaurialıların kökeni ve Roma'nın egemenliği boyunca çıkardıkları isyan hareketleri için bkz: Ünal-Girginer, 2007, s. 247.

6 Zeno'nun Constantinopolis'e gelmeden önceki yaşamı üzerine bilinenler sınırlıdır. Buna göre Photius, Zeno'nun imparator olmadan önceki adını Tarasicodissa olarak yazmaktadır (Photius, 79-104). Tarasicodissa'nın doğum yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte, Isauria'da bulunan Codissus'ta doğduğu sanılmaktadır. Zeno'nun yaşam öyküsü üzerine yapılan ayrıntılı bir çalışma için bkz.; Canevello-Özyıldırım, 2009.

olmakla birlikte, bölgede yapım etkinliklerinin en parlak evresinin V. yüzyıl ortalarından Zeno'nun öldüğü 491 yılına dek olduğu, bilim çevrelerinde genel olarak kabul edilmektedir ki bu satırların yazarları da söz konusu görüşe katılmaktadır (Gough, 1985, s. 33).

Zeno'nun manevi dünyası ve faaliyetleri hakkında bilgi veren önemli bir kaynak Evagrius Scholasticus'un *Historia Ecclesiastica* (Kilise Tarihi) adlı eseridir (Evagrius Scholasticus, ss. 3-4). Ionnaes Moskos'a ait *Pratum Spirituale* adlı eserde anlatılan bir hikâyenin son bölümünde de Zeno'nun bağış sever yönü vurgulanmaktadır (Moschos, s. 175). Moskos'un eserinde Zeno, başta kiliseler olmak üzere birçok yapı inşa ettiren bir hayırsever olarak tanımlanmaktadır.[7] Son dönemdeki bazı çalışmalarda Zeno'nun yine kilise inşa etme ve hayırsever tarafı konu edilmekte, imparatorun "yorulmak bilmeyen bir kilise inşacısı" olduğu vurgulanmaktadır (Megav, 2006, s. 400). Bu düşünce, başka araştırmacılar tarafından da onaylanarak Zeno, Doğu Roma İmparatorları içinde "büyük bir yapı mimarı" olarak tanımlanmaktadır (Krautheimer, 1986, s. 112).

Zeno dönemini anlatan Yunanca ve Latince eserlerin büyük çoğunluğu, Kilise Tarihçileri tarafından yazılan ve daha çok Hz. İsa'nın doğası üzerine dinî içerikli tartışmaları konu eden çalışmalardır. Bunlardan öğrenildiğine göre İmparator Zeno, Contantinopolis tahtını bıraktıktan sonra kaçarak memleketi Isauria bölgesine gelir. Yazılı kaynakların verdiği bilgiye göre ilk kaldığı yerlerden biri "Ourba"dır.[8] Burada iki ayrı yerleşimde kaldığı aktarılmaktadır. Zeno'nun Isauria bölgesinde kaldığı diğer merkez, Sbide'dir. Bu durum, Zeno döneminde Sbide'yle birlikte Olba kentini de ayrıcalıklı bir konuma yükseltmektedir. Neticede Isaurialı olduğu bilinen Zeno'nun yeniden tahta çıktıktan sonra bütün bu bölgeye ayrı bir önem verdiği ve Isauria bölgesindeki kentleri kiliseler ile donattığı anlaşılmaktadır. (Özyıldırım–Ünalan, 2011, s. 158).

Burada Zeno'nun memleketi olmanın dışında dindarlığı nedeniyle de Isauria'yı kiliselerle donattığı göz önünde bulundurulmalıdır. Evagrius Scholasticus, *Historia Ecclesiastica*'da Zeno'nun Constantinopolis tahtını bizzat Azize Thecla'nın teşviki ile ele geçirdiğini yazmaktadır. Isauria'nın *metropolis*i Seleucia ad Calycadnum'da MS I. yüzyılda Hıristiyanlığın bölgede Tarsuslu Paulus ile ismi anılan en ünlü din yayıcısı Azize Thecla, aynı zamanda Hıristiyanlığın ilk kadın *martyr*i kabul edilmekte ve hatta Doğu Kiliseleri tarafından havariler ile eş tutulacak kadar yüceltilmektedir (Canevello, 2004, s. 266). Azize Thecla Kutsal Alanı'nın Doğu Akdeniz'de erken dönem Hıristiyanlığının en hızlı gelişip yayıldığı merkez olması, kentin önemini ayrıca vurgulamaktadır (Hellenkemper, 1986, s. 63).

İmparator Zeno Döneminde Cilicia ve Isauria'da Dinî Yapıların İnşaası

Yukarıda değinilen nedenlerle Zeno'nun kilise inşa ettiği merkez bölge, Isauria'dır (Kosinski, 2010, s. 203). Isauria'da İmparator Zeno tarafından yaptırıldığı tartışmasız kabul edilen en önemli yapı, Seleucia ad Calycadnum'da Azize Thecla Kutsal Alanı'ndaki Kubbeli Bazilika'dır (Kosinski, 2010, s. 205) (Resim 1). Guyer- Herzfeld tarafından Azize Thecla Kutsal Alanı'nda yapılan kazıların sonuçlarına göre, yerleşimdeki yapılar Zeno dönemi ile ilişkilendirilmektedir. Bahsettiğimiz gibi bu yapı gruplarından özellikle Thecla Bazilikası ile Kubbeli Bazilika öne çıkmaktadır. Meryemlik – Corycus isimli çalışmalarında kutsal alandaki yapıları gerek mimari gerekse tarihi gelişimleri bağlamında ele alan araştırmacılar bu yapılardan özellikle Kubbeli Bazilika'nın Zeno dönemine

7 Detaylı bilgi için bkz: Kosinski, 2010, s. 203.

8 Canevello-Özyıldırım, 2009, s. 25. "Ourba" olarak geçen yerin bugünkü Olba olduğu düşünülmektedir. Olba adının yazılı kaynaklarda bu şekilde kullanıldığı bilinir. Theophanes de (760-818) Olba kentinden Ourba ya da Orba olarak söz etmektedir: The Catholic Encylopedia 1912, "Olba".

yakın duran mimari özellikler taşıdığını ortaya koymaktadırlar. Kubbeli Bazilikaların gelişimlerinin Anadolu için en yüksek noktaya Constantinopolis örneklerinde ulaştığını düşünülmekle birlikte, Azize Thecla Kutsal Alanı'nda yer alan Kubbeli Bazilika'nın bu tipin eski bir örneği olduğu düşünülmektedir. Mimari stil ve gelişim bakımından yapının Iustinianus Dönemi öncesine tarihlendirilebileceği belirtilmektedir. Mimari plastik detaylarda görülen özellikler V. yüzyılın ikinci yarısında Prokonnessos mermer ocaklarında hazırlanmış eserlerin özelliklerini yansıtmaktadır. Buna göre söz konusu Kubbeli Bazilika 450-500 arasındaki bir zaman diliminde yani Zeno'nun egemenlik dönemleri ile uyumlu bir süreçte yapılmış olmalıdır. Kubbeli Bazilika'nın mimari yapımında Constantinopolisli ustaların etkileri öne çıkmakla birlikte, başkent atölyelerinde yetişmiş ve sonrasında Isauria bölgesine gelmiş yerel yapı ustalarının da bu yapıda çalışmış oldukları önerilebilir.[9]

Kubbeli Bazilika dışında Zeno dönemi ile ilişkilendirilen ve mimari plan ve süslemeleri bakımından çok fazla farkın bulunmadığı bir diğer yapı ise Thecla Bazilikasıdır (Resim 2). Tarihsel kayıtlar söz konusu yapıyı Zeno'nun tahta ikinci kez geçmesi olayı bağlamında ele almakta ve Zeno'nun tahta yeniden geçmesini sağlayan Azize Thecla için yaptırılan bazilikayı kaydetmektedir.

Scholasticus'un metninde Zeno'nun Azize Thecla Kutsal Alanı'nda kilise inşa ettirmesi şöyle anlatılmaktadır (*His.* ecc. III. 8);

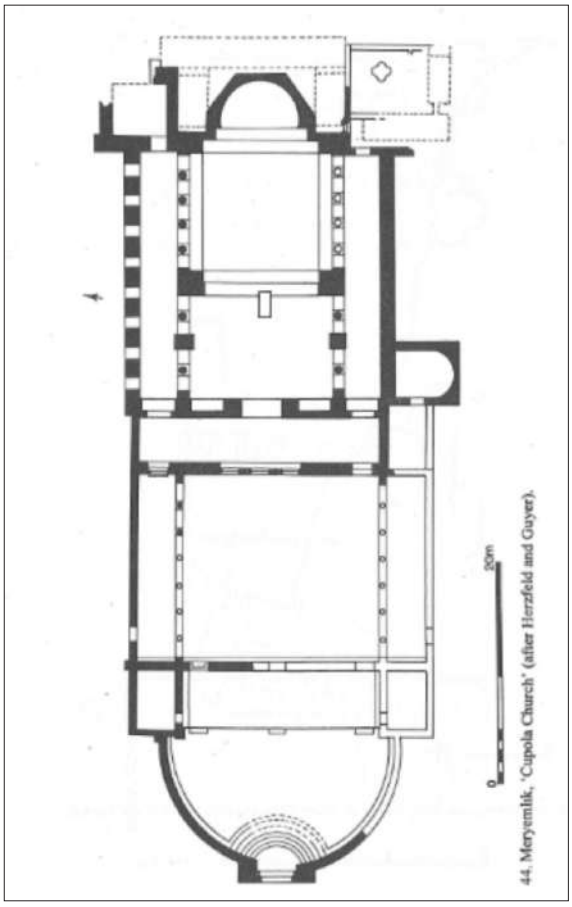

Resim 1: Azize Thecla Kutsal Alanı Kubbeli Zeno Kilisesi Planı (Hill, 1996).

Resim 2: Azize Thecla Bazilikası.

9 Herzfeld-Guyer, 1930, ss. 72-73; Kubbeli bazilikalar, sofistike formunu başkentteki Hagia Sophia'da göstermektedir ve bunların temsil edildiği çok sayıda örnek Cilicia - Isauria bölgesinde bulunmaktadır. Seleucia ad Calycadnum'daki kubbeli bazilika, Corycus ve Dağpazarı Mezar Kilisesi, Alakilise ve Alahan'daki kiliselerin bu yapıların prototipi olduğunu düşünülmektedir: Hill, 1996, s. 50. Bunun yanında Hagia Sophia'nın plan ve diğer özellikler bakımından Isauria kiliselerinden ayrıldığı bilinmektedir. Isaurialı yapı ustalarının iyi eğitimleri ve birçok yapıda çalıştıkları bilinmekle birlikte, Isauria'da bu plan tipindeki yapıların VI. yüzyıldan önce ortaya çıkmadığı bazı araştırmacılar tarafından belirtilmektedir. Bu görüşü savunanlar, söz konusu Kubbeli Bazilika plan tipinin erken örneklerinin ana vatanı olarak Kuzey Mezopotamya'yı önermektedir: Keser Kayaalp, 2008, s.49.

Rivayete göre ilk kutsal din şehidi Thecla, Zeno'yu tahtı ele geçirmesi için teşvik edip, ona imparatorluğu yeniden inşa etme sözü verince Zeno, işgalcileri hediyelerle kandırıp Constantinopolis'e çıkarma yaptı. İmparatorluğu'nun ikinci yılında olan Basiliscus'u tahtından indirip onu, kutsal yerlere yaklaştığında düşmanlara teslim etti. Aynı Zeno, Isaurialıların topraklarının yakınında olan Seleucia ad Calycadnum'daki ilk kutsal din şehidi Thecla anısına muazzam büyüklükte ve güzellikle bir kutsal bina yaptırdı. Günümüzde hâlâ ayakta olan bu yapıyı imparatorluk bağışlarıyla donattı.

Scholasticus'un metninde geçen söz konusu kilise binası, Seleucia ad Calycadnum'da Azize Thecla'nın inzivaya çekildiği mağaranın üzerine *apsisi* gelecek biçimde yapılan kilisedir (Scholasticus, Hiss. Ecc, III: 8; Canevello-Özyıldırım, 2009, s. 20).

Scholasticus'un aktarımı, söz konusu yapının Zeno dönemi ilişkilendirilmesinin tek nedeni değildir. Kubbeli Bazilika ile olan mimari yakınlık ve güçlü başkent karakteri yapıyı söz konusu döneme tarihlemenin en önemli nedenlerinden biridir.[10] Öte yandan Scholasticus'ta verilen bilgilere şüpheli yaklaşacak olursak, farklı sonuçlara ulaşmak mümkün olabilir. Azize Thecla Kutsal Alanı'nın I. yüzyıldan beri kutsiyetinin olduğu bilinmektedir. Bölgeye yaptığı gezi sırasında kutsal alandaki muhteşem yapıları gördüğünü belirten Egeria'nın 381 yılındaki notlarına bakıldığında, Zeno'dan çok önce kutsal alanda çeşitli yapıların bulunduğunu düşünmemiz mümkündür. Bu bilgilerden Scholasticus'un metninde bahsedilen Thecla Bazilikası'nın Zeno döneminde yeniden inşa edilme yerine, başkentin sağladığı bağışlarla donatıldığı ve yenilendiği şeklinde bir çıkarım yapılabilir (Guyer-Herzfeld, 1930, s. 32).

Azize Thecla Kutsal Alanı'nın Zeno'dan çok önce dini öneminin bulunduğu bilinmektedir (Davis, 2008, s. 37). Söz konusu kutsal alanda İmparator Zeno dönemi yapılaşmasından önce bazı kilise ve kutsal yerlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Egeria, Kudüs'ü ziyaret edip hacı olmasını ve yolculuğu sırasında uğradığı yerleri oldukça ayrıntılı olarak anlattığı günlüğünde, 384 yılı Mayıs ayında Cilicia ve Isauria'ya geldiğini yazmaktadır. Tuttuğu günlükten döneme ait birçok bilgi öğrenilen hacı Egeria, bu yolculuğu sırasında Seleucia ad Calycadnum'da bulunan Azize Thecla Kilisesi'ne gidip burada iki gün kaldığını belirtmektedir. Egeria, Azize Thecla Kilisesi'ni anlatarak mimari yapısından çok hoşlandığını belirtmektedir (Davis, 2008, s. 37). Egeria günlüğünde bu gezisini şöyle anlatmaktadır;

Tarsus'taydım. Azize Thecla'nın kutsal mekânı, Tarsus'tan sadece üç günlük mesafedeydi... Seleucia, Tarsus'a çok yakın olduğu için buraya gitmeyi çok arzu ettim ve yola çıktım. Cilicia'dan deniz kenarında bulunan Pompeiopolis denen kente geldim. Oradan Corycus'a geçtim ve bir gece kaldım. Üçüncü gün gündüz Seleucia ad Calycadnum kentine vardım. Geceyi geçirmek için akşam vakti tepeyi tırmandım. Kilise, bu tepe üzerine kurulmuştu ve Thecla'nın mezarı bu kilisenin içindeydi. Kilisenin etrafında çok sayıda küçük odaları bulunuyordu. Bu odalarda rahip ve rahibeler kalıyordu. Orada sevgili arkadaşım Marthana'yı da gördüm. Marthana, bu odalardan sorumluydu. Tepenin ortasında, kilisenin çevresinde, geniş bir duvar bulunuyordu. Kutsal yeri ve kiliseyi Isaurialılardan koruyan bir bekçi vardı. Kilise ve mezar yeri çok güzeldi. Orada iki gün kalıp, dua ettikten sonra tekrar Tarsus'a geri döndüm (Canevello, 2004, ss. 263–264).

10 Guyer-Herzfeld ise bu yapıda başkentten ziyade Antiochia-Syria yapı etkilerinin olduğunu aktarmaktadır. Sütunlu bazilikal tip, apsis yanındaki iki yan mekân, sütunlarla ayrılmış nefler, üç kemerli narteksi ile Thecla bazilikası Syria etkilerini göstermektedir. Başkent ve Syria etkilerinin bir arada görülmesi, Syrialı yapı ustalarının başkentteki atölye ve okullarda aldıkları eğitimi kendi bölgelerine yansıtmaları ile açıklanabilir (Guyer-Herzfeld, 1930, s. 32).

Egeria, günlüğünde Azize Thecla Kutsal Alanı'na 384 yılında geldiğini belirtmektedir. Kentte kutsal alan ve kiliseyi gördüğünü yazan Egeria'nın verdiği bilgi, bölgedeki en erken Hıristiyanlık yapılarından birinden bahsettiği için şüphesiz önemlidir. Egeria'nın gördüğü ve anlattığı alandaki yapılar, ilerleyen zamanda Zeno, Doğu Roma tahtına tekrar çıktıktan sonra sağladığı desteklerle yeniden onarılmış ve yenilenmiş olmalıdır.

Azize Thecla Kutsal Alanı'nda bulunan üç kilise, bir hamam yapısı ve çok sayıdaki sarnıcın Zeno dönemine tarihlendirildiği bilinmektedir. Aslına bakılırsa bu bilgi, sadece Thecla için yapılan büyük bazilika için geçerli değildir. Azize Thecla Kutsal Alanı'ndaki diğer kilise yapılarının da yine Zeno'nun bağışlarıyla yaptırıldığı bölgede çalışma yapan araştırmacılar tarafından doğrulanmaktadır.[11] Ancak bunlardan kubbeli büyük bazilika hem arkeolojik hem de yazınsal olarak bizzat Zeno tarafından verilen bağışlarla yapıldığı kanıtlanan en önemli yapıdır (Hellenkemper, 1986, s. 67).

Resim 3: Alahan Manastırı (Gough).

Bölgede Zeno tarafından yaptırılan diğer bir yapı Alahan yapı kompleksidir (Resim 3). Mimari, arkeolojik ve epigrafik veriler, bu yapının Zeno tarafından kurulduğunu göstermektedir.[12] Öte yandan yapının Zeno döneminde yaptırıldığına karşı çıkanlar da bulunmaktadır. Bu konuda Elton, yapıların küçük boyutlu olmalarını göz önüne almakta ve böylesi yapılar için imparatorluk desteğine ihtiyaç duyulmayacağını savunmaktadır. Dolayısıyla yapının finansörünün Zeno olamayacağı görüşündedir. Elton, tarihsel olarak da yapının onun dönemine verilemeyeceğini düşünmektedir. Ayrıca yapıdaki kazılarda ele geçen sikkelerin hemen hiçbirinin Zeno dönemine ait olmaması da Alahan manastırının Zeno dönemine ait bir yapı olarak değerlendirilemeyeceğini göstermektedir (Elton, 2002, ss. 153-157). Ancak Alahan yapı topluluğu, Zeno'nun finanse ettiği başka yapı toplulukları ile karşılaştırıldığında bu yapının da imparatorun döneminin bir eseri olduğu söylenebilir. Zeno'nun ölümü sonrasında yapının tamamlanamamış olması ayrı bir yorumdur. Bu durum, Zeno'dan sonra tahta geçen Anastasius döneminde (492-518) Isauria'ya gelen imparatorluk desteklerinin kesilmesi ile açıklanabilir (Kosinski, 2010, s. 206). Ayrıca Anastasius'un, Isaurialıların Constantinopolis'teki etkinliklerini bitirdiği ve onları Thracia bölgesine sürdüğü bilinmektedir.

11 Guyer-Herzfeld, 1930, ss. 73-74; Hellenkemper, 1986, ss.81-88; Hill, 1996, s. 51. Yine de bazı araştırmacılar sadece büyük kilisenin Zeno tarafından yaptırıldığını, diğer yapıların yerel yöneticiler tarafından yaptırıldığını savunmaktadır, Elton, 2002, s. 153. Guyer-Herzfeld tarafından Zeno Kilisesi olarak adlandırılan Azize Thecla Kutsal Alanı'ndaki kilisenin Zeno dönemine ait olmadığı öne sürülmektedir; Zeno Kilisesi, Alahan Doğu Kilisesi ve Dağ Pazarı kiliseleri arasındaki zamansal ve mimari bakımdan benzerlik bu kilisenin de başkentten gelen maddi destekler ile yapıldığı ortaya koymaktadır: Hild-Hellenkemper-Salies, 1990, s. 239.

12 Hill, 1996, s. 51'de sadece kubbeli bazilikanın değil, tüm yapı kompleksinin Zeno tarafından kurulduğunu yazmaktadır. Harrison destekleyici bir bilgi olarak yapının 480 tarihinde yapıldığı belirtir. Harrison, 1993, s. 40.

Bölgedeki parlak dönemin ve canlı imar faaliyetlerinin Zeno'nun 491 yılında ölümüyle durakladığı arkeolojik verilerle doğrulanmaktadır; örneğin Alahan Manastırı'ndaki Batı Kilisesi ile Doğu Kilisesi arasındaki yürüyüş yolunun yapımının Zeno'nun ölümü sonrasında, başkentten gelen mali yardımların kesilmesi sonucunda hiçbir zaman tamamlanamadığı bilinmektedir (Gough, 1985, s. 33; Erten, 2014, s. 59). Öte yandan Zeno'nun ölümünden sonra Isauria'nın kıyı bölgelerinin karışıklıklardan kurtulamaması bu olaydan sonra bölgenin oldukça kaotik bir sürece girdiğini göstermektedir. Başa geçen İmparator Anastasius döneminde bölgede yeni bir isyanın patlak vermesi ve bu isyanın uzun bir süre devam etmesi bölgedeki imar faaliyetlerindeki durakla-manın olası nedenleri arasında sayılmaktadır (Karamut-Russell, 1999, s. 371).[13]

Cilicia ve Isauria bölgelerinde başka birçok kilisenin de İmparator Zeno'nun finansal destekleri ile inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Dağ Pazarı, Corycus, Alakilise, Anemurium ve Karlık kiliseleri Zeno'nun yapımını desteklediği yapılar içinde yer alır. Bunların Zeno dönemi yapıları olarak kabul edilmesinin en önemli nedeni mimari olarak sahip oldukları stil ve özelliklerin Zeno tarafından yaptırılan diğer kiliselerle benzerlikleri, mimari plastik ve dekorasyon açısından benzerlikler ve hemen hepsinin 5. yüzyıl yapıları yani Zeno'nun egemenlik döneminde yapılmış olmalarından kaynaklanmaktadır (Forsyth, 1957, ss. 234-236; Kosinski, 2010, s. 207).

Dağ Pazarı'daki (Dalisandus/Coropissus) üç nefli bazilikanın tarihi III. - IV. yüzyıldaki pagan tapınağına kadar uzanmaktadır. Yapının, V. yüzyılda bir Hıristiyan kilisesine dönüştürüldüğü araştırmacılar tarafından belirtilmektedir (Hill, 1996, ss. 151-155). Kilisede en dikkat çekici bölümlerden biri çeşitli kuşlardan oluşan *narteksin* zeminini kaplayan mozaiktir. Mozaik taban, Azize Thecla Kutsal Alanı ile ilişkilendirildiğinde, taban ve yapının restorasyonunun Zeno'nun hükümdarlık döneminde yaptırılmış olabileceği araştırmacılar tarafından önerilmektedir. Dağ Pazarı'ndaki Kubbeli Bazilika da (Resim 4) gerek mimari elemanlar gerekse *apsis* penceresindeki sütun başlıkları yönünden Alahan Doğu Kilisesi ve Corycus Mezar Kilisesi ile benzerlik taşımakta ve bunlar, "Kubbeli Bazilikalar" olarak sınıflandırılmaktadır. Dağ Pazarı'ndaki Kemerli Kubbeli Bazilika da bu mimari özellikleri nedeniyle Zeno dönemi yapısı olarak kabul edilmektedir (Hill, 1996, ss. 155-160).

Resim 4: Dağ Pazarı Kubbeli Bazilika (Headlam, 1892).

13 İsyanı Antiochia ad Cragum'a yerleşen Selinuslu Longinos yönetmiştir. Longinos'un isyanı 498 yılına kadar devam etmiştir; Karamut-Russell, 1999, s. 371.

Zeno'nun finansal desteğiyle inşa faaliyetleri gerçekleştirdiği düşünülen diğer bir merkez ise Corycus'tur. (Resim 5.a-c). Buradaki dört kiliseden üçü V. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bunlardan sur dışındaki mezar kilisesi (Kilise H) doğrudan Zeno dönemine tarihlenmektedir (Kosinski, 2010, s. 208). Bu kilise, Cilicia ve Isauria bölgelerindeki diğer Kubbeli Bazilikalar ile benzer özelliğe sahiptir. Bu benzerlik mimari düzenle mimari plastik ve dekorasyon özellikleri bakımından öne çıkmaktadır (Kosinski, 2010, 208). Corycus'taki Kilise A'nın Alahan ve Dağ Pazarı ile olan mimari benzerliği nedeniyle Zeno döneminde desteklenerek inşa ettirilmiş yapılardan biri olması gerekmektedir. Ayrıca Corycus'taki mozaikte yer alan "Barış Krallığı" anlamına gelen yazıt, İncil'de (İsaiah II. 8) geçmekte ve bu da Gough'ın fikrine göre Zeno'nun Henotikon'u ile ilişkili olarak değerlendirilmektedir.[14]

Corycus'ta Kilise G olarak adlandırılan yapı da Zeno'nun imar faaliyetleri kapsamında yer alır. Üç nefli bazilikal plana sahip kilise Cilicia bölgesindeki tipik transept planlı kiliselerden biridir. Kentteki Kilise H ile ortak mimari özelliklere sahip olan yapının aynı mimarın bir eseri olduğu önerilmektedir (Hill, 1996, ss. 124-131; Kosinski, 2010, s. 208).

Mimari yapı ve elemanlar bakımından Zeno dönemi yapıları ile benzerlik gösteren bölgedeki diğer yapı, Silifke'nin 33 km kuzaybatısında yer alan üç nefli bazilikal planlı Alakilise'dir (Hild-Hellenkemper, 1990, s. 170). Anemurium'daki A-II, I no'lu kilisenin de Zeno dönemi ile ilişkilendirildiği bilinmektedir. Üç nefli bazilikal plana sahip kilise yapısı, zengin mozaik bezemeleri bakımından Zeno dönemi yapıları içinde sayılmaktadır. Mozaikte yer alan "Barış

Resim 5a: Corycus Mezar Kilisesi.

Resim 5b: Corycus Transeptli Kilisesi.

Resim 5c: Corycus A Kilisesi.

14 Gough, 1972, ss. 210-212. "Birleşme Fermanı" ya da "Henotikon" olarak adlandırılan, Zeno tarafından 482 yılında yayınlanan bir metindir. Yayınlanma amacı, Çift Doğacılar *(Diophysist)* ve Tek Doğacılar *(Monophysist)* arasında bir uzlaşma sağlayabilmektir. Hazırlanan bu metin, başta Antiochia ad Orontem olmak üzere Alexandria maior ve Hierosolyma (Kudüs) ve bunlara bağlı başpiskoposluklara gönderilir. Yayınlanan birlik metni sorunu kısa süreliğine çözer göründüyse de gerçekte tüm doğu kiliselerinin içten içe kaynadığı anlaşılmaktadır (Çelik, 1996, ss. 259-262).

Krallığı" yazıtının Corycus A Kilisesi'nde olduğu gibi Zeno dönemi ile bir tutulması, kilisenin de Zeno'nun dönemine tarihlenmesini sağlamaktadır (Hild-Hellenkemper, 1990, ss.181-187; Hild-Hellenkemper-Salies, 1990, ss. 270-272; Hill, 1996, ss. 83-84).

Benzer uygulama Adana, Kozan'da bulunan Karlık'taki kilise yapısında da vardır. Bu nedenle Karlık Kilisesi'nin de Zeno'nun imparatorluğunun son dönemlerinde (491) yaptırdığı kiliselerden olduğu düşünülmektedir. Kanlıdivane ve Öküzlü gibi kiliselerin de yine bu yapı programı kapsamında inşa ettirildiği, mimari düzen ve elemanlar aracılığıyla önerilmektedir (Kosinski, 2010, s. 209).

Yukarıdaki satırlarda bahsedilen kiliseler, İmparator Zeno döneminde gerçekleştirilen yapı aktiviteleri ile ilişkili olarak değerlendirilmiş ve hemen hepsi V. yüzyılın ikinci yarısı ile VI. yüzyılın başları arasındaki süre içinde kurulmuştur (Kosinski, 2010, ss. 209-210).

Görüldüğü üzere Zeno, Isauria'ya ayrı bir önem vermiş ve bölgeyi kiliselerle donatmıştır. Gerek plan bakımından gerekse mimari plastik eserlerin tarihleme için sağladığı ipuçları sayesinde bölgede Zeno dönemine atfedilen yapıların tamamı, V. yüzyılın son çeyreğinden VI. yüzyılın başları arasındaki zaman diliminde inşa edilmiştir. Bölgede kazısı tamamlanmış kilise ve manastır sayısı sınırlı olduğundan uzun bir süre Zeno dönemi ile ilişkili olduğu düşünülen yapı gruplarına bir yenisi eklenememiştir. Ancak Mersin'in Silifke ilçe sınırları içinde yer alan Olba kentinde 2010 yılından itibaren Prof. Dr. A. Emel Erten başkanlığında yapılan arkeolojik kazılar, bu konuda yeni yorumlar yapmayı mümkün kılmıştır. Manastır kazıları söz konusu Erken Hıristiyanlık dönemi yapıları hakkında yeni yorumlar yapmayı ve manastırı bölgedeki diğer Erken Hıristiyanlık dönemi yapıları ile karşılaştırma olanağı sunmuştur. Özellikle yapının mimari plastiği ile ilgili eserler ile bölgede Zeno dönemi ile ilişkili olarak anılan diğer yapılar arasındaki benzerlikler Zeno döneminde bölgedeki yapı aktivitelerini kanıtlar niteliktedir.

Olba kentinde başlanan arkeolojik kazılar, kentin Eskiçağ'dan bu yana sürekli yerleşim bulunan bir merkez olduğunu kanıtlamaktadır. Kentte Roma mimarisinin tanıklığını en iyi yapan birçok Eskiçağ yapısında kazı çalışmaları yapılmaktadır. Bu kazı çalışmalarının gerçekleştirildiği alanlardan biri, kentin ve hatta bölgenin Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ışık tutan Olba Manastırı'dır[15] (Resim 6-6a).

Resim 6: Olba Manastırı.

Resim 6a: Manastır Kuzey Kilisesi.

15 Olba Manastırı kazıları için bkz: Özyıldırım, 2011-2012- 2013-2015-2017 ve 2018.

Yukarıda sözü edildiği gibi Isaurialı Zeno, tahttan indirildikten sonra Isauria'ya gelir ve burada yaklaşık iki yıl kalır. Isauria'ya geldiğinde kaldığı merkezlerden biri Theophanes'in eserinde Ourba ya da Orba olarak geçen Olba kentidir (Canevello-Özyıldırım, 2009, s. 25). Bu önemli bilgi, zor zamanlarda kendisine kucak açan Isauria bölgesi kentlerine Zeno'nun tekrar tahta çıktıktan sonra sağladığı finansal desteği açıklamaktadır.

Olba Manastırı'nda altı kazı döneminden bu yana yapılan çalışmaların sonuçları, bize söz konusu yapı ile bölgedeki diğer Erken Hıristiyanlık Dönemi yapılarını karşılaştırma imkânı sağlamaktadır. Hem plan bakımından hem de mimari plastik eserlerin sağladığı yardım ile Olba Manastırı 5. yüzyılın ikinci yarısı - 6. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir. Manastırdaki üç nefli bazilikal plana sahip Kuzey Kilisesi, Cilicia ve Isauria bölgelerindeki Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliselerinin tipik bir örneğidir.[16] Benzerlik Olba Manastırı Kuzey Kilisesi'nden ele geçen mimari ve *liturjik* taş eserlerde de görülmektedir (Resim 7, 7a ve 7b). Tüm veriler birleştirildiğinde Olba Manastırı'nın da Isaurialı İmparator Zeno'nun bölgede gerçekleştirdiği imar faaliyetleri kapsamında yaptırılmış olma önerisi doğrulanmaktadır. Manastır yapı topluluğunda yer alan üç adet kilise ve diğer merkez mekânlar mimari düzen ve plan bakımından Zeno tarafından bölgede yaptırılan diğer kiliseler ile yakın benzerlik göstermektedir[17] (Resim 8).

Cilicia ve Isauria bölgeleri dışında Zeno'nun kiliseler inşa ettiği bölgeler içerisinde Mısır'daki Abu Mina, Suriye'deki Qal'at Sim'an, Filistin'de Gerizim, Kıbrıs'ta Campanopetra, Caria Bölgesi'nde Aphrodisias, Hellespontus'da Cyzicus ve Yunanistan'da Selanik gibi merkezlerdeki çok sayıda kilise örnek verilebilir. Oldukça geniş bir coğrafi alanda kilise inşa faaliyetleri gerçekleştirdiği anlaşılan İmparator Zeno'nun "kilise yapıcısı" ya da "kilise bağışçısı" gibi sıfatlarla anılması, bu dinî yapı çalışmalarına olan büyük desteğinden kaynaklanmaktadır (Kosinski, 2010, ss. 210-215).

Resim 7: Olba Manastırı'ndan Levha Örnekleri.

Resim 7a: Olba Manastırı'ndan Levha Örnekleri.

Resim 7b: Olba Manastırı'nda Bulunan Templon Payeleri.

16 Olba Manastırı Kuzey Kilisesi çalışmaları için bkz: Özyıldırım, 2016, ss. 181-203.
17 Olba Manastırı merkez mekânları hakkında bkz: Özyıldırım, 2013, ss. 213-225.

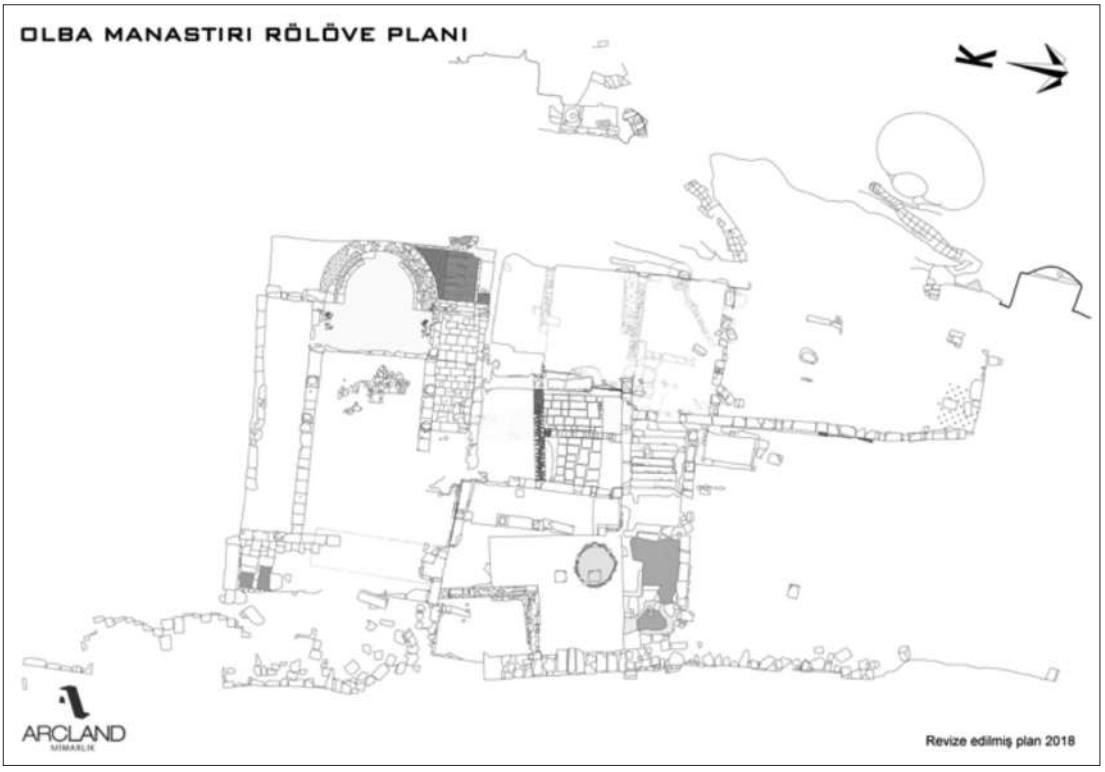

Resim 8: Olba Manastırı'nın 2018 yılı kazıları sonrası revize edilmiş planı.

Değerlendirme

Yukarıda sözü edildiği gibi Hıristiyanlık tarihinde IV. ve V. yüzyıllar art arda toplanan konsillerle Hıristiyanlığın dinsel ve yönetsel açılardan şekillendiği en önemli zaman dilimini oluşturmaktadır. Bu yönetsel ve dinsel gelişmeler ile ilgili en önemli başvuru kaynağı, kilise tarihçileri tarafından kaleme alınan eserlerdir. Doğu Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığın 313 yılında yayınlanan Milano Fermanı ile yasal bir inanç olmasını, 381 yılındaki I. Constantinopolis Konsili kararlarıyla devletin resmi dini olma süreci izlemiştir. Bu tarihten sonra hem başkent hem de eyaletler, yeni inancın en önemli göstergesi sayılan kiliseler ile donatılmıştır. Hellenistik ve Roma dönemlerinde Cilicia ve Isauria bölgelerinde askeri, kentsel mimarî ve tarımsal faaliyetler dikkat çekmektedir. Geç Antikçağ'da kent içlerinde mimari faaliyetlerde azalma görülürken, çok sayıda kilisenin kırsal alanlarda inşa edildiği bilinmektedir (Çakmak, 2011, s. 169). Roma İmparatorluğu'nun III. yüzyılda yaşadığı ekonomik kriz, toplumsal hayatta önemli sorunları beraberinde getirmiştir. Bu sıkıntılı dönemin sona ermesi ile birlikte imparatorluk genelinde olduğu gibi Cilicia ve Isauria bölgelerinde de ekonomik, toplumsal değişimler kendini göstermiştir. Araştırmalar, bu dönemden sonra yoğun bir tarımsal üretim ve kilise yapılanmasının olduğuna dikkat çekmektedir.

Roma İmparatorluğu'ndaki en önemli vergi *annona* adındaki toprak vergisi olmuştur (Çakmak, 2011, s.171). Yüksek vergilerin yükü altında sıkıntılar yaşayan yerel zengin sınıf, ekonomik kriz karşısında neredeyse parçalanmak üzere olan imparatorlukta daha iyi bir mertebeye gelmek yerine, var olan konumlarını koruma yoluna gitmeyi denemiştir. Böylece *neokoros* unvanına sahip olup özellikle Geç Antikçağ'da bazı muafiyetler elde etmeyi birinci amaç edinmişlerdir.

Özellikle IV. yüzyılda çıkan kanunlar ile bu zengin sınıf ekonomik sıkıntılardan kurtulmayı denemiş olmalıdır. Bunlardan biri senatör olmak diğeri ruhban sınıfına geçmektir. *Codex Theodosianus* ve *Codex Iustinianus*'da kiliselerin, din adamlarının ve onların ailelerinin IV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ruhban sınıfında olmanın ayrıcalığıyla çeşitli vergi muafiyetlerinden faydalandıkları bilinmektedir (Çakmak, 2011, s. 173). Özellikle *Codex Theodosianus*'da 320, 343, 356, 360 ve 361 yıllarında çıkan kanunlarda din adamlarından ve gençlerden vergi alınmadığı görülmektedir. Bu kanunlardan CTh. 16.2.10'daki bilgiler dikkat çekicidir:

> *Impp. Constantius et Constans aa. universis episcopis per diversas provincias ut ecclesiarum coetus concursu populorum ingentium frequentetur, clericis ac iuvenibus praebeatur immunitas repellaturque ab his exactio munerum sordidorum...= ...İmparatorlar Constantius ve Constans zamanında tümü farklı eyaletlerin kiliselerinin (temsil ettiği) dikkate değer halkların piskoposları bir araya toplanır. Yoksulların ödüllendirilmesi için din adamlarına ve gençlere (vergi) muafiyeti önerilir, onlardan alınan vergi reddedilir.*

Öte yandan IV. yüzyılda yaşamış bazı din bilginlerinin *"ticareti hırsa kapılmadan yapmanın faydalı olacağı"* şeklindeki beyanları, ruhban sınıfının daha fazla zenginleşmesini teşvik edici olmalıdır. Bu düşüncenin altında, zengin bir Hıristiyan'ın birçok yeni insanın Hıristiyanlıkla tanışmasını sağlayacağı ve böylece dinin yayılmasına katkıda bulunacağı anlayışı yatmaktadır. Bunun için de yeni kiliselerin yapılması ve bunları yapan kişilerin desteklenmesi fikrinin yaygınlaştığı düşünülmektedir. İşte bu nedenle kiliseler, artık yerel ve merkezî yönetimde giderek daha çok söz sahibi olmaya başlar (Çakmak, 2010, s. 155).

Cilicia ve Isauria bölgelerinde aynı alan içinde birden çok kilise olmasının teolojik bakış açılarındaki ayrımdan kaynaklandığı da söylenebilir. Bu dönemdeki dinî tartışmalar nedeniyle bir merkezdeki cemaat içinde hem Tek Doğa Öğretisi *(monophysist)* hem de Çift Doğa Öğretisi'ne *(diophysist)* inanan bireyler olabilir. Bu durumda her öğretinin kendine ait kilisesinin olması kaçınılmazdır.

Kilise yaptığında devlete daha az vergi ödeyecek toprak sahiplerinin kendi arazilerinde inşa faaliyetine yönelmiş olmaları, Cilicia ve Isauria'da görülen çok sayıda kiliseyi açıklayan bir başka nedeni oluşturmaktadır.

Bunlara ek olarak dönemin din bilginlerinin ticaret hakkındaki beyanatı, kiliselerin özel mülkiyet edinmeyi bir dinî görev kabul etmelerini sağlar. Böylece zengin bir Hıristiyan'ın bu dine inanmayan birçok kişiyi yeni inanca çekebileceği ve yeni dinin yayılmasında etkin rol oynayabileceği düşünülmüş olabilir (Çakmak, 2011, ss. 176-178).

Doğu Roma imparatorları içinde birçok kilise yaptırdığı ya da yapımına katkı sağladığı bilinen en önemli kişilerden biri, İmparator Zeno'dur. Isaurialı Zeno, V. yüzyıl Doğu Roma siyasî tarihinde önemli bir rol üstlenir. Öncülü I. Leo'nun kızı ile evlendikten sonra Doğu Roma tahtına oturan Zeno döneminde başkent siyasetinde Isaurialıların etkileri büyük artış göstermektedir. Tahtı yaklaşık iki yıllığına (474-475) terk eden Zeno'nun bu süreyi Isauria'da Sbide ve Olba'da geçirdiği yazılı kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır. Isaurialı bir komutan ve Doğu Roma imparatoru olmanın yanı sıra Zeno'nun tarihsel süreçte öne çıkan en önemli özelliği, bilhassa dinî yapılar inşa ettirmesidir.

Zeno'nun egemenliği döneminde başta Isauria olmak üzere Anadolu'nun birçok merkezi, Doğu Akdeniz, Mısır ve Mezopotamya gibi bölgelerde çok sayıda kilise inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu merkezlerdeki kiliselerin Zeno dönemi ile ilişkilendirmesine karşı çıkan bazı görüşler

bulunmakla birlikte, aynı dönemde kilise sayısındaki artış, yazılı kaynakların verdikleri bilgiler ve söz konusu bölgelerdeki kilise yapılarındaki mimari karakterde görülen bütünlük, İmparator Zeno döneminde yapılan kiliseler önermesini çok daha güçlü kılmaktadır.

Özellikle Isauria bölgesini bu tarz mimari faaliyetler için merkez bölge seçtiği anlaşılan Zeno'nun, burayı kiliseler ve manastırlar ile donattığı görülmektedir.

Çalışmada değinilen söz konusu yapılardan çok azının arkeolojik kazısının yapılmış olması karşılaştırma imkânını kısıtlasa da 2011 yılından itibaren kazılmaya başlanan Olba Manastırı'nda ulaşılan sonuçlar, söz konusu manastır ve Zeno dönemi ile ilişkilendirilen diğer kilise-manastır yapıları arasında mimari üslup ve tarzdaki yakın benzerliği ortaya açıkça koymaktadır.

Isauria'da XX. yüzyılın başlarında yapılan çalışmalar ile tespit edilen birçok yapının Zeno'nun egemenliği döneminde inşa edildiği bilinmektedir. Zeno'dan sonra bölgedeki imar faaliyetlerindeki büyük gerileme, net biçimde görülmektedir. İmparator Zeno'dan sonra başa geçen İmparator Anastasius (İmp. 492-518) döneminde Isaurialıların başkentte yönetime müdahale eden güçleri kırılmış olabilir. Anastasius, Isaurialıların dirençleri kırılıncaya kadar onlarla mücadele eder ve sonunda Isauria halkını göç etmeye zorlar. Doğu Roma güçleriyle Isaurialıların arasında 492-498 yılları arasında süren savaşın sonunda Isaurialılar, Thracia bölgesine göç ettirilir (Ostrogosky, 1981, s. 60; Kosinski, 2010, s. 204).

Bu tarihten sonra Isauria'da herhangi bir imar faaliyeti yapılmaz. Yapımına başlanan bazı yapıların inşasının Zeno'nun ölümünden sonra tamamlanmamış olması da bölgedeki sıkıntılı sürecin bir tezahürüdür (Ostrogosky, 1981, s. 60; Kosinski, 2010, s. 204).

Bölge hakkındaki çalışmalarda Zeno dönemi ile ilişkilendirilen kilise yapılarına, Olba Manastırı'nın da eklenmiş olması bu çalışmayı özgün kılmaktadır. Kiliseler arasındaki mimari plan ve mimari plastik eserler arasındaki yakınlık dışında, yapının Zeno döneminde inşa edildiğini gösteren epigrafik bir veriden henüz yoksa da bölgede Zeno'nun çok sayıda yapı inşa ettirdiği ve yapı inşa etmeyi sevdiği Eskiçağ kaynakları dışında Nephelis'te[18] bulunan bir yazıttan da anlaşılmaktadır.

Karamut'un belirttiğine göre yazıt kentin tapınağından *odeion*'a giden yolun kenarında bir tarafa atılmış vaziyette bulunmuştur. MS V. yüzyıla verilen yazıtta, genellikle gaddar ve zalim bir imparator olarak bilinen Zeno hakkında övücü ifadeler yer almaktadır. Konumuz bağlamında yazıtta yer alan ifadelerden özellikle kentin mimari bakımdan restorasyonu ile ilgili satırlar dikkat çekicidir. Anamur Müzesi'ne taşındığı kaydedilen yazıtta İmparator Zeno ile ilgili şunlar kaydedilmektedir: *"...Ey dünya hâkimi Zenon, Sonsuza kadar yaşayınız. Cömertliğiniz sayesinde kentin kendisi yenileniyor. Nice yıllar dünya hâkimine, nice yıllar kontumuza..."*[19]. Yazıtta görüldüğü üzere Zeno, çeşitli sözler ile övülmektedir. Bu övgünün odak noktalarından biri, Nephelis'te gerçekleştirdiği yenileme ve restorasyon faaliyetleridir.

"Cömertliğiniz sayesinde kentin kendisi yenileniyor" ifadesi ile kentte yeni yapıların yaptırıldığı ve eskilerin de elden geçtiğine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Dönemin yazılı kaynaklarında kilise inşa ettirme özelliğiyle dindarlığı ve cömertliği vurgulanan Zeno'nun, Nephelis'te bulunan yazıtta kenti yenileyen bir imparator olarak zikredilmesi, Cilica-Isauria bölgelerine MS V. yüzyılda yapmış olduğu katkıların somut bir kanıtıdır. Kentin Geç Antik Çağ'da uğradığı tahribattan sonra

18 Nephelis kenti lokalizasyonu sorunlu olmakla birlikte Hild-Hellenkemper'in çalışmasında Örenyeri olarak belirlenmektedir. Nephelis, Gazipaşa-Anamur arasındadır. Karamut 1995, 32. Nephelis ve yapıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Karamut-Russell, 1999, ss. 355-371.

19 Karamut, 1995, s. 33; Karamut-Russell, 1999, s. 364: Nephelis'te incelenen yapıların hiçbirinde Hıristiyanlık kullanımı saptanmamaktadır. Ancak yoğun bitki örtüsü altında birçok yapı bulunmaktadır. En azından bir kilisenin kentte bulunması gerekir. MS V. Yüzyıl ortalarında kentte önemli bir Hıristiyan topluluğun yaşamakta olduğuna kuşku yoktur. Nitekin 451 yılındaki Chalcedon Konsili'nde kentin piskoposu Antonius, Seleucia metropoliti Basileus ile yer almıştır. Ayrıca Isauria eyaleti piskoposluklarına ait Notitia'larda da Nephelis'in adı bulunmaktadır, bkz: Karamut-Russell, 1999, s. 371.

İmparator Zeno döneminde yenilendiği düşünülmektedir. MS 2. ve 3. yüzyıl başlarında bölge genelindeki parlak dönemden sonra söz konusu kentin, pek çok sıkıntı ile karşılaştığı bilinmektedir. Öncelikle Pers ilerleyişi sırasında yoğun askeri harekâta sahne olur. Bu askeri harekâta karşı alınan önlemleri kentteki yapılarda görülen çok miktardaki devşirme malzeme doğrulamaktadır. Ardından bölge, Isauria isyanlarının etkisine girer. İsyanların Nephelis'i etkileyip etkilemediğini yüzeydeki malzemeden kestirmek zordur. Ancak akınların etkilerinin yarattığı koşullar, Azize Thecla'nın Mucizeleri'nde bahsedilen Selinus'a dair bilgilerden anlaşılabilir. İsyancıların eline geçen Selinus ile Nephelis'in aynı kaderi paylaşmaları olasıdır. Yapıların tahribata uğradığı yukarıdaki Zeno'yu öven yazıtla da kanıtlanmaktadır (Karamut-Russel, 1999, s. 370).

Bölgede Zeno dönemine tarihlendirilen kilise yapılarına bakıldığında hem plan hem de mimari plastik eserler bakımından ortak özelliklerin olduğu görülmektedir. Mimari plan ve düzen bakımından daha çok Kuzey Suriye yapı özellikleri görülürken, yapıların iç dekorasyonunda ise başkente bağlılığın olduğu anlaşılmaktadır. Suriyeli yapı ustalarının başkent yapılarında çalıştıkları kaydedilmektedir. Aynı şekilde Cilicia ve Isauria bölgelerinden ustaların da başkentte hizmet verdikleri bilinmektedir.

Cilicia ve Isauria bölgelerindeki yapılarda ortak mimari özellikler bu çerçevede değerlendirildiğinde, Isaurialı yapı ustalarının eğitimlerini belki de Zeno'nun kendilerine sağladığı imkânlar ile- başkent atölyelerinde görevli Suriyeli yapı ustaları ve mimarlardan aldıkları, edindikleri bu bilgileri bölgelerine gelerek yapılara yansıttıkları düşünülebilir. Uygulama ve düzenleme bakımından dışardan etkiler olsa da malzeme ve materyalin kullanımında yerellik, ancak böylelikle açıklanabilir.

Antik Kaynaklar

Evagrius Scholasticus	Kullanılan Metin ve Çeviri: Historia Ecclestica, The Ecclestical of Evagrius with the Scholia History (Ed.) with Introduction Critical Notes and Indices by J. Bidez and L. Parmentier, London, 1898.
Photius, Bibliotheca	Kullanılan Metin ve Çeviri: Photius, Bibliotheca. Ex Recensione Immanuelis Bekkeri, Tomus Prior, Berrolini, 1821.

Modern Kaynaklar

Canevello, S.A. (2004). Iconiumlu Azize Thecla Yaşamı ve Mucizeleri. *Olba,* Sayı (X). Mersin: Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları.

Canevello, S.A-Özyıldırım, M. (2009). Constantinopolis Tahtında Isaurialı bir İmparator: Zeno, *Lucerna. Klasik Filoloji Yazıları,* ss.16-28.

Çakmak, Ü. (2011). Geç Antik Dönemde Cilicia ve Isauria'da Kilise Sayısının Artış Nedenleri Üzerine Bir Deneme. *Seleucia ad Calycadnum, I* içinde (ss. 167-181). İstanbul: Olba Kazısı Yayınları.

Çelik, M. (1996). *Süryani Tarihi*. İstanbul: Ayraç Yayınları.

Davis, J.S. (2008). *The Cult of St. Thecla – Tradition of Women's Piety in Late Antiquity.* Oxford: Oxford University Press.

Erten, E. (2014). Arkeolojik Veriler ve Tarihsel Olaylar Işığında Olba'da Yerleşimin Son Bulması. *Seleucia ad Calycadnum IV* içinde (ss. 57-72). İstanbul: Olba Kazısı Yayınları.

Elton, H. (2002). Alahan and Zeno. *Anatolian Studies,* 52, ss. 153-157. Published by British Institue at Ankara.

Forsyth, G.H. (1957). Architectural Notes on a Trip Through Cilicia, *DOP,* 11, s. 223-236.

Gough, M. (1972). The Emperor Zeno and Some Cilician Churches, *Anatolian Studies,* Vol 22, ss. 199-212. Published by British Institue at Ankara.

Gough, M. (1985). *Alahan- An Early Christian Monastery in Southern Turkey.* Pontificial Iustitue of Medieval Studies.

Greogory, T. (2008). *Bizans Tarihi* (Çev. Esra Ermert). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Harrison, M. (1993). *Monumenti e urbanistica nella cita, in: la civilta bizantina aggetti e messaggio, a cura di Andre Guillıo*. Roma.

Herzfeld, E.,Guyer, S. (1930). Meriamlik and Korkykos- Zwei Christliche Ruinenstaetten des Rauchen Kilikiens. *Monumenta Asiae Minoris Antiquia,* Vol (II). The Manchester University Press.

Hellenkemper, H. (1986). Die Kirchenstiftung des Kaisers Zenon im Wahlfahrtsheiligtum der Heiligen Thecla bei Seleukeia. *Wallraf Richartz Jahrbuch,* 47, ss. 63-90.

Hild, F., Hellenkemper, H. (1990). *Kilikien und Isaurien*. Tabula Imperii Byzantini 5, Wien.

Hild, F., Hellenkemper, H., Salies, G.H. (1990). Kommagene-Kilikien-Isaurien. Marcell Restle (Hrsg.), *Reallexikon Byzantische Kunst* Band:IV içinde (ss. 182-356). Stuttgart: Anton Hiersmann.

Hill, S. (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilica and Isauria*. USA: Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs Volume 1.

Karamut, İ. (1995). Dağlık Kilikya Kentleri. *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (s.28-54). Ankara: TC Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi.

Karamut, İ., Russell, J. (1999). Nephelis, a recently discovered town of coastal Rough Cilicia. *Journal of Roman Archaeology* Vol.12, ss. 355-371.

Keser Kayaalp, E. (2008). *Church Architecture of Northern Mesopotamia AD 300-800,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). PhD thesis submitted to University of Oxford, Michaelmas.

Kosinski, R. (2010). *The Emperor Zeno, Religion and Politiks, Publikajya dofinansovana przez Wydzial Historyczcno- Sojyologiczny i Instytut Historii Uniwersiteytu w Bialymstoku*. Cracow.

Kosinski, R. (2010). *The Emperor Zeno's Church Donations, Hortus Historiae.* Cracow: ss. 635-649.

Krautheimer, R. (1986). Early Christian and Byzantine Architecture. Great Britain, Moskos, John, *Pratum Spirituale in Patrologia Graeca,* 87. 3, ss. 2847-3116.

Megav, A.H.S. (2006). The Campanopetra reconsidered: The Pilgrimage Church of Apostle Barbanas. In E.H. Jeffrys (Ed.), *Byzantine Style, Religion and Civilization:* in Honour of Sir Steven Runciman (s. 394-404). Cambridge.

Ostrogosky, G. (1981). *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. F. Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özyıldırım, M. (2007). Arminum ve Seleucia ad Calycadnum Konsilleri: 359 İkiz Konsiller Yılı. *Olba*- Sayı (XV), ss.1-42. Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi, KAAM Yayınları.

Özyıldırım, M., Ünalan, H.S. (2011). Isauria Dağlarında Hıristiyan Manastırcılığının Bir Örneği: Olba Manastırı. *Seleucia ad Calycadnum I* içinde (ss. 147-166). Olba Kazısı Yayınları.

Özyıldırım, M. (2012). Olba Manastırı Hakkında Arkeolojik ve Yazınsal Yeni Bilgiler. *Seleucia ad Calycadnum,* II içinde (ss.105-118). Olba Kazısı Yayınları.

Özyıldırım, M. (2013). Olba Manastırı: 2012 Kazı Sonuçları ve Merkez Mekânlar Üzerine Düşünceler. *Seleucia ad Calycadnum III* içinde (ss. 213-224). Olba Kazısı Yayınları.

Özyıldırım, M. (2015). Olba Manastırı 2014 Kazı Sonuçlarının Değerlendirilmesi. *Seleucia ad Calycadnum,* V içinde (ss. 79-100). Olba Kazısı Yayınları.

Özyıldırım, M. (2016). 2015 Yılı Kazıları ve Kuzey Kilisesi'ndeki Çalışmaların Değerlendirilmesi. *Seleucia,* Sayı VI içinde (ss. 181-201.). Olba Kazısı Yayınları.

Özyıldırım, M., Yeğin, Y. (2017). Olba Manastırı Kuzey Kilisesi (Diakonikon), Bizans Dönemi *Opus Sectile* Taban Döşemesi. *Seleucia,* VII içinde (ss. 47-68). Olba Kazısı Yayınları.

Özyıldırım, M., Yeğin, Y. (2018). Olba Manastırı Kuzey Kilisesi'nin Değerlendirilmesi. *Seleucia,* VIII içinde (ss. 165-190). Olba Kazısı Yayınları.

Ünal, A.- Girginer, S. (2007). *Kilikya-Çukurova, İlkçağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi-Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*. İstanbul.

Elektronik Kaynaklar

The Catholic Encylopedia (1912). Petridies "Olba",08.09.2019 tarihinde http:/www.newadvent.org/cathen/11235a.htm adresinden edinilmiştir.

Özgün Makale

Doğu Avrupa Türk Şehirciliğine Hazar Dönemi'nden Bir Örnek: Mayatsk[1]

An Example for the East European Turkish Urbanism from Khazar Period: Mayatsk

J. Özlem OKTAY ÇEREZCİ[2]

Öz

Erken devirlerden başlayarak bazı Türk toplulukları ve/veya onlarla ilişkili bozkır toplulukları Karadeniz'in kuzeyi, Doğu Avrupa'ya yayılmış ve söz konusu topraklara yerleşmişlerdir. Bu dönemlerde kurulan şehirlerin ortak özelliklerinin başında kare şeklinde iç kalelerinin bulunması ve bunların duvarlarla çevrilmiş olmaları gelir. Ayrıca bu şehirlerin bazılarının etrafında hendek de görülmektedir. Bahsettiğimiz bu özellikler Hazarlar başta olmak üzere pek çok Doğu Avrupa Türk şehrinde karşımıza çıkmaktadır. Hazar Dönemi Mayatsk Şehri de bunlardan biridir. Bu araştırmamızda Hazar Dönemi için önemli bir şehir olan Mayatsk, erken devir Orta ve İç Asya Türk şehirleri ile kıyaslaması yapılarak tanıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erken Devir Türk şehirciliği, Hazar Dönemi, Mayatsk Şehri.

Abstract

From early periods, some Turkic tribes spreaded over lands of Northern Black Sea and East Europe and settled there. Among the most common features of these settlements were their inner castles that have square or quadranglar shaped plan. Most of these castles were surrounded by fortresses and have moats. We come across these peculiarities in almost all of the East European Turkic cities, especially during Khazar Period. Mayatsk City, which is one of the important cities of Khazar Period, is an example for this. In this article Mayatsk City is going to be described in comparison with contemporary Central and Inner Asian Turkic cities.

Keywords: Early Period Turkic Urbanism, Khazar Period, Mayatsk City.

Türklerde kentleşme yani şehircilik anlayışının yaşama geçmesi çok erken tarihlere dayanmaktadır. Orta Asya'da şehirleşme özellikle Horasan, Maveraünnehir, Harezm, Dehistan, Fergana, Talas ve Çu ovalarında karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Tarım Havzası'nda da kentleşme gözden kaçmamaktadır (Cezar, 1977, s. 2). Söz konusu topraklar bilindiği üzere Proto-Türklerden itibaren Türklerin varlık gösterdiği alanlardır.

1 Makale başvuru tarihi: 16.08.2019. Makale Kabul tarihi: 31.08.2019.

2 Dr. Öğr. Ü., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, jale.ozlem.oktay@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-5345-1935. Söz konusu çalışma 2017-15 numara ile "Hazar Dönemi Sanatı Araştırmaları" kapsamında MSGSÜ BAP tarafından desteklenmektedir. Söz konusu çalışmam sırasında kaynak araştırmamda yardımlarını esirgemeyen Ermitaj Devlet Müzesi'nden araştırmacı Doç. Dr. İlya Ahmedov'a teşekkürlerimi sunarım.

Asya Hunlarında bozkır yaşam tarzının yanı sıra tarım ile uğraşan köy yerleşimleri (Baykuzu, 2009, s. 111) birlikte, paralellik gösterir (Kalan, 2012, s. 2). Göktürklerin çoğunluğu ise bozkır kültürüne ait olmakla beraber köy ve kasabalarda yaşam sürüp tarımla uğraşmışlardır. Bu noktada değinmekte fayda vardır ki ziraat, tam veya mevsimlik yerleşme ile gerçekleşir. Doğu Türkistan'da ise Uygurlar şehircilik alanında oldukça ileri bir seviye kazanmışlardır. Bununla birlikte Çin Kaynaklarındaki "Uygur hakanının sarayının damında yüz kişi alan altından bir çadırın bulunduğu" ve Temim b. Bahr el-Muttavvî'nin Uygurların bir kısmının yerleşik, bir kısmının ise çadırlarda yaşadıkları ile ilgili ifadesinden (Sümer, 1994, ss. 31-32) anlaşılacağı üzere Uygurların bozkır yaşam tarzını tamamen terk etmedikleri görülmektedir.

Söz konusu dönemlerde kurulan şehirlerin ortak özelliklerinin başında dış kale, kare şeklinde iç kalelerinin varlığı ve bunların duvarlarla çevrilmiş olmaları gelir (Boran, 2006, s. 276). Ayrıca bu şehirlerin bazılarının etrafında hendek de bulunmaktadır. Yine birtakım nispeten büyük şehirlerde iç ve dış surların varlığı söz konusudur (Cezar, 1977, s. 26). Bahsettiğimiz bu özellikler, sadece Orta ve İç Asya Türk şehirleri için geçerli değildir, Hazarlar başta olmak üzere pek çok Doğu Avrupa Türk şehrinde karşımıza çıkmaktadır.

Yine erken devirlerden başlayarak bazı Türk toplulukları ve/veya onlarla bağlantılı bozkır toplulukları Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa'ya yayılarak ve söz konusu topraklara yerleşmişlerdir. Bunlar arasından genel anlamda, Aral Gölü'nden Dinyeper'e ve Oka boylarından Derbend-Daryal geçitlerine kadar uzanan sahada MS 7.-10. yüzyılda hakimiyet gösteren Hazarlar ilk başta Gök Tanrı inancına sahip olarak (Ünal, 2006, s. 274) Müslüman, Hristiyan, Musevi ve Şamanist topluluklar ile birlikte, çoğunlukla yan yana, birbirine hoşgörü içinde varlık göstermiştir (Golden, 2005, s. 24; Magomedov, 1983, s. 136; Yücel, 2002, s. 457; Zajaczkowski, 2005, s. 124). Ayrıca Hazar kültürü Kafkas etkilerinin yanı sıra İran ve İskandinav kültürlerinin etkilerini de almıştır (Ögel, 1984, s. 229). Bununla birlikte gerek aşağıda belirttiğimiz yazıtlar ve tasvirler gerek saldırı silahları gibi diğer arkeolojik buluntular gerekse şehircilik anlayışı göstermektedir ki, Hazarlarda Orta Asya Türk gelenekleri yoğun biçimde devam etmiştir (Zhivkov, 2015, s. 283). Örneğin Hazar Dönemi Mayatsk Şehri (Resim 1) ile Tanrı Dağları eteklerinde kurulan, tek girişe sahip, dikdörtgen planlı Şirdak Beg Kalesi (Resim 2) ya da 7. yüzyıldan itibaren Batı Göktürk himayesi altında olduğu bilinen ve Kırgızistan'da bulunan Nevâkent hem dikdörtgene yakın planı hem de sur duvarları, çeşitli atölyeleri, mezarlıkları olması yönünden birbirine oldukça benzemektedir (Aşık, 2015, ss. 120-121). Nitekim Erken Orta Çağ'da Doğu Avrupa için şehircilik, genel anlamda surlar, kaleler ve çitler ile ifade edilmektedir. Yerleşim yeri ise genelde duvarlarla yani surlarla hendeklerle çevirili alana işaret eder. Surlar içinde halk, askerler ve yönetim birlikte yaşarlar. Bu durum özellikle savunma zamanlarında görülmektedir (Flörov, 2010, ss. 15-16).

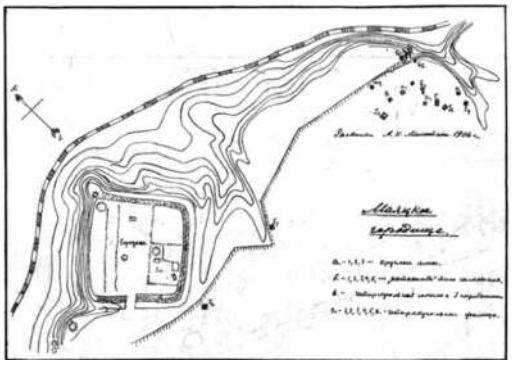

Resim 1: Mayatsk Şehri (http://www.hagahan-lib.ru/index.html Erişim: 29.07.19.)

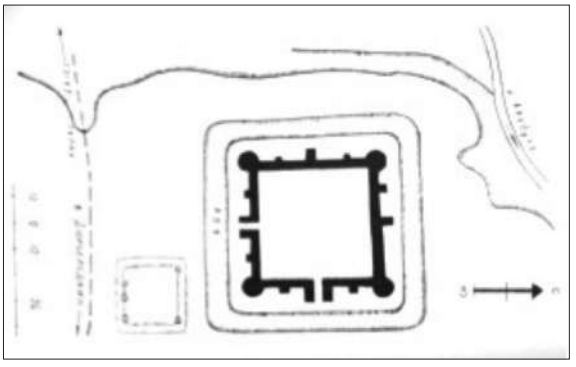

Resim 2: Şirdak Beg Kalesi, (Esin, 1972, s. 186).

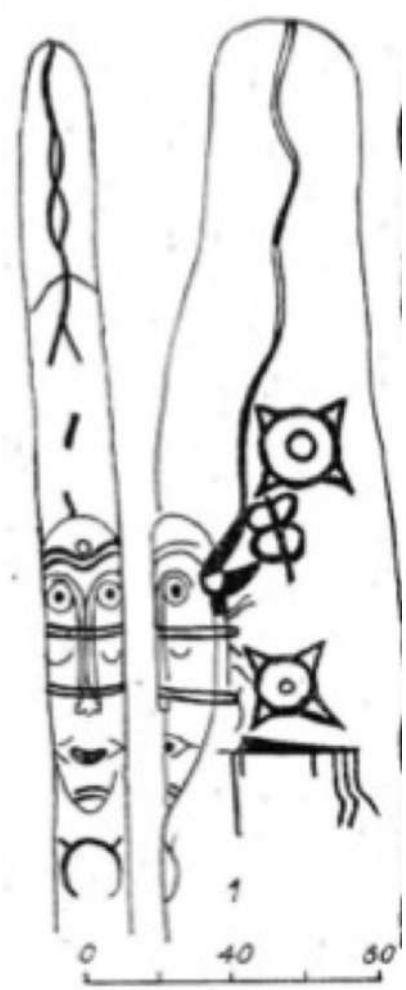

Resim 3: Okunyev Dönemi, heykel üzerindeki evren şeması (Vadetskaya, 1983, r. 1).

Dikkat edilecek diğer bir husus Hazarların özellikle 7.-9. yüzyıllarda şehircilik anlamında öne çıkmasıdır. Hazarların varlık gösterdiği topraklarda yapılan arkeolojik kazılar sayesinde pek çok yerleşim yeri tespit edilmiştir. Gün ışığına çıkarılan yapılar arasında dairevi formda olanlar öne çıkmaktadır (Kostler, 1993, s. 16). Don bölgesinde on iki adet şehir/kalenin varlığı bilinmektedir (Pletneva, 1967, s. 25). Söz konusu durumla yani Hazarlardaki şehircilikle ilgili birbirine benzer çeşitli bilgiler de İbn Rüşte, İstahrî, İbn Havkal, İbn Fadlân ve Mes'ûdî'den gelmektedir: "yazın çadırlarda yaşayan Hazarlar kışın şehirlerde otururlardı" (Taşağıl, 1997, s. 117).

Anlaşılacağı üzere Hazarların bir kısmı, Uygurlarda olduğu gibi, yarı yerleşik olarak yaşarken bir kısmı da yerleşik bir hayat tarzını benimsemiş, dolayısı ile şehircilik anlamında kendini oldukça geliştirmiş ve zenginleştirmiştir (Çoruhlu, 2007, s. 53). Bu bağlamda Hazarlar ile Göktürklerin şehircilik anlayışında da bir takım paralellikler görülebilir. Göktürk Devrinde şehirler genellikle kale tipinde Ordu/Ordu-Kent/Ordu-Balık ve bazen de kurgan olarak tanımlanmaktadır. Bunlar aynı zamanda bir takım kozmolojik ve sembolik kavramların etkili olduğu kentlerdir. Ayrıca dört kenarlı yani dört köşeli bu yapılar hükümdarlığın, hakimiyetin, mutlak gücün timsali olarak görülmektedir. Bu anlayış, özellikle evren yani kozmos şeması ise Türklerde Proto-Türklerden beri yerleşmiştir. Örneğin Okunyev Kültürü'nden itibaren bu anlayışın izlerini takip etmek mümkündür (Resim 3). Genelde dikdörgen plan şemasının bulunduğu (söz konusu durum topografik şartlara göre değişmektedir) Hazar Dönemi şehirleri yine kare veya dikdörtgen alanlara sahiptir ki bu durum yukarıda değindiğimiz dört-ana yön kavramına işaret etmektedir.

Hazar şehirleri arasında başta Sarkel ve Mayatsk olmak üzere İtil, Tsimlyansko, Belencer, Çufut-Kale, Semender, Sârığşin, Hanbalık (Golden, 1971, ss. 156-157; Şeşen, 2017, ss. 43, 155, 165) gibi pek çok merkezi saymak mümkündür. Coğrafi şartların şehirlerin planmasında etkili olmasından dolayı söz konusu şehirlerde gerek konum, plan, gerekse kullanılan malzemede çeşitlilik görülmektedir (Afanas'ev, 1987, s. 128). Dolayısıyla bu şehirlerin her birinin ayrı bir özelliği vardır. Örneğin, Semender'de pek çok bağ ve bahçenin, İtil'de dükkânlar ve hamamların var olduğu, saray ya da savunma gibi kerpiçten önemli yapılar dışında evlerin çoğunlukla ağaç ve keçeden yapıldığı bilinmektedir. Sarkel ve Tsimlyansko'daki (Flörova, 1997, s. 45; Flörov, 2002, ss. 153-156; Oktay Çerezci, 2019, ss. 6-7) duvar blokları üzerindeki tasvirler yine Göktürk sanatı ile önemli bağlantılara işaret eder (Golden, 1994, s. 266). Nitekim Hazarlar ile Göktürkler arasındaki güçlü bağlantılar Çin Kaynaklarında da yerini almıştır (Özcan, 2019, s. 114).

Söz konusu şehirlerde bulunan kaleler zinciri Hazar Kağanlığı'nın tüm kuzeybatı hattını kapatır. Daha çok 8-9. yüzyıla ait olan kaleler, şehirlerin bozkır sınırını korumak, gözetlemek üzere yapılmıştır. Bu sınırlar dışında kalan kısımlar nehir, dik yamaçlar, deniz ve dağlar tarafından ko-

runmaktadır. Kırım'dan başlayan surlar Don ve İtil'e kadar uzanan hattı kapsamaktadır (Kostler, 1993, s. 16). Ülkenin kuzeyinde yer alan kaleler ise daha çok "iç kale" niteliğinde olan yapılardır. Don Havzası ve Kuzey Donets'te 40'a yakın savunma-gözetleme yapısı tespit edilmiştir. Hazar şehirleri kale gibi savunma yapılarının yanı sıra ticaret ve üretim merkezleri olarak da işlevseldir.

Bir grup araştırmacılar (Komar ve Suhobokov, 2000) Hazar şehirlerini yani kalelerini 4 tipe ayırmaktadır: Tip 1- Erken dönem şehirler. Tip 2- Coğrafi şartlara göre burun yani dar bölgeye göre konumlandırılan ve sadece zemin kısmında surla korunanlar. Bu tipte, coğrafi özelliklerden en üst seviyede yararlanılmıştır; eğimler/yamaçlar dikine kesilmiş ve iki ya da üç taraftan savunma sağlanmıştır. Tip 3- Bir öncekinden burun kısmının çapı/ölçüsü ile farklılık gösterenler. Tip 4- Tamamen taştan ya da kerpiç bloklardan inşa edilen kare ya da dikdörtgen şekle sahip olanlar (bunların kuleli olanları da mevcuttur). Sarkel, Semikarakorsk, Mayatsk gibi şehirler bu sonuncusuna dahil edilmektedir. Afanes'yeva, bu tip kaleleri özellikle Mayatsk Kalesi'ni 9. yüzyıldan önceye tarihlendirmemektedir (Komar ve Suhobokov, 2000).

Konumuz dahilinde ele alacağımız Don Vadisi'nin en kuzeyinde, Don ve Tihaya Sosna Nehri'nin (Afanes'ev, 1993, s. 148) kesişim noktasında yani burunda yer alan Mayatsk Şehri (8.-9. yüzyıl) Voronejsk Bölgesi'nde bulunmaktadır (Harita 1). Buranın "Eski Mayatsk müstahkem yerleşimi" olarak anılması ise çok eskilere 1648'lere kadar gitmektedir (Pletneva, 1984, ss. 3-6). Ayrıca Mayatsk adının söz konusu şehir burnunda yer aldığından dolayı "маяк" yani "fener (kule)" kelimesinden türediği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte burunda yer alması gereken fener (kule) günümüze ulaşmamıştır.[3]

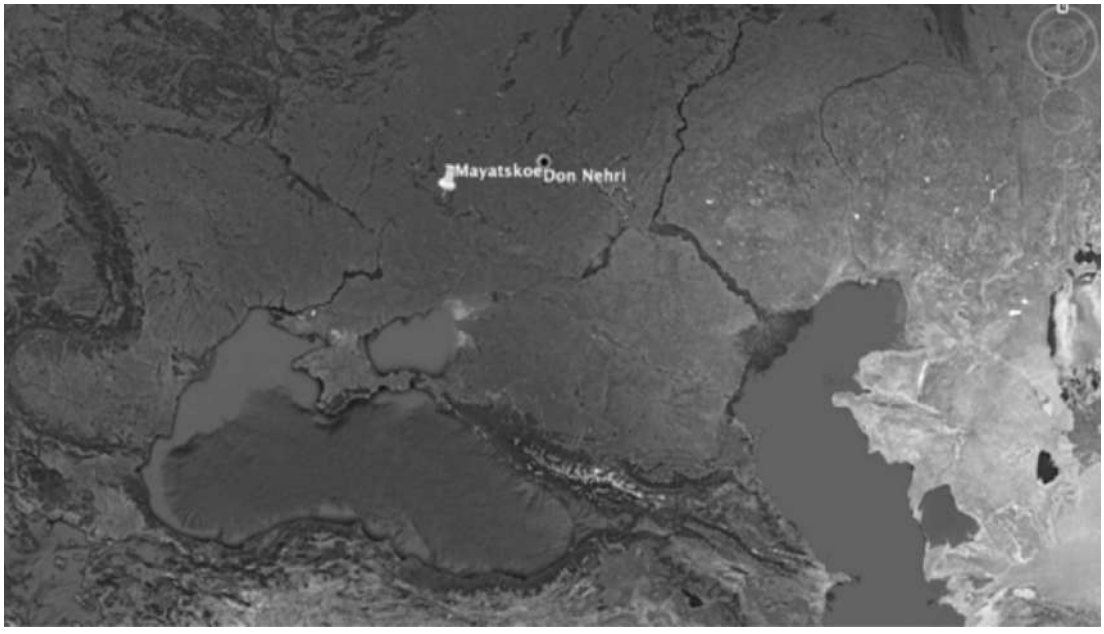

Harita 1 : Mayatsk Şehri (Googlemaps, Erişim 09.07.19)

17. yüzyılın ortalarından itibaren tanınmaya başlanan şehirde 20. yüzyılın başlarında ilk ciddi araştırmaları arkeologlar A. I. Milyutin (1906) ve N. E. Makarenko (1908-09) başlatmıştır, bunları 1975-82 yıllarında S. S. Pletneva'nın başkanlığını yaptığı Sovyet-Bulgar-Macar ekibi tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazı takip etmiştir (Pletneva, 1967, s. 41). Söz konusu şehirde dış kısımda surlar, ufak bir kale, yerleşim, mezarlık, depo, atölye gibi yerler tespit edilmiştir. Özellikle

3 http://cyclowiki.org/wiki/Маяцкое_городище, Erişim Tarihi: 01.08.19.

duvarların üzerindeki Türk Runik yazıtlar ve çeşitli tasvirler Türk sanat tarihi açısından oldukça önemli veriler ortaya koymaktadır. Bahsedilen ekibin üç yıllık kazı döneminde çok sayıda mezar kompleksleri ve cenaze törenleri için hazırlanmış mekanlar gün ışığına çıkarılmıştır. Bu noktada değinmek gerekir ki Mayatsk Şehri, Hazar kültürünün yanısıra Saltovo-Mayaki gibi etnik kültürler ile Avrasya bozkırına ait iki topluluğa, Alan ve Bulgarlara ait izler taşımaktadır (Pletneva, 1984, ss. 9-19).

Mayatsk Şehri'nin bir tarafı uçuruma bakmakta, diğer tarafı ise derin dereler ve çukurlarla korunmaktaydı (Resim 1). Şehir planı dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Şehir surlarının iç kısmında üç tarafta 5.5 m. derinliği (söz konusu derinlik çeşitli kaynaklarda 7- 8,5 m. olarak verilmektedir) bulunan hendekler yer almaktadır (Kahya, 2002, s. 409). Söz konusu hendekler, Don Vadisi'nin sarp kıyılarında yoğunlaştırılmıştır. Bununla birlikte şehrin geçit yerlerinde hendek kullanılmamıştır. Hemen hemen tüm Hazar kaleleri gibi burası da fazla büyük değildir. 95 x 80 m. ölçülere sahiptir. Şehirde sadece bir kapının varlığı bilinmektedir. Bu büyük kapı büyük ihtimalle şehrin güneybatı tarafındaydı (Ögel, 1984, ss. 227-228).

Sarkel Kalesi gibi kerpiçten yapılan ve bu nedenle yine Sarkel gibi "Beyaz taş kale" olarak anılan kalenin (Karatay, 2010, ss. 69-108) duvarlarının fazla yüksek olmadığı ve kuleye ihtiyaç duyulmadığı saptanmıştır. Bununla birlikte zeminde kale duvarları kalıntıları arasında neredeyse insan boyu yüksekliğinde bir kule kalıntısı tespit edilmiştir. Kuleye ihtiyaç duyulmamasının sebeplerinden biri belki de söz konusu kalenin bir savunmadan çok (Afanas'ev, 1993, s. 147) devletin gücünün bir simgesi olarak inşa edilmiş olmasıdır. Ayrıca bu kalenin konum itibari ile de İpek Yolu üzerinde olması yine yapıda savunmadan çok ticari bir amaç düşüncesini de akla getirmektedir. Diğer taraftan bu küçük boyutlu kalenin başka Hazar Dönemi kaleleri ile oluşturulan zincirin önemli bir halkası olduğu unutulmamalıdır (Flörov, 2010, s. 58). Bu noktada belirtmek gerekir ki kalenin meydana getirilme tarzı Kuzey Kafkasya, Kırım ve Bulgaristan'daki çağdaşları ile oldukça benzerdir (Afanas'ev, 1984, s. 48).

Çift sura sahip olan kalede dış sur, içtekine göre daha düzgündür. Duvarların kalınlığı 6.40 metreyi bulmaktadır. Temeli olmayan bu duvarlar muntazam bir şekilde yontulmuş yerli kalker taşından bloklarla yaklaşık 10 metre kadar yükseltilmiştir. Dikkati çeken bir nokta ise yapıda harcın kullanılmamış olmasıdır. Taş blokların büyüklüğü 0.5 x 0.36 x 0.27 metreden 0.72 x 0.40 x 0.36 metreye kadar değişmektedir. 100 m² gibi bir alanı kaplayan söz konusu kalede hububat ambarları tespit edilmiştir. Kale içinde ayrıca 84 x 72 metre ölçülerine sahip bir alan da görülmektedir. İçkale ise şehrin güneydoğu kısmında yer almaktadır, yaklaşık olarak 42 x 27 metrelik ölçüsü ile dikdörtgen planlıdır.

Yapılan arkeolojik kazılara göre bu şehirde kesme ve blok taşlarla yapı yapmak oldukça tercih edilmekteydi. Bunlara evler de dahildir. Kalenin güneydoğusundaki evler duvarlara bitişik olarak inşa edilmiştir. Bu evlerin bulunduğu yer, iç taraftan ikinci bir duvarla sarılmış ve iki sıra blok taştan yapılmıştır. İki sıra blok taşın orta kısmı taş ve kalker parçaları ile doldurulmuştur. Bu bölgede ayrıca toprak oyuklardan yapılan meskenler de vardır (Ögel, 1984, s. 229). Evlerin yapılış şekilleri ile kullanılan malzeme yani kerpiç, gibi özellikler diğer Doğu Avrupa Türk topluluklarında da görülmektedir.

Ayrıca kalenin etrafında yaklaşık 30 hektarlık bir alana yayılan yurt-tipi, yarı-toprak altında ve toprak yüzeyinde yer alan, içinde asker, çiftçi ve zanaatkârların bir arada yaşadığı meskenlerden de bahsetmek gerekmektedir (Flörov, 1996, s. 25). Bunların önemli bir kısmını yurt-tipi olanlarının teşkil etmesi Mayatsk Kalesi'nin sadece İran etkili yapılmadığının kanıtlarından birisidir. Yurt-tipi meskenler aynı zamanda bozkır kültürü yerleşik hayat tarzı bütünleşmesinin en önemli örnekleridir. Söz konusu meskenler ile birlikte pek çok depo ve işlik diyebileceğimiz atölyelere

de rastlanmıştır. Bunların önemli bir bölümünü çömlek ve demir atölyeleri meydana getirmektedir (Flörov, 2010, s. 55).[4] Söz konusu yerlerde rastlanan kül tabakası ve kül çukurları da gözden kaçmayacak yoğunluktadır. Bunları bir yandan atölyelere ait olarak, diğer yandan Türklerde yine erken devirlerden itibaren gördüğümüz "ateş kültü" ile yorumlamak mümkündür. Bilindiği üzere Türklerde ateşin temizleyici, kötü ruhlardan ve kötülüklerden koruyucu özelliği olduğuna inanılmaktaydı. Ateş yani ocak aynı zamanda yuvanın devamını sağladığı için Türkler arasında önemliydi (Çoruhlu, 2005, ss. 49-51).

Yurt tipi çadır meskenlerden odalı-duvarlı mesken tipine geçiş süreci takip edilebilmekle birlikte sözünü ettiğimiz merkezdeki "ocak" geleneğinin uzun süre varlığını koruduğu tespit edilmiştir. Bu noktada Hazar Dönemi şehirleri ile kıyasladığımızda önemli bir nokta Mayatsk Şehri'nde (Dmitrievskiy Şehri hariç) ocağın bir "kült" olarak görülmesidir (Vinnikov ve Pletneva, 1998, s. 162).

Kurgan olarak da adlandırılan mezarlık kısmı ise şehrin doğu tarafında bulunmaktadır (Pletneva, 1984a, s. 11). Ayrıca çoğu zaman dar *dromos*lu ve mezar odalı *katakomb*ların da varlığı bilinmektedir. Böyle mezarların genelde ölen kişinin boyuna göre uzunluğunun belirlendiği tespit edilmiştir. Bir takım mezarlarda at, koyun iskeletlerine de rastlanmıştır (Flörov, 1984, ss. 144-145, 165). Kazılan 6 *katakomb*da gerek kadın gerekse erkek mezarlarında çoğunlukla ele geçen malzeme boncuktur. Bununla birlikte erken devir Orta ve İç Asya Türk mezar geleneklerini anımsatacak biçimde kemerler, saldırı silahları, at koşum takımına ait elemanlar, küpe gibi çeşitli takılar, vd. objeler de mezarlarda yerini almıştır.

Katakomb tipi mezarların Alanlar ile birlikte ortaya çıktığı düşünülmektedir. Saltovo ve Alan kültürlerinin ise hem mezar törenleri hem de antropolojik özellikleri açısından birbirlerine benzedikleri saptanmıştır. Artamonov, Saltovo Kültürü hakkında şunları belirtmektedir: "... o dönemin Kuzey Kafkasya'sının merkezi kesimindeki halklar kadar Alanların da Saltovo Kültürü'nün temsilcisi olduğu..." (Artamonov, 2004, ss. 403-404). Bu noktada değinmekte fayda vardır ki Alanların İranlı bir kavim olarak görülmesi ile ilgili oldukça tartışmalı iddialar bulunmaktadır. Alanlar, dönemin gezginleri tarafından "Türkler" adıyla ifade edilmektedir. Söz konusu tanım, Alanların içindeki Türk unsurlarının Bulgar, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri ile birleşerek yeni bir etnik kimlik kazandıklarını düşündürmektedir. Başka bir deyişle, kısaca diyebilirz ki, Alanların Türk kökenli gruplarının Karaçay-Malkar etnik kimliğine dahil oldukları ve İranlı gruplarının ise Oset etnik kimliğini meydana getirdikleri düşüncesi ağırlık kazanmaktadır (Tavkul, 2010, ss. 307, 311).

Önceden depo olarak kullanılan ve sonradan mezar çukuru vazifesi gördüğü düşünülen mezarlar da ele geçmiştir. Bunun nedenlerinden biri bunların muhtemelen öteki dünyaya açılan bir tür kapı olarak görülmesidir. Evlerden birinde yine depo tarzı kısmın merkezinde kanımızca hayat ya da dünya ağacını temsil eden bir "direk" ve duvar tarafında at kafatası ele geçmiştir (Vinnikov ve Pletneva, 1998, s. 168). Bu durum söz konusu atın, tıpkı erken devir Orta Asya Türk geleneklerinde olduğu gibi, ritüel bir gömü olduğunu göstermektedir.

Duvar blokları üzerindeki tasvirler

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere düz beyaz duvar bloklarının üzerinde kazıma tekniği ile işlenmiş pek çok işaret, tasvir ve Türk Runik karakterli yazıt yer almaktadır. Usta, bunları herhangi ucu sivri bir aletle yapabilmektedir hatta en uygun olarak bıçak kullanılmıştır (Flörova, 1997, s. 24). Bunlar oldukça çok çeşitte ve sayıda karşımıza çıkmaktadır (Pletneva, 1967, s. 42).

4 Bkz: http://www.hagahan-lib.ru/library/na- severnih-rubezhah-hazarskogo-kaganata1.html, Erişim Tarihi: 17.07.19.

Buradaki kompozisyonlar arasında kahramanlık, Şamanist inanç, Hazarların Dünya'yı algılamaları vb. ile ilgili ifadeler yer alır. Araştırmacılar için bir özellikleri de bunların belge niteliği taşımalarıdır. Çeşitli dinî inançları kabul etmelerine rağmen duvar blokları üzerindeki tasvirlerin önemli bir kısmının Şamanist etkiler taşıdığı görülmektedir (Golden, 2010, s. 176). Aşağıda değineceğimiz tasvirler yine bir Hazar şehri olan Sarkel ve Tuna Bulgarlarının başkenti olan Pliska'daki örneklere oldukça benzemektedir.

İnsan tasvirleri arasında genelde, savaşçı ve Şaman olarak nitelendirebileceğimiz din adamları ve bunlarla ilgili ritüel konular yer almaktadır (Resim 4). Pletneva'ya göre burada maskeli ve silahlı iki çıplak adamın ritüel dansı konu edilmiştir (Flörova, 2001, s. 123). Sol taraftaki figür açıkca mücadeleyi kazanmaktadır; mızrağını karşısındakine batırmıştır, karşısındaki ise saldırının şiddeti ile hafif öne doğru eğilmiştir. Bu noktada değinmek gerekir ki böyle sahneler ile erken dönem Türk sanatında kaya resimlerinde karşılaşılmaktadır (Resim 5).

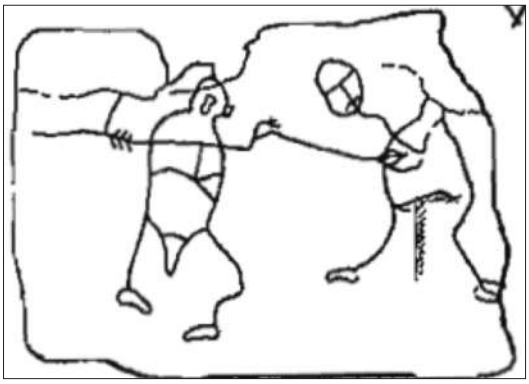

Resim 4: Mayatsk Kalesi duvarları üzerinden tasvir. (http://www.divnogor.ru/about/museum/foto?_type=1479, Erişim: 28.07.19).

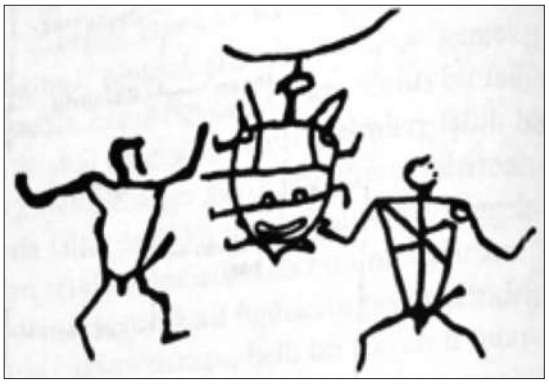

Resim 5: Jalgıc-Tobe'den kaya resmi (Gorbunov, 1988, r.2.1b)

Süvari ile mücadele eden piyade de oldukça ilgi çekici bir sahnedir (Resim 6). Piyade, okunu yaya yerleştirir ancak mızraklı süvari sadece rakibine silahını doğrultur ama ona dokunur vaziyette değildir. Süvarinin kemerinde kılıç bulunmaktadır. Binicinin gövdesi ve atın boynu arasında yay için kılıf görülmektedir. Atın boyun hizasındaki iki çizgi, dizginleri temsil eder. Atın gövdesi ile başı arasında oran bozukluğu vardır. Gövdesi üzerindeki tekrarlanan eşkenar dörtgen formlar atın zırhlı olduğunu düşündürmektedir. Bu gelenek Göktürk Dönemi ile kıyaslanabilir özelliklere sahiptir (Resim 7). Bir Hazar tasvir sanatı özelliği olarak atların kuyruğu genelde "ba-

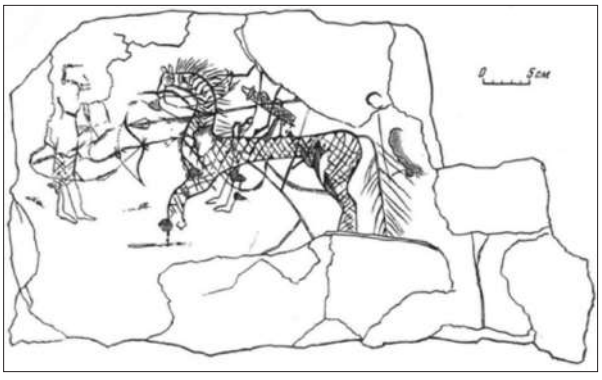

Resim 6: Mayatsk Kalesi duvarları üzerinden tasvir. (http://www.divnogor.ru/about/museum/foto?_type=1479,Erişim: 28.07.19).

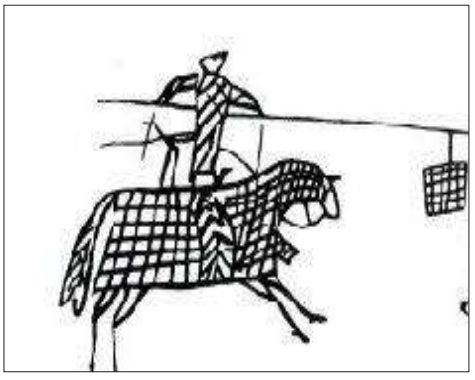

Resim 7: Jalgıc-Tobe'den kaya resmi (Gorbunov, 1988, r.2.1b)

lık-sırtı/çam ağacı" şeklinde gösterilmiştir. Binicinin göğüs hizasından yukarı kısmı, bulunduğu bloğun kırık olmasından dolayı seçilememektedir.

En çok karşımıza çıkan tasvirlerden biri de süvarisiz yani binicisiz atlardır. Yukarıda da değinildiği üzere bunların benzerlerine özellikle Sarkel'de rastlanmaktadır (Resim 8) (Artamonov, 2004, s. 393). Bu atlar genelde profilden verilmiştir, bazılarında koşum takımları seçilebilmektedir. Bunlar dışında geyik vd. hayvan tasvirleri de karşımıza çıkmaktadır (Pletneva, 1984b, s. 69, 76). Benzeri tasvirler yine Göktürk Dönemi ile paralellik göstermektedir.

Dikkat çeken başka bir örnek de çift hörgüçlü devedir (Resim 9). Çok fazla detay verilmeyen bu tasvirde deve, dizgin takımını tutan bir figür tarafından çekilmektedir. Yine benzer sahneleri çok erken tarihlerden itibaren Orta Asya Türk sanatında görmek mümkündür (Resim 10).

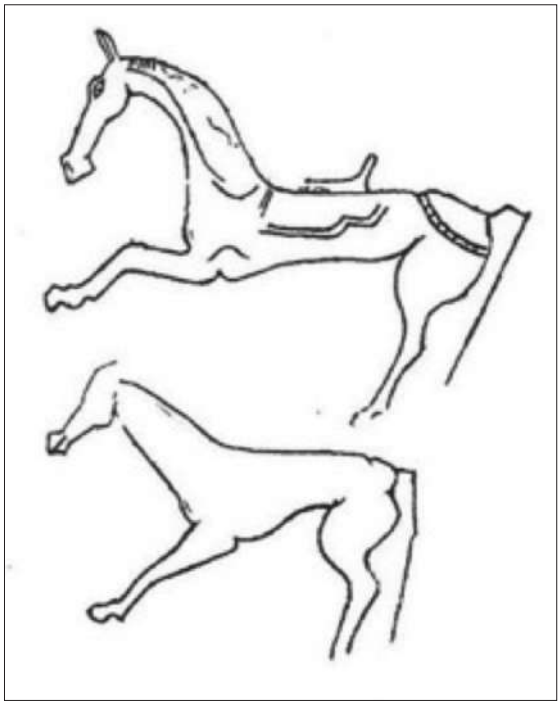

Resim 8: Mayatsk Kalesi duvarları üzerinden binicisiz atlar (http://sarkel.ru/istoriya/donskie_kreposti_hazarii_byloe_i_nastoyawee_valerij_flyorov/,Erişim: 28.07.19).

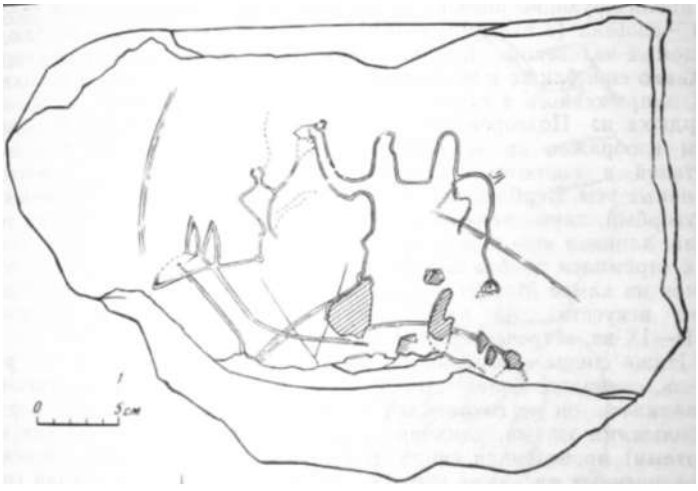

Resim 9: Mayatsk Kalesi blok üzerinden deve tasviri, (Pletneva, 1984, s. 79).

Resim 10: Kurchum, Doğu Kazakistan M.Ö.2.binyıl, (Tashbaeva-vd., fig.16).

Duvar blokları üzerindeki yazıtlar

Mayatsk'deki yazıtlı bloklar 19. yüzyıl sonunda ele geçmiştir. Hazarların Türk Runik alfabesini yoğun olarak kullandıkları, söz konusu duvar blokları üzerinde kanıtlanmaktadır. Bunların çoğu kısa bir kaç işaretten ibaret ve fazla bir anlam ifade etmeyen işaretlerdir. Ancak ilerleyen yıllardaki arkeolojik kazı çalışmalarında biri yirmi beş, diğeri iki satır altmış beş karakterden oluşan

Resim 11: Mayatsk Kalesi duvarları üzerinden Runik yazıtlar (http://sarkel.ru/istoriya/donskie_kreposti_hazarii_byloe_i_nastoyawee_valerij_flyorov/ Erişim: 28.07.19).

üç metin bulunmuştur (Resim 11). Söz konusu yazıtlarlar ilgili dikkati çeken diğer bir nokta ise yazıtların yer aldığı blokların duvarlar arasında değil, kalıntılar ve taş kırıntıları arasında bulunmuş olmasıdır. Dolayısıyla yazıtların büyük kısmı tesadüf olarak ele geçmiştir. Son olarak belirtmek gerekir ki yazıtların Türk Runik karakterli olması buradaki kültür taşıyıcılarının İran değil Türk kaynaklarına işaret etmektedir (Artamonov, 1962, s. 313). Yine bu duvar blokları üzerindeki tamga benzeri (Kızlasov, 1994, s. 26) detaylar da Göktürk tamgalarını anımsatması bakımından bu düşünce çerçevesi içinde ele alınmalıdır.

Sonuç

Sonuç olarak, Doğu Avrupa Türk toplulukları arasında önemli bir role sahip Hazarların bir kısmının, Uygurlarda olduğu gibi, yarı yerleşik olarak yaşadıkları bir kısmının da yerleşik yaşamı benimsedikleri görülmektedir. Şehircilik bakımından ele aldığımız Hazarların bu anlamda kendilerini çok geliştirdikleri açıktır. Bu bağlamda Hazarlar ile Göktürklerin şehircilik anlayışında da bir takım paralellikler görmek mümkündür. Göktürk Devri'nde olduğu gibi Hazar şehirlerinin bir kısmında dört ana yön anlayışının korunduğu saptanmıştır. Bunlar aynı zamanda bir takım kozmolojik ve sembolik kavramların etkili olduğu kentlerdir. Ayrıca dört kenarlı bu yapılar hükümdarlığın, hakimiyetin, mutlak gücün timsali olarak görülmektedir. Bu anlayış ise Türklerde Proto-Türklerden itibaren yerleşmiştir. Mayatsk Şehri de bunun en güzel örneklerinden biridir.

Mayatsk Şehri'ne ait duvarlar üzerinde ve bir takım arkeolojik buluntularında Orta ve İç Asya Türk sanatı ile ilgili bazı detayları yakalamak mümkündür. Duvar blokları üzerinde karşımıza çıkan çeşitli işaret, harf, simge, hayvan ve insan figürleri olan ve çoğunluğu tamga niteliği taşıyan kazımaları, Orta ve İç Asya'da erken devir Türklere ait özellikle de Göktürk Dönemi eserleri ile benzerlikleri dikkat çekicidir. Başka bir deyişle, sanki Hazarlar resim yaparken Göktürklerin kullandığı kayalar yerine burada duvar bloklarından yararlanmıştır. Ayrıca Mayatsk'nin aynı zamanda ticaret yolu üzerinde yer alması, Hristiyan, Yahudi, Müslüman, Şamanist inançlara mensup topluluklar ile Saltov gibi bir takım kültürleri bünyesinde barındırmış olması bölgedeki kültür-sanat çeşitliliğini arttırmıştır. Bu çeşitlilik mezar yapıları ve buluntularına yansımakla birlikte erken devir Orta ve İç Asya Türk mezar geleneklerini anımsatacak biçimde kemerler, saldırı silahları, at koşum takımına ait elemanlar, küpe gibi çeşitli takılar, vd. nesneler mezarlarda yerini almıştır. Ayrıca yurt tipi meskenler yine erken devir Orta ve İç Asya Türk geleneklerini anımsatmaktadır. Son olarak diyebiliriz ki Sarkel, Tsimlyansko vb. diğer Hazar şehirlerinin gölgesinde kaldığını düşündüğümüz bu şehir aslında Doğu Avrupa Türk şehirciliği için önemli bir merkezdir ve bir Hazar sanatı ile yaşam tarzına ışık tutmaktadır. Diğer yandan ise erken devir Orta ve İç Asya Türk sanatı ile güçlü bağlantılar göstermesi bakımından değerlendirilebilir.

Kaynaklar

Afanas'ev, G. E. (1984). İssledovaniya Yujnogo Ugla Mayatskoy Kreposti v 1977-1979 gg. *Mayatskoe Gorodişe Trudı Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy Ekspeditsii* içinde (ss. 26-56). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

Afanas'ev, G. E. (1987). *Arheologiçeskie Otkrıtiya na Novostroikah, Naselenie Lesostepnoy Zonı Basseyna Srednogo Dona v VIII-X. vv. (Alanskiy Variant Saltovo-Mayatskoy Kul'turı)*. V.2. Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

Afanas'ev, G. E. (1993). *Donskie Alanı*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

Artamonov M. I. (1962). *İstoriya Hazar,* Leningrad: Izd-vo gos. Ermitaja.

Artamonov, M. I. (2004). *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar* (D. Ahsen Batur, Çev). İstanbul: Selenge Yayınları.

Aşık, A. (2015). Kırgızistan'ın İpek Yolu Üzerinde Oynadığı Roller. *İpek Yolu Atlası* içinde (ss. 109-134). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.

Baykuzu, T.D. (2009). Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 3* (6), ss. 110-126.

Boran, A. (2006). Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kaleleri. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan* içinde (ss. 275-288). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2007a). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Çoruhlu, Y. (2007b). Osmanlılar'dan Önce Kuzey Karadeniz ve Doğu Avrupa'da Türk Sanatı. *Gora Halk Sanatı* içinde (ss. 42-68). İstanbul: Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Derneği Kültür Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Esin, E. (1972). *Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Flörov, V. S. (1984). *Mayatsiy Mogil'nik. Mayatskoe Gorodişe Trudı Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy Ekspeditsii* içinde (ss.142-199). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

Flörov, V. S. (1996). *Rannesrednevekovıe Yurtoobraznıe Jilişa Vostoçnoy Evropı*. Moskva: Institut Arheologii Rossiyskoy Akademii Nauk.

Flörov, V. S. (2002). Kreposti Hazari v Doline Nijnego Dona (Etyud k teme fortifikatsii)", *Hazarskiy Al'manah,* Tom I, Harkov: Karabella, ss. 151-168.

Flörov, V. S. (2010).*"Goroda" i "Zamki" Hazarskogo Kaganata. Arheologiçeskoe Real'nost'*. Moskva: Mostı Kul'turı.

Flörova, V. E. (1997). *Graffiti Hazarii,* Moskva: Editorial URSS.

Flörova, V. E. (2001). *Obrazı, Syujeti Mifologii Hazarii*. Moskva: Evreyskiy Universitet v Moskve.

Golden, P. B. (1971). Hazar Dili. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 338,* ss. 147-157.

Golden, P. B. (1994). The Peoples of the South Russian Steppes. Denis Sinor (Ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* içinde (ss. 256-284). Cambridge: Cambridge University Press.

Golden, P. B. (2005). Hazarlar ve Musevilik. Osman Karatay (Haz.), *Hazarlar ve Musevilik,* içinde (ss. 23-64). Çorum: Karam Araştırma ve Yayıncılık.

Golden, P. B. (2010). *Turks and Khazars, Origins Institutions and Interactions in the Pre-Mongol Eurasia*. Franham and Burlington: Ashgate.

Gorbunov, V. V. (1988). Tyajelovoorujennaya Konnitsa Drevnıh Tyurok (po Materialam Neskal'nıh Risunkov Gornogo Altaya). *Snaryajenie Verhovogo Konya na Altae v Rannom Jeleznom Veke i Srednevekov'e* içinde (ss. 102-128). Barnaul: İzdatel'stvo Altayskogo Gosudarstvennogo Universitetai.

Hoppál, M. (2012). *Şamanlar ve Semboller: Kaya Resmi ve Göstergebilim* (Fatih Sel, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahya, E. (2002). Eski Türklerde Bilim. *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3 içinde (ss. 400-418). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Karatay, O. (2010). Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası. *Belleten*. LXXIV/269. Nisan içinde (ss. 69-108). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kalan, E. (2012). İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış. *Türkbilig 24*, ss. 1-19.

Kızlasov, İ. L. (1994). *Runiçeskie Pis'mennosti Evraziyskih Stepey.* Moskva: Vostoçnaya Literatura RAN.

Komar, A.V. Suhobokov, O. V. (2000). Voorujenie i Voenno Delo Hazarskogo Kaganata. *Vostocnoevropeyskiy Arheologiçeskiy Jurnal 2* (3) Mart-Aprel. http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm, Son Erişim Tarihi: 22.06.19.

Kostler, A. (1993). *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)* (Belkıs Çorakçı, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Magomedov, M. G. (1983). *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*. Moskva.

Oktay Çerezci, J. Ö. (2019). Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları). *Sanat Tarihi Yıllığı 28,* ss.1-22.

Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özcan, A. T. (2019). *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*. İstanbul: Kronik Kitap.

Pletneva, S. A. (1967). *Ot Koçevniki k Gorodom Saltovo-Mayatskaya Kul'tura*. Izd. Moskva: "Nauka".

Pletneva, S. A. (1984a). *Mayatskoe Gorodişe. Mayatskoe Gorodişe Trudı Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy Ekspeditsii* içinde (ss. 3-19). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

Pletneva, S. A. (1984b). Risunki na Stenah Mayatskogo Gorodişa. *Mayatskoe Gorodişe Trudı Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy Ekspeditsii* içinde (ss. 57-94). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

Sümer, F. (1994). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Şeşen, R. (2017). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Taşağıl, A. (1997). Hazarlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt 17 içinde (ss. 116-120). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Tashbaeva, K. vd. (2001). *Petroglyphs of Central Asia*. Bişkek.

Tavkul, U. (2010). Kafkasya'da Alanlar Meselesi. *Alanı i Ası v Etniçeskoy İstorii Regionov Evrazii / Materialı Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii s Mejdunarodnım Uçastiem* içinde (ss. 307-312). Karaçaevsk: KÇGY.

Ünal, M. (2014). İpek Yolu'nun Hazarlarda Yahudi Kültürüne Etkisi. *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası* içinde (ss. 273-283). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

Vadetskaya, E. B. (1983). Problemea "İnterpretatsii Okunyevskih İzvayaniy". *Plastika i Risunki Drevnih Kul'tur* içinde (ss. 86-97). Novosibirsk.

Vinnikov A. Z., Pletnöva, S. A. (1998). *Na Severnıh Rubejah Hazarskogo Kaganata, Mayatskoe Poselenie*. Voronej: İzd-vo Voronojsdkogo Gos. Un-ta.

Yücel, M. U. (2002). Hazar Hakanlığı. *Türkler Ansiklopedisi,* C.2 içinde (ss. 445-463). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Zajaczkowski, A. (2005). Hazar Kültürü ve Varisleri. Osman Karatay (Haz.), *Hazarlar ve Musevilik* içinde (ss. 123-133). Çorum: Karam Araştırma ve Yayıncılık.

Zhivkov, B. (2015). *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries,* Leiden Boston: Brill Publishing.

İnternet Kaynakları

http://cyclowiki.org/wiki/Маяцкое_городище, Erişim Tarihi: 01.08.19.

http://Маяцкая%20крепость%20—%20Средневековье.webarchive, Erişim Tarihi: 20.07.19.

http://www.divnogor.ru/sights/archeology/srednevekovje/selische, Erişim Tarihi: 20.07.19.

http://www.hagahan-lib.ru/library/na- severnih-rubezhah-hazarskogo-kaganata1.html, Erişim Tarihi: 17.07.19.

http://www.divnogor.ru/about/museum/foto?_type=1479, Erişim Tarihi: 28.07.19.

http://sarkel.ru/istoriya/donskie_kreposti_hazarii_byloe_i_nastoyawee_valerij_flyorov/, Erişim Tarihi: 28.07.19.

http://kronk.spb.ru/img/artamonov-mi-1962-16-01.jpg, Erişim Tarihi: 08.06.19.

Özgün Makale

Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi[1]

Administration of Cities in the Period of the Great Seljuks

Nevzat KELEŞ[2]

Öz

Bu çalışmanın konusu Büyük Selçuklular devrinin şehir veya eyalet yönetim sistemidir. Büyük Selçuklular devrinin şehir veya eyalet teşkilatı, esas itibariyle Ortaçağ İslam dünyasındaki klasik anlayışa uygun olarak *siyasi-askeri yapı, mali yapı ve dini-hukuki yapı*dan oluşmaktaydı. Ayrıca kimi esnaf ve cemaat grupları da buna ilave edilebilir. Buna göre *siyasi-askeri idareyi melik, vali, amîd, reis, nâib ve şahne, mali idareyi müstevfî ve âmil; dini-hukuki idareyi ise kadı, şahid, müftü, hatib, imam, müezzin, şeyhülislam, vakıf temsilcisi, muhtesib ve mezhep-dini cemaat reis*leri ve onların hizmetinde çalışan görevliler temsil etmekteydiler. Esnaf ve meslek cemiyetlerinin başında ise *reis, şeyh ve arîf* unvanı taşıyan kişiler bulunmaktaydı. Bu bağlamda çalışmamızda işaret edilen taksimat doğrultusunda Büyük Selçuklu şehirlerinin idaresi ile alakalı genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, şehir, şehir yönetimi, siyasi idare, mali idare, dini-hukuki idare.

Abstract

The Subject of this study is the city or provincial administration system of the Great Seljuk period. The city or provincial organization of the Great Seljuk period consisted mainly of the political-military structure, financial structure and religious-legal structure in accordance with the classical understanding of the Middle Ages Islamic world. Some craftsman and community groups can also be added to this. According to this, the political-military administration was represented by the melik (the members of the dynasty), governor, amīd, reis (chief), naib (regent) and shihna (military governor); the financial administration was represented by mustavfī and amīl; the religious-legal administration was represented by the kadi (Muslim judge), shahid (authority), mufti, hatib, imam, muezzin, sheikh al-Islām, foundation representative, muhtesib and chief of sect-religious community and the officials working in their service. The chiefs of the craftsmen and tradesmen who were people bearing the title reis (chief), sheikh and arīf. In this context, this article will focus on a general assessment about the cities administration of the Great Seljuk at the determined framework.

1 Makale başvuru tarihi: 14.05. 2019. makale kabul tarihi: 27.06.2019.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, keles8023@gmail.com. ORCID No: 0000-0002-2748-9972.

Keywords: Great Seljuks, city, city administration, political-military administration, financial administration, religious-legal administration.

Giriş

İnsanların cemiyet düzeni içinde yani toplum hâlinde yaşamaları zaruridir (İbn Haldun, I, 2007, s. 213). Bu içtimai birlikteliğin oluştuğu ve sürdürüldüğü en önemli ve en büyük yaşam alanı ise şehirdir. Dolayısıyla kamusal bir düzen ve işleyişe sahip şehirler tarihin hemen her döneminde müstakil veya bir devletin parçası olarak idari ve hukuki bir örgütlenmeye sahip olmuşlardır.

İslami dönemde Endülüs'ten Maveraünnehir ve Hint sınırlarına kadar uzanan coğrafyada fiziksel, kültürel ve idari olarak farklı medeniyetlerden tesirler taşıyan sayısız şehir, zamana ve coğrafyaya bağlı olarak bazı değişiklikler göstermekle birlikte İslamî anlayış ve hukuk çerçevesinde yeniden şekillendiler. Bu bağlamda Abbasiler dönemine gelindiğinde İslam medeniyetinin hemen her alanında olduğu gibi şehir ve kent yönetim sistemi de en ileri şeklini aldı. Bu zamanda şehir ve kentlerin yönetimi daha ziyade siyasi-askeri, dini-hukuki ve mali kurum ve kuruluşlar ile kimi esnaf ve yerel örgütler tarafından yürütülmekteydi. Bu idari müesseseler, bir anlamda merkezi hükümetin şehir ve kentlerdeki alt birimleri hüviyetindeydiler. Abbasi mirası üzerine kurulan yeni İslam devletleri ise zamana, kültürel ve siyasi birikimlerine bağlı olarak çeşitli yenilik ve ilavelerle bu geleneği devam ettirdiler.

1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'ndan sonra İran ve Horasan merkezli Doğu İslam dünyasının neredeyse tamamına sahip olan Selçuklular, bu misyonun ikmal edici ve sürdürücülerindendir. Esasında tarih sahnesine ilk çıktıkları dönemlerde Selçukluların şehir ve şehir hayatıyla çok da bir ilgileri yoktu. Önceleri el-Bundarî'nin *"Selçuklular, esbab ve edevatları mükemmel, kuvvet ve servetleri yerinde olup kalabalıktırlar. Kimseye itaat etmezler ve şehirlere yanaşmazlardı. ... Bunlar hayvanlarını otlatmak için çayırları takip ediyorlardı,"* (el-Bundarî, 1999, s. 2) şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere şehir kültüründen uzak göçebe bir hayat yaşıyorlardı. Şehir ve şehir yönetimiyle alakalı durumları 1038 yılına kadar bu minval üzere devam etti. Mezkûr tarihte Tuğrul Bey'in Nişabur'a girerek Şâdiyâh (Şâdyâh) mahalinde Sultan Mes'ud'un tahtına oturup kentin vaziyeti ve nizamına dair aldığı bazı kararlar (Beyhakî, 2019, ss. 516-521; İbnü'l-Esîr, IX, 1989, s. 367; er-Râvendî, I, 1999, s. 95; Özgüdenli, 2013, s. 78; Piyadeoğlu, 2015, s. 382) Selçukluların bu konudaki ilk fiili icraat ve tecrübeleri olarak kabul edilebilir. Müteakiben Dandanakan Savaşı'yla bağımsız bir devlet hâline gelen Selçuklular, Ceyhun Nehri ve Gazne sınırlarından Anadolu ve Mısır hudutlarına kadar olan coğrafyada yeni bir siyasi teşekkül meydana getirdiler. Hâkim oldukları bu tarihi coğrafyanın medeni birikimini de devralan Selçuklular, devlet teşkilatı ve onun bir parçası olan eyalet ve şehir yönetimi konularında da haleflerinin sistem ve işleyişini benimsediler. Bu bağlamda egemen oldukları bölgelerde mevcut bulunan Abbasi, Büveyhî, Gazneli, Kâkûyî vb. devlet ve emîrliklerin bürokrasi ve eyalet-şehir yönetim sistemini kendi kurum ve idari kadrolarını oluşturmak adına muhafaza ettiler. Bunu sahip oldukları ananelerle mezcedip, zaman ve mekânın koşullarına bağlı olarak yenilediler. Bu çalışmamızın konusu da yerel veya taşra idaresi adıyla da anılan Büyük Selçuklular devrinin şehir-kent yönetim sistemidir. Elbette Selçuklular dönemi şehir kurumları ve idarecilerinin hemen hepsi ayrı birer çalışma gerektirecek niteliktedir. Dolayısıyla şehirlerdeki idari kurumlar ve onların yöneticilerine dair ayrıntılı bilgi vermek böyle bir çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle araştırmamızda daha ziyade somut bilgi ve örnekler bağlamında Selçuklular devri şehir-kent yönetimiyle alakalı genel bir analiz yapmakla iktifa edeceğiz.

Büyük Selçuklular Devrinde Şehir Yönetimi

Dandanakan Savaşı, Selçukluların tarihinde yeni bir devrin başlangıcı sayılır. Bu galibiyet Selçuklular için göçebelikten devletleşmeye geçişi temsil eder. Zaferden sonra Merv'de toplanan Selçuklu liderleri, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın önemli bir kısmı Çağrı Bey'e; Bust, Herât ve Sistân bölgesinde zapt edilecek yerler Musa Yabgu'ya; Nişabur merkez olmak üzere batı bölgeleri Tuğrul Bey'e verilmek üzere aldıkları ve alacakları ülkeleri taksim ettiler. Bunun yanı sıra hanedanın diğer üyelerinden İbrahim Yınal, Yakutî ve Kutalmış Tuğrul Bey'in hizmetinde çeşitli yerlerin fethiyle görevlendirilirken, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd da Kirman ve çevresinin alınmasına memur edildi (Nîşâbûrî, 2018, s. 83; Özgüdenli, 2006, s. 53). Böylece Selçukluların hükümranlık süreçleri, iktidarın hanedan üyeleri arasında taksim edildiği müşterek bir yönetim ile başladı. Bu da Selçuklu mülkü hâline gelen vilayet ve şehirlerin öncelikle hanedan üyelerinin tasarruf ve idaresinde olacağına işaret etmektedir.

Öte yandan başlangıçtan beri hanedan üyeleri arasında bir lider olarak ön plana çıkan ve Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Tuğrul Bey, 1038'deki Nîşâbur örneğinde olduğu gibi Merv'deki kurultayın ardından hâkim olduğu şehirlerde yaptığı atamalarla Selçuklu şehir yönetiminin şekillenmesiyle alakalı bizlere somut örnekler sunmaktadır. Nitekim 434 (1042) yılında ele geçirdiği Rey şehrine bir vali tayin ettiği gibi Hemedân'a da Rey vali yardımcısı Nâsır el-Alevî'yi *nâib* olarak görevlendirdi. Benzer şekilde Cürcân'a da Menûçehr b. Kâbûs'un yakın adamlarından Esfâr'ı vali tayin etti (İbnü'l-Esîr, IX, 1989, s. 389). Bu örneklerde de görüleceği üzere Tuğrul Bey, henüz oluşmaya başlayan hükümet teşkilatında olduğu gibi taşra teşkilatında da yerel unsurlardan istifade etme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda konumuzu teşkil eden Selçuklu eyalet-şehir idaresinin, Tuğrul Bey tarafından tesis edilmeye çalışılan merkezi iktidarının güçlendirilmesiyle eş zamanlı olarak geliştiğini söylemek mümkündür. Tuğrul Bey ile başlayan bu süreç Melikşah dönemine gelindiğinde Nizamülmülk'ün de katkılarıyla muntazam bir hâl aldı. Başkenttekine benzer bir idari oluşum gösteren eyalet veya şehir teşkilatı, esas itibariyle Ortaçağ İslam dünyasındaki klasik anlayışa uygun olarak şekillenmiştir. Buna göre *melik, vali, amîd, reis, naîb ve şahne*'nin liderlik ettiği siyasi-idari yapı; *kadı, şahid, muhtesib, imam, müftü, hatib, şeyhülislam, nakib ve mezhep-dini cemaat reis*leri gibi görevlilerden müteşekkil dini-hukuki yapı ve *âmil*'in başında bulunduğu mali yapı ile bunların bünyesinde oluşturulan divanlardan meydana gelmekteydi. Ayrıca bunlara şeyh ve reislerin temsil ettiği kimi esnaf ve cemaatleri de dâhil etmek mümkündür.

Siyasi veya Askeri İdare

Çok geniş bir coğrafyaya hâkim olan Selçuklularda, hemen her dönemde ve devlette görüleceği üzere memleketin mülkî taksimatı, öncelikli olarak çok geniş bir alanı kapsayan veya çok sayıda şehri bünyesinde barındıran eyaletlere ayrılmıştı. Söz gelimi Harezm, Azerbaycan, Horasan, Fars, Kirman, Irak, Suriye (Şam) gibi yerler vilayet hüviyetine sahiptiler. Cürcân, Dımaşk, Musul, Bağdad, Merv, Gence, Belh vb. de Selçuklular döneminde birer vilayet merkezi işlevi görmüş şehirlerdendi. Öte yandan vilayetten ayrı olarak kendi başına idari birim özelliği taşıyan şehirler de mevcuttu. Bunların siyasi ve askeri kadrosunu *melik, vali, amîd, reis, nâib, şahne* ve bunların hizmetinde çalışan görevliler meydana getirmekteydi.

Büyüklükleri dolayısıyla başında bulunan kimselerin geniş yetki ve salahiyetlere sahip olacağından ötürü eyaletlerin veya önemli şehirlerin valiliğine ekseriyetle hanedan mensubu *melik*ler veya itimat edilen sultanın yakın adamlarından kimseler tayin edilirdi. Mevcut durumda

*melik*ler, zaten mülkün yani devletin hissedarı ve sultan tahtının mirasçıları sayılıyorlardı. Bu nedenle devlet idaresine tecrübe kazanmaları maksadıyla veya kan bağıyla sahip oldukları haktan pay olarak bir vilayetin-şehrin *vali*lik görevi kendilerine tevcih edilirdi. Nitekim Sultan Alp Arslan'ın kardeşi Süleyman'ı Belh'e, Arslan Argun'u Harezm'e, İlyas'ı Sağâniyan ve Toharistan'a, oğlu Arslanşah'ı Merv'e tayin etmesi (458/1065-1066) (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 59; Özgüdenli, 2013, s. 144; Piyadeoğlu, 2016, s. 109) bu uygulamanın tezahürüdür. *Melik*lerin bu şekilde *vali* olarak tayin edilmesi kaynaklarda iktâ olarak da anılmaktadır. Özellikle Melikşah döneminde son şeklini alan bu uygulama idari, askeri ve mali hususiyetleri bünyesinde barındıran *idari iktâ* diye nitelendirilmektedir. Bu yolla sultan, *iktâ* sahibi *mukta*''ya otoritesinin bir kısmını devrediyor ve ona tasarrufundaki bölgenin yönetiminde tam bir kontrol imkânı veriyordu (Kucur, 2000,s. 47). Nitekim Melikşah'ın 465 (1073-1074) yılında Belh ve Toharistan'ı kardeşi Tekiş'e ve 471 (1078-1079) yılında da Suriye'yi ve ona mücavir yerlerde ele geçireceği yerleri kardeşi Tutuş'a iktâ etmesi böyle bir tevcihattı (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 93, 107; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 240; Özgüdenli, 2013, ss. 168, 170). *İdarî iktâ* suretiyle, vilayetlerdeki her türlü sorumluluk da *mukta*''ya yükleniyordu. Yalnızca Melikşah'ın kardeşi Arslan Argun'a Hemedan ve Sâve'yi *iktâ* etmesi örneğinde olduğu gibi *iktâ* sahibi sultanın hazinesine belirlenen miktarda yıllık vergiyi göndermekle mükellefti (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 219; el-Bundarî, 1999, s. 233). Yine Sultan Berkyaruk'un Gence ve çevresini kardeşi Muhammed'e ve Horasan'ı Sencer'e teslim etmesi de *idari iktâ* niteliğindeydi (490/1096-1097) (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 237). Bu suretle bir vilayetin idaresiyle vazifelendirilen şehzâde ve hanedan mensubu kimselere işlerini yürüten bir vezir ve yaşları küçük ise vasi ve mürebbi sıfatıyla kumandanlar arasından kendilerine bir *atabeg* de tayin edilirdi. *Atabeg*, yanında bulunan *melik*in terbiye ve eğitimiyle ilgilenir, eyaleti onun adına yönetirdi (Alptekin, 1991, s. 38). Nitekim Berkyaruk, kardeşi Muhammed'e Emîr Kutluğtegin'i, Sencer'e Emîr Kamaç'ı *atabeg* tayin etmiş ve Ebü'l-Feth Ali b. el-Hüseyin et-Tuğrâî'yi de *vezir* olarak görevlendirmişti (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 221, 237; İbnü'l-Cevzî, XVII, 1992, s. 38). Bunun aksine Çavlı Sakavu hadisesinde olduğu gibi *atabeg* vazifesi verilen kimi devlet adamları veya ordu komutanlarına bir vilayet veya şehrin idaresi *iktâ* olarak verilebilmekteydi (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 410-411; Özaydın, 1990, ss. 54-55). Nitekim *iktâ* usulüyle vilayet tevcihi yalnızca *melik*lere has bir uygulama olmayıp Selçuklu devletinin geneline yayılmış ve Mısır'dan Hotan hududuna kadar olan bütün Selçuklu şehir ve eyaletleri sultanın has kullarına *iktâ* edilip *vali* ve *mukta*' olarak memur edilmişlerdi (er-Râvendî, I, 1999, ss. 127, 172; Reşîdüddin, 2010, s. 131).

*Melik*lerin görev yaptıkları vilayetlerde sultanın konumuna yakın hükümdarlık denemesi veya provası misali bir idare tatbik ettikleri söylenebilir. Böyle bir sürecin neticesinde sultan olan Sencer'in, yeğeni Mes'ud'u Cürcân ve çevresinin valiliğiyle görevlendirirken *"İhsan sahibi değerli oğlumuzun karar ve emîrleri, yükseltme ve aşağılama, hapsetme ve serbest bırakma, tasdik ve feshetme, maaş verme ve kesme, tayin ve azletme, cezalandırma ve serbest bırakma gibi her konudaki hüküm ve emîrleri bizim hüküm ve fermanımızdır. Bütün bölgelerde onun emîr ve yasaklarını bizimki gibi kabul etmenizi emrediyoruz,"* (el-Cüveynî, 1329, s. 19; Ünal, 2014, s. 68; Kurpalidis, 2007, s. 108) şeklindeki ifadeleri vesilesiyle bizzat sultanın fermanından, *melik*lerin bulundukları bölge ve vilayetlerde hangi yetkiyle görev yaptıklarına dair somut ve genel kabul edilebilecek bilgiler edinmekteyiz. Bunun yanı sıra *melik*lerin merkezdeki *Divan-ı A'lâ*'ya benzer ve büyük bir ihtimalle onun bir organı niteliğinde olan bir divanları *(Divan-ı Eyalet)* da mevcuttu. *Melik*lerinkine yakın salahiyetlerle desteklenen diğer *vali*lerin de aynı isimli divanları olup muhtemelen *melik*lerinkine kıyasla daha mahdut yetkilere sahipti. Eyalet ve şehirdeki öteki divanlar

ve görevliler de *Divan-ı Eyalet*'e karşı sorumluydular (Lambton, 1973, s. 368; Kurpalidis, 2007, ss. 108-109; Kafesoğlu, 1973, s. 143; Merçil, 2015, s. 84).

Gerek vilayetler gerekse de şehirler merkezi idarenin, ülkenin tamamına yayılan idari birimleri olduklarından onların yönetimleri, devletin nizam ve istikrarı açısından son derece önemliydi. Zira şehir yöneticileri yani *vali*ler, kanun ve kaideleri yerelde tatbik eden ve devletin hükmünü geçerli kılan birinci dereceden sorumlu kimseler olup sultanın bölgedeki temsilcileriydiler.[3] Onların zaafiyetleri, devletin refah ve istikrarıyla yakından ilgilidir. Bu anlamda er-Râvendî'nin (I, 1999, s. 105) şu tespiti dönemin siyaset kültürü ve devlet mekanizması içerisinde *vali*lerin nasıl bir rol oynadığını anlamak açısından oldukça yerindedir: *"Valiler, memleketin desteği, devletin kaleleri ve işlerin başlarıdır. Onlar sayesinde işler yoluna girer, hazinenin parası toplanır, sultan kuvvetlenir ve memleket mamur olur. Onların halleri iyi olursa işler yolunda olur, onların halleri karışık olursa halkın da rahatı kaçar."* Dolayısıyla *"hükümdarın adâlet ve insafı, iş bilen, iyi huylu ve inançlı valiler aracılığıyla sağlanır"* (el-Cüveynî, 1329, s. 30; Ünal, 2014, s. 82) ibaresiyle sultan fermanına yansıdığı veçhile bölge yöneticilerini belirlemesi ve onları teftişi, memleket idaresinin temel kanunlarından kabul edilmiştir (Zencânî, 2005, s. 212). Bu bağlamda eyalet ve şehirlerin idaresiyle ilgili Sultan Sencer döneminde sadır olunan bazı menşurlarda sultanların bu hususta oldukça dikkatli davrandıkları özellikle göze çarpmaktadır.[4] Bu açıdan bizzat fermanlarda görevlendirilen *vali*lerin *"İslam âleminin saygın başkomutanı", "hizmetlilerimizden biri ... hizmetimizde halkı gözetip iyi işler yaptı, iyi mizaçlı ve sadık biriydi", "onun soyu, karakteri ve hukuku, yüce ve güçlü devletimizde herkes tarafından bilinir. Mülkün iyiliği için verdiği emekler ve edindiği makamlar herkese malumdur,"* şeklinde devlete iyi hizmetler etmiş ve sultanların itimadına nail olmuş, tecrübeli, soylu, adil, ahlaklı ve sadık kimseler oldukları vurgulanmaktadır (el-Cüveynî, 1329, ss. 15, 17, 43; Ünal, 2014, ss. 64, 66, 96).

Resmi evraklardan anlaşıldığına göre hem siyasi hem de askeri bakımdan mülki idarenin en yetkili amiri olan *melik* veya *vali*ler, sorumlu bulundukları bölgelerin idari, mali, adli, asayiş vb. her türlü işinden sorumlu tutulmaktaydılar. Buna göre *divanın işlerinin yürütülmesini sağlamak, ordunun işlerini düzenlemek, eğer sınırda bulunuyorsa cihad yapmak, tacirler ve yolcular için deniz ve kara yolları ile geçitleri güvenilir kılmak, görevlileri teftiş etmek, iktâ sahipleri ve emniyetten sorumlu şahnelerle işbirliği yapmak ve gerektiğinde liyakatli şahne ve görevliler tayin etmek, şehir ve vilayetin güvenliğini sağlayıp hırsızlara ve yol kesicilere aman vermemek, kalelere akıllı ve iş bilen güvenilir kimseler tayin etmek, bölge büyükleri başta olmak üzere hizmetinde bulunan emîrlerle istişare etmek, adâlet ve düzeni tesis etmek, şeriat kurallarının icrasını takip etmek, mazlumların hakkını kollamak, suçluları cezalandırmada kararlı olup suçların devamına mani olmak, haraç ve vergileri divanda belirlenen miktarda ve uygun yöntemlerle alınmasını temin etmek, haksızlık ve kanunsuzluklarla mücadele edip Divan-ı Mezâlim başkanının adil yargılama yapmasını sağlamak, emîr, hizmetliler ve kölelerin uyumlu bir şekilde çalışmalarını sağlamak, herkesin maaşını ve rızkını hakkıyla belirlemek, pazar fiyatlarını kontrol etmek, ölçü ve terazileri denetlemek, dul ve yetimleri korumak, devlet adamlarının halka zulmünü önlemek, gerektiğinde adli ve mali meseleleri Divan-ı A'lâ'ya bildirmek, şehrin büyükleri, ulemâ, kadı, imam, seyyid, şeyhlere teveccüh gösterip onları himaye etmek ve hayır işi yapanları desteklemek* Selçuklu *vali*lerinin başlıca görevleri arasında yer almaktaydı (el-Cüveynî, 1329, ss. 15, 18-20, 43-44, 77-80; Ünal, 2014, ss. 64, 69-70, 96-97, 136-137; Kurpalidis, 2007, ss. 109-112).

---

3 Sultan Sencer, bir fermanında vali için *"Onu orada kendi halefimiz yaptık,"* ifadelerini kullanmaktadır (el-Cüveynî, 1329, s. 15; Ünal, 2014, s. 64).

4 Bu bağlamda Sultan Sencer'in, Cürcân vilayetine Emîr Muhammed İl-aba'yı tayiniyle ilgili fermanda *"yurdun dört bir yanına ve memleketin farklı bölgelerine muhtelif iş bilen temsilciler atayıp Müslümanların işlerinin tertip ve düzenini onlara emanet etmişizdir. Bunlardan birinin yanlış yaptığını görüp duyduğumuzda ihmal etmeden ve süre tanımadan onu azletmeyi görev bilmişizdir,"* şeklinde bu hususta hassasiyeti göstermektedir (el-Cüveynî, 1329, s. 17; Ünal, 2014, s. 66).

Büyük Selçuklu devlet teşkilatı içerisinde Tuğrul Bey devrinden itibaren *melik* ve *vali*lerin haricinde önemli vilayet ve şehirlerin *amîd* ünvanlı kişiler tarafından idare edildiğine de tanıklık etmekteyiz. *Siyasetnâme*'de (Nizamülmülk, 2003, ss. 174, 182) yüksek bir memuriyeti temsil eden bir unvan olduğuna işaret edilen *amîd*, Sâmânî ve Gazneliler devrindeki uygulamalarından da anlaşılacağı üzere idari ve mali teşkilata mensup kimseler için kullanıldığı görülmektedir (el-Hüseynî, 1999, ss. 4, 5, 40; Devletşah, 1994, s. 89; Köprülü, 2005, s. 93; Kafesoğlu, 1973, s. 142; Köymen, 1976, s. 98; Merçil, 1991, s. 55).

Haleflerinden bu makamı devralan Selçuklular, Horasan, Harezm, Belh, Isfahan, Hemedan, Merv, Diyarbekir, Basra, Irak ve Bağdad gibi önemli ve büyük eyalet ve eyalet merkezlerine siyasi, idari, askeri ve mali konularda yetki sahibi *amîd*ler görevlendirmişlerdi. *Melik* ve *vali*lere eşdeğer bir statüye sahip olan *amîd*lere Selçukluların ilk dönemlerinden itibaren tesadüf etmekteyiz. Nitekim Tuğrul Bey Isfahan'a hakim olduğu zaman Ebü'l-Fazl Müzaffer'i buraya *amîd* tayin etmişti (Köymen, 2001, s. 203; Merçil, 2015, s. 90). Yine Selçukluların ilk Irak ve Bağdad amîd'i Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, 2013, ss. 505, 506) Cemaziyelahir 448 (Ağustos-Eylül 1056) tarihinden sonra adını zikrettiği Ebü'l-Feth el-Muzaffer b. Muhammed olmalıydı. Ondan sonra da Şevval 448'de (Aralık-Ocak/1056-1057) sultanın Vasıt'a gönderdiği Amîdü'l-Irak Ebû Nasr'dan (Ahmed b. Ali) bahsetmektedir. Bu tarihten itibaren Berkyaruk dönemine kadar Selçukluların Bağdad ve Irak'taki en yetkili âmirleri ekseriyetle *amîd*ler idi.[5] Irak ve Bağdad *amîd*leri haricinde Horasan amîdinden de sık sık söz edilmektedir. Bu bâbdan Alp Arslan tarafından Horasan *amîd*i olarak atanan Muhammed b. Mansûr en-Nesevî'nin (öl. 494/1000-1001), bu göreviyle Melikşah, Böri Bars, Arslan Argun, Berkyaruk ve Sencer'e hizmet ettiğini ve Melikşah'ın Nizamülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk'ü Horasan Amîdi Ebû Ali'ye öldürttüğünü biliyoruz (el-Bundarî, 1999, s. 75; el-Hüseynî, 1999, 22-23; İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 118-119). İlaveten Fahrüddevle b. Cehîr azledilince Diyarbekir'e Amîd Ebû Ali el-Belhî tayin edilirken Semerkand'ın alınmasından sonra Harezm Amîdi Ebû Tahir *nâib* olarak burada görevlendirilmişti (482/1089-1090) (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 143, 154).

Siyasi, idari, askeri ve mali konular başta olmak üzere hemen her mesele ile alakadar oldukları anlaşılan *amîd*lerin mevcut örnekler ve müdahil oldukları olaylar göz önüne alınarak görevlerine dair bazı tespitler yapmak mümkündür. Buna göre Irak ve Bağdad *amîd*leri Ebû Nasr Ahmed ve Ebü'l-Feth el-Hemedanî ile Hemedan *amîd*lerinin faaliyetleri bağlamında *maiyetlerinde mebzul miktarda asker bulunduğunu ve nizamı bozan hadiseler ve sultanın otoritesine muhalefet edenlere karşı mücadele ettiklerini* görmekteyiz (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 104; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, 2013, ss. 506, 508; XIX, ss. 64-68, 81, 156). Yine Reisü'l-Irakeyn unvanıyla Irak amîdi tayin edilen Ebû Ahmed b. Abdülvahid en-Nihavendî ve diğer örneklerden hareketle *sultanın buyurduğu her türlü vazifeyi yapmanın, asayişi sağlama ve adaleti temin etmek maksadıyla mezalim tertip etmenin, halka hoşgörüyle muamele etmenin, sükûneti sağlamanın, suçlulara hak ettikleri cezaları vermenin, şehir ve bölgelerin geçit ve yollarına muhafızlar yerleştirip güvenliği sağlamanın, yolcu ve tacirlerin yol emniyetini temin edip ticaretin aksamaması için tedbir almanın, şehre mal girişlerini temin edip fiyat istikrarı sağlamanın, şehri onarıp bayındır kılmanın, hacılar ve hac yolunun emniyetini sağlamanın, miras işlerinin yürütülmesinin amîd*lerin görevleri arasında olduğu söylenebilir (el-Bundarî, 1999, s. 75; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, ss. 109, 119, 122; Köymen, 1976, ss. 99-100, 121-122; Köymen, 2001, ss. 204-207, 211; Merçil, 2015, ss. 91-92, 94, 98, 100, 103; Tokuş, 2016, s. 583). Bunların yanı sıra *amîd*ler vergilerin düzenli bir şekilde toplayıp belirlenen miktarı

5 Buna dair bkz: İbnü'l-Esîr, IX, 1989, ss. 473, 485-488, 492; X, ss. 30, 48, 99, 103, 104, 120, 142-143, 147, 153, 160, 193, 194, 244, 286, 292; Köymen, 1976, ss. 98-99.

merkezi hazineye göndermekle de mükellefti. Nitekim Tuğrul Bey'in Bağdad'ı üç yıllığına 400 bin dinar mukabilinde Ebü'l-Feth Muzaffer'e verdiği ve Amidülmülk el-Kündürî'nin bu konuda zaaf göstermesi dolayısıyla onu azarladığı, Alp Arslan'ın ise üç yıllığına 500 bin dinar karşılığında Ebû Said el-Kayinî'yi[6] Bağdat *amîd*liğine atadığı malumumuzdur (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 28; el-Bundarî, 1999, s. 24; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, ss. 109, 116-117; Merçil, 2015, ss. 95, 98). Buna göre *amîd*lere verilen görev ve yönetme yetkisinin *idari ikt*a hüviyetinde olduğu aşikârdır ve bu uygulama kimi kaynaklarda iltizam adıyla da anılmaktadır (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 28, el-Bundarî, 1999, s. 24).

Nizamülmülk'ün (Nizamülmülk, 2003, s. 182) unvan sıralaması yaparken *vezir, tuğracı, müstevfi* ve *arız-ı sultan*'dan sonra Bağdad, Horasan ve Harezm *amî*dlerini anması *amîd*'in konumu ve devlet kademesindeki makamını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca *amîd*lerin *Divan-ı Tuğra* başkanlığına veya vezirlik makamına atanabiliyor olmaları bu mansıbın büyüklüğüne işaret etmektedir (el-Bundarî, 1999, s. 102; Köymen, 2001, s. 203; Merçil, 2015, ss. 103-104)

*Melik, vali ve amîd*lerin haricinde er-Râvendî'nin (er-Râvendî, I, 1999, s. 123) *faziletleri, adaleti ve siyaseti güzelleştirir* dediği *reis* unvanı taşıyan kişiler de şehir ve eyaletlerde merkezi hükümetin temsilciliğini yapmaktaydı. Kaynaklardan anlaşıldığına göre *rei*s tabiri hem yerel bir görevli, farklı zanaat ve esnaf gruplarının, siyasi ve dini fırkaların, mezhep, kabile ve cemaatlerin liderleri hem de sultan tarafından bir vilayet veya kente geniş yetkiler verilerek atanmış merkezi hükümetin en yetkili âmirini ima etmekteydi.[7] Bizim bu başlık altında alakadar olduğumuz ise bunların sonuncusu yani *vali* veya *amîd*lere benzer bir yetkiye sahip olan eyalet veya şehir yöneticisi olan *rei*slerdir. Nitekim *Atebetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, s. 23; Ünal, 2014, s. 73) yer alan Reis Tâceddin Ebü'l-Mekârim'in atamasıyla ilgili fermanda *"bütün Mazenderan, Cürcan, Dihistan, Esterebad, Bistam ve Gülpayegân reisliğini ve bu şehirlerin içinde var olan her şeyin yetkisini ona devrettik"* şeklindeki ifade *rei*slerin hiyerarşi ve salahiyetlerini göstermesi açısından önemlidir. Yine Tuğrul Bey döneminde Hoy ahalisinin *rei*sleri Yusuf b. Mekîn liderliğinde sultanın askerlerine direnip savaşması (Sıbt İbü'l-Cevzî, XIX, 2013, ss. 136-137; Köymen, 2001, s. 229), *rei*slerin aynı zamanda şehrin en yetkili mülkî âmirleri olduklarına dair bir başka somut örnektir. Dolayısıyla böyle bir yetkiyle mücehhez *rei*slere Büyük Selçuklularda sıklıkla rastlanmaktadır.

Sultan hâkimiyetinin temsilcisi olan *rei*slik makamına asil bir aileye mensup olup devlete sadakatle hizmet etmiş ve dürüstlüğüyle tanınan yerli halktan kimseler atanırdı (Kurpalidis, 2007, s. 117; Özaydın, 2013, s. 113). Gerek Sultan Sencer'in divanından sadır olunan fermanlarda gerekse de dönemin kaynaklarında bu hususa özellikle işaret edildiği gibi reisliğin tevarüs yoluyla intikal ettiğine de yer verilmektedir (el-Cüveynî, 1329, ss. 22-23, 26, 40; Ünal, 2014, ss. 71-72, 77, 93; İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 378-379; el-Bundarî, 1999, ss. 100, 143). Bunun yanı sıra Nizamülmülk'ün torunu Osman b. Cemâlülmülk örneğinde olduğu üzere büyük devlet adamlarının yakınları da *reis* tayin edilebilmekteydi (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 177).

Sultan Sencer döneminde *reis* atamasıyla ilgili *Atebetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, ss. 27-30, 41, 56; Ünal, 2014, ss. 73-76, 79-81, 94-95, 111; Lambton, 1973, ss. 390-393; Kurpalidis, 2007, ss. 119-120; Merçil, 2015, ss. 114-115) nakledilen dört fermandan hareketle reislerin belli başlı görevlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: *"Halkı hoş tutup onları nahoş olaylardan koruyarak, adaletle muamele etmek; seyyid, evliyâ, hâkimler, âlimler ve silah ehline karşı saygı ve hürmet göstermek; mezâlim tertip edip mazluma insaf ile davranıp onun hakkını zalimden almak;*

6 Tuğrul Bey'in muhtemelen yıllık 58 bin dinara Bağdad *amîd*liğini kendisine verdiği yazılmaktadır (el-Bundarî, 1999, s. 24).
7 Reis'e dair ayrıntılı bilgi için bkz: Lambton, 1973, ss. 386-391; Kurpalidis, 2007, ss. 116-121; Köymen, 2001, ss. 228-230; Sümer, 2007, ss. 543-544; Erdem, 2011, ss. 137-143; Özaydın, 2013, ss. 112-130; Merçil, 2014, ss. 107-118.

vergilerin usulünce alınmasını sağlayıp görevlilerin bu konuda aşırıya kaçmalarına mani olmak; güvenilir vergi amîlleri atamak; görev tevdi ederken kanun ve şeriata göre davranmak; bütün bölge, şehir ve konumlara güçlü, dindar ve bilgili temsilciler görevlendirmek; vergiler konusunda herkese eşit muamele etmek; yerleşik halk ve göçebelerin vermekle yükümlü oldukları haraç, öşür, mera vergilerini zamanında ödemiş iseler tahsildarların onlara karşı aşırıya kaçmalarını önlemek; olağanüstü durumlarda halkı haraç ve vergiden muaf tutmak, zayıf ve fakirleri zengin ve güçlülerden korumak; hüküm sahiplerinin yanında denetleyici olarak bilgili bir yardımcı bulundurmak; kadı mahkemesine âlim ve bilgili bir vekil tayin ederek onunla kadıları ve muhakemeleri denetlemek, miras konularına dikkatli olup, mirasçısı bulunmayan malı kendi ve kadının mührüyle mühürleyip hazineye teslim etmek; vakıfları kontrol edip vakıf işlerinin intizamlı bir şekilde yürümesi için güvenilir bir vekil tayin etmek; eğitim kurumları ve camileri denetleyip eğitim-öğretim, vaaz ve imamlık vazifesini âlim, takvalı ve inançlı kimselere vermek; halkın can ve mal güvenliğini temin edip onları hırsız ve soygunculara karşı korumak; hırsız ve suçluları kadı ve âlimlere danışarak cezalandırmak; suçluya işlediği kusur ve suç kadar ceza vermek; halkın çevresini ve yolları hırsız, haydut, eşkıya ve yolsuzlardan temizleyip insanların emniyetli bir şekilde yolculuk etmelerini sağlamak; dinar ve dirhemlerin ayarlarını kontrol edip sahteciliği engellemek; fiyat istikrarı için gerekli tedbirleri almak; ölçü ve tartıyı sürekli denetleyip bu konuda muhtesibi uyarmak; şehir kapılarına iş bilen ve güvenilir muhafızlar tayin etmek; Divan-ı Şahnegi'den her daim haberdar olmak ve onların halka haksızlık etmelerini önlemek ve Divan-ı Riyâset ile ilgili bütün işlerde halkın ve devletin hayır ve iyiliğini düşünmek." Ayrıca söz konusu fermanlarda vilayetin ve şehrin soylularının, bütün halkın, görevlilerin ve ordunun onun hükmüne itaat etmesi, diğer memurların da onun karar ve yönlendirmesi olmadan her hangi bir şey yapmamaları buyrulmaktadır (el-Cüveynî, 1329, ss. 26, 41; Ünal, 2014, ss. 77, 94). *Reis,* kendisine tevdi edilen bütün bu görevleri başında bulunduğu Divan-ı Riyaset bünyesinde ve emrindeki görevlilerle yürütmekteydi (el-Cüveynî, 1329, s. 28; Ünal, 2014, s. 79; Lambton, 1973, ss. 368, 390, 391). Öte yandan Tuğrul Bey döneminde Reisü'l-Irakeyn hadisesinde olduğu gibi reislerin veraset vergisi gibi sabit olmayan bazı vergileri kaldırma yetkileri de bulunmaktaydı (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 41). Yine reisler, sultan veya yönetim ile halk arasında bir vasıta rolü de oynamaktaydılar (el-Cüveynî, 1329, ss. 29-30; Ünal, 2014, s. 81).

Selçuklu eyalet-şehir teşkilatında idari-siyasi yönetim ile alakalı olarak *nâib* unvanına da tesadüf etmekteyiz. Bu tabir umumiyetle bir memuriyette başkasına vekâlet eden kimseler için kullanılmaktaydı (Gibb-Davies, 1997, s. 50) Konumuzla alakalı olarak *vali, âmid, reis* vb. eyalet-şehir yöneticilerini temsil ettiği gibi bunların ve diğer yöneticilerin yardımcıları veya onların yokluklarında işlerini yürütmek üzere tayin edilen görevlileri de ifade etmekteydi (Avcı, 2006, s. 311). Ayrıca kaynakların verdikleri bilgilerden hareketle *nâibü's-sultan* diye eyalet-şehir idaresinde *vali, âmid* ve *reis* benzeri sultan namına yönetim süren bir görevli olduğunu söylemek de mümkündür. Söz gelimi Atsız, Sultan Melikşah'a gönderdiği mektupta kendisini sultanın Suriye'deki *nâibi* olarak takdim etmekteydi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 340). Benzer şekilde İbnü'l-Esîr (VIII, 1987, s. 458), Semerkand'ın alınmasından sonra buraya tayin edilen Harezm Amîdi Ebû Tahir için nâibü's-sultan ifadesini kullanmaktadır. Yine Melikşah zamanında Serahs'ta bulunan Mes'ud b. Tâcir (Nâcir) et-Türkmanî'nin de nâibü's-sultan olduğu yazılmaktadır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 386). *Nâibü's-sultan* ile kast edilen her zaman için *vali, âmid* ve *reis* gibi yöneticiler mi yoksa ayrı bir unvan-görevli mi olduğu açık değildir. Ancak Sultan Sencer'in Ebü'l-Feth Yusuf'un kardeşi Müeyyed Muzaffer ve Kıvâmüddin İnanç Kutluğ Bilge'yi Rey şehrinin *nâib*liğine *(niyâbet-i eyalet-i şehr-i Rey, niyâbet-i hazret)* tayinleriyle ilgili fermanlar (el-Cuveynî, 1329, ss. 43-44, 70-72;

Ünal, 2014, ss. 96-97, 128-129; Lambton, 1963, s. 382; Kurpalidis, 2007, ss. 111, 112) *nâib*in Selçuklu taşra teşkilatında müstakil bir unvana tekabül ettiği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu bağlamda söz konusu fermanlarda Müeyyed Muzaffer ve Kıvâmüddin'e eyalet-şehir *vali, âmid* ve *reis*lerinkine eşdeğer yetkiler verilmişti (el-Cuveynî, 1329, ss. 42-44, 80-83; Ünal, 2014, ss. 96-98, 128-130; Kurpalidis, 2007, ss. 111-112).

Vali, âmid ve *reis*lerin yanı sıra çalışmamızın devamında da ele alacağımız diğer pek çok yöneticinin, bulunmadıkları zamanlarda ve yerlerde kendilerine vekâlet edecek *nâib*ler atamaları da yaygın bir uygulamaydı. Özellikle pek çok şehri ve yerleşim alanını bünyesinde barındıran eyaletler veya büyük şehirlerde âmirler, yönetim merkezi dâhil olmak üzere yetki alanlarında bulunan idari birimleri idare etmeleri için *nâib*ler görevlendirmekteydiler. Nitekim Musul valisi Kürboğa'nın Hısn-ı Keyfâ'ya Türkmen Emîri Musa'yı ataması gibi kendisine bağlı şehirlere *nâib*ler tayin ettiği malumumuzdur (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 279). *Nâib* atamaları, Reşidüddin'in Bistam *reisi* Şerafüddin'e *nâib* yapılması örneğinde olduğu üzere doğrudan sultan tarafından tayin edildikleri gibi bizzat şahısların kendi tasarruflarıyla da gerçekleşebiliyordu (el-Cüveynî, 1329, ss. 44, 56; Ünal, 2014, ss. 74, 98; İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 303).

Büyük Selçuklu eyalet-şehirlerinin siyasi-askeri idare teşkilatında en yüksek makamı teşkil eden *melik, vali, amîd, reis* ve *nâib*lerin altında ise *şahne*ler yer almaktaydı. *Şahne*'nin fonksiyon ve göreviyle alakalı tartışmalar sürmekle birlikte genel kabul onun bir bölgenin, eyaletin veya şehrin emniyetini sağlamakla yükümlü emîr veya askeri vali olduğu yönündedir (Lambton, 1963, s. 384; Kurpalidis, 2007, s. 124; Köymen, 2001, s. 218; Özaydın, 2014, s. 477-478; Merçil, 2010, s. 292). Büyük Selçuklu eyalet-şehir yönetiminde önemli bir kurum olduğunu müşahede ettiğimiz *şahne*liğin, Selçuklu öncesi İslam eyalet ve şehirlerinde bir anlamda emniyet âmiri vazifesi gören *şurta* teşkilatının yerine kâim edildiğini söylemek mümkündür. Şurta, İslam devletlerinde şehirlerde emniyet ve asayişin sağlanması, düzenin korunması, suçluların takibi ve yakalanması, isyanların bastırılması, hapishanelerin denetimi vb. görevleri yürütmekle mükellefti (Zettersteen, 1997, s. 585; Yılmaz, 2010, s. 242; Keleş, 2017, s. 59). Nitekim bu kurumun başında bulunan *sâhibü'ş-şurta*'ya Selçuklu iktidarının ilk zamanlarında ve Berkyaruk dönemine kadar olan süreçte zaman zaman tesadüf etmekteyiz. Söz gelimi 458 (1065-1066) ve 487 (1094-1095) yıllarında Bağdad'da meydana gelen olaylara müdahalede *sâhibü'ş-şurta*nın aktif rol aldığı kaydedilmektedir (İbnü'l-Cevzî, XVI, 1992, s. 95; XVII, 1992, s. 14; İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 202). Söz konusu örneklerde *sâhibü'ş-şurta*nın kimliğiyle alakalı bir bilgi verilmediği için şahne ile aralarında bir münasebet olup olmadığı konusunda bir tespitte bulunmamız zordur. Öte yandan söz konusu sâhibü'ş-şurtaların Abbasi halifesi tarafından atanmış olması da ihtimal dâhilindedir. Buna karşın Selçukluların *şurta* teşkilatını tasfiye edip onunla benzer yetki ve salahiyetlere sahip şahnelik kurumunu ikame ettikleri açıktır.[8] Selçukluların erken dönemlerinden itibaren hemen her bölge, eyalet ve şehirde bir *şahne*nin mevcut olduğu kaynakların verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.[9] Bu anlamda Selçukluların Bağdad'a hakim oldukları ilk yıllardan başlamak üzere *vali, amîd* ve *reis*ler ile birlikte hilafet merkezine bir de *şahne* atadıkları malumumuzdur (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 28, 48, 99; el-Bundarî, 1999, s. 76). Benzer bir durum diğer Selçuklu şehirleri için de geçerliydi. Zira 455 (1063) yılında isyan eden Hemedan halkı, hem *amîd* hem de *şahne*nin adamlarından pek çok kimseyi öldürmüşlerdi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 156). Yine Selçuklular devrinde Batınî faaliyetlerinden bahsedilirken ilk defa Sâve *şahne*sinin onlar hakkında tahkikat başlattığı kaydedilmektedir (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 258).

8 Büyük Selçuklularda şahneye dair ayrıntılı bilgi için bkz. Lambton, 1963, 365-394; Kurpalidis, 2007, ss. 122-128; Özaydın, 2014, ss. 477-478; Merçil, 2010, ss. 477-504; 2015, ss. 117-125.

9 Büyük Selçuklular devrinde şahnelik vazifesini yürüten kişilere dair bkz. Merçil, 2015, ss. 119-124.

Gerek *Atabetü'l-Ketebe*'de yer alan fermanlarda ve gerekse de kaynakların verdikleri bilgiler *şahne*lerin *halka iyi muamele edip onları rahat ettirmek; imâm, ulemâ, kadı gibi din adamlarına saygı göstermek ve divan işlerinde onlara danışmak; zengin-fakir, meşhur-gariban bütün halk ile güzel geçinmek ve halkı hoşnut tutmak; halkın güvenliğini sağlayıp onları yankesiciler, hırsızlar ve ordu mensuplarının zulmünden korumak; halkı rahatsız eden ayyâr, hırsız vb. ehl-i fitne gruplarını bertaraf edip şehri ve çevresini onlardan temizlemek; suçluları cezalandırıp onları himaye edenlere karşı gerekli tahkikatları yapmak; toplum düzenine ve genel ahlaka mugayir faaliyetlere son vermek; vekillerinden halka zarar verenleri divan işlerinden uzaklaştırmak, isyanları önlemek ve bastırmak; kadıların verdikleri kararları uygulamak; vergilerin toplanması sırasında âmillere yardım etmek* gibi görevleri yürüttüklerini göstermektedir (el-Cüveynî, 1329, ss. 61-66; Ünal, 2014, ss. 116-117; İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 158, 204, 258, 271, 278; İbnü'l-Cevzî, XVI, 1992, ss. 147, 157, 184, 241, 255; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, ss. 156, 422, 511; Lambton, 1973, ss. 384-386; Kurpalidis, 2007, ss. 125-127; Özaydın, 2014, ss. 479-480; Merçil, 2015, ss. 117-118; Tokuş, 2017, s. 455).

Bağdad, İsfahan, Cüveyn, Merv, Belh gibi Selçuklu şehirleri başta olmak üzere büyük ve önemli şehirlerde özellikle Muhammed Tapar devrinden itibaren askeri vali statüsünde *vali, amîd, reis* ve *nâib*lerin de yetkisine sahip *şahne*lerin atamalarına tanıklık etmekteyiz. Bu bağlamda Rebiyülahir 503'te (Ekim-Kasım 1109) Muhammed Tapar tarafından Bağdad ile birlikte Irak şahnesi olarak tayin edilen Bihrûz el-Hâdim, hem sultanın temsilcisi hem de hukuk ve asayişin sağlanmasından mesul idi (Keleş, 2015, ss. 453-454). Nitekim eyalet ve şehirlerin en yetkili mercileri olarak *vali, amîd* ve *reis*liğin şahnelik ile birleştirilerek tek bir şahsın uhdesine verilmesi bizzat sultan fermanlarında da rastlanılan bir durumdu. Sultan Sencer'in Emîr Kumac'ı (er-Râvendî, I, 1999, ss. 173-174) ve torunu Ebü'l-Feth İmâdeddin b. Ebî Bekr'i Belh *şahne* ve *vali*si tayin etmesi bunun örneklerindendir (el-Cüveynî, 1329, ss. 74-80; Ünal, 2014, ss. 131-138). Yine Bağdad *şahne*si Mes'ud b. Bilal'in kaynaklarda Bağdad valisi şeklinde de anılması iki unvanın aynı yetkiye sahip kişiye işaret ettiğini göstermektedir (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 110; el-Bundarî, 1999, s. 213). Hakeza Selçuklu ülkesinde meskûn bulunan göçebe Türkmen gruplarının devlet nezdindeki işlerini yürütmek, onların *reis*leri nezdinde sultanı temsil etmek, onların yerleşik halkın mülklerine zarar vermelerini engellemek; kendilerine otlak ve su tahsis edilmesini sağlamak ve onlar ile alakalı vuku bulması muhtemel anlaşmazlıkları önlemek maksadıyla da şahne atanmaktaydı (el-Cüveynî, 1329, ss. 80-82; 84-85; Ünal, 2014, ss. 138-139, 143-144; Lambton, 1963, ss. 385-386; Merçil, 2015, s. 118). Öte yandan Selçukluların Bağdad ve Irak *şahne*leri mevcut vazifelerinin haricinde Abbasi halifesi nezdinde sultanın temsilcisi ve elçisi olarak da görev yapmaktaydı (Lambton, 1963, s. 384; Merçil, 2015, s. 118).

Şahneler kendilerini ilgilendiren ve esas olarak güvenlikle alakalı işlerini *Divan-ı Şahnegi* adı verilen hususi divanlarında yürütmekteydiler. Bu divanda *şahne*ye bağlı çalışan *vezir, kethüda, hizmetçi ve mutemet memurlar* olduğu gibi (el-Cüveynî, 1329, ss. 29, 41, 61; Ünal 2014, ss. 80, 94, 117; Özaydın, 2014, s. 486; Merçil, 2015, s. 124; Keleş, 2015, s. 471-472), *şahne*nin yokluğunda ve ona bağlı şehir ve yerlerde ona vekâlet eden *nâib*ler de bulunmaktaydı. Bu babtan Sâlâr el-Farukî ve Humartekin eş-Şarabî, Bağdad Şahnesi Sa'düddevle Gevherayin'inin *nâib*leri idiler (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 158; Usta, 2013, s. 103). Yine Bağdad Şahnesi İlgazî, 499'da (1104-1105) Târik-i Horasan'da asayişi temin etmek maksadıyla kendisine vekâleten yeğeni Belek'i göndermişti (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 319). Ayrıca Selâhaddin Eyyûbî'nin dedesi Şâdî ve babası Necmeddin Eyyûb'un Irak Şahnesi Bihrûz el-Hâdim'in Tekrit'teki nâibleri olduğunu biliyoruz (Keleş, 2015, s. 466).

*Şahne*lerin haricinde Büyük Selçuklu şehirlerinin siyasi-askeri idare sistemi içerisinde çeşitli derecelerde *iktâ* sahipleri (muktâ'), *sipehsâlâr* (ordu komutanları) ve asesler (gece bekçileri) de görev almaktaydılar (el-Cüveynî, 1329, ss. 44, 53, 57, 83; Ünal, 2014, ss. 81, 98, 106, 141; Lambton, 1963, ss. 367, 381).

Mali İdare

Siyaset kültüründe *iktisat veya mali sistem, iktidarların teminatı veya yıkılışlarının sebebi* (Gazali, 2004, s. 86) olarak görülmektedir. Dolayısıyla kaynağını halktan ve topraktan alan maliye, devlet başkanlarının ve sultanların bekası açısından kritik bir öneme sahiptir. Hal böyle olunca *sultanın mali sistemi adil bir şekilde düzenlemesi yani reayadan öşür ve haraç alırken hakkaniyetli davranması* siyasetnâmelerde sıklıkla tembih edilmektedir (Gazali, 2004, ss. 79-80). Bu anlamda Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilatlanmasında önemli katkıları bulunan Nizamülmülk (Nizamülmülk, 2003, s. 39) de devletin bayındır olması ve saltanatın uzun ömürlü olmasını, maliye dairesinin adaletle işletilmesine ve memurlarının kanunlar çerçevesinde vazifelerini yürütmelerine bağlamaktadır. Selçuklular çağında bu konuda istismarlar söz konusu olsa da Sultan Sencer'in divanından sadır olunan fermanlarda vergilerin divan tarafından belirlenen ölçüde toplanması ve halka yumuşaklıkla muamele edilmesi özellikle vurgulanmaktadır (el-Cüveynî, 1329, ss. 20, 60; Ünal, 2014, ss. 70, 115).

Bu açıdan Büyük Selçuklu Devleti'nde devletin güç ve devamlılığına dair hassasiyetler taşıyan maliye veya iktisata karşılık gelen idari birim *Divan-ı İstifâ*'ydı. Bu müessese esas itibariyle konumuzu teşkil eden eyalet ve şehirlerde kurulan divan şubeleri (Eyalet İstifâ Divanı) vasıtasıyla oluşturulan mali bir kontrol ağından beslenmekteydi. Dolayısıyla eyalet ve şehirlerin mali idaresi, *Divan-ı İstifâ*'nın bünyesinde ve doğrudan sultan tarafından tayin edilen görevlilerce yürütülmekteydi. Bu bağlamda sultan fermanıyla göreve gelen yukarıda bahsini ettiğimiz eyalet ve şehirlerin en büyük mülki amîrleri olan *vali, amîd* ve *rei*slerin sultan otoritesinin temsilcileri olarak gerektiğinde güvenilir vergi *âmil*leri veya mutasarrıflar tayin etmek, haraç ve vergilerin divanda belirlenen miktarda ve uygun yöntemlerle alınmasını sağlamakla yükümlü olduklarını gördük. Yani *vali, amîd* ve *rei*slerin aynı zamanda mali görevliler üzerinde bir kontrol ve denetim yetkisine sahip oldukları kaynakların verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte eyalet ve şehirlerde bulunan *Eyalet İstifâ* Divanlarının başında müstevfî veya âmil denilen memurlar bulunmaktaydı. *Atabetü'l-Ketebe*'de hem *müstevfî* hem de *âmil* atamasına dair ferman örnekleri mevcuttur. Bunlardan ilki Merv *Divan-ı İstifâ müstevfî*liğine Zeyneddin Ebü'l-A'lâ Said el-Hüseyin el-Müstevfî'nin tayiniyle alakalıdır. Buna göre aynı zamanda başkentteki *Divan-ı İstifâ* başkanlığını da yürüten Zeyneddin, uzun yıllar Merv *müstevfî* vekilliği görevinde bulunmuş ve bu görevi Reşideddin adındaki nâibi aracılığıyla deruhte etmişti. Ancak nâibinin işleri yürütememesi sebebiyle bizzat Zeyneddin, müstevfî olarak Merv'e yollanmıştı (el-Cüveynî, 1329, ss. 46-48; Ünal, 2014, ss. 99-102; Merçil, 2015, s. 107). Söz konusu fermanda Zeyneddin, müstevfî payesiyle Merv'e bağlı bütün şehir, köy, bucak ve kasabaların mali işlerinden sorumlu tutulmuştu. Ayrıca *eski ve yeni hesapları kayıt altına almak; vergilerin intizamlı ve belirlenen miktarda toplanmasını sağlamak; her bölgeye doğruluk ve emanetten vazgeçmeyen güvenilir ve iş bilen vekiller göndererek mali işleri yürütüp kayıt altına almak; haraç ve seyyidlerin tahsisat miktarları, maaşları, medrese, cami ve benzeri mekânların giderlerini belirleyip bütün hak sahiplerinin haklarını tayin ve harcamaların doğru bir şekilde yapılmasını sağlamak; haksız alınan vergi ve gelirleri sahiplerine iade etmek; hesap defterlerini kontrol edip tespit edilen hataları telafi*

etmek gibi vazifeleri yapmakla da yükümlü tutulmuştu (el-Cüveynî, 1329, ss. 46-48; Ünal, 2014, 100-101; Köymen, 1964, 339). Öte yandan Merv bölgesinin ileri gelenlerinin ona saygı ve hürmet göstermeleri ve *emîr-i sipehsâlâr*ların *nai*blerinin de görevlerinde ona yardım etmeleri buyurulmaktaydı (el-Cüveynî, 1329, s. 48; Ünal, 2014, s. 101). Mevcut örneklerden hareketle *müstevfî*lerin daha ziyade Merv gibi Selçuklu'ya başkentlik yapmış şehirlerde görevlendirildiklerini söylemek mümkündür. Başkent dışındaki şehir ve eyaletlerde ise âmil görev yapmaktaydı. *Âmil*ler, görev yaptıkları eyalet ve şehre bağlı olarak sultan, vezir veya *vali, reis* ve *amîd*ler tarafından atanabilmekteydiler. Söz gelimi *Atabetü'l-Ketebe*'de (1329, s. 60; Ünal, 2014, s. 115) yer alan bir fermana göre Cürcân'a Hace Amîd'in *âmil* olarak tayin edilmesi bizzat sultan tarafından yapılmıştı. Yine Sultan Alp Arslan'ın Bağdad âmilliğine Ebü'l-Abbas el-Havafî'yi getirdiğini biliyoruz (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 65). Bunun yanı sıra Nizamülmülk'ten sonra vezir olan Tâcülmülk'ün *âmil* atama yetkisine sahip olduğu belirtilmektedir (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 184). Benzer şekilde kaynaklarda valilerin âmillerinden de söz edildiğine tanık olmaktayız (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 444; er-Râvendî, I, 1999, s. 129). *Âmil*ler de *müstevfî*ler gibi *Divan-ı İstifâ*'nın işlerini düzenleyip yürütmek, kararlaştırılmış oranda vergi ve haraçları tahsil etmekle mükelleflerdi[10] (Nizamülmülk, 2003, s. 39; el-Cüveynî, 1329, s. 60; Ünal, 2014, s. 115; Köymen, 1964, s. 344; Erkal, 1991, s. 59; Merçil, 2015, s. 72). Ancak *âmil*ler, belirlenen vergi miktarını değiştirmekten men edildikleri gibi halka iyi muamele etmek ve gerektiğinde mükelleflere yani reayaya destek olmaları da buyurulmaktaydı (Nizamülmük, 2003, s. 39; Köymen, 1964, s. 344). Yaptıkları işin ehemmiyeti ve neticesinin devletin refahı ve geleceği açısından bir takım önemli hususiyetler barındırması dolayısıyla Nizamülmülk (2003, s. 39), sultanın her daim *âmil*lerin ahvalinden haberdar olması ve hatalarını kesinlikle affetmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Selçuklu şehir ve eyaletlerinde *âmil*lere bağlı olarak *muhassıl* ve *mutasarrıf* adını taşıyan vergi tahsildarları da görev yapmaktaydılar (Köymen, 1964, s. 344; Merçil, 2015, s. 72).

Dini-Hukuki İdare

Büyük Selçuklu Devleti'nin eyalet ve şehirlerinin dini veya hukuki idaresi, devletin bu konudaki genel yönetimiyle benzer bir yapıya sahipti. Buna göre hukuki idare *vali, sahib-i divan-ı mezâlim, reis* vb. üst düzey devlet adamlarının başkanlık ettiği *Divan-ı Mezâlim* mahkemeleri ile kadının başında bulunduğu şer'î mahkemelerce yürütülmekteydi. Dini idare ise yine *kadı, şahid, müftü, hatîb, imam, müezzin, şeyhülislam, vakıf temsilcisi, muhtesib ve mezhep-dini cemaat rei*slerinin de içine dâhil edildiği görevlilerce deruhte edilmekteydi.

Büyük Selçuklularda ekseriyetle sultan veya onun *nâib*i sıfatıyla *vezir*in başkanlık ettiği *Divan-ı Mezâlim*, en yüksek adli ve idari yargı organı hüviyetindeydi. Bizzat mezâlim tertip eden Nizamülmülk'ün (Nizamülmülk, 2003, s. 30) işaret ettiği üzere *Divan-ı Mezâlim,* halka adalet ve güven vermek, zalim ve müstebitleri ise suç işlemekten alıkoymak ve caydırmak gibi bir özelliğe sahipti. Bu gelenek, Selçuklu iktidarının bir parçası olan, eyalet ve şehirlerde de, sultan otoritesinin temsilcileri olarak *melik, vali* ve *reis* gibi görevlilerce veya onların nezaretinde *sahib-i divan-ı mezâlim*[11] tarafından icra edilmekteydi (Nizamülmük, 2003, s. 30; el-Cüveynî, 1329, s. 20; Ünal, 2014, s. 70; İbnü'l-Esîr, IX, 1989, s. 350; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 120; Köymen, 1964, ss. 372-373; Kurpalidis, 2007, s. 129). *Divan-ı Mezâlim,* daha ziyade şer'î mahkemelerin görev alanına dâhil olmayan veya kadıların karara bağlamakta zorlandıkları davalar ile idari şikâyetlere çözüm bulmak ve uygulamak ile meşgul olurdu (Köymen, 1964, ss. 371-372; Yeniçeri, 2004, s. 516).

10 Bundan farklı olarak âmillerin, sivil vali ve memur statüsüne de haiz olduklarına dair bkz: Köymen, 2001, ss. 187-188, 221-222.
11 *Emîr-i dâd*'ın *Divân-ı Mezâlim*'e başkanlık etmesine dair bkz: Merçil, 2011, s. 214-229.

Şer'î mahkemelere ise sultanların adaleti sağlamak ve yaymak gayesiyle bu konudaki yetkilerini devrettikleri *kadı*lar başkanlık etmekteydi. *Kadı*lar milletin, dinin, hikmetin ve adaletin gözetleyici ve koruyucuları olup sultanın vekili konumundaydılar (Zencanî, 2005, s. 216). Her daim büyük, mühim ve nazik bir iş olduğu vurgulanan vazifeleri (Nizamülmülk, 2003, s. 58; el-Cüveynî, 1329, s. 45; Ünal, 2014, s. 98) dolayısıyla *kadı*ların alim, dindar ve kanaatkar kimselerden seçilmesi ve haksızlığa meyletmemeleri için de liyakatleri ölçüsünde kendilerine aylık verilmesi gerektiği belirtilmektedir (Nizamülmülk, 2003, s. 58). Ayrıca tanınmış ulema veya fakihlerle kan bağının bulunması da kadı olarak tayin edilmede önemli bir referans kabul edilmekteydi. Nitekim bu cihetten kadılık makamına atamalarda baba-oğul silsilesi çok sık rastlanan bir durumdu. Buna dair, hem sultan Sencer'in divanından sadır olan fermanlarda hem de kaynaklarda çok sayıda örnek mevcuttur (el-Cüveynî, 1329, s. 10; Ünal 2014, s. 58; İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 213,307; XI, s. 66). *Kadı*lar doğrudan sultan fermanıyla tayin edildikleri gibi *vezir* ve *vali*ler tarafından da atanabilmekteydiler (el-Cüveynî, 1329, s. 10, 45; Ünal 2014, s. 58, 98; es-Silefî, 1993, s. 131; İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 550; el-Bundarî, 1999, s. 8).

Büyük Selçuklu şehir ve vilayetlerinin adalet ve din işlerini yürüten kadıların atamalarıyla alakalı *Atebetü'l-Ketebe*'de yer alan fermanlarda onların *"genel ve özel herkesi kabul edip davalarına bakmak; dava taraflarını eşit tutup bu konuda şeriatın hükmettiği şekilde davranmak; havas-avam, tanınmış-tanınmamış, zengin-fakir ayrımı yapmadan herkesi hükümler ve olaylar karşısında eşit tutmak; davalarda şahitlere hassasiyet gösterip onları dinleme konusunda ihtiyatlı davranmak; yetimlerin mallarını korumak ve yetişkinlik çağına gelene kadar onları ve mallarını emin ve güvenilir kişilere emanet etmek; emanetler, senetler ve dava kayıtlarını muhafaza etmek; tapu ve sicil kayıtlarını korumak; bozguncuları ve mütecavizlerin zulümlerini önlemek; tartıların ayarlarını ve fiyatları kontrol ve düzenleme konusunda çaba göstermek; vakıflardan gelen gelirleri kontrol etmek, vakıf işlerini düzenlemek ve gelirlerinin uygun şekilde ve önceden belirlenen yerlere ve kişilere ödenmesini sağlamak"* gibi vazifeleri yapmakla yükümlü oldukları anlaşılmaktadır. Yine kadıların bahsini ettiğimiz vazifelerini yürütürken Kur'an, Hz. Peygamber'in sünneti, ilk dört halife, İmam Ebû Hanife'nin ve kendilerinden önceki imamların karar ve eserlerini esas alarak hüküm vermeleri buyurulmaktadır. (el-Cüveynî, 1329, ss. 10-13, 45-46, 51-52; Ünal, 2014, ss. 59-61, 98-99, 105-107; Kurpalidis, 2007, ss. 130-132). Bunların yanı sıra *kadı*ların, kimi siyasi hadiselerde arabulucu ve elçi olarak görev yaptıkları, muhtemel saldırılara karşı şehri yağma ve kıtalden korumak adına halka liderlik edip şefaatçi olduğu, muhalif kimi dini fırkalara karşı silahlı ve fikri mücadele verdikleri de malumumuzdur (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 37, 211, 214, 271, 276, 347, 450). Kadıların verdikleri hükümlerin infaz ve icrası ise *şahne* veya *emîr-i sipehsâlâr*ların *nâib*leri tarafından gerçekleştirilmekteydi (el-Cüveynî, 1329, ss. 13, 45-46; Ünal, 2014, ss. 61, 99). Ayrıca fermanlarda kadıların görevli bulundukları şehir ve eyalet merkezlerine veya onlara bağlı yerlere din ve şeriat işlerinin gerektiği gibi yürütülmesi için dürüst, takvalı ve âlim vekiller tayin etmeleri de emredilmektedir (el-Cüveynî, 1329, s. 13; Ünal, 2014, s. 61).

İslam dünyasının genelinde olduğu üzere Büyük Selçuklu eyalet ve şehirlerinde de *kadı*lık meclisinde yani şer'î mahkemelerde *kadı*nın yanında *şahit*ler de görev yapmaktaydı. *Şahit*ler, resmi bir görevli olarak mahkemelerde bir anlamda noter görevi yapmakta olup görülen dava ve muamelelerin açık ve dürüst bir şekilde yapıldığını ispat amacıyla mahkemede hazır bulunup isimleri belgelere kaydetmekle mükelleflerdi (Apaydın, 2010, s. 279). Bizzat *kadı* tarafından seçildiği anlaşılan (İbnü'l-Cevzî, XVII, 1992, s. 29; İbnü'l-Esîr, IX, 1989, s. 27) *şahit*ler hususunda, *Atabetü'l-Ketebe*'ye (el-Cüveynî, 1329, s. 12; Ünal, 2014, s. 59) konu olan fermanlarda, onlara

gerekli ihtimamın gösterilmesi *kadı*ların vazifesi arasında zikredilmektedir. *Kadı*lar ile birlikte saygın bir konuma sahip oldukları anlaşılan *şahit*lerin, Vezir Amîdülmülk'ün 454 (1062) yılında Tuğrul Bey'in evlilik teklifini görüşmek üzere Halife el-Kâim Biemrillah'ın huzuruna çıkması sırasında onun maiyeti arasında yer aldıklarını da görmekteyiz (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 37).

Büyük Selçuklu eyalet ve şehirlerinin dini idaresinde istihdamına tanık olduğumuz görevlilerden biri de *müftü*dür. *Müftü,* dini konularda bir meselenin açıklanması ve hükmünün belirlenmesi hususunda yazılı veya sözlü izahatta bulunan kimsedir. *Atabetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, s. 79; Ünal, 2014, 137) Selçuklu şehirlerinin dini yönetiminde isimleri anılan ve şahnelerin vazifelerinde kendilerine danışılması gerektiği belirtilen *müftü*lerin, fetva işleri dışında tam olarak hangi görevleri yerine getirdiklerine dair ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Ancak Büyük Selçuklu ülkesinde İmam Ömer el-Harezmî'nin Belh vilayetinin hatiblik ve müftülüğünü yaptığı (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 255), Ebû Mansûr Sa'd b. el-Hasan b. el-Kâsım el-İclî'nin Hemedan müftüsü olduğu (İbnü'l-Cevzî, XVII, 1992, s. 68) ve Ebû Yusuf Ya'kub b. Süleyman el-Kâdî el-İsferâyînî'nin de Nizamiye Medresesi kütüphane müdürlüğünün yanı sıra aynı zamanda *müftü* olduğu kaydedilmektedir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 539).

Cami, tarih boyunca Müslüman ülkelerinde şehir hayatının ve şehirlerin gelişmesinde en önemli mekânlardan biri olmuştur. Dolayısıyla Müslümanların günlük hayatlarında namaz ibadetlerini eda ettikleri yer olan camide görevli *imam, hatip* ve *müezzin*ler de şehir ve eyaletlerin dini idaresinin önemli birer temsilcileriydiler. Namazın çok nazik bir iş ve konu olduğunu vurgulayan Nizamülmülk (2003, s. 61), sultanın *imam* ve *hatip*leri dindar, *Kur'an-ı Kerim*'i iyi bilen ve din ilimlerine vakıf kimselerden seçmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu cümleden aynı kaidenin *müezzin*ler için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Ulemâ sınıfından olmaları hasebiyle devlet adamlarının kendilerine saygı ve hürmet göstermeleri tembihlenen *imam, hatip* ve *müezzin*ler, hem *Atabetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, ss. 31, 83; Ünal, 2014, ss. 84, 141) hem de diğer kaynaklarda sıklıkla anılmaktadırlar. Buna göre Şeyhülislam Ziyâeddin Ebû Muhammed el-Fazl b. Muhammed b. İbrahim ez-Ziyadî'nin Serahs *hatîb*liğine atanmasıyla ilgili fermanda, şehrin dini işlerinin sorumluluğunun onun uhdesine bırakıldığı ve ayrıca Cuma günleri minberde hutbe okumak, Cuma Camii'nde eğitim vermek ve halka vaaz vermekle vazifeli olduğu kaydedilmektedir. Bununla birlikte lazım geldiğinde oğlunu yerine vekil olarak bırakabileceği de ifade edilmektedir (el-Cüveynî, 1329, ss. 37-38; Ünal, 2014, ss. 90-91). Kaynakların Dımaşk *hatib*i, Musul *hatib*i, Nişabur *hatîb*i, Tus *hatîb*i, Belh *hatîb*i gibi ibareler (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 69, 240, 398,529; XI, ss. 157, 255) kullanmalarından hareketle Bağdad dışında kalan şehir ve vilayetlerde aynı anda yalnızca bir *hâtib*in görevlendirildiğini veya bir baş *hatîb*in bulunduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Nitekim Ebû Bekir Muhammed b. Abdülkerim el-Hatîb el-Belhî için *veliyyü'l-hüttâb* ifadesinin kullanılması bu durumu teyit etmektedir (İbnü'l-Cevzî, XVII, 1992, s. 159). Halka namaz kıldırmakla görevli olan *imâm* ve *müezzin* ise hemen her camide bulunmaktaydı. Öte yandan Muhammed el-Mârişkî'nin Tus *imâmı* (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 157) şeklinde anılması örneğini nazar-ı dikkate alarak her şehirde bir baş *imâm*ın olduğunu söylemek de mümkündür. Büyük Selçuklu devri eyalet ve şehirlerinde *şeyhülislam* unvanını taşıyan kimselere de tesadüf etmekteyiz. Ortaçağ İslam dünyasında önde gelen ulema ve sûfîlere verilen bir şeref payesi olarak bilinen ve ayrıca *"âlimlerin en kıdemlisi ve reisi"* manasında bir unvan olarak kullanılan bu mansıba sahip (İpşirli, 2010, s. 91) kimselerin Büyük Selçuklular devrinde ne tür görevleri yerine getirdiklerine dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Nizamülmülk'ün Hasan b. Said el-Menî'î'yi *reis*liğin yanı sıra Nişabur'a *şeyhülislam* olarak tayin ettiğini biliyoruz (ez-Zehebî, XXXI, 1993, ss. 117-118; Özaydın 2013, s. 114).

Vakıflar, Ortaçağ İslam dünyasının sosyal, ekonomik ve kültür hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Vakıf müessesesinin idaresi ise ekseriyetle ulemâ sınıfa mensup kimseler tarafında yürütülmekteydi. Bu nedenle vakıfların yönetilmesinden sorumlu olan *vakıf temsilcisi*ni de dini-hukuki idare başlığı altında değerlendirmeyi uygun gördük. Nitekim İmam Azizüddin Esîrü'l-İslam'ın Cürcan ve çevresinin vakıf sorumlusu olarak tayin edildiğini gösteren sultanın fermanı da vakıf işinin dini-şer'î bir hususiyet taşıdığını açıkça belirtmektedir (el-Cüveynî, 1329, s. 52; Ünal, 2014, s. 107). Yukarıda hem *reis*lerin hem de *kadı*ların vakıfların durumları ve işleyişleriyle alakalı bir kontrol yetkisine sahip olduklarından bahsettik. Bununla birlikte Selçuklularda vakıflar, *Divan-ı Evkâf-ı Memâlike* bağlı ve bir mütevelli heyeti tarafından yönetilmekteydi. Eyalet ve şehirlerdeki vakıflar ise daha ziyade merkezi hükümet tarafından atanan ve muhtemelen yine *Divan-ı Evkaf-ı Memâlike* bağlı vakıf temsilcisi tarafından teftiş edilip idare edilmekteydi. Konuyla ilgili *Atabetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, ss. 52-55; Ünal, 2014, ss. 107-110) yer alan fermanlarda vakıf temsilcisi veya vekilinin *vakıf mütevelli heyeti*nin üzerinde bir yetkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre İmam Azizüddin Esîrü'l-İslam ve *nâibi* sıfatıyla Hâce Âmid Ziyâüddin'in Cürcan ve çevresinin bütün vakıflarından sorumlu kişi olarak atanmalarıyla alakalı fermanlarda onların *vakıflar ve vakıfnâmeleri tespit ve kontrol etmek; diğer mezhep ve gruplara ait vakıf belgelerini temin edip karşılaştırmak; geçmişteki ve mevcut gelirlerin kimlere, nerelere ve nasıl harcandığını tespit etmek; vakıflardan elde edilen hasılatın koşulları ve hükümleri doğrultusunda sarf edilmesini sağlamak; vakıfların işlerinin doğru bir şekilde yürütülmesini temin etmek; vakıf işlerini dürüst ve iş bilen kimselere emanet etmek; şayet belirlenen kurallar çerçevesinde gelirleri hak sahiplerine vermişler ise vakıf mutasarrıflarının görevleri devam ettirmelerine izin vermek, eğer usulsüzlük yapmışlar ise cezalandırılmaları için durumu divana rapor etmek; vakıfları gaspçılardan korumak; vakıfları ihyâ ve âbâd etmek* gibi görevleri yerine getirmek üzere vazifelendirildikleri yazılmaktadır. Ayrıca şehir ve bölge yöneticileri ve şahnelerinin de onlara yardımcı olmaları buyurulmaktadır.

"İyilikleri emretme ve kötülüklerden men etme" (emri bi'l-ma'ruf ve nehyi eni'l-münker) düsturu üzerine temellendirilen *hisbe* teşkilatının *(ihtisab)*, bizzat Sultan Sencer'in divanından çıkan bir fermanda, devletin ve memleketin istikrarı ve gelişimi bakımından neticesi ve işleri bütün halk için yararlı, din ve şeriat maslahatlarını ve kurallarını destekleyen bir işleve sahip olduğu vurgulanmaktadır (el-Cüveynî, 1329, s. 82; Ünal, 2014, s. 140). Bu açıdan görev itibariyle Selçuklu eyalet ve şehirlerinin siyasi ve ekonomik boyutuyla da alakalı bir yönü bulunan *hisbe teşkilatı* ve yöneticisi olan *muhtesibi* dini-hukuki idare başlığı altında değerlendirmenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Zira *hisbe*, dini kaideler çerçevesinde siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan ahlaklı bir toplum oluşturmak ve bu yönüyle kamu ahlak ve düzeninin sağlanması ve korunmasıyla ilgilenen bir kurumdur. Nitekim İmam Hâce Evhâdüddin'in Mazenderan *muhtesibliğine* tayin edilmesiyle ilgili fermanda, *hisbe/ihtisab* işlerinin takva ve dini ehliyete dayandığı vurgulanmaktadır. Bu fermana göre Evhâdüddin'e *alış-verişlere hile karışmaması ve Müslümanların bundan zarar görmemesi için tartı ve ölçü aletlerinin doğru olup olmadığını teftiş etmesi emredilmektedir. Buna ilaveten Cuma Camii başta olmak üzere bütün camileri ve ibadet yerlerinin durumlarını, müezzinleri ve namaz saatlerini kontrol etmesi de buyurulmaktaydı. Söz konusu dini mekânların yakınında, halka açık yerlerde ve mezarlıklarda içki içilmesini yasaklaması, içenleri cezalandırması ve kadınlar ile erkeklerin ilim meclislerinde ve vaazlarda birlikte bulunmalarına engel olmakla* da görevliydi (el-Cüveynî, 1329, ss. 82-83; Ünal, 2014, s. 141; Kurpalidis, 2007, s. 137). Bu görevlerinin yanı sıra Nizamülmülk (2003, s. 61), *pazarlara getirilen malların kontrolü ve fiyat istikrarından da*

muhtesibin sorumlu olduğunu yazmaktadır. Öte yandan kaynakların verdikleri bilgilerden muhtesiblerin erkeklerin uygunsuz bir halde hamamlara girmelerine mani olmak, hamamların sularının halkı rahatsız edecek şekilde gelişi-güzel akıtılmasını engelleyip bunun için çukurlar kazılmasını sağlamak, gösteri maksadıyla kuşlarla (güvercinlerle) oyun oynanmasına ve gemicilerin Dicle üzerinde kadınlarla erkekleri bir arada taşımalarına mani olmak, kadınların belli bir saatten sonra geceleri gezinti maksadıyla dışarı çıkmalarını yasaklamak, Cuma günleri dükkânları açıp Cumartesi kapatan esnafı cezalandırmak (İbnü'l-Cevzî, XVII, 1992, ss. 24, 66, 73; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 295) gibi görevleri yerine getirdikleri de anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklu eyalet ve şehir idaresinin dini-hukuki organizasyonuna *nakîb*leri de ilave etmek uygun olacaktır. Sözlükte *"hayırlı, seçkin kişi, bir topluluğun başkanı, vekili, kefili ve emini"* anlamına gelen *nakîb*, tarihsel süreçte Hz. Fatıma ile Hz. Ali'nin soyundan gelen seyyid ve şerîf diye adlandırılan Ehl-i Beyt mensuplarıyla, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan gelenlerin meseleleriyle ilgilenmek üzere devlet tarafından tayin edilen memurları ifade etmekteydi. Bunlardan Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin nakîbine *Nakîbü't-Tâlibiyyuûn* veya *Nakîbü'l-Aleviyyûn*, Hz. Abbas'ın soyundan gelenlerin *nakîb*ine ise *Nakîbü'l-Abbasiyyûn* veya *Nakîbü'l-Haşimîyyûn* denilirdi (Uyar, 2006, s. 321; Özaydın, 2014, s. 101). Aynı zamanda söz konusu cemaatlerin devlet nezdindeki temsilcileri konumunda olan nakîblik uygulamasını Büyük Selçuklular da devam ettirdiler. Bu konuya dair *Atebetü'l-Ketebe*'de bir atama fermanı da yer almaktadır. Ferman, Murtaza Cemâleddin Ebü'l-Hasan el-Alevî'nin Gürgenç, Dihistan, Esterebâd ve bu vilayetlere bağlı bölge ve nahiyelerin seyyidlerinin *nakîb*i olarak tayiniyle ilgilidir. Fermanda Seyyid Cemâleddin'in bütün Gürgenç, Dihistan ve Esterebâd seyyidlerinin lideri olduğu ve bütün işlerinde onların yegâne muhatapları oldukları özellikle vurgulanmaktadır. Böylece mezkûr eyalet ve şehirlerdeki seyyidlerin devlet ve saltanat nezdindeki temsilcisi olduğu belirtilen Seyyid Cemâleddin'den *her seyyide önceden belirlenen maaş ve erzaklarını temin etmesi, onların soylarını araştırıp tespit etmesi, bu konuda istismarcılar var ise onların seyyidler topluluğundan uzaklaştırması, ilim kürsüleri ve minberlerinin uygun şekilde işlevlerini sürdürmesini sağlaması* istenmekteydi (el-Cüveynî, 1329, ss. 23-24; Ünal, 2014, ss. 113-120; Lambton, 1963, s. 368; Özaydın, 2014, s. 102). Bunun haricinde bahsi geçen gruplar ile ilgili bazı asayiş meselelerinde ve kimi siyasi hadiselerde *nâkib*lerin desteğine veya aracılılıklarına müracaat edildiği de malumumuzdur (İbnü'l-Esîr, IX, 1989, ss. 464, 468; X, ss. 153, 203, 313; XI, ss. 46, 156).

*Nakîb*lerin yanı sıra *mezheb reis*leri de Büyük Selçuklu şehir ve eyaletlerinin dini-hukuki idare mekanizması içerisinde anılabilir. Abbasilerde olduğu gibi Büyük Selçuklular çağında da hemen her şehir ve eyalette, her mezhep ve dini gruba liderlik eden *reis*ler veya *şeyh*ler bulunmaktaydı. Bu *reis* ve *şeyh*ler mensubu bulundukları cemaatin ileri geleni olup onun önderliğini yapmaktaydılar (Özaydın, 2018, 26). Aynı zamanda hükümet yani siyasi otorite nezdinde de cemaatlerinin temsilcileri konumundaydılar. Bu kişiler kaynaklarda *reisü'ş-şâfiîyyîn, reisü'l-hanâbile, reisü'l-hanefiyyûn, reisü'l-Kerrâmîyye, şeyhü'l-mâlikiyye,* gibi isimlerle anılmaktadırlar. Söz gelimi, Abdullatif el-Hocendî İsfahan Şafiîlerinin reisi, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî Nişabur Şafiîlerinin reisi, Ebû Alâ Saîd b. Yahya İsfahan Hanefilerinin reisi, Muhammed b. Şâd Nişabur Kerramîlerinin reisi, Ebû Ya'la Ahmed b. Muhammed Irak Malikîlerinin *şeyhi* idiler (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 211, 416, 521; Zehebî, XXXII, 1990, s. 230; XXXIII, s. 329; XXXVI, s. 16). Konuyla ilgili *Atebetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, ss. 86-87, Ünal, 2014, ss. 144-146) Kıvâmüddin Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'anî'nin Merv Şafiîlerinin reisliğine atamasına dair bir ferman yer almaktadır. Bu fermandan anlaşıldığına göre dini cemaatlerin *reis*lerinin *mensubu*

bulundukları mezhep veya grubun her türlü dini ve hukuki işlerinin maslahatı, kendilerine ait camilerde vaaz meclisleri kurmak, medrese ve şehir meydanlarında ders vermek, vakıfların sorumluluğunu yürütmek gibi vazifeleri yapmaktaydılar. Bununla birlikte mezkûr *reis*ler, sahip oldukları nüfuz ve toplumsal destekle sosyal nizamın ve kamu düzeninin sağlanmasında da önemli rol oynamaktaydılar. Ayrıca bunun aksini yapma olanağına da sahiplerdi (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 211; Zehebî, XXXVIII, 1990, s. 25).

Esnaf Grupları

Ortaçağ İslam dünyasında genellikle hemen her esnaf ve meslek grubuna bir sokak veya yer tahsis edilmekte ve böylece *sûkü'l-bezzâzîn* (kumaşçıklar çarşısı), *sûkü'l-esâkife* (ayakkabıcılar çarşısı), *sûkü'n-neccâriîn* (marangozlar çarşısı), sûkü'n-nehhâsîn (bakırcılar çarşısı) gibi her birinin kendisine has bir pazarı/çarşısı olurdu. Bu durumun genel itibariyle Selçuklular devri için de geçerli olduğunu varsaymak yanlış olmasa gerektir.[12] Konuya dair ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte Ortaçağ İslam şehirlerinde her esnaf teşkilatının bir loncasının olduğu ve başında da *reis, arîf, arîfi's-sûk* veya *şeyhü's-sûk* adı verilen kimseler bulunmaktaydı (Durrî, 2014, s. 75; Attar, 1991, s. 360; Söylemez, 2016, s. 235). Bunlar aynı zamanda çarşının düzeninden ve korunmasından sorumlu olan *muhtesib*in görevini yapmasında kendisine yardımcı oluyorlardı. Selçuklular çağında da Musul tacirlerinin reisi Ali b. Ebî Nasr, Bağdad sanatkarlarının arîfi Ebü'l-Hüseyin Sa'leb b. Mezkûr ve Hemedan Reisi Ebü'l-Hasan el-Alevî örneklerinde olduğu üzere şehirlerdeki esnaf ve tacirlerin başında *reisü't-tüccar, reis* veya *arîfü's-sanâi'* unvanını taşıyan kentin en büyük veya en nüfuzlu kişisinin bulunduğuna dair bulgular mevcuttur (İbnü'l-Müstevfî, I, 1980, s. 279; İbnü'l-Cevzî, XVI, 1992, ss. 256, 263).[13] Buna rağmen özellikle bu dönemdeki ticaret erbabı ve esnafın nasıl teşkilatlandığıyla alakalı çok ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Ancak şehir ve eyaletlerde sultan tarafından geniş salahiyetlerle atanmış merkezi hükümetin en yetkili görevlilerinden olan *reis*lerin yerli ahaliden olup aynı zamanda esnaf ve tüccar sınıfına mensup olup onların önderliklerini yaptıkları da malumumuzdur.[14]

Öte yandan Türkiye Selçukluları devrinde gelişen Ahîliğin meslekî bir cemiyete dönüşmesinin bir önceki halini temsil eden Büyük Selçuklular zamanındaki fütüvvetin de esnaf ve tüccar zümresiyle ilişkili olduğu bilinmektedir. Bu açıdan fütüvvetin, Selçukluların iktidarı yıllarında tam olarak ne tür bir mesleki örgüt hüviyeti taşıdığıyla ilgili yeterli bilgiye sahip olamasak da *reis, eşrâf, âyan* vb. toplumun ileri gelen gruplarını barındırması yönünden bu cihete de haiz kabul edilebilir. Nitekim Merverrûd'un esnaf ve tacirlerine de ev sahipliği yapan fütüvvetin reisi yani *reisü'l-fityânı* olan ve daha sonra Nizamülmülk tarafından Nişabur reisi tayin edilen Hasan b. Said el-Menî'î ve Nîşâburlu bir âyan ve reis ailesine mensup olup *er-Reis* diye tesmiye edilen Ebü'l-Hasan el-İsferâyînî (ez-Zehebî, XXXI, 1990, ss. 117-118; XXXIII, s. 224; Özaydın 2013, s. 114.) örnekleri özelinde bu durumu teyit edebiliyoruz.

Sonuç

Büyük Selçuklular, hakimiyet tesis ettikleri coğrafyada seleflerinden intikal eden şehir/kent ve eyalet yönetim sistemini kendi kurum ve idari kadrolarını oluşturmak adına muhafaza etmişlerdir. Bununla birlikte kendi tecrübeleri ile zamana ve coğrafyaya bağlı olarak mevcut sistemi yenileyebilmişlerdir.

12 Büyük Selçuklular devrinde mesleklere dair bkz: Merçil, 2011, s. 249-257.
13 Ayrıca Büyük Selçuklular devrinde çarşının en yaşlı tüccarının *şahbender* unvanıyla çarşı ve pazarın sorumlusu olarak görev yaptığı da ifade edilmektedir, bkz: Söylemez, 2016, 235.
14 Reislerin bu pozisyonlarına dair bkz: Dipnot 8'deki kaynaklar.

Nitekim siyaset ve siyasal yapılanmaya dair rehber niteliğinde bir eser kaleme almış olan Nizamülmülk'ün de katkılarıyla Melikşah dönemine gelindiğinde Büyük Selçuklu şehir yönetim şekli de muntazam bir hâl aldı. Buna göre başkenttekine benzer bir oluşum gösteren Selçuklu şehir veya eyalet teşkilatı, *siyasi-askeri idare, mali idare* ve *dini-hukuki idare* şeklinde Ortaçağ İslam dünyasındaki klasik anlayışa uygun olarak şekillendi. *Siyasi veya askeri idare*nin başında bulunan *melik, vali, amîd, reis* ve *nâib* sultan otoritesini bölgedeki-şehirlerdeki temsilcileri kabul edilmekteydi. Onlar, sultan veya merkezi hükümet tarafından konulan kanun ve kaideleri yerelde uygulayan ve devletin hükmünü geçerli kılan en yetkili merci olarak ön plana çıkmaktaydılar. Dolayısıyla gerek şehirlerin gerekse de devletin nizam ve istikrarı onların nasıl bir yönetim sürdükleriyle yakından alakalıydı. Şehir ve eyaletteki en yüksek idari kurum olan *Divan-ı Eyalet*'in başında bulunan *melik, vali, amîd, reis* veya *nâib*in aynı zamanda, şehirlerin mali idaresi üzerinde de bir kontrol yetkisine sahip oldukları müşahede edilmektedir. *Mali idare,* esasında *Eyalet İstifâ Divanı* bünyesinde sultan tarafından atanan *müstevfî* veya *âmil*lerce yürütülmesine karşın, *siyasi veya askeri idare* temsilcilerinin denetimindeydi.

Benzer şekilde *melik, vali, amîd, reis* ve *nâib*lerin sultan nâibi sıfatıyla *dini-hukuki idare* üzerinde söz sahibi olduklarını söylemek de mümkündür. Zira *Divan-ı Mezâlime* başkanlık ettikleri gibi kimi durumlarda *kadı* başta olmak üzere bu birimdeki diğer görevlileri atama ve azletme yetkisine de sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda merkezi hükümetin işleyişine yakın bir oluşum gösteren eyalet veya şehir yönetiminde, bir güçler ayrılığı sistemi var gibi görünse de esasında *siyasi-askeri otoritenin mali* ve *dini-hukuki idare* üzerinde bir kontrol yetkisine sahip olduğu söylenebilir. Buna karşın her bir görevliye belirli yetki ve sorumlulukların verildiği ve aldıkları kararlarda da yegâne yükümlü oldukları açıktır. Ayrıca mevcut bilgilerde Selçuklu şehirlerinin düzen ve refahının söz konusu erkler arasındaki uyum ve işbirliğine bağlı olduğuna da işaret edilmektedir.

Kaynaklar

Alptekin, C. (1991). "Atabeg". *DİA,* IV, (ss. 38-40). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Apaydın, H.Y. (2010). "Şahit". *DİA,* XXXVIII, (ss. 278-283). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Atabeg el-Cüveynî, (1329). *Kitabu Atabetü'l-ketebe mesmû'a-i Mürâselât-ı Divan-ı Sultan Sencer,* nşr. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbal, Tahran; Türkçe çev. Sonay Ünal, (2014). *Sultan Sencer Dönemi Münşeat Mecmuası,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Attar, F. (1991). "Arîf". *DİA,* III, (s. 360-361). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Avcı, C. (2006), "Nâib". *DİA,* XXXII, (ss. 311-312). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Beyhakî, (2019). *Târîh-i Beyhakî,* (çev. N. Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Devletşah, (1994). *Tezkire-i Devletşah,* (çev. N. Lugal). İstabul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

El-Bundarî, (1999). *Zubdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra (Irak ve Horasan Selçukluları),* (çev. Kıvameddin Burslan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

El-Hüseynî, (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye,* (çev. N. Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Erdem, İ. (2011). "Büyük Selçuklularda Kent Reisliği". *Mehmet Altay Köymen Armağanı,* (ss. 137-143), Konya.

Erkal, M. (1991). "Âmil". *DİA,* III, (ss. 58-60). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Er-Râvendî, (1999). *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-surûr,* (çev. A. Ateş). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Es-Silefî, (1993), *Mu'cemü's-sefer,* (thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî). Beyrut: Dârü'l-Fikr.

Ez-Zehebî, (1993). *Târîhü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm,* XXXI, XXXIII, XXXV, XIL, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî). Beyrut: Dârü'l-Kitabü'l-Arabî.

Gibb, H.A.R.-C.C. Davies, (1997). "Nâib". *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi,* IX, (ss. 50-52). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

İbnü'l-Cevzî, (1992). *el-Muntezam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem,* XVII, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata). Beyrut: Dârü'l-Kutubü'l-İlmiyye.

İbnü'l-Esîr, (1989). *el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi,* IX-XI. İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Müstevfî, (1980). *Târîhu Erbil,* I, (thk. Sâmî es-Sakkâr). Bağdad: Dârü'r-Reşidü'n-Neşr.

İmam Gazali, (2004). *Devlet Başkanına Öğütler,* (çev. Osman Arpaçukuru). İstanbul: İlke Yayınları.

İpşirli, M. (2010). "Şeyhülislam". *DİA,* XXXIX. (ss. 91-96). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul.

Keleş, N. (2015). "İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdad Şahnesi Bihrûz-el-Hâdim". *Tarih İncelemeleri Dergisi,* XXX/2, (ss. 451-477). İzmir.

Köprülü, F. (2005). "Amîd ". *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi,* (s. 93-94). Ankara: Akçağ Yayınları.

Köymen, M.A. (1964). "Selçuklu Devri Tarih Araştırmaları II". *DTCFD,* II/2, (ss. 303-380), Ankara.

Köymen, M.A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı,* İstanbul.

Köymen, M.A. (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kucur, S.S. (2000). "İktâ". *DİA,* XXII, (ss. 47-49). İstanbul.

Kurpalidis, G.M. (2007). *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* (çev. İlyas Kamalov). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Lambton, K.S. (1973). Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", (çev. N. Kaymaz). *Belleten,* XXXVII/147, (s. 365-394). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Merçil, E. (1991). "Amîd". *DİA,* III, (s. 55). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Merçil, E. (2011). *Selçuklular/Makaleler.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Nizamülmülk, (2003). *Siyasetnâme, (*çev. Nurettin Bayburtlugil). İstanbul: Dergah Yayınları.

Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özaydın, A. (2001). *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi,* İstanbul.

Özaydın, A. (2013). "Selçuklularda Reislik Müessesesi". *Prof. Dr. Erdoğan Merçil Armağanı,* (s. 112-130). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Özaydın, A. (2014). "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan,* I, (s. 477-504), İstanbul.

Özaydın, A. (2014). "Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyasi, İdarî ve İçtimaî Hayattaki Rolleri: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Haşimî el-Abbasi ez-Zeynebî Örneği". *TYB Akadami (Osman Turan ve Selçuklular),* XII, (s. 101-114), Ankara.

Özaydın, A. (2018). "Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Hizmetleri". *USAD,* VIII, (s. 1-31), Konya.

Özgüdenli, O.G. (2006). *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Özgüdenli, O. G. (2013). *Selçuklular I.* İstanbul: İSAM.

Piyadeoğlu, (2015). "Büyük Selçuklular'da Şehircilik Faaliyetleri Hakkında Bir Değerlendirme". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çevre ve Şehir,* İstanbul.

Piyadeoğlu, (2016), *Sultan Alp Arslan.* İstanbul: Kronik Yayınları.

Reşidüddin Fazlullah, (2010). *Camiü't-tevârih (Selçuklu Devleti),* (çev. E. Göksu-H.H. Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, (2013). *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-ayân,* XIX, (thk. Muhammed el-Enes-Kamil Muhammed el-Herrat). Dımaşk: Dârü'r-Risâletü'l-Alemiyye.

Söylemez, M. (2016), *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Sümer, F. (2007). "Reis", *DİA,* XXXIV, (ss. 543-544). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tokuş, Ö. (2016). "Arslan el-Besâsîrî ve İbrahim Yınâl İsyanlarının Gizli Kahramanı Fâtımî Dâîsi el-Mü'eyyed fî'd-Dîn Hibetullah eş-Şîrâzî". *Tarih İncelemeleri Dergisi,* XXXI/2, (ss. 569-594), İzmir.

Tokuş, Ö. (2017), "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Depremler ve Meteorolojik Afetler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* X/52, (s. 443-458).

Usta, A. (2013), "Ünlü Selçuklu Kumandanı; Sadüddevle Gevherayin", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Aramağan.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Uyar, G. "Nakib", (2006). *DİA,* XXXII, (ss. 321-322), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yeniçeri, C. (2004). "Mezâlim", *DİA,* XXIX, (ss. 515-518). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yılmaz, M. (2010), "Şurta", *DİA,* XXXIX. (ss. 242-244). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Zahîrüddin Nişaburî, (2018). *Selçuknâme,* (çev. Ayşe Gül Fidan). İstanbul: Kopernik Kitap.

Zencanî, (2005). *Sultana Öğütler,* (çev. H.H. Adalıoğlu). Ankara: Yeditepe Yayınları.

Zettersteen, K.V. (1997). "Şurta". *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi,* XI, (s. 585). İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Özgün Makale

Oryantalizmi Doğuran İki Başkent: İstanbul – Paris[1]

Two Bedrocks of Orientalism: Istanbul and Paris

Zeki COŞKUN[2]

Öz

"XIX. yüzyılın" ve aynı anlama gelmek üzere "Modernitenin Başkenti" olarak anılan Paris, bunlardan da önce oryantalizmin başkentidir.

Fransız sanatçıların XIX. yüzyıl başlarından itibaren geliştirdiği resim tarzının adı olarak ortaya çıkan oryantalizm kavramı, hızla diğer sanatlara taşınmış, zamanla Doğu'ya ilişkin Batılı düşünsel, sanatsal, siyasal hemen tüm pratiklerin ortak adına dönüşmüştür.

Oryantalizmi tarihsel bir olgu olmaktan çıkarıp sorunsallaştıran Edward Said, tarihsel kökenlerini antikiteye dayandırmakla birlikte, onun kurumsallaşıp sistematik uygulama halini almasının miladı olarak 1798'i; Mısır'ın işgalini işaret etmektedir. Oysa tarihsel süreç Batı için Doğu'nun giriş kapısının İstanbul olduğunu göstermektedir.

Elçilik kayıtlarından seyahatnamelere, tacirlerden sanatçılara resmi, sivil Batılı öznenin Doğu'ya ilişkin öncelikli imge kaynağı İstanbul'dur. XVII. yüzyıl sonlarında Fransa'nın İstanbul'u işgal tasarıları, şehrin ve Doğu'nun Batılı aktörlerce imgesel, sözel, teatral, görsel olarak yeniden üretilip tüketilmesine dönüşmüştür. Bu pratik XVIII. yüzyıldan itibaren İstanbul'un da dönüşümünü getirmiştir.

Paris-İstanbul ilişkisi, oryantalizmin tarihsel, coğrafi kaynaklarını ve evrimini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Tarih, Kent, Gerçeklik, Sanat.

Abstract

Before being the capital of the 19th Century and "modernity", Paris is the bedrock of orientalism.

The concept of orientalism emerged in the 19th century as the name of an artistic style developed by French painters, spread to other fields of art. In time, the concept came to signify all ideational and political practices on the part of the Occident with the Orient as their subject.

Edward Said, who problematized the concept as something beyond a mere historical fact, points at 1798, i.e. Egypt's occupation as the moment of institutionalization and systematization

1 Makale başvuru tarihi: 17.08.2019 , makale kabul tarihi: 29.08.2019.

2 Dr. Öğr. Üyesi, MSGSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, zeki.coskun@msgsu.edu.tr. ORCID No: 000-0002-3795-619X.

of Orientalism (though he traces it back to the antiquity). However, history demonstrates that the gateway to the Orient for the Occident has been in fact Istanbul.

Istanbul is the prior origin of imagery of the West about the East – from the recordings of the embassies to merchants and artists. The plans of France to conquer Istanbul eventuated the city and the East to be regenerated and exploited by the West from the imaginary, verbal and visual points of view. This also has brought the transformation of Istanbul since XVIII. century.

The relation between Paris and Istanbul demonstrates the historical and geographical origins and the evolution of Orientalism.

Keywords: Orientalism, History, City, Reality, Art.

Giriş

Edward Said'in *Oryantalizm* incelemesi, sosyal bilimlerde birçok yönden çığır açıcı olarak kabul edilmektedir. *Oryantalizm* kavramı, bu çalışma sonrasında köklü biçimde anlam değişimine uğramıştır. Başlı başına disiplin niteliği kazanan post kolonyal çalışmalar, bu değişimin somut ürünlerindendir. Aynı şekilde kurumsal olarak 1964'te Birmingham Okulu'yla başlayan "kültürel çalışmalar", Said ve Oryantalizm sonrası yeni boyutlar kazanmıştır.[3] Cinsiyet çalışmaları, madunluk çalışmaları bunlar arasındadır. "Disiplinler arası" yerine "disiplin-aşırı" yaklaşımları öneren Said, sanat tarihi yazımı ve eleştirisini de etkilemiştir.

Said için oryantalizm, düşünsel, siyasal, askeri, diplomatik ve bunlarla birlikte kültürel, sanatsal, estetik ve etik, ideolojik pratikler, deneyimler, kabullerle örülü bütünsel söylemler toplamıdır. İncelenmesi, bilimsel ve yöntem bilimsel sorgulamaları, çözümlemeleri de içermelidir. Bu karmaşık olduğu ölçüde üretken, doğurgan bir süreçtir. Nitekim çalışmasının yukarıda anılan etkileri, yarattığı açılımların yanı sıra kendi düşünsel pratiğini ve yöntemini de 1980'lerden itibaren "disiplin-aşırılık" kavramıyla ifade etmektedir.

"Oryantalizmi Yeniden Düşünmek" başlıklı makalede (1985), "bir tür büyük sentezin arifesindeyiz" demektedir. Bilim insanı, "sınırları daha fazla aşma, disiplin-aşırı faaliyetlere daha fazla girişme, entelektüel ve kültürel çalışmanın içinde yürütüldüğü -siyasi, yöntem bilimsel, toplumsal, tarihsel- durumu daha yoğun bir biçimde dikkate alma gerekliliği"yle karşı karşıyadır. Bu, bilimsel ve etik bir yükümlülüktür: "Entelektüelin hem bir bağlamı tanımlamakta hem de onu değiştirmekte oynayabileceği rol bilincinin çok daha keskinleştirilmesi; çünkü bence bu bilinç olmadan, Şarkiyatçılık eleştirisi hoşça vakit geçirme aracından başka bir şey olmayacak" (Said, 2000, s. 88).[4]

3 Asli çalışma alanı karşılaştırmalı edebiyat olan E. W. Said (1935–2003), bu formasyondan gelen metin çözümleme ve eleştiri tekniklerini *Oryantalizm*'de söylem çözümlemeye, ideolojik ve siyasal çözümleme-eleştiriye taşımış, dönüştürmüştür. "Melez bakış" ve "disiplin-aşırılık" olarak niteleyeceği bu yaklaşım, kitabı içeriğinin yanı sıra yöntem ve biçemiyle de farklı "okuma"lara, esinlere açmıştır. 1978'de yayımlanan *Oryantalizm*, aralarında Türkçenin de olduğu yirmiye yakın dile çevrilmiştir.
Nezih Uzel'e ait ilk Türkçe çeviri *Oryantalizm (Doğubilim) Sömürgeciliğin Keşif Kolu* adı, açıklama ve alt başlıklarıyla yayımlanmıştır (Pınar Yayınları, 1982). Biz burada Berna Ülner çevirisini kullanmaktayız: *Şarkiyatçılık-Batı'nın Şark Anlayışları* (Metis Yayınları, 2. Basım, 2001). Bu alt başlık yazara ait ifadenin doğru çevirisidir: *Orientalism-Western Conceptions of the Orient*. Ayrıca özgün metinden de yararlanmaktayız (Vintage, 1979). Kullandığımız çeviri Şarkiyatçılık adını taşısa da, makalede Said'in kitabı kavramlaşmış özgün adın Türkçe söylenişiyle *Oryantalizm* olarak anılacaktır.

4 Said, daha erken bir tarihte; 1982'de kaleme aldığı eleştiri ve yorumbilimi tartıştığı "Muhalifler, İzleyiciler, Taraftarlar ve Cemaat" makalesinde de aynı vurguyu yapmaktadır: "Entelektüel sıfatımızla içine kapatıldığımız disipliner gettoların sınırlarını yıkıp geçmek hakkında düşünmemiz; dünyanın nesnel temsilini (dolayısıyla iktidarı) uzmanlarla onların müşterilerinin oluşturduğu küçük bir zümreye bırakan ketlenmiş toplumsal süreçleri yeniden açmamız" gerektiği çağrısında bulunmaktadır (Said, 2000, s. 118).
Müzik üzerine verdiği konferansta da yine aynı tema karşımıza çıkmaktadır:" [Sınır-aşımı] bir alandan diğerine geçmeyi, sınırları denemeyi ve zorlamayı, heterojenlikleri karıştırmayı ve birbirine katmayı, beklentilere karşı davranmayı, öngörülmemiş zevkler, keşifler ve deneyimler sunmayı getirir" (Said, 2006, s. 70). Bu konuda ayrıca "Oryantalizm, Edward Said ve Sanat Tarihinde Değişimler" çalışmamıza bakılabilir (Coşkun, 2019).

Öte yandan Said'in *Oryantalizm*'i yoğun eleştirilerle de karşılanmıştır. Tek yanlılık, Batı karşıtlığı, genelleme ve tek tipleştirme bunların başında gelmektedir. Biz tümüyle farklı bir noktaya dikkat çekeceğiz: Fransa'nın Mısır'ı işgalini (1798) oryantalizmin kurumsal ve kuramsal miladı olarak kabul eden Said, Mısır'ın bu tarihte Osmanlı coğrafyası içinde yer aldığını tümüyle göz ardı etmektedir. Bu da 17. yüzyıl ortalarından itibaren Paris-İstanbul hattında yaşanan ve oryantalizmi biçimlendiren oluşumların ihmaline yol açmaktadır. Kaldı ki tarihsel veriler, Mısır'ın işgalinin Napolyon'dan yüz yıl öncesinde, yine 17. yüzyılın ikinci yarısında ve İstanbul'u ele geçirmek için ön adım olarak projelendirildiğini ortaya koymaktadır.

Oryantalizm ve Osmanlı ilişkisini Paris-İstanbul ekseninden incelemek, Said'in metninde sıklıkla kullandığı, kendisinden sonra da âdeta slogan halini alan "hayali Doğu"nun[5], öncelikle ve özellikle İstanbul'a odaklandığını, orada(n) başladığını gösterecektir. "Hayali Doğu"nun salt klişeler, fanteziler, düşler, imgelerden ibaret olmadığı; somut saha çalışmalarıyla, yine Said'in ifadesiyle "tasarımlar"la yeniden kurulduğu ortaya çıkacaktır.[6] İmgelerin nesnel görüntülerden, olgulardan doğduğu gerçeği, bizi Doğu-Batı ilişkisiyle birlikte kent, tarih, gerçeklik, iktidar ve sanat ilişkisine götürecektir.

İki başkentte de karşılıklı kalıcı izler, dönüşümler yaratan oryantalizmin oluşum sürecini yine Said'in müzikten sosyal bilimlere taşıdığı "kontrpuantal" yaklaşımla incelemeye çalışacağız.[7] Olgulara karşılıklılık ilişkisi içinde bakmamızı sağlayacak olan bu yaklaşımla, oryantalizmin oluşum sürecinde iki kentin de birbirini değişime uğrattığı görülecektir.

Yine bu süreç, gezgin ve girişimci sanatçı, koleksiyoncu, araştırmacı gibi yeni aktörlerin; otobiyografi ve roman gibi türlere kaynaklık edecek günlük, seyahatname gibi yeni ifade biçimlerinin, onların eşliğinde çevre, nesne algısıyla birlikte görsel kültürün, sanatların da yeni formlar kazandığını ortaya koyacaktır.

Arzu nesnesi olarak İstanbul ya da Mısır neden işgal edilmeli?

Her kent bir imgeler toplamıdır. İlkçağın sonlarında bir imparatorluk başkenti olarak kurulan İstanbul, Doğu Roma'dan Osmanlı'ya, hükmettiği coğrafyanın maddi ve kültürel tüm varlığını bünyesinde toplayarak daimi bir "metropol" olmuştur. Bu da onu bir "arzu nesnesi" hâline getirmiştir.

Modernite ise kendi imgeleri, kendi söylemi, kendi perspektifiyle birlikte kendi metropolünü yaratmıştır. Walter Benjamin'den David Harvey'e farklı açılardan yaklaşan düşünürler bunun merkezi olarak Paris'i işaret etmektedir. Paris'in "modernitenin başkenti" hâline gelme süreci, düşünsel, siyasal, ekonomik ve tüm bunlara eşlik eden, aynı zamanda tüm bunları kuşatan sanatsal pratik olarak oryantalizmin de oluşum sürecidir.

---

5 Said'in Oryantalizm incelemesini ve eleştirel yaklaşımını sanat tarihine taşıyan ilk inceleme bu başlığı taşır: "The Imaginary Orient" (Nochlin, 1983). Keza, Thiery Hentsch'in "Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı"nı konu edinen kitabı da aynı adı taşımaktadır (Hentsch, 1996).

6 "Şark'a özgü şeylerin imgesel düzlemde incelenmesi, neredeyse sadece egemen Batı bilincine dayanıyordu; bu bilincin karşı konulmaz merkeziliğinden, önce Şarklının kim ya da ne olduğuna dair genel düşüncelere göre, ardından da salt ampirik gerçeklikçe değil, bir arzu, baskı, yatırım, yansıtma öbeğince de yönlendirilen ayrıntılı bir mantığa göre, Şark dünyası doğdu." (Said, 2001, s. 17), Ayrıca Said, kitabın ilk bölümünde (Şarkiyatçılığın Etkinlik Alanı) Tasarılar'a ayrı bir alt başlık açmıştır: (Said, 2001, ss. 83-102)

7 Bir sese (notaya) karşı ses ya da sesler (notalar) yazımına dayanan kontrpuan, Rönesans sonrası Batı müziğinin Barok'tan beri temel tekniklerindendir. Karşı sesler, armonik olarak birbirine bağlı, ritmi ve gelişimi (kontur) bağımsızdır. Said bu tekniği edebiyat incelemesinden başlayarak sosyal bilimlere taşımakta, önerdiği "disiplin-aşırı"lığın temeli hâline getirmektedir. Düşünsel, bilimsel "sınır aşımı" için Said, İngilizce'de "günah, suç, ihlal" anlamlarını da içeren "trangression" sözcüğünü yeğlemektedir. UC Irvine'de verdiği konferansların birini bu konuya ayırmıştır: *Müzikte Sınır-aşımcı Öğeler Üzerine.* Müzik üzerinden toplumsal, düşünsel, kültürel yapıları ve yine onları konu eden sosyal bilimleri tartışmaktadır (Said, 2006, çeviride "Müzikte İhtilalci Unsurlar" ifadesi yeğlenmiştir. ss. 45 -92).

Said, "Aydınlanma sonrası Avrupa kültürünün Şark'ı siyasal, sosyolojik, askeri, ideolojik, bilimsel, imgesel olarak çekip çevirebilmesi–hatta üretebilmesi" olarak tanımladığı oryantalizmi bütünsel bir *söylem* olarak nitelendirir (Said, 2001, s. 13). Bir söylem olarak oryantalizm, yukarıda anılan tüm öğelerin (siyaset, sosyoloji, ideoloji, bilim, militarizm, imgelem) bileşimidir. Dolayısıyla söylem, aynı anda hepsini içinde taşımakta, içermektedir. Foucault'dan devraldığı söylem kavramı, bilgi–iktidar ilişkisi üzerinden biçimlenmektedir.

Bu perspektifle yaklaştığı oryantalizm, Said'e göre kökleri antikiteye uzansa da, 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle kurumsal, kuramsal, diplomatik, askeri boyutlarla fiiliyat kazanmış, sistemli uygulamaya dönüşmüştür. İşgale kılavuzluk eden Mısır Enstitüsü'nün kurulması; arkeolog, coğrafyacı, haritacı, tarihçi, teolog, dilbilimci, etnografların orduyla birlikte sahada çalışması; bu çalışmalarla Enstitü'nün 1809-1818 arasında yayımladığı yirmi üç ciltlik *Mısır'ın Tasviri* yine işgalin kendisi kadar belirleyicidir. İşgal, Enstitü'nün varlığıyla, etkinlikleriyle söylem ve kalıcı hegemonyaya dönüşmektedir: "Yakındoğu–Avrupa ilişkisinin temel ilkesi, Napolyon'un 1798 Mısır istilasıyla belirlenmişti; bu istila, birçok bakımdan, düpedüz daha güçlü bir kültürün bir başka kültürü salt bilimsel yoldan kendine mal edişinin modeliydi" (Said, 2001, s. 52).

Ne var ki, Mısır'ın işgali ve uzantılarını, oryantalizm için merkez / milat olarak konumlamak hem tarihsel hem olgusal yönden yanlıştır. Askeri, fiziki ve bilişsel hegemonya kurulan coğrafyanın o tarihte Osmanlı denetiminde olmasından ayrı olarak da yanlıştır. Tarihsel veriler, kuruluş döneminden beri Avrupa'da genişleyen, 1365'den itibaren başkent ve sarayını Avrupa'ya (Edirne'ye) taşıyan Osmanlı Batı-Hıristiyan dünyası için tehdit oluşturduğu için, her dönemde askeri ve bilişsel hedef olmuştur. Daha 1624'te Paris'te yayınlanan bir kitapta şu satırlar yer almaktadır:

> Köklerinden günümüze kadar Türk İmparatorluğu'nun tarihini göz önüne alarak, bu kadar güçlü ve bu kadar korku saçan fatihlerin adetleri ve hayat tarzının, iktidarı koruma ve düzenleme biçimlerinin gösterilmesinin boşuna olmadığını düşündüm. Bunu daha kesin bir biçimde yapmak için, bütün bunların özenle kilit altında tutulduğu [Topkapı] Sarayı'na girmeliyiz. (aktaran Grosrichard 2004, s. 137)[8]

Dahası Said, Mısır bağlamında da eksik verilerle hareket etmektedir: Mısır'ın Fransa tarafından işgali, Napolyon'dan yüz yıl öncesinde; 1670'te gündeme gelmiştir. Proje ünlü felsefeci, matematikçi, bilim insanı Leibniz'e aittir ve stratejiktir: Mısır'ın işgali, Osmanlı'nın yıkılması dâhil çok yönlü "fırsat"lar getirecektir.[9] Leibniz'in Fransızca ve Latince olarak kaleme aldığı rapor, Ocak 1672'de XIV. Louis'ye sunulmuştur.

Kral, sahip olduğu "Kilisenin Büyük Oğlu" unvanına "Kaderlerin Hakimi" ve "Doğu İmparatoru" unvanlarını da eklemeye çağrıldığı raporda "Empereur d'Orient" (Doğu İmparatoru) olarak anılmaktadır. Büyük İskender, Augustus örnek gösterilerek imparatorluğa da, kutsal topraklardan (Kudüs), Dünya'nın öteki ucuna (Hindistan) giden yolun Nil'den geçtiği işaret edilmektedir (Aynı şekilde Mısır, İstanbul'un kapısını açacaktır). Bu büyük misyon ve kazançlar için tarih, en uygun zamanı ve koşulları sunmaktadır: Kaleler bakımsız ve haraptır. II. Osman ve I. İbrahim,

8 Alıntılanan satırlar Michel Baudier'nin *Histoire générale du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur, Empereur des Turcs* kitabındadır. Baudier, daha önceki yazılı kaynaklar ve gezgin, tüccar, misyoner gibi kişilerden derlediği bilgilerle kaleme aldığı bu kitap popülist, abartılı anlatımıyla ilk oryantalist metinler arasında gösterilmektedir (İslamiyet ve Osmanlı'ya yönelik aynı yönde başka ürünleri de olan yazarın biyografisi için Ferwerda, 1992, ss. 211-212).

9 Yapay zeka ve algoritmanın temeli olarak kabul edilen hesap makinesinin mucidi Gottfried Wilhelm Leibniz (1646 – 1716), Kutsal Almanya İmparatorluğu baş piskoposu şansölye Jean-Philipe de Schoenborn'un danışmanı olarak dört yıla yayılan uzun bir çalışma sonucu hazırladığı *İmparatorluğun Kamu Güvenliğini Sağlamak İçin Rapor*'da Fransa'nın Mısır'ı ele geçirmeye yöneltilmesini önermektedir. Bu, Avrupa kiliseler birliğinin oluşumunu ve din barışını sağlayacaktır. Aynı şekilde Hollanda ve Almanya'yı Fransa baskısından kurtaracak, Avrupa'da istikrarsızlığa yol açan Osmanlı-Fransa ittifakı bozulacaktır. Kurtarıcısını bekleyen Doğu halkı da ayaklanacak, Osmanlı yıkılacaktır.

yeniçerilerce öldürülmüştür. Tahtın mevcut sahibi IV. Mehmet, bir "sürgün gibi" Edirne'dedir. Padişahlar artık erişilmez, dokunulmaz değildir. Eyaletlerde paşalar, hükümdar gibidir ve saraya kafa tutmaktadır.

Tüm bunların yanında,"Kilisenin Büyük Oğlu" Hollanda'ya saldırırsa ancak satın alabileceği müttefikler bulabilecekken Mısır seferinde Papa dâhil, tüm Avrupa'yı gönüllü müttefik olarak yanında bulacaktır. Osmanlı egemenliği altındaki Hristiyanlarla birlikte Kürt ve Araplar da doğal müttefikler olacaktır (Hellman, 2001, s. 60; Bilici 2004, ss. 74-88; Djuvara, 2017, ss. 205-208).

Matematikte "sonsuz küçükler" kuramının, bilgisayar işletim sisteminin temelindeki "binary code"u; tüm sayıların ikili rakamla 0-1 hâlinde kaydedilebileceğini keşfeden Leibniz, aynı şekilde "olasılıklar kuramı"nın da öncüsüdür. Yukarıda özetlemeye çalıştığımız Mısır üzerinden İstanbul'u ele geçirme planında düşünsel birikimini felsefe ve matematikten askeri ve diplomatik stratejistliğe taşımaktadır (Kapsamlı biyografi için Antognazza, 2012).

Leibniz kendi bilimsel, düşünsel birikiminin yanı sıra, büyük olasılıkla başka kaynaklardan da yararlanmış olmalıdır. Çünkü, seyyah, asker ve diplomat kökenli rahip Jean Coppin de 1665'te Papa'ya sunduğu seyahatname raporunda aynı çağrıyı yapmaktadır: Mısır'ın ele geçirilmesi ve Osmanlı'nın yıkılması.

Şubat 1638'de gittiği Mısır'da bir buçuk yıl kalan Coppin, Fransa'da satmak için antika toplamış, ancak dönüş yolunda korsanlarca soyulmuştur. 1642'de ikinci yolculukla Doğu Akdeniz, Tunus, Suriye'yi gezmiş, 1643–1646 yıllarında Dimyat'ta "Kutsal Topraklar Yöneticisi" unvanıyla İngiltere ve Fransa konsolosu olarak görev yapmıştır. Fransa öncülüğünde Mısır üzerinden Osmanlı'ya karşı "Haçlı Seferleri" projesini, 17. yüzyılda gündeme getiren ilk isimdir. Gerek gezgin, gerek görevli olarak Ortadoğu'da bulunduğu sürece deyim yerindeyse "saha çalışması" yapmıştır. Avrupa'ya döndüğünde seyahatnamesini kaleme almıştır.

Avrupa'nın Kalkanı ve Kutsal Savaş adını verdiği anılarını 1665'de Marquis de Louvois'ya sunmuş, ardından Vatikan'a giderek Papa'ya da takdim etmiştir.[10] Papa VII. Alexandre, Coppin'i iki yıl yanında tutmuş, seyahat anı ve izlenimlerini Avrupa'daki tüm saraylara göndermiştir. Ancak herhangi bir ilgi ve destek çıkmamıştır. Kitabın yayımlandığı 1686 ise âdeta koşulların olgunlaştığı bir tarihtir. Aşağıda da değinileceği üzere, XIV. Louis bu dönemde İstanbul'u ele geçirmeye yönelik planlar yapmaktadır. Coppin ise İstanbul'u ele geçirmek için önce daha kolay olduğunu öne sürdüğü Mısır'ı almak gerektiğini savunmaktadır. Mısır'ın alınmasıyla, İstanbul'un deniz yoluyla gelen tahıl başta olmak üzere temel gıda kaynaklarından yoksun kalacağını, böylece savunma direncinin kırılacağını öne sürmektedir.

Coppin, güvenlik için Kıbrıs'ta hakimiyet sağlanmasının yanında Garp Ocakları Deniz Kuvvetleri'nin[11] imhası gerektiğini özellikle vurgulamaktadır. Akdeniz ticareti, bu denizcilerin korsanlık faaliyetinden büyük zarar görmektedir. Mısır'da Osmanlı yöneticileri ve sayısı altı bini geçmeyen Osmanlı askeriyle yerli Arap halkı arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalara, Osmanlı idaresinin eksik ve yanlışlarına, zaaflarına dikkat çekilmektedir.

Osmanlı'dan memnun olmayan Müslüman ve Araplar Osmanlı aleyhine yapılacak Haçlı Seferinde müttefik gibi görülmektedir. Orduya katkıda bulunan Hıristiyan devletlerin her biri, Osmanlı topraklarının paylaşımında hak sahibi olacaktır. İstanbul ise doğal hak, "Büyük Hıristiyan Kralın elinde olması adeta bir zorunluluktur" denerek XIV. Louis'ye layık görülmektedir.

---

10 Yazılışından yirmi yılı aşkın bir süre sonra, 1686'da yayınlanacak olan kitabın adı, amacı ve içeriğini ortaya koymaktadır: *Le Bouclier De L'Europe Ou La Guerre Sainte: Contenant des Avis Politiques et Chrêtiens qui peuvent servir de lumière aux Rois et aux souvernais de la Chrestienté, pour garantir leurs Etats des incursions des Turcs et reprendre ceux qu'ils ont usurpés sur eux avec une Relation De Voyages Faits Dans La Turquie, la Thébaïde & la Barbarie* (Avrupa'nın Kalkanı ve Kutsal Savaş: Türkler'in Akınlarından Korunmak ve Gasp Ettikleri Yerleri Onlardan Geri Almak için Hıristiyanlığın Kral ve Hükümdarlarını Aydınlatabilecek Siyasal ve Hıristiyan Görüşler Beraberinde Türkiye, Tebai [Mısır] ve Berberistan [Kuzey Afrika] Seyahatlerinden İzlenimleri İçerir).
11 Osmanlı hakimiyetindeki Cezayir, Tunus, Trablusgarp eyaletleri "Garp Ocakları" olarak anılmaktadır.

Kitapta Macaristan, Transilvanya, Romanya, Makedonya, Mora, Ege Adaları, Anadolu, Kıbrıs ve Mısır'a yaptığı geziler sırasında edindiği gözlemlere de yer veren Coppin, İstanbul'a ayırdığı bölümde, şehrin Bizans dönemine dair bilgi verdikten sonra camiler (Ayasofya, Sultanahmet, Süleymaniye), kiliseler, hipodrom, medreseler, surlar, Çanakkale'deki hisarlara dek uzanarak harekât için sahadan tanıklık ve planlar sunmaktadır (Bilici, 2004, ss. 89-101; McCabei, 2008, s. 141; Brummet, 2015, ss. 119-120; Djuvara, 2017, ss. 219-222).

Görüldüğü üzere Coppin ve Leibniz aynı rotayı izlemekte, aynı verilerle aynı hedefleri işaret etmektedir. Napolyon, 1797'de Mısır seferine hazırlanırken asker kökenli rahip Coppin'nın kitabından haberdar mıydı bilinmiyor ancak Leibniz'in plan ve raporuna sahip olduğu birçok kaynakta belirtilmektedir. "Dünya tek bir ülke olsaydı başkenti İstanbul olurdu" derken de, Guillaume-Joseph Grelot'yu yinelemektedir. Grelot, 1680'de yayımlanan *İstanbul Seyahatnamesi*'nde şehir için "yeryüzünün başkenti olmaya layık" ifadesini kullanmaktadır.

Bu durumda asıl merkezlere; İstanbul ve Paris'e bakmak gerekiyor.

İstanbul'a Gelenler, İstanbul'dan Gidenler

Yeni Roma olarak kurulan İstanbul, Batı Roma'nın MS 5. yüzyılda yıkılması sonrasındaki bin yıl -başka bir ifadeyle Ortaçağ- boyunca "imparatorluk başkenti" unvanını korumuştur. 1453'te Osmanlıların İstanbul'u ele geçirmesiyle Doğu Roma da fiilen ortadan kalkmıştır.

Bizans'tan geriye kalan "İstanbul yalnızca harabeler ve yıkıntılarla kaplı bir kentten başka bir şey değildir. 15 ve 16. yüzyılın büyük Türk sultanları kenti hüzünlü kaderine terk etmenin uzağında kalarak bir yeniden inşa ve imar faaliyetine girişecekler, bu da İstanbul olmuş Konstantinopolis'i yaşlı kıtanın birinci kenti hâline getirecektir." (Mantran, 1991, s. 6).

Osmanlı Devleti'nin sınırlarını hem Doğu hem Batı'da sürekli genişletmesiyle başkent İstanbul, İslam kenti olmanın yanında, 16. yüzyıldan itibaren devletin üç kıtadaki uyruklarından gelen ve getirilenlerle çok dilli, çok dinli "kozmopolit – dünya merkezi" olmuştur. Fatih Dönemi'nde Galata'da yerleşik Cenevizliler, yine o dönemde dini ve ticari temsilcilik hakkı verilen Venedikliler, Osmanlı döneminde kentin ilk yerleşik yabancılarıdır. 1536'da Fransa'ya tanınan "kapitülasyon"la birlikte tüm Avrupalı tüccarlar Fransız bandırası altında Osmanlı karasularında ve coğrafyasında hareket serbestisi kazanmıştır. 1580'de İngiltere de aynı hakları edinmiştir.

Devlet sınırlarının genişlemesi eşliğinde gelir artışı, başkentin saltanat statüsünün temsiline yönelik imar hareketlerini yoğunlaştırmıştır. Saray, cami, medrese, külliye gibi aynı zamanda anıtsal nitelikteki yapılar, süsleme sanatlarını geliştirmiş, zenginleştirmiştir. Tüm bunlarla birlikte İstanbul, lüksün, çeşitliliğin, zenginliğin sergilendiği, öne çıktığı bir çekim merkezi hâline getirmiştir. Yoğun hareketlilikle birlikte 16. ve 17. yüzyıllarda büyük nüfus artışı yaşanmıştır:

İktisat tarihçisi Ömer Lutfi Barkan'a göre 1478 sayımında nüfusu 97.956 olan İstanbul'un nüfusu 1520- 1535 arasında 80.000 hane ile 400.000'e yükselerek dünyanın en büyük kenti hâline gelmiştir. İstanbul nüfusunun Paris nüfusunun iki, Venedik nüfusunun ise beş katı olduğunu belirten ünlü nüfusbilimci A.F. Weber de İstanbul'un 16. yüzyıl boyunca "Dünya Kenti" olduğunu doğrulamakta, ancak 17. yüzyılda Paris'ten sonra ikinciliğe düştüğünü yazmaktadır (Toprak, 1994, s. 109).

Buna karşılık, Venedik Balyozu Pietro Civrano'ya göre 1680'de kent nüfusunun 800.000 olduğunu kaydeden Mantran, 1700'de görevli gezgin olarak kente gelen Tournefort'un "İyice dikkat

ettikten sonra İstanbul'da Paris'teki kadar insan yaşadığı" kanısına vardığını belirtmektedir.[12] Dönemin Paris nüfusu ise 547.000'dir (Mantran, 1991, ss. 45-48).[13]

Yoğun nüfus ve azman kent, gıda başta olmak üzere zorunlu ihtiyaç malzemelerinden lüks tüketime her tür ürün için büyük bir pazar yaratmaktadır. Ürün ve insan trafiği, beraberinde izlenimler, düşünceler, imgeler trafiğini de getirmektedir. "Batılılar XVI. yüzyıldan itibaren Doğu'da dolaşmaya başladıklarında en göz kamaştırıcı imgeleri İstanbul'dan alıp götürmektedir" diyen Mantran, üç grubu işaret etmektedir. Başta resmi görevliler gelmektedir: Elçiler, konsoloslar, din adamları. Mantran'ın "aynı zamanda ilk Şarkiyatçılar" dediği ikinci grubu oluşturanlardan kimisi ilk grubun da -resmi görevlilerin- içinde yer almaktadır. Kimi de kişisel olarak antikite ya da doğa meraklı araştırmacılar, gezginlerdir. Üçüncü grubu ise tüccarlar oluşturmaktadır.

Tüccarlar için de trafik çift yönlüdür: Hem Batı'dan getirdikleri ürünlere pazar bulmakta hem yakın ve uzak Asya'dan, Ortadoğu'dan gelen malları edinip Batı'ya taşımaktadırlar.[14] Taşınan sadece mallar değildir, "Avrupa XVII. asırda Galland'ın dilinden *Binbir Gece*'yi tatmadan önce Kapalıçarşı ve Bedesten'de onun havasını, hayata sindirilmiş, gündeliğe indirilmiş rüyasını" yaşamaktadır (Tanpınar, 1972, s. 147).

Hemen belirtelim ki, yukarıda andığımız üç kesim birbirinden ayrı değildir. Coppin örneğinde görüldüğü gibi kimi isimler üç kimliği de taşımaktadır. Çoğu kez bir arada, birlikte hareket etmekte, birbirleri için zemin yoklamakta, hazırlamakta, malzeme, kaynak, veri toplayıp hazırlamaktadırlar.

Bu çift yönlü trafik, kimi tarihçiler tarafından "Osmanlı'nın Duraklama Devri" olarak nitelenen 17. yüzyıl ortalarına dek göreceli sorunsuz sürmüştür. Kaldı ki, Osmanlı'nın Batı'yı "Darü'l harp" - "diyar-ı küffar"; Batı'nın da "sapkınlık" olarak nitelediği İslam'ı ve temsilcilerini düşman olarak gördüğü, birbirine karşıt iki dünya gerçeğiyle birlikte göreceli sorunsuz yaşanmaktadır. Öte yandan Avrupa, 1492'de Amerika'nın keşfinin de eşlik ettiği, "dünyanın ve insanın yeniden keşfedilmesi" olarak değerlendirilen bilimsel, teknolojik, düşünsel, kültürel, sanatsal dönüşümlerin, atılımların ortak adlandırılması "Rönesans"la yeni bir çağ, yeni oluşumlar yaşamaktadır. Bu, arazi büyüklüğüne, fiziksel güce dayalı üstünlüklerin geçersizleşmesini, parasal ekonomi ve giderek sanayinin belirleyicilik kazanmasını getirecektir.

Söz konusu evrede Osmanlı–Batı ilişkileri açısından 1645'den 1669'a dek yaklaşık çeyrek yüzyılı bulan Girit Savaşı, temel kırılma süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Venedik denetimindeki Girit, Akdeniz ticaretinin de ana üssüdür. Bu nedenle Venedik güçleri, Malta Şövalyeleri, Papalık ve Fransa'dan da aktif, silah–asker desteği almaktadır. Bu, 1639'dan beri Fransız elçisi olarak İstanbul'da bulunan Jean de La Haye'in önce oğlunun, ardından kendisinin 1658'de Edirne'de birkaç ay tutuklu kalmasına yol açmıştır. Ertesi yıl Mısır'dan İstanbul'a eşya taşıyan Fransa'ya ait bir geminin Malta Şövalyeleri tarafından alıkonması üzerine elçi yine tutuklanmış, 1661'de ülkesine dönmek zorunda kalmıştır.

---

12 Joseph Pitton de Tournefort (1658-1708) Kraliyet Botanik Bahçesi -günümüzdeki adıyla Doğa Tarihi Müzesi- bitkibilim uzmanıdır. 1699'da (niteliğine ileride değineceğimiz Karlofça anlaşmasının hemen ardından) botanik araştırmaları yapma ve bitki örnekleri toplama göreviyle Doğuya gönderilmiştir. Mayıs 1700'de yanında bir hekim ve bir ressamla Marsilya'dan hareket eden Tournefort, başta Girit olmak üzere Ege'deki otuz beş ada ve adacığı dolaşarak Mart 1701'de İstanbul'a ulaşmıştır. Buradan deniz yoluyla Trabzon'a geçmiş, Erzurum'a inip Tiflis ve Erivan'a gitmiş, Ağustos 1701'de yine Erzurum'a dönmüştür. Ankara, Bursa ve İzmir gezilerinin ardından Haziran 1702'de Marsilya'ya dönmüştür. Topladığı malzemelerin tasnifi ve seyahatnamesini tamamlayamadan bir kaza sonucu ölmüştür. 1717'de iki cilt olarak yayınlanmıştır. İkinci cildi ağırlıklı olarak İstanbul'a ayrılmıştır. Seyahatname'nin Türkçe çevirisini yayına hazırlayan Stefanos Yerasimos'a göre Tournefort, bitkibilimcilik görevinin ötesine geçerek, "doğmakta olan Aydınlanma Çağının Doğu insanları ve toplumlarına yönelik yeni bakışını da biçimlendirmiştir." (Tournefort, 2005, s. 37).

13 Fernand Braudel XV – XVIII. Yüzyıllar Ekonomi ve Kapitalizm İlişkisi'ni incelediği *Maddi Uygarlık*'ın ilk cildinde (Gündelik Hayatın Yapıları), XVI. yüzyıl İstanbul'unu "bugünün en büyük kentsel yerleşimleriyle kıyaslanabilecek, kentsel bir canavar" olarak nitelemektedir (Braudel, 2004, s. 46).

14 Ümit Burnu XV. yüzyıl sonlarında (1488) keşfedilse de Braudel ve Mantran'ın da belirttikleri üzere XVI. yüzyılda henüz İstanbul ve Anadolu üzerinden geçen geleneksel ipek-baharat yoluyla rekabet edecek boyutta kullanıma rastlanmamaktadır.

1665'e dek Elçilik maslahatgüzar tarafından yönetilmiş, 1665'de eski elçinin daha önce gözaltında tutulmuş olan oğlu Denis de La Haye elçiliğe atanmıştır. Görev beratını sunmak için huzuruna çıktığı sadrazam, kendisini ayağa kalkmadan karşılayarak protesto etmiş, kapitülasyon anlaşmasını yenileme girişimleri de geri çevrilmiştir.[15] Sonuçta o da 1669'da hükümeti tarafından geri çağrılmıştır.

O tarihe dek yabancı ülkelerde elçi bulundurmayan Osmanlı devleti, ilişkilerin düzeltilmesi ve yeni atanacak elçiye eşlik etmesi göreviyle Müteferrika Süleyman Ağa'yı Paris'e göndermiştir.[16] La Haye'in bunu Paris'e kendi başarısı olarak "Osmanlılar ilk kez ülkemize elçi gönderiyor" şeklinde yansıtması, beklenmeyen yepyeni durumlara yol açmıştır (McCluskey, 2016, ss. 338-342; Bilici, 2004, ss. 40-42).

Paris'te Şark Sahnesi

Eylül 1699'da Paris'te yaşananları anlamak için Said'in ufuk açıcı saptamaları yararlı olacaktır. Bu tarihte, orada yaşananlar, düşünsel, siyasal, sanatsal tasarımları kurumsal ve sistematik pratiğe taşıyan oryantalizmin ilk provasını, öncüllerini ortaya koymaktadır.

Said, oryantalizmi sıklıkla drama olarak nitelendirmektedir. Akademik, düşünsel, sanatsal, siyasal, dinsel, hangi alanda ve hangi düzlemde Doğu konu edilirse edilsin, daima "müthiş bir kültürel repertuar"la hareket edilmektedir. O repertuarla "yarı düşsel yarı bildik dekorlar" devreye girmekte konuya ilişkin anında bir "Şark sahnesi" kurulmaktadır. Babil kulesi, piramitler, sfenksler, Sodom ve Gomorra, Troya, Kleopatra, Rahip Yuhannes, Hz. Muhammed ve bilinen her kimlik, mekân, olgu, kullanışlı, işlevsel "dekorlar" olarak "Şark Sahnesi"nde yerlerini almaktadır. "Avrupa'nın imgelemi büyük ölçüde bu repertuardan beslenmiştir" (Said, 2001, ss. 72-73).

Osmanlı ve Türkler söz konusu olduğunda, aynı mekanizma devreye girmektedir. Andığımız taşıyıcıların (resmi görevliler, araştırmacı ve gezginler, tüccarların) getirdiği veriler, imgeler ya da dekorlar ana repertuara eklenmekte "Şark ve Osmanlı-Türk Sahnesini" oluşturmaktadır.

Padişah'ın Haziran 1669 tarihli mektubu ve yanında kimi kaynaklara göre on iki kişilik heyetle Süleyman Ağa 4 Ağustos'ta Toulon'a ulaşmıştır. Kendisinden önce haberi Fransız Sarayı ve yönetim çevrelerinin ötesine yayılmıştır. Kiminde Doğu masallarından da yararlandığı fabllarla ünlenecek olan La Fontaine'nin günlüğünde haberi şiir formunda kaydederken beklentileri de dile getirmektedir:

> Padişahtan güzel ve iyi bir elçi bekliyoruz:
> O büyük maiyetle geliyor;
> Bizimkisi (Kral) Bâb-ı Âli'nin bu hareketinden büyük gurur duyuyor
> Tüm bunlar bize barış vaad ediyor,
> Saint-Marc ve Muhammed arasında barış. (Bilici, 2004, s. 40)

Fransız Akademisi üyesi tarihçi Albert Vandal da, Osmanlı sarayının Paris'e elçi göndereceği haberi "Fransız milletinin gururunu okşamıştı" demektedir (Toros, 1968, s. 25). Ne var ki, Müteferrika elçi değil, padişahın mektubunu taşıyan bir ulaktır. Karşılıklı azamet, güç gösterisi biçimindeki ilk toplantıda, Dışişleri Bakanı Hugues de Lionne, Osmanlı temsilcisini şark odası olarak düzenlettiği salonda kabul etmiştir.

---

15 1864'te Osmanlı-Avusturya Macaristan savaşında, Fransız güçleri doğrudan Osmanlı'ya karşı savaşarak ordunun geri çekilmesini sağlamıştır.

16 Osmanlı'nın Batı'da elçi bulundurmaması, yukarıda andığımız "Darü'l-harp" anlayışından kaynaklanmaktadır: Hıristiyan devletleri kendisiyle eşit ve muhatap kabul etmemektedir. 1665'te Kara Mehmet Paşa'nın Viyana'ya gönderilmesinin ardından Müteferrika Süleyman Ağa ikinci örnektir.

Said'in mecazen kullandığı "şark sahnesi" Paris'teki Fransa–Osmanlı görüşmesinde somut diplomasi oyunu şeklinde kurulup sergilenmiştir. Dekor, kostüm, gerçek konumu yerine farklı kimlikleri sergileyen ("sadrazam"; başbakan rolüne bürünerek muhatabını karşılayan Fransız bakan, "elçi" havasındaki Osmanlı temsilcisi) aktörlerle birbirini izleyen "temsil" oyunları parodi dizisi olarak sürmüştür. Süleyman Ağa'nın Padişahın mektubunu sunmak için huzuruna çıktığı Kral'dan mektubu almak için ayağa kalkmasını beklemesi de bu diziye dâhildir.[17]

Kral XIV. Louis'inin talimatıyla kaleme alınan *Kibarlık Budalası*'nda Molière, diplomatik temsil parodisini, tarihsel–toplumsal eleştiriye dönüştürmüştür. Oyunun dekor ve kostümleri Süleyman Ağa'nın Dışişleri Bakanı ve Kral tarafından kabulünü de düzenleyen Chevalier d'Arvieux tarafından hazırlanmıştır. Müzikler yine Kraliyet görevlisi, dönemin Avrupa'daki en önemli bestecilerinden Jean Baptiste Lully'e aittir.

İlk sahnelemesi 14 Ekim 1670'te Kral'ın huzurunda gerçekleştirilen oyunda Türkçe, Arapçadan bozma, izleyici için anlamsız ve gülünç sözlere, Doğu ezgileri eşlik etmektedir. Batılılar, ileride oryantalizmin görsel imgesel klişelerine dönüşecek sema -derviş örnekleriyle ilk kez *Kibarlık Budalası*'nda tanışmıştır.[18]

Sahip olmadığı asalet ve bilgiyi varmış gibi gösterme çabasındaki zamanın, gerçekliğin dışında, etrafındakilerin oyuncağı, maskarası hâline gelen ana karakteri; soylu olmadığı için onun tarafından reddedilince "Türk sultanının oğlu" rolüne bürünerek göz boyayıp amacına ulaşan genç damat kimliğiyle oyun, Fransa-Osmanlı ilişkisi kadar Fransa'nın iktidar, para, sınıf, kültür ilişkileri de sahneye taşınmaktadır. Bu, aynı zamanda yakın döneme dek "korku" kaynağı kimliğin (Türk) karikatürleştirilmesidir. Doğulu kimlik, giysileri, inançları, gelenekleri, törenleriyle (müftü, Kuran, dua, nikah vb.) dekoratifleşmektedir. Said'in deyimiyle "Şark sahnesi, dekorları, repertuarı" inşa edilmektedir.

Korkunun seyirlik eğlenceye, egzotizme dönüşmesi, oyunla, tiyatro sahnesiyle kalmamış, tüm bunlar kendi modasını yaratmıştır. Kahveden şerbete (sorbet), kıyafetten ev dekoruna, süs eşyasına uzanan "Turquerie" modası, Paris'te hızla yayılacaktır.

Kibarlık Budalası'ndan çok kısa bir süre sonra, Ocak 1672'de dönemin başka bir önemli oyun yazarı, Moliére'den tümüyle farklı ekolü temsil eden Racine, bu kez Osmanlı sarayını bir "trajedi sahnesi" olarak Parislilere sunacaktır. IV. Murat'ın kardeşini öldürtmesini konu alan *Bayazıt*, tarihsel gerçeklikten hareket etmektedir. İktidar, aşk, entrika üçgeni üzerine inşa edilen oyun, saray insanlarını konu edinen ilk Batılı örnektir. Baudier'nin "özenle kilit altında tutulan saraya girmek" için 1624'te kaleme aldığı hayali saray, harem şehvet odağı olmaktan çıkıp, onlara eşlik eden tutkuyla korkunun, ölümün kol gezdiği gerilim sahnesine dönüşmektedir.

---

17 Söylencelerle gerçeklerin birbirine karıştığı bu temsili çözümlerken, görüşmelerde bizzat bulunan Chevalier d'Arvieux anıları ve Fransız tarihçi Albert Vandal'ın makalesinden hareket eden Hudson ve Van Dyk'in makalelerindeki veriler temel alınmıştır (Farklı yorumlar için: And, 1958; Öztuna, 1989; Hodson, 2013; McCluskey, 2016; Van Dyk, 2017).

18 *Kibarlık Budalası*, unvan ve statü peşindeki burjuva, özenilse de unvan ve görüntüden başka bir şeyi olmayan aristokrasi ikilisi üzerine kurulmuştur: Kumaş tüccarı babanın oğlu (Mösyo Jourdain), müzik, dans, kılıç, felsefe dersleri alarak, özel giysiler diktirerek "soylu" konumuna erişmeye çalışmaktadır. Kendi sınıfından, sıradan bir aileden gelen eşini küçük görüp aşağılarken, tutkun olduğu markizin gönlünü kazanmak için pahalı hediyeler, yemekler vermekte, her yolu denemektedir. Kızıyla evlenip damadı olacak gencin de mutlaka asil olması gerekmektedir.
Tuttuğu hocalar başta olmak üzere etrafındakiler onun bu zaafını sömürürler. Soylu olmadığı için geri çevrilen damat adayı da uşağıyla birlikte Türk elçi ve padişahın oğlu rolüne girerek ona Doğu'nun ve dünyanın en büyük asalet unvanlarından olduğunu söyledikleri uydurma bir statü verirler. Maksat hasıl olunca da evlilik onayı çıkar. Sınıfsal, tarihsel, kültürel düzlemlerdeki görüntü-gerçeklik farklılığını işaret eden oyunun XIV. Louis huzurundaki ilk gösteriminde başrolü Moliere üstlenmiştir. Türk ve Müslüman Doğu motifleri, konjonktürel de olsa bilinçli seçimle oyuna eklenmiştir. Üç yüz elli yıldır dünya sahnelerinde sergilemeyi ve izlenmeyi sürdürmesi, güncelliğini, geçerliliğini koruduğunu göstermektedir.
Bu arada dönemin ekonomi ve politikasına yön veren en güçlü devlet adamı Colbert'in de Kibarlık Budalası Jourdain gibi bir kumaş tüccarının oğludur.

Yapıtlarını Antik Yunan ve Roma kaynakları, kimlikleri üzerine inşa eden Racine, göreceli güncel bir olguya, gizem kaynağı Osmanlı sarayına yönelerek yeni bir adım atmaktadır. "Fransız seyircisi için, bin yıl öncesi ile bin kilometre ötesi arasında pek bir fark olmadığını" belirtmektedir. *Kibarlık Budalası*, Türk karakterlerini sahneye taşımıştır. "Sanki tarihin derinliklerinde kalmış Antikçağ'ın insanlarına benziyorlar. Tamamen farklı tarzları, örf ve adetleri var" diyen Racine, "şehzadeler ve diğer saraylılarla o kadar az fikir alışverişi içindeyiz ki, onları âdeta bizimkinden farklı bir yüzyılda yaşayan insanlarmış gibi görüyoruz" vurgusunu yapmaktadır (aktaran Grosrichard, 2004, s. 142).

1635'te gerçekleşen olay; padişahın emriyle Bayazıt'ın öldürülmesi, dönemin koşullarında tiyatroya taşınmak için hayli günceldir. Geleneğin aksine böyle bir seçim, Paris sanat çevrelerinde ve izleyicide İstanbul'a, sarayın içine yönelik merakın, ilginin göstergesidir. Sadece dışarıdan gelen yabancılara değil, Osmanlı tebaası dâhil herkese tümüyle yasak ve kapalı olan "mahremiyet" alanı Saray'ın, haremin duvarlarının, kapılarının ardına bakmak, sahne temsiliyle de olsa yasağın aşılması anlamına gelmektedir. Sahnedeki oyuncalar ve izleyici haz ve suç ortaklığı içindedir. Bu boyutuyla da "trajedi", tıpkı *Kibarlık Budalası* komedisi gibi seyirlik gösteridir.

Bayazıt'tan birkaç yıl sonra; 1675'te Jean Baptiste Tavernier, kısmen de olsa "Büyük Efendi'nin Sarayı"nı önce Güneş Kral'a ve onun onayıyla Fransız okuruna açacaktır: *Nouvelle Relation de l'ıntérieur du Serrail du Grand Seigneur.* 1631–1632 arası on bir ay boyunca İstanbul'da kalan Tavernier, saraya ilişkin asli bilgileri iki kaynaktan edindiğini kaydetmektedir. İlk kaynağı elli yılı aşkın süre sarayda hizmetli bulunmuş Sicilya'lı bir devşirmedir (Tavernier'ye, hazinedarbaşılığa dek yükseldikten sonra, gözden düşerek Bursa'ya sürgün edilince Hindistan'a kaçtığını söylemiştir). Diğer kaynağı ise yine sarayda on beş yıl içoğlanlığı yapmış bir Paris'lidir. Ayrıca kendisi de Fransa elçisi Marcheville'in İstanbul'da huzura kabulünde maiyetine katılarak saraya girmiş, doğrudan gözlemlerde bulunmuştur. Tavernier, "Büyük Efendi"nin sarayını anlattığı yapıtını, "Haşmetli Efendim" hitabıyla başlayıp "Çok aciz, çok itaatkâr, çok sadık, size çok borçlu hizmetkârınız ve kulunuz Tavernier" imzalı sunuşla Kral Louis XIV'e ithaf etmiştir.[19]

Kitapta Divan-ı Hümayun, arz odası, saray hastanesi, mutfaklar, hadımağaların, içoğlanlarının koğuşları, hamamlar, hazine dairesi, kiler, doğancıbaşı koğuşu, has oda, harem dairesi ve has bahçe anlatılmaktadır. Tavernier'nin çizdiği saray tablosu, Racine'in tutku ve korku mekânı, trajedi sahnesine eşlik etmektedir: Her biri ötekini denetleyen birkaç bin kişi, kapalı tutuldukları için hapiste gibidir: Padişaha hizmet için seçilip saraya alınan içoğlanları katı disiplin ve eğitimden geçmekte (Tavernier, 2007, s. 18), genel teftiş ve terfi dönemlerinde hizmet için yetersiz bulunanlar, katı yaşam tarzına uyum sağlayamayanlar saraydan çıkarılmaktadır. Görevde yükselmek için hadım ağaların acımasız davranışlarına katlanmaları zorunludur (Tavernier, 2007, s. 72).

Kadınların görebildiği tek erkek padişahtır. Bedenleri, yüzleri ucubeleştirilmiş hadımağalar, zaten erkeklikten, insanlıktan çıkmıştır. "Zorunlu olduğunda buraya [hareme] gelen doktor büyük önlemler alındıktan sonra kadınlar dairesine girer. Öyle ki, ne o hasta kadını görür,

---

19 Tavernier (1605-1689), dönemin en büyük gezgin tüccarıdır. Kendisi, "Yirmi iki yaşıma geldiğimde, "Avrupa'nın, Fransa'nın, İngiltere'nin, Hollanda'nın, Almanya'nın, İsviçre'nin, Lehistan'ın, Macaristan'ın ve İtalya'nın en güzel yerlerini görmüştüm" demektedir. Yirmi altısında; 1631'de İstanbul'dadır. Buradan başlayan Doğu yolculuğu Ortadoğu'ya, Hindistan'a dek uzanacaktır. 1669'a dek aynı ve farklı rotalarda altı kez Doğu seferi yapmıştır. XIV. Louis tarafından kabul edilmiş, Hindistan'dan aldığı elmasları krala satmış ve kendisine soyluluk unvanı verilmiştir. Seyahatname'yi yayına hazırlayan Stefanos Yerasimos kaleme aldığı sunuş yazısında, Tavernier profili ve yapıtının kapsamlı bir çözümlemesini sunmaktadır (Tavernier, 2004, s. 9-35).
Batı'da Doğu imgesini besleyen ana kaynaklardan birini oluşturan Seyahatnamesi, siyasal kuramcı Montesquieu'ya da kılavuzluk etmiştir. Montesquieu (1689-1755), kurgusal bir metin olarak –ve hiç gitmediği, görmediği coğrafya, insanlar üzerinden kaleme aldığı *İran Mektupları*'nda (1721), büyük ölçüde Tavernier'nin yapıtından yararlanmıştır. Doğu imgesinin yanı sıra siyasal kuramda da önemli bir yer tutacak olan "oriental despotism" kavramı bu mektuplarla doğmuştur (*Mektuplar*'daki Uzbek karakteri ve despotizmin Avrupa imgelemindeki karşılığı için: Grosrichard, 2004).

ne de kadınlar onu görebilirler. Bu sırada diğer kadınlar hastanın yatağının yanından uzaklaşmışlar ve yerlerini kara hadımağalarına bırakmışlardır. Doktor kadının nabzını, ince bir krep kumaşın altından yoklayabilir. İşte böylelikle, Saray kadınlarının, ne başkalarıyla görüşmelerinin ne de bir erkek görmelerinin bütün şansı ortadan kaldırılmıştır." (Tavernier, 2007, s. 151).

Saray olağanüstü görkemine karşın padişah dışında herkes için tenha, ıssız bir yerdir. "Ayın ilk Cuma günü Padişah camiye gelmezse, halk önce padişahın hasta olduğunu düşünür, dedikodular kısa süre içerisinde düşüncelere fesat tohumları saçarlar" (Tavernier, 2007, s. 144). Bu noktada, saltanat da denetim altındadır.

Longino, Tavernier'nin saraya bakışı ve anlatımını "röntgenci" olarak nitelemektedir (Longino, 2015, ss. 23-38).

1665–1670 aralığında farklı aktörler, Fransız Kralı'nı Mısır üzerinden İstanbul'u işgale ikna etmeye çalışırken, on yıl İstanbul bir "Şark Sahnesi" olarak Paris'te gösterime girmiştir. Diplomasi "temsili"yle başlayan, Saray'dan tiyatro salonlarına, oradan sokağa taşınan sahne, modasını yaratmış, gündelik yaşama dâhil olmuştur. Müzikten, tiyatroya ve edebiyata farklı düzlemlerde, farklı üsluplar, dekorlarla Şark repertuarı yeniden üretip dönüştürülürken Tavernier örneğinde olduğu üzere imgeler artık somut gerçeklerle bütünleşmekte, *Büyük Efendi'nin Sarayı*'nın dışa tümüyle kapalı kapısı kurgusal ya da röntgenci bakışlarla aralanmaktadır.

İstanbul'un –ve Doğu'nun– İçeriden Keşfi

Kapı aralamada 1669 tarihinin dönüm noktası olduğu görülmektedir. Fransa'nın İstanbul'daki elçisini geri çağırmak zorunda kalması, Osmanlı padişahının düşük rütbeli, mektup taşıyıcılıktan başka yetkisi olmayan birini "temsilci" olarak Paris'e göndermesi, onun Fransız hükümet yetkilileriyle görüşmesinde yaşanan "dilsiz oyunu", açık-örtük savaş stratejileri eşliğinde kapitülasyonları yeniletme çabaları, farklı adımları getirmiştir. 1670'te İstanbul'a gönderilen yeni elçi Marki de Nointel'in ekibinde iki isim dikkat çekmektedir: Quarrrey ve Antoine Galland.

İlki ressam, diğeri kütüphaneci olarak görevlendirilmiştir. Başka bir deyişle, "saha"dan doğrudan görüntü ve kaynak toplamakla görevlidirler. Bunların yanı sıra yine 1699'da elçilik bünyesinde yeni bir kurum açılması kararlaştırılmıştır: Elçilik ve konsolosluklara tercüman yetiştirmek üzere dokuz-on yaşlarındaki erkek çocukların eğitileceği *Ecole Jeune de Lengue* (Türkçede *Dil Oğlanları Mektebi* olarak anılacaktır). Her yıl altı çocuğun Latince, eski Yunanca, Türkçe ve Arapça öğrenmek üzere İstanbul'daki Kapüsen Manastırı'na gönderilmesi öngörülmüştür.[20] Çeviri, salt resmi ve gündelik, zorunlu işlerle sınırlı kalmayacak, sahadan edinilen bilgi ve kaynaklar, ilk elden değerlendirilecektir. Deyim yerindeyse her anlamda "keşif" çalışmasıyla bilgi, ilişki, veri toplanıp depolanacaktır.

Tüm bunlar, ekonomik ve siyasal literatürde "Colbertizm" olarak adlandırılacak olan süreçle; Jean Baptiste Colbert'in Maliye Bakanlığının ardından 1669'da Deniz Kuvvetleri Bakanlığını da üstlenmesi eşliğinde yaşanmaktadır. Colbert, 1670'de Levant Şirketi'nin kurulmasını sağlamış, politikaya işletmeciliği dâhil etmiştir. Bu ise aşağıda görüleceği üzere fetihçiliği yeni formlara dönüştürecektir.

Ressam Quarrrey'nin neler yapıp neler bıraktığına ilişkin bir kayda rastlanmamıştır.[21] Galland ise College de France onursal profesörü Andre Miquel'in ifadesiyle "oryantalizm deyiminin

20 Günümüzde Paris'teki Ulusal Kütüphane'ye bağlı olarak faaliyet gösteren Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Enstitüsü'nün kökeninde bu okul vardır. İstanbul'daki Fransız Kültür Merkezi ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, 1995'de okulla ilgili bir sergi düzenlemiştir (Sergi içeriği ve okula ilişkin ayrıntılı bilgi için: Hitzel 1995).

21 Elçilik ekibine dâhil edildiği bilgisi, Galland'ın İstanbul günlüklerini yayına hazırlayan Charles Schefer'in kaleme aldığı önsözde yer almaktadır.

tanımladığı bilim dalının kurucu babalarından biri" olma ün ve unvanına sahiptir (Galland, 2003, Sunuş). Aşağıda görüleceği üzere bu unvanı fazlasıyla hak etmektedir.

Latince, Grekçe, İbranice eğitimi alan Galland (1646-1714) Kraliyet Koleji başladığı Doğu dilleri öğrenimini, Sorbonne Üniversitesi Kütüphanesi Doğu Yazmaları Kataloğu'nun düzenlenmesinde çalışarak geliştirmiştir. Elçilik görevlisi olarak geldiği İstanbul'da, yukarıda andığımız ve yeni açılan Dil Oğlanları Mektebi'nde Türkçe, Arapça, Farsça çalışmıştır. Topkapı Sarayı baş tercümanı (ve aynı zamanda müzisyen olan) Polonya asıllı Ali Ufki beyle tanışmış, dil öğrenimini onunla sürdürmüştür. İstanbul'da bulunduğu sürede tuttuğu günlükler iki cilt olarak yayımlanmış, Türkçeye de çevrilmiştir.[22]

Günlüklerinden anlaşıldığı üzere elçilikte asli görevi Kral ve Başbakan Colbert'e gönderilmek üzere Büyükelçi adına kitap (elyazmaları), hat, minyatür, harita, madalya, sikke, antika toplamaktır. Bu nedenle Bedesten, Sahaflar Çarşısı ve antikacıları sürekli taramıştır. Sahaf başı dâhil, esnafla yakın ilişki kurmuş, kıymetli parçalar çıktıkça onlar tarafından haberdar edilmiştir, kimi zaman bizzat elçiliğe gelerek bunları kendisine sunmuşlardır. Dil oğlanlarına hocalık yapan rahiplerden de destek almıştır. Elçiliğin Sarayla ilişkilerine aracılık eden, Saray adına çevirmenlik yanında hekimlik ve ticaret de yapan Alessandro Mavrokordato, onu Sadrazamın kitapçısı Resul Efendi'yle tanıştırmıştır. Hezarfen Hüseyin Efendi'yi evinde ziyaret edip ününü duyduğu tarih kitabının takdiri olarak elçinin hediyesi bir saten, bir çuha ceketini ona sunmuştur. Hezarfen ertesi gün elçiye teşekkür ziyaretinde bulunmuştur.

Çalışmaları bir Doğu kitaplığı ve müzesi için ön hazırlık gibidir. Günlüğü, ilgisi ve bilgisinin yazılı kaynakları hayli aştığını ortaya koymaktadır. Masallardan müziğe, bayramlardan törenlere, adetlerden inançlara, tedavi yöntemlerinden beslenme biçimlerine bir etnograf, antropolog dikkatiyle sahadaki her şeyi kaydetmektedir; hava durumu, yağışlar ve haberler de dâhil. Ayrıca şehrin anıtsal yapılarını, mimari özelliklerini de kaydetmiştir. Aynı ilgi ve kaydetme mesaisini kapitülasyonların yenilenmesi için Sadrazam'ı ziyaret ettiği Edirne yolculuğunda da sürdürmüştür.

1673'te kapitülasyonları yenileyen anlaşma sonrasında elçiyle birlikte Fransız tüccar temsilciliklerinin bulunduğu Yakındoğu limanlarına; İzmir, Ege Adaları, Yunanistan, Lübnan ve Kudüs'e giderek araştırmalar yapmış, tarihi eserler toplamıştır.[23] Kudüs üzerinden 1675'te ülkesine dönmüştür.

Resim 1: Osmanlı giysileri içinde Galland. Oryantalist geleneğin ilk görsel örneklerinden olan resmin tarihi ve ressamı bilinmiyor. "Fransızlar, Türk elbisesi giyerek maskelenmiş ve kılık değiştirmiş olurlar, Türkler de Fransız giysileri giyerlerse maskelenmiş ve kılık değiştirmiş olurlar." Bu bilgi için bkz. Galland, 2003, s. 121.

22 *İzmir Gezisi* (1678) ve *Doğu'ya Seyahat*'tan (1679-1680) bir bölüm de Türkçeye çevrilenler arasındadır (Galland, 2003).
23 Ölümü üzerine yaptığı konuşmada M. de Boze, Galland'ın bu gezide kitabeleri kopyalayarak, anıtların resmini çizerek kayda geçirdiğini, taşınabilecek olanları söküp götürdüğünü belirtmektedir. M. Baudelot koleksiyonundaki mermerler başta olmak üzere "onun bu faaliyeti"nin ürünüdür ("Galland'ın Senası", Galland, 1987, Günlükler C I, s. 14). Ayrıca Galland'ın ilgisi, masal ve folklor derlemelerinden (Marzolph, 2015), müziğe (Aksoy, 2003), geleneksel tedavi yöntemlerine (Yücedağ, 2018) uzanan geniş bir alana yayılmaktadır.

1677'de bu kez üç özel koleksiyoner için yeniden İstanbul'a gönderilmiş, bir yıl kalmıştır. 1679'da ise Levant Şirketi (Compagnie du Levant) adına yine tarihi eser, elyazması, minyatür, hat, sikke, madalya, antika vb. toplamak için Osmanlı başkentindedir. Şirketin bu işten vazgeçmesi üstüne Başbakan Colbert'in himayesiyle, onun 1873'te ölümüyle de Marquis de Loivus'un himayesinde 1688'e dek İstanbul, İzmir-Ortadoğu hattında "Kralın Antikacısı" ünvanıyla geziler yapmıştır. Topladığı kitaplar Biblotheque National Doğu Dilleri Bölümünde yer almaktadır. 1709'da College de France Arap Dili Kürsüsüne atanmıştır.

Batı edebiyatında hayli etkiler yaratacak olan *Bin Bir Gece Masalları*'nı Fransızcaya çevirmiş, 1704'te ilk cildi yayımlanan Masallar'ın on iki ciltlik yayını ölümünden sonra; 1717'de tamamlanmıştır. Bu ciltlere eklediği Alaaddin, Sinbad, Ali Baba masalları da büyük popülerlik kazanmıştır.

Kur'an çevirisi, Doğu atasözleri derlemesi, Türklerin Tarihi, kahve hakkında inceleme diğer çalışmaları arasındadır. Galland'ın en önemli katkısı ise, oryantalizmin ilk ansiklopedik çalışması olan Bibliotheque *Orientale'i (Şark Kitaplığı)* yayına hazırlamasıdır.

Barthelemy d'Herbelot'nun[24] yakın doğu (Doğu Akdeniz-Levant) üzerinden Arapça, Farsça, Türkçe kaynakları tarayarak oluşturduğu sözlükçe, ancak ölümünden sonra Antoine Galland'ın sunuşuyla 1697'de yayımlanmıştır. Said yapıtı şöyle değerlendirmektedir:

> Şark'ın bitimsiz zenginliğine el atmaya, bu zenginliği dizgeleştirerek, hatta alfabetik sıraya dizerek sıradan batılı için bilinir kılmaya yarayan muzaffer bir teknik (...) *Şark Kitaplığı*'nın tek yaptığı, Şark'ı daha tam, daha açık biçimde sunmaktı(r); Doğu Akdeniz tarihine, Kutsal Kitap imgelerine, İslam kültürüne, yer adlarına vb. dair rastgele devşirilmiş gerçeklerden oluşan gelişigüzel bir derlemede olabilecek şeyler, A'dan Z'ye akılcı bir Şark panoramasına dönüştürülmüştür. (Said, 2001, s. 75)

Ne var ki Said, burada da eksik bilgiyle hareket etmektedir. *Şark Kitaplığı* asli olarak Katip Çelebi'nin *Keşfu'z Zünun*'una dayanmaktadır. Galland, d'Helberot'nun kitabına yazdığı sunuşta bunu belirtmiş ve "büyük filozof ve iyi bir tarihçi" olarak nitelediği Kâtip Çelebi'nin biyografisine yer vermiştir.[25]

Paris Ulusal Kütüphanesi Türkçe Koleksiyonları sorumlusu Sara Yontan, koleksiyonun temellerinin Galand'la atıldığını belirtmektedir. Türkçe metinlerin Latin harflerine ilk kez Galland tarafından geçirildiğini belirten Yontan'a göre sahadan ilk kaynakların seçiminde de *Keşfu'z Zünun*'un araştırmacılara kaynaklık etmiştir: "Bazısı Türkçe bilmiyor belki ama [bu kaynaktan] biliyor ki, şu adamın kitabı çok önemli" (Ulusoy-Pannuti, 2016).

Şehri Resmetmek

1670-1672 yıllarında İstanbul'un bir başka Fransız konuğu Guillaume-Joseph Grelot'dur. Elçilik dışındadır ama Galland'ın günlüklerinden orayla da iletişimde olduğu anlaşılmaktadır. Latince,

24 Barthelemy d'Herbelot (1625-1695), felsefe eğitiminin yanı sıra Grekçe, Latince, İbranice, Süryanice ve Keldanice öğrenmiştir. Doğu dilleri çalışmaları onu Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmeye yöneltmiş, tüm yaşamını Doğu ve İslâm araştırmalarına adamıştır. İtalya'ya giderek Toskana Grandükü II. Ferdinando di Medici'yle tanışmıştır. Grandük kendisine birçok Doğu yazması verip sarayına bağlamak istemiştir. Ancak d'Herbelot, bir buçuk yıl sonra Colbert'in çağrısıyla ülkesine dönmüş, Maliye Bakanı maiyetinde görev almış, ardından XIV. Louis'nin sekreteri ve Doğu dilleri tercümanı olmuştur. 1666'da tekrar İtalya'ya gidip uzun yıllar kalarak araştırmalarını orada sürdürmüştür. Ülkesine döndükten sonra 1692'de Collège de France'ın Süryanice hocalığına atanmıştır. Doğu'ya hiç gitmemesine karşın, "ilk İslâm ansiklopedisi" olarak kabul edilen B*ibliothèque Orientale*'i hazırlamıştır (Aydın ve Görgün, 1998, ss. 219-220).

25 Öte yandan, Milli Eğitim Bakanlığı'nca 1940'ta yayımlanmaya başlanan *İslam Ansiklopedisi*'nin yayın kurulu başkanı Adnan Adıvar, *Şark Kitaplığı*'nın çeviride temel alınan kaynağın "ceddi a'lâ"sı (atası) olduğunu belirtmekte, eksiklerine karşın XIX. Yüzyıla dek İslam'a ilişkin Batı'daki ana kaynak olduğunu vurgulamaktadır.

Yunanca yanında Türkçe, Arapça, Farsça bilmektedir. Kendisinden öncekilerden farklı olarak mimarlık ve resim bilgisine de sahiptir. Ayasofya ve Süleymaniye Camii'nin planları, Sultanahmet ve Yeni Camii başta olmak üzere İstanbul'dan görüntüler ilk kez onun seyahatnamesiyle ve çizimleriyle yayımlanmıştır.

İstanbul'la ilk karşılaşması için "büyülü bir şehre girdiğimi sandım" ifadesini kullanan Grelot, "İstanbul'a yolculuk, kuşkusuz en hoş gezilerden biridir. Bu yolculukta doğanın gözler önüne serdiği en nefis yerler ve zamanın bize mirası, Doğu imparatorluklarının görkeminin en güzel kalıntıları hayranlıkla seyredilebilir" demektedir. Ona göre, "Sanat ve doğa güzellik ve bolluğun eşit olduğu bir yer kurmak için el ele verse, İstanbul'dan daha iyisini başaramazlardı" (Grelot, 1998, s. 75).

Kentin denizden görünümüyle başlayan anlatım saray¸ camiler¸ bahçeler, kasırlarla mimariye uzanmaktadır. Ardından toplum yapısı¸ günlük hayatın çeşitli yönleri konu edilmektedir. Meslek grupları, farklı inançları, ibadetleriyle Hristiyan ve Müslümanlara ilişkin ayrıntılı bilgi verilmektedir. Ramazan, bayram (Grelot, 1998, ss. 79-129), namaz (Grelot, 1998, ss. 203-204) bunlar arasındadır. Camiler ve ibadetle ilgili anlatıma da yine çizimler eşlik etmektedir.

Ayasofya'nın aslına uygun doğru plan ve çizimlerini ilk kendisinin yaptığını vurgulayan yazar, kendisine yasak olan camiye Türk kılığına bürünerek girmeyi başardığını övünçle anlatmaktadır.[26]

Resim 2: *Grelot'nun çizimiyle Topkapı Sarayı* (http://people.duke.edu/~michelel/projects/visions/1.html).

26 Yazarın bir başka övüncü ve yasak ihlali, Ayasofya'da çizim yaparken gizlice şarap içip domuz eti yemektir.

Grelot'nun anlatımı İstanbul'un ötesinde Tekirdağ'dan başlayıp Çanakkale Boğazı'na, İzmit Körfezi'ne uzanmaktadır. Kitabı "Majestelerinin, daima muzaffer ordularını oraya gönderdiğinde yararlanmak üzere, egemenliğine alacağı yerlerin hiç olmazsa şeklini kendilerine sunma" isteğiyle XVI. Louis'ye ithaf etmiştir. Bilici, yazarın Kral tarafından birçok kez kabul edildiğini, anlattıklarını ilgiyle dinlediğini, çizimlerini büyük dikkatle incelediğini belirtmektedir. Kralın izniyle 1680'de yayımlanan kitap da onun deyişiyle "Doğu'yu ve İstanbul'u ele geçirme ideolojisinin bir ifadesidir" (Bilici, 2004, ss. 176-180).[27]

Askeri açıdan ele geçirme gerçekleşmemiş ama Grelot, bilişselin yanında, görsel keşif ve fetih sürecinin ilk adımını atmıştır. Michèle Longino buna dikkat çekmekte, onu "Muzaffer Sanatçı" olarak nitelemektedir: Grelot görsel ve yazılı anlatımla mekân algısı yönünden stratejik bir denetim kurmaktadır. Yaptıklarını ve yapıtını öne çıkartmak için, kenti cinsel hazzı andırır bir konuma yerleştirmekte, "Yeryüzünün başkenti olmayı hak ediyor" dediği İstanbul'u "sembolik olarak ele geçirip onu kitaba yerleştirerek krala sunmaktadır[28] (Longino 2000, ss. 1-3; Longino, 2015, ss. 108-128). Onun üzerinden kendine ekonomik ve siyasal-toplumsal "sermaye" inşa etmektedir.

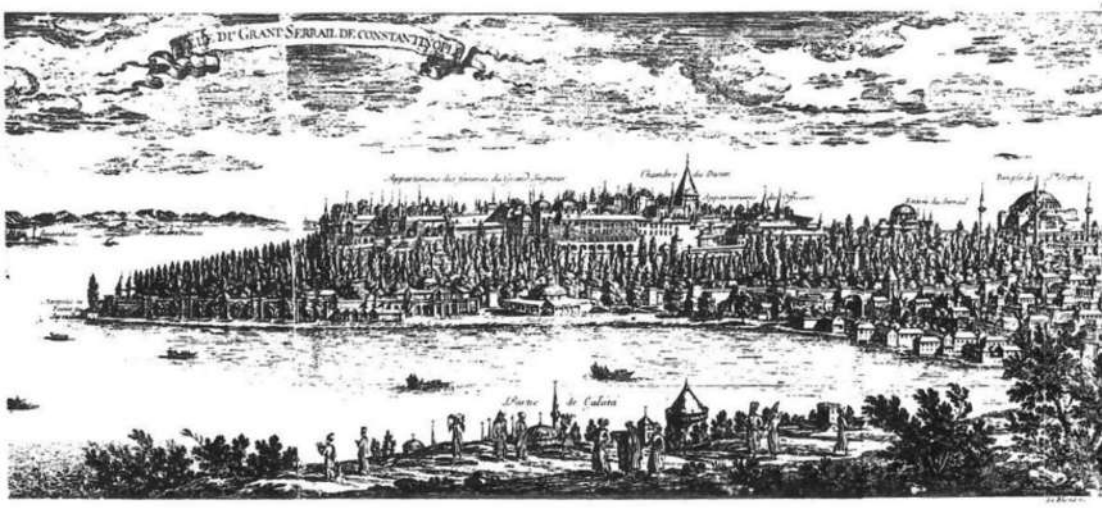

Resim 3: *Grelot'nun çizgileriyle Galata'dan saray ve yöresinin görünümü.* (http://people.duke.edu/~michelel/projects/visions/1.html).

***

Nointel-Galland ikilisi, Fransız elçiliğinin siyasal ve ekonomik olguların ötesine geçerek İstanbul ve Osmanlı yaşantısına, düşüncesine, kültürüne ilişkin kaynak, veri toplama, kayda geçirme çalışmasını başlatmıştır. Onlardan otuz yıl sonra; 1699'da aynı görevle İstanbul'a gelen Marquis Charles de Ferriol bunu yeni bir aşamaya taşımıştır. Paris'ten yola çıkarken genç ressam Jean-Baptiste Van Mour'u da (1671-1737) ekibine almıştır.

Ferriol, tarihsel bir dönüm noktasında göreve gelmiştir. Atamasının yapıldığı 1699'da Osmanlı, Kutsal İttifak devletleriyle Karlofça Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu ilk büyük toprak kaybıyla birlikte, "Müslüman bir devletin Hristiyanlarla ortak hukuk prensipleri üzerine imzaladığı bir

27 Grelot kitabını duayla noktalamaktadır: "Yüce Tanrım, Bizans'taki despotun gururunu /Louis'nin ayaklarının altına atın, / Fransa'nın yıldırımlarına çarpılarak /Düşsün parçalanıp;/ Size başkaldıranı yok edip /Sayenizde ve sizin adınıza galip gelsinler, /O imansız halkın yaptığı hatayı yok etsinler /Ve onun yerine yeşertsinler /Sizin kutsal seslerinizle muzaffer olacak ibadeti" (Dujavara, 2017, ss. 213-214).

28 Longino, Grelot'nun çizim ve keşiflerindeki öncülüğü vurgulayarak hem bunların parasal değerini artırma peşinde olduğunu hem de Kral gözünde kendi değerini yükseltmeyi amaçladığını öne sürmektedir. Gerek yukarıda andığımız "övünç"ler, bunların ve "mahrem"in içine sızmanın risklerini vurgulamasının da aynı amaca yönelik olarak değerlendirmektedir. "Şehri ambalajlayıp metalaştırması, Fransız mührünü basarak kral adına hak iddia etmesi, aynı zamanda kendine kazanç elde etmek içindir" (Longino, 2000, s. 3).

anlaşma"dır (Ortaylı, 1987, s. 132). Sonraki ilişkilerde de, XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıla Avrupa'nın belirlediği devletler hukuku belirleyici olacaktır. Bu, beraberinde ekonomik ve kültürel belirleyiciliği de getirecektir.

Öte yandan yine 1669'da Süleyman Ağa'yla birlikte ilk örnekleri beliren Turqueri modası, aradan geçen otuz yılda yukarıda andığımız sahne sanatlarından müziğe, edebiyattan seyahatnamelere İstanbul merkezli olmak üzere Doğu'dan taşınan repertuarla zenginleşip yayılmıştır. İlki 1671'de açılan kahve evi, bu süre içinde Paris yaşamının ayrılmaz öğeleri arasına girmiştir. *Kibarlık Budalası* ve ardından *Bayazıt*'la sahnede sergilenen Osmanlı giysileri, aksesuarları da modanın bir parçasıdır.

Tüm bunları yaşayıp izleyen M. de Ferriol, büyük olasılıkla Grelot'nun İstanbul kitabı ve çizimlerinin yarattığı ilgiden de esinlenerek Van Mour'u yanına almış, bir "Şark koleksiyonu" projesiyle İstanbul'a gelmiştir. Galland'ın her günü defterine kaydetmesi boyutunda olmasa Ferroil, göreve başlangıç törenini Van Mour'un fırçasından belgelemiştir. 5 Ocak 1700 günü Divan'a kabulünün ardından sadrazam tarafından onuruna verilen yemek, heyetin saraydan dönüşü *(Elçi Alayı)* ayrı ayrı resmedilmiştir.

Kentten ve günlük yaşamdan görüntüler gibi serbest çalışmaların ötesinde elçi, Van Mour'a Osmanlı'daki farklı kesimlerin giysilerini örnekleyecek resimler sipariş etmiştir. 1707-1708 döneminde çizilen yüzü aşkın resim, örneği olmayan bir "Şark Kıyafetleri" koleksiyonu yaratmıştır.

M. de Ferriol, 1711'de görevden ayrılınca Van Mour onunla Paris'e dönmek yerine İstanbul'da kalmayı yeğlemiştir. Yaşamının sonuna dek de bu şehirde kalmıştır. Ferriol'dan sonraki Fransız elçileri de Van Mour'a İstanbul tabloları ısmarlamayı sürdürmüştür. Onlara Venedik Balyozları, Hollanda Elçileri ve sayıları her geçen gün artarak, şehrin yeni bir topluluğunu oluşturma yolunda hızla ilerleyen Batılı gezgin Pera sakinleri de eklenecektir.[29] Avrupa'da ve İstanbul'da neredeyse eşzamanlı olarak yaşanan iki etken de Van Mour'un İstanbul ressamı olarak öne çıkmasında rol oynamıştır.

Avrupa cephesindeki oluşumlar, Ferriol'un Paris'e döndüğünde, Van Mour'a yaptırdığı Osmanlı'nın farklı etnik, dinsel kesimlerinin giysilerinden oluşan Şark Kıyafetleri koleksiyonunu gravür tekniğiyle çoğaltıp 1712-1713'te albüm olarak yayımlamasıyla başlamıştır. Saray çevresi ve Paris sosyetesinde geniş ilgi gören albümün peş peşe yeni basımları yapılmış, 1714'te de renkli basımı gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Almanya (1717), Hollanda (1723) ve İngiltere'de (1769) yayımlanmıştır.[30]

Böylece albüm, Turquerie modasını daha da yaymanın yanı sıra giysilerden, ev ve süs eşyasından resme taşımıştır (Genellikle oryantal ve kadınsı adlar verilen kanepe, divan, sofa vb. ev mobilyası, oturma grupları için: Dobie, 2007, ss. 13-36). Watteau, Guardi gibi İstanbul'u, Osmanlı'yı hiç görmemiş onlarca sanatçı, albümden hareketle resimler üretip pazara sürmüştür. Fransız diplomat Auguste Boppe (1862-1921), bu resimlerin "etnografik değil, dekoratif" olduğunu vurgulamaktadır: "Modanın bir kaprisi ile, hiç seyahat etmemiş sanatçılar 'Türk ressamları' oluverdiler ve yaptıkları 'Turquerie'ler onlara ün sağladı" (Boppe, 1998, arka kapak).

Tüm bunlar Van Mour'un ününü artırmış, siparişleri yetiştiremez hâle gelmiştir. Elçi de Bonnac'ın önerisiyle 1725'te kendisine *Kralın Doğudaki Daimi Ressamı* unvanı verilmiştir. Kaleme

---

29 XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Pera'nın "Avrupalı bir kibar mahallesi kılığına bürünmeye" başladığını kaydeden Mantaran, bunda *Lövanten* veya *Perotlar* (Peralılar) denen Batılı gezginlerin buraya yerleşik hâle gelerek "kentte kök salmaları"nın etkili olduğunu belirtmektedir: "Bunlar daha sonra XVIII., özellikle de XIX. yüzyılda İstanbul'un çok önemli bir unsurunu oluşturacaklardır. (...) Böylece Osmanlılar'ın kendi İstanbul'larının karşısında, kâfirlerin kenti, Avrupa kenti Pera yavaş yavaş gelişmektedir." (Mantran, 1991, s. 57).

30 Albümün renklendirilmiş 1714 baskısı, Türkiye'de de yayımlanmıştır*: On sekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Kıyafetleri* (Ed. Şevket Rado, Doğan Kardeş Yayınları, 1980)

aldığı *Doğu Mektupları*'yla XVIII. yüzyıl İstanbul'unu nesnel ve içeriden gözlemlerle Avrupa'ya nakleden isimlerden Lady Montagu başta olmak üzere dönemin Batılı gezginleri Osmanlı giysileriyle ona resimlerini yaptırmıştır (Germaner-İnankur, 2002, ss. 22-24).

Grelot'nun attığı İstanbul'u resmetme (ve pazarlama) adımı, XVIII. yüzyıldan başlayarak resim üzerinden onu sahiplenme (mülk edinme), tüketme çığırını açacaktır. Bir yüzyılın öncesinin "ele geçirme" projeleri, devletin – orduların dışına çıkmış, resimle birlikte görsel – imgesel düzlemde bireylerin sahipliğine dönüşmüştür.

Galland'a sahada çalışarak pratik ve bilişsel yönden oryantalizmin öncüsü denirse, Van Mour'u da resim alanında bir erken öncü olarak değerlendirmek gerekir. Ardından gelecek olanlardan farkı, sahada bizzat yaşaması, çalışmasından da öte, göreceli "belgesel"ci tavrıdır. Kıyafetlerde olduğu gibi örneğin düğünlerde Türk, Rum, Ermeni törenlerini resmetmiştir. Boğaz gezintileri, eğlenceleri, sema eden dervişlerle birlikte *Lale Devri* adı verilen değişim dönemine ve ona son veren isyana da resimleriyle tanıklık etmiştir.

İstanbul cephesinde, Osmanlı tarihinin özel bir dönemi yaşanmaktadır.

İstanbul'dan Paris'e – Paris'ten İstanbul'a

Müteferrika Süleyman Ağa'nın 1669'daki "zoraki" Paris yolculuğundan elli yıl sonra Osmanlı, tarihsel koşullar nedeniyle (çatışma içinde olduğu Avusturya ve Rusya'ya karşı destek, ittifak arayışıyla) zorunlu ve gönüllü olarak Paris'e "olağanüstü elçi" gönderecektir: Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi, Fransa ziyareti elçiliğin ötesinde bir inceleme, araştırma, keşif yolculuğudur. 1720'den 1721'e on bir ay süren gezi, Batı ilim ve fenniyle tanışma girişimidir.

Elli yıldır Osmanlı, İstanbul, Doğu repertuarını hayli genişleten Paris, gönüllü ve uyumlu tutum içindeki Mehmet Çelebi'nin ziyaretini bir dizi ressamla kayda geçirmiştir. Çelebi'nin ziyaretiyle ilgili olarak kaleme aldığı *Fransa Sefaretnamesi*, türünün yetkin örneklerindendir. Kadınların toplumdaki konumları, ilgileri, davranışlarından operaya, rasathaneye, dürbüne dek ilgisini çeken hemen her şeyi kaydedip nakletmiştir. İzlenim ve önerileri Osmanlı'da bir dizi değişim hareketine kılavuzluk etmiştir. Her şeyden önce İstanbul'un görünümünü, mekân düzenini, saray çevresi ve üst tabakanın yaşam biçimini değiştiren Lale Devri, büyük ölçüde bu kılavuzluğun ürünüdür (Göçek, 1987, ss. 85-95; Rado, 2006, ss. 10-12).

Bu dönemde bir bakıma Paris'e özenen İstanbul, mimariden bahçe düzenine, iç dekorasyona, giderek minyatür gibi geleneksel sanatlarına da uzanan Barok'la tanışmıştır. Bu "üslubun Topkapı Sarayı'nın klasik yapısı içine de" girdiğini işaret eden İlber Ortaylı, Harem Dairesi'ndeki "duvarları çepeçevre meyve çiçek resimlenmiş" Yemiş Odası'nı, "kaba dekorlarla figüratif resim dönemine ilk adımları(n)" atılması olarak değerlendirmektedir. Sofa Köşkü ve üçüncü avludaki kütüphanenin içini süsleyen vitraylar, freskler de aynı üslubun ürünüdür (Ortaylı, 1987, ss. 138-139).

Lale Devri'nde saray ve kasırların etrafında park düzenlemesine gidilmiş, yeni yaşam alanları ortaya çıkmıştır. Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın yabancı sefaretlerle ilişki ve iletişim içinde olma politikasıyla saray çevresinin düzenlediği yemeklere, eğlentilere onlar da davet edilmiştir. Elçi ve temsilciler, ressamları, sanatçılarıyla davetlere katılmıştır. Oradan edinilen izlenimler, görüntülerle üretilen yapıtlar, İstanbul'un bir gösteri alanı gibi sunulmasını getirerek oryantalist imgeleri beslemiştir.

Şiirde Nedim, minyatürde Levni, tarih yazımında Seyyid Vehbi'yle karşılığını bulan bu dönemin en önemli yeniliği ise 1727'de matbaanın açılmasıdır. Bunun eşliğinde tercüme hareketi başlamış, Osmanlı siyasal-kültürel oluşum ve dönüşümlerinde önemli rol oynayacak Tercüme

Odası'nın adımları atılmıştır. Damat İbrahim Paşa, elyazmalarının ülke dışına çıkarılmasının engellenmesi talimatını vermiştir. Yine Ortaylı'nın deyimiyle "XVIII. yüzyıl bir kültürel değişimin ilk sancılarının duyulduğu dönemdir." (Ortaylı, 1987, s. 141).

Bu sancı, 1730'da kanlı bir isyanla kendini göstermiş ve Lale Devri'ne son vermiştir. Dönemin aktörleri Damat İbrahim Paşa, şair Nedim isyancıların kurbanı olacak, Mehmet Çelebi ise isyana destek olduğu gerekçesiyle gönderildiği sürgünde can verecektir. Ama 1720'de Paris seferinde ona eşlik eden ve dönüşte matbaanın kuruluşuna önayak olan oğlu Çelebizade Süleyman, 1740'ta elçi olarak Paris'tedir.

İstanbul yüzünü Paris'e, Batı'ya çevirirken, "Boğaziçi ressamları" ve izleyicileri Paris'te, Avrupa'da Doğu egzotizmi yarışındadır. *Boğaziçi ressamları* nitelemesi yine diplomat kökenli Boppe'a aittir. "Turquerie" üreticisi ilk dönem "Türk ressamları"nın aksine Boğaziçi ressamları İstanbul'u mesken tutmuş, "modellerini Boğaz kıyılarında ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzak ülkelerinde aramış"tır. Boğaziçi peyzajları ve gösterişli Doğu kostümleriyle Levantenleri resmeden Malta Şövalyesi A. Favrav (1706-1798); Doğu insanının davranış ve hareketlerine odaklanan gözlemlerini tuvale taşıyan J. B. Hilair (1753-1828); on sekiz yılını İstanbul'da geçiren, peyzajların, gravürlerin yanı sıra Saray'la da ilişki kuran, bahçe düzenlemesi, restorasyon yapan A.I. Melling (1763-1831) bunların başında gelmektedir.[31]

Onlar, kendilerinden sonra gelen ressamlar kuşağıyla birlikte Batı'nın düşünsel, siyasal, ekonomik, kültürel yönden "Doğu"yu konumlayıp kodlayacağı pratikler dizisinin ortak adını; "oryantalizm"i de hazırlamıştır.

XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla tarihe yön veren bir devrimle geçen Paris, başkentliğini üstleneceği modernizmle birlikte, burada konu edilen iki yüzyıllık pratikler ve ondan doğan imgeler dizisiyle "Levant"ı geride bırakıp yekpare bir Doğu üretecektir. Resim sanatı üzerinden üretilen oryantalizm, Doğu'ya dair her şeyi kuşatacaktır.

İstanbul ise aynı evrede Tanzimat'la Batı'ya, Paris'e, zamana göre kendini "tanzim" etmeye çabalayacaktır. Sefirlerini, seyyahlarını, sanatçılarını konuk ettiği Pera, tıpkı Lale Devri gibi "hamlesi yarıda kalmış Paris taklidi"yle bütün bu tarihin merkezini, göstergesini oluşturacaktır (Tanpınar, 1972, s. 143).

Sonuç

Ekonomik, siyasal, askeri konumlanmalar, mücadeleler düşünsel, kültürel, sanatsal etkileri, ifade biçimlerini, arayışlarını da beraberinde getirmektedir. Bu da hem tüm bu pratiklerin kendisinde hem somut gerçeklikte karşılıklı dönüşümler yaratmaktadır. Dönüşümler, yazılı ve görsel yeni ifade biçimlerini, türlerini yaratmaktadır. İstanbul-Paris ekseninden incelediğimiz yakın dönem Doğu-Batı yan yana ve karşıtlığı oryantalizmin kaynaklarını, oluşum ve doğum sürecini, ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

Aksoy, B. (2003). *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Müzik*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

And, M. (1958). *Gönlü Yüce Türk*. Ankara: Dost Yayınları.

Antognazza, M. R. (2012). *Leibniz*. (Çev. O. Düz). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

31 Melling ayrı bir incelemeyi hak etmektedir. 1795'te III. Selim tarafından Saray Mimarlığı'na atanmış, Hatice Sultan sarayını inşa etmiştir. Giysi ve mücevher tasarımları da yapmıştır. 1803'te Paris'e dönmüş, İstanbul resimleri çoğaltmak için 1809'da gravür atölyesi kurmuştur. Fasiküller halinde bastığı gravürleri abone sistemiyle dağıtmış, son fasikül 1819'da yayımlanmış ve kitaplaşmıştır. Gravürler ve İstanbul'a ilişkin açıklayıcı notları içeren kitap *İstanbul ve Boğaz Kıyılarına Pitoresk Seyahat* adını taşımaktadır.

Aydın, C., Görgün, T. (1998). Herbelot, Barthélemy de Molainville d'. *İslam Ansiklopedisi,* C. 17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Benjamin, W. (1993) XIX. Yüzyılın Başkenti Paris (Çev. A. Cemal). *Pasajlar içinde* (ss. 87–107) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bilici, F. (2004). *XIV. Louis'nin İstanbul'u Fetih Planı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Boppe, A. (1998). *XVIII. Yüzyıl Boğaziçi Ressamları* (Çev. N. Y. Celbiş). İstanbul: Pera Turizm.

Braudel, F. (2004). *Maddi Uygarlık C. I – Gündelik Hayatın Yapıları* (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Brummet, P. (2015). *Mapping the Ottomans: Sovereignty, Territory, and Identity in the Early Modern Mediterranean*. New York: Cambridge University Press.

Coşkun, Z. (2019). Oryantalizm, Edward Said Ve Sanat Tarihinde Değişimler. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. ISSN: 2587-2621, 2 (3), ss. 215-247. İstanbul.

Couto, D. (Ed.). (2010). *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar* (Çev. Ş. Tekeli). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Djuvara, T. G. (2017). *Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje* (Çev. P. Tacar). İstanbul: İş Kültür Yayınları.

Dobie, M. (2007). Orientalism, Colonialism, and Furniture in Eighteenth-Century France. D. Goodman, K. Noberg (Ed.), *Furnishing the Eighteenth Century* içince (ss. 13-36). New York: Routledge.

Ferwerda, F. F. (1992). Michel Baudier. Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi* cilt 5 içinde (ss. 211-212). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Galland, A. (1987). *İstanbul'a Ait Günlük Anılar* (Çev. N. S. Örik). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Galland, A. (2003). *İzmir Gezisi*. (Çev. E. Üyepazarcı). İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Germaner, S., İnankur, Z. (2002). *Oryantalistlerin İstanbulu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Ghobrial, J-P. A. (2013). *The Whispers of Cities: Information Flows in Istanbul, London, and Paris in the Age of William Trumbull*. Oxford: Oxford Universty Press.

Göçek, F. M. (1987). *East Encounters West*. New York: Oxford Universty Press.

Grelot, J. (1998). *İstanbul Seyahatnamesi* (Çev. M. Selen). İstanbul: Pera Turizm Yayınları.

Grosrichard, A. (2004). *Sultan'ın Sarayı* (Çev. A. Çakıroğlu). İstanbul: Aykırı Yayınları.

Harvey, D. (2012). Paris, *Modernitenin Başkenti* (Çev. Berna Kılınçer). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Hellman, H. (2011). *Büyük Çekişmeler* (Çev. F. Baytok). Ankara: TÜBİTAK.

Hentsch, T. (1996). *Hayali Doğu* (Çev. S. Dolanoğlu). İstanbul: Metis Yayınları.

Hitzel, F. (Ed. 1995). *Dil Oğlanları ve Tercümanlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hodson, D. (2013). A Would-Be Turk: Louis XIV in Le Bourgeois gentilhomme, https://doi.org/10.1179/026510610X127134384447 92.

Longino, M. (2000). Imagining the Turk in Seventeenth-century France: Grelot's Version. Duke University, http://people.duke.edu/~michelel/projects/visions/1.html (18 Mayıs 2019'da ulaşılmıştır).

Longino, M. (2015). *French Travel Writing in the Ottoman Empire: Marseilles to Constantinople, 1650-1700*. New York: Routledge.

Mantran, R. (1990). *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (Çev. M. A. Kılıçbay ve E. Özcan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Mantran, R. (1991). *16 ve 17. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*. (Çev. M. A. Kılıçbay). İstanbul: Eren Yayıncılık.

Marzolph, U. (2015). A Scholar in the Making: Antoine Galland's Early Travel Diaries in the Light of Comparative Folk Narrative Research. *Middle Eastern Literatures,* 3(18) içinde (ss. 283–300). (http://dx.doi.org/10.1080/1475262X.2016.1199095).

McCabe, I. B. (2008). *Orientalism in Early Modern France Eurasian Trade, Exoticism, and the Ancien Régime.* Oxford-New York: Berg Publishers.

McCluskey, P. (2016). An Ottoman envoy in Paris: Süleyman Ağa's mission to the court of Louis XIV, 1669. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies,* XLVIII, ss. 337-355. İstanbul: TDV-İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi).

Melling, A-I. (2012). *İstanbul ve Boğaz Kıyılarına Pitoresk Seyahat* (Çev. İ. C. Schick). İstanbul: Denizler Kitabevi.

Moliére, (J.-B.). *Kibarlık Budalası.* (Çev. T. Türk). İstanbul: Oda Yayınları.

Montesqueiu, C-L. S. (2015). *İran Mektupları.* (Çev. B. Günen). İstanbul: İş Kültür Yayınları.

Nochlin, L. (1983). The Imaginary Orient. *Art in Amerika,* ss. 119 – 131 / 186 – 189.

Ortaylı, İ. (1987). *İstanbul'dan Sayfalar.* İstanbul: Hil Yayınları.

Öndeş, O., Makzume, E. (2000). *Lale Devri Ressamı Van Mour.* İstanbul: Aksoy Yayınları

Öztuna, Y. (1989). *Türk Tarihinden Yapraklar.* Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Racine, J. (1999). *Bayazıt,* (Çev. R. N. Drago). İstanbul: Cumhuriyet Kitap.

Rado, Ş. (2006). *Paris'te Bir Osmanlı Sefiri* -Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi- İstanbul: İş Kültür Yayınları.

Said, E. W. (2000). *Kış Ruhu* (Çev.-Ed. T. Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.

Said, E. W. (2001). *Şarkiyatçılık* (Çev. B. Ülner). İstanbul: Metis Yayınları.

Said, E. W. (2006). *Müzikal Nakışlar.* (Çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Agora Kitaplığı.

Tavernier, J. B. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi* (Çev. T. Tunçdoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Tavernier, J. B. (2007). 17. Yüzyılda Topkapı Sarayı (Çev. T. Tunçdoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Toprak, Z. (1994). Dünden Bugüne İstanbul'un Nüfusu 1478-1950. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* C. 6, ss. 108-111. İstanbul: Tarih Vakfı.

Toros, T. (1968). XVII. Asırda Kahveyi Fransa'ya Tanıtan Türk Elçisi. *Hayat Tarih Mecmuası, 11,* ss. 25-28. İstanbul.

Tournefort, J. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi* (Çev. A. Berktay). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Ulusoy-Pannuti A. (2016). Paris'in 'Türkçe konuşan' kütüphanesi. Radikal, 20/01/2016, http://www.radikal.com.tr/kultur/parisin-turkce-konusan-kutuphanesi-1499133. (18 Mayıs 2019'da ulaşılmıştır.)

Van Dyk, G. (2017). The Embassy of Soliman Aga to Louis XIV: Diplomacy, Dress, and Diamonds. emaj art jounal. https://emajartjournal.com/special-editions/cosmopolitan-moments. (15 Mayıs 2019'da ulaşılmıştır.)

Yücedağ, G. (2018). Two Views to the Ilnesses and Cure Methodson on The Land of Ottoman At The End of The 17th Century: Antoine Galland and John Covel. (http://socialsciences.eurasianacademy.org) http://doi.org/10.17740/eas.soc.2018.V18-07. (17 Mayıs 2019'da ulaşılmıştır.)

Özgün Makale

On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Vekayinamelerinde İstanbul Yangınları[1]

Eighteenth Century Istanbul Fires in the Ottoman Chronicles

Ümmügülsüm Filiz BAYRAM[2]

Öz

Vekayinameler, on sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet tarafından atanan vekayinüvislerin "Resmi Tarih" anlayışı ile yazdıkları eserlerdir. Tarihçiler için birinci elden kaynak kategorisinde olan bu eserler, geçmiş yaşantılarla ilgili siyasal, sosyal, ekonomik, coğrafi ve kültürel bilgilere ulaşılmasına kaynaklık etmektedir.

Eserler, şehir tarihçiliği çalışmaları için de önemli veriler içermektedir. Osmanlı payitahtı İstanbul, devlet tarafından atanan tarihçilerin ilgi merkezi olduğundan buradaki gelişmeler dikkatle izlenir ve eserlere kaydedilirdi. Bu nedenle, İstanbul çalışmalarında da vekayinüvis tarihleri ana kaynak değerine sahiptir. Çalışmanın amacı, on sekizinci yüzyılda göreve gelen vekayinüvislerin eserlerinde yer alan İstanbul yangınlarının incelenmesi ve olayların hangi yönlerinin ele alındığına dair çıkarımların yapılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Yangın, Vekayiname, Vekayinüvis, Resmi Tarihçilik.

Abstract

Chronicles are works written by officially appointed annalists with the understanding of "Official History" in Ottoman Empire since the eighteenth century. As primary sources for historians, these works provide access to information about past experiences in political, social, economic, geographical and cultural fields.

The works also contain important data for urban historiography studies. Since Ottoman capital city İstanbul was the center of attention of historians appointed by the state, the developmants there were carefully monitored and recorded. For this reason, the dates on the chronicles has the main source value for İstanbul studies. Within this context, the aim of the study is to examine the fires written in the works of annalists appointed in the eighteenth century and deduce which sides of İstanbul fires were handled.

Keywords: Chronicle, Annalist, İstanbul, Fire, Official Historiography.

1 Makale başvuru tarihi: 16.08.2019; makale kabul tarihi: 27.08.2019.

2 Dr. Öğretim Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, filiz.bayram@msgsu.edu.tr. ORCİD No: 0000-0002-3350-1261.

Giriş

İstanbul Yunan, Roma ve Bizans dönemlerinde yangınlara maruz kalmış, özellikle Osmanlı döneminde bazı yangınlar büyük felaketlere dönüşmüştür (Cezar, 2002, s. 354). Kentte, herhangi bir yerde başlayarak hızla geniş alanlara yayılan, ciddi mal ve can kaybına yol açan yangınlar sıklıkla yaşanırdı. Fetihten sonra Suriçi'nde artan nüfus, çarpık şehirleşme, doğal etkenler ve yönetimin yangın korunumu çözümlemelerini uygulayamaması gibi durumlar İstanbul yangınlarına zemin hazırlayan temel nedenleri oluşturmaktaydı (Ceylan, 2004, s. 38).

Eski İstanbul'da şehir sakinlerinin karşılaştıkları zorluklar, acılar ve yoklukların kaynağı, yani "Padişah-ı eyyâm-ı devletde İstanbul halkının âsude-i hâl üzre" olmalarını engelleyen yangınlar, kentin başındaki en büyük dertlerden biriydi.

On beşinci yüzyılın sonlarından yirminci yüzyılın başına kadar İstanbul'un sosyal yaşamını karartan, kültürel, sanatsal ve ekonomik birikimlerini acımasızca eriten yangınlar kenti olumsuz etkileyen olayların başında gelmekteydi (Sakaoğlu, 1997, s. 46).

İstanbul'daki evlerin yapısı ahşap, yan yana sıralı şekildeydi. Aralarındaki mesafe çok azdı. Sokaktaki evler bir sıra hâlinde dizilirdi. Çatıların yüksekliğinin aynı olması, sokak çizimlerinde ortaya çıkan, huzur verici özelliklerden biriydi. Sokakların inişli çıkışlı ve dolambaçlı olması da monotonlaşmaya engeldi (Kos, 2017, s. 156). Huzuru, canlılığı içerisinde barındıran bu durum maalesef yangınların yayılması ve hızlı müdahale edilememesinin en önemli etkenlerindendi.

İstanbul'un özelliklerden biri de coğrafi olarak bulunduğu mekân ve yerleştiği doğal alandı. Şehir, konumu ve güneyden aldığı güneş ışığıyla Avrupa kentleri ile kıyas götüremeyecek aydınlığa sahipti (Kos, 2017, s. 178).

Şehrin değerini arttıran İstanbul Boğazı, iklim üzerinde oldukça etkilidir. Boğaz üzerinde esen rüzgarlar, şehrin havasını sürekli değiştirir. Yılın üçte ikilik bölümünde poyraz eser. Kuzeydoğudan esen poyraz rüzgarları yaz sıcaklığını çekilir hâle getirir. Güneybatıdan esen lodos, ilk ve sonbaharın serinliklerini ve kışın soğukluğunu yumuşatırken, kuzeybatı yönünde Balkanlar'dan gelen karayel ise şiddetli soğuk havaya sebep olmaktadır (Talas & Dinç, 1948, s. 22; Kadıoğlu, 2009, 09 14). Bu rüzgarların estiği, hatta fırtınaya dönüştüğü günlerde, özellikle Haliç sahillerinde başlayan bir yangın hızla yayılarak şehre büyük zararlar vermiştir (Yıldız, 2017, s. 15).

1. On Sekizinci Yüzyıl Vekayinameleri ve Yangınlarla İlgili Konu Başlıkları

Vekayinüvis eserlerde çoğunlukla devleti ilgilendiren, askeri ve siyasi olaylar kaleme alınırdı. Savaş zamanlarında daha çok siyasi gelişmeler işlenir, barış zamanında ise konu başlıkları çeşitlenerek, sosyal ve toplumsal haberler eserlere zapt edilirdi. Vekayinameler, belirli bir kalıp ve sistem içerisinde yazılsa da eserleri kaleme alan tarihçinin eğitimi, bulunduğu hizmetler ve sahip olduğu yeteneklerden kaynaklı bireysel farklılıklar konuların belirlenmesinde etkili olabiliyordu. İçerisinde bulunduğu koşulları ve her müellifin bireysel özelliklerini yansıtan vekayinamelerdeki yangın konularının sayıları bazılarında üçü dördü geçmezken[3] bazılarında ise yüzü geçtiği görülmektedir. Hâkim Tarihi'nde İstanbul yangınları ile ilgili yüz sekiz konu başlığı varken Enverî Tarihi'nin birinci cildinde ise yangın konulu herhangi bir başlık bulunmamaktadır[4].

Aşağıda on sekizinci yüzyılda sırasıyla göreve getirilen vekanüvisler ve tarihlerinden konumuzu alakadar edecek şekilde kısaca bahsedilmiş ayrıca eserlerde zapt edilen yangınla ilgili konu başlıkları makalenin sonunda tablolar hâlinde verilmiştir. Bu eserler, yazıldıkları dönemlerde kendilerinden önceki vekayinüvislerin notlar hâlinde bıraktıkları haberleri de kapsadığından makalemiz aşağıda bahsedilen vekayinüvislerin tarihleri temel alınarak hazırlanmıştır.

3 Bkz. Tablo 11
4 Bkz. Tablo 5.

1.1. Râşid Tarihi

Mehmed Efendi 1714 yılında Sadrazam Damad Ali Paşa tarafından III. Ahmed'in tahta çıkmasından itibaren olayları yazmakla görevlendirilir. Vezir-i azam Damat İbrahim Paşa zamanında ise Naima'nın bıraktığı yerden başlayarak vakaları yazma vazifesi verilir (Günay, 2007, s. 463). Müellifin tertibine göre "Târih-i Râşid" 1740 senesinde İbrahim müteferrika tarafından beş cilt olarak basılır.

Râşid Tarihi'nde Çelebizâde'nin zeyli de dahil İstanbul'u ilgilendiren on sekizinci yüzyıla ait otuz dokuz tane yangın başlığı mevcuttur[5].

1.2. Küçük Çelebizâde Asım Efendi

Râşid Efendi'nin yerine 5 Nisan 1723 tarihinde vekayinüvis olarak atanır. Eser selefinin yazmadığı 3 Temmuz 1722 tarihinden itibaren başlar ve 29 Temmuz 1729 tarihine kadar gelir (Baysun, 1977, C. 3, s. 372). Çelebizâde'nin notları Râşid'in zeyli gibi itibar edilerek onunla birlikte basılır (Afyoncu, 2018, s. 22).

Çelebizâde'nin eserinde yirmi bir adet yangın başlığı bulunmaktadır[6].

1.3. Sami ve Şakir ve Subhi Tarihi

Sami Mustafa Efendi 26 Kasım 1730 tarihinden 1734'te ölümüne kadar geçen olayları kaleme alır. Düzenli olarak aldığı notlar 1730-1732 yılları arasındadır. Müellif notlarını derli toplu bir hâle getirememiş, yazdıkları zayi olmadan vekayinüvis Subhi'nin gayretleri ile gün yüzüne çıkarılmıştır (Afyoncu, 2018, s. 22).

Şakir Hüseyin Efendi eserine 1732 olaylarıyla başlar ve 1735 yılında Halep kadılığına tayin edilene kadar bu hizmette bulunur. Yalnız Şakir'in yazdığı notlar da selefi Sami gibi müsvedde hâlinde kalmıştır (Kütükoğlu, 1986, C. 13, s. 276).

28 Temmuz 1735 tarihinde Rami Paşazade Refet Abdullah Efendi vekayinüvis olarak atanmış onun yazdıkları Subhi Mehmet Efendi tarafından tamamlanarak "Târîh-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî" ye eklenmiştir (Afyoncu, 2018, s. 22). Bu tarihlerde on dokuz adet yangın başlığı mevcuttur[7].

1.4. İzzî Süleyman Efendi Tarihi

İzzî Süleyman Efendi 30 Temmuz 1745 tarihinde vakanüvis olarak atanır. Müellif 1744 yılının başından itibaren tarihini yazmaya başlayacaktır. Eserini üç cilt olarak yazmak istemişse de iki cildi mevcuttur. İlk cildi 15 Şubat 1744 ile 1 Ocak 1748 tarihleri, ikinci cildi ise 2 Ocak 1748 ile 7 Kasım 1752 tarihleri olaylarını içermektedir. Üçüncü cilt olarak yazdığını söyledikleri şu an mevcut değildir. Kendi hattı ile yazdığı altı varaklık bir kısım ise Hâkim Tarihi'nin içerisinde bulunmaktadır (Yılmazer, 2019, s. LI), (Emecen, 2001, C. 23, s. 565).

Eserde yangınla ilgili mevcut konu başlıkları on iki adettir[8].

1.5. Hâkim Tarihi

Seyyid Hâkim Mehmed Efendi 1753-1766 yılları olaylarını zapt etmiştir (E. Afyoncu, Araştırma Rehberi, s. 23; Kütükoğlu, Vekayinüvis Makaleler, 1994, s. 116). On dört yıl vekayinüvislik va-

5 Bkz. Tablo 1, 2.
6 Bkz. Tablo 2.
7 Bkz. Tablo 3.
8 Bkz. Tablo 4.

zifesini yerine getiren Hâkim Mehmed Efendi'nin *Tarih*'i Sultan I. Mahmud'un son bir yılı, III. Osman'ın üç senesi ve III. Mustafa'nın ilk on yılını ihtiva eder (Sarıkaya, 2017, s. LXVII).

On sekizinci yüzyıl vekayinameleri içerisinde en çok yangın bahsi Hâkim Tarihi'nde geçmektedir. Eserde, iki büyük yangın olmak üzere toplam 108 yangın başlığı mevcuttur[9].

1.6. Çeşmizâde Tarihi

3 Aralık 1766'da vekayinüvisliğe tayin edilen Mustafa Reşid, Yaklaşık bir buçuk yıl resmi devlet tarihçisi olarak hizmet eder (Kütükoğlu, 1959, s. VIII). 1766-1768 yılları için ilk elden kaynak eser olan Çeşmizâde Tarihi, Vekayinüvis Ahmed Vâsıf Efendi'nin bu dönem için tek kaynağıdır (Kütükoğlu , Çeşmîzâde Mustafa Reşid, 1993, s. 290).

Kırk iki varaklık Çeşmizâde Tarihi'nde devleti ilgilendiren meselelerle birlikte yangın bahsine de epey yer verir. Tarihinde yedi adet yangın başlığı bulunmaktadır[10].

1.7. Sadullah Enverî Tarihi

Sadullah Enverî Osmanlı Devleti'nde hizmet veren önemli bir devlet adamı ve tarihçidir (Çalışkan, 2000, s. x; Bayram, 2014, s. 31; Bayram, Zonguldak 2014, s. 109). Enverî'nin üç ciltlik eserinin kütüphanelerde farklı isimlerle kaydedildiği görülmektedir. Kendisi eserine "Enverî Târîhi" demektedir (Çiçek, 2018, s. 16).

Enveri, tarihini savaş yıllarında ordu ile sefere katılarak kaleme alır. Eserde askeri ve siyasi olaylara ağırlık verilir. Bu nedenle merkezdeki gelişmelerle ilgili konular daha az görülmektedir. Yalnız eserin birinci cildinde yangın konulu bir başlık yoktur. En çok yangın başlığı ikinci ciltte yer alır. Üçüncü ciltte ise sadece üç tane İstanbul yangınına yer verilmiştir[11].

1.8. Edib Tarihi

Sadullah Enverî'nin üçüncü defa vekayinüvis tayin edilerek ordu ile beraber savaşa katılması üzerine 1787 yılında rikâb vakanüvisi veya vakanüvis vekili olarak payitahtta görevlendirilmiştir (Yavuz, 1994, s. 422).

Enverî cephede daha çok savaşla ilgili konuları yazarken Edib ise ağırlıklı olarak İstanbul'da meydana gelen olayları kaleme alacaktır (Çınar, 1999, s. L). Edip Tarihinde yangın konulu başlıklar on yedi tanedir. Aynı yıllarda ordu vekayinüvisi olarak görev yapan Enverî Tarihi'ne göre oldukça fazladır. Bu farklılık Edib'in rikab vekayinüvisi olarak İstanbul'daki olayları yazmakla görevlendirilmesinden kaynaklanmaktadır[12].

1.9. Vâsıf Tarihi

Ahmed Vâsıf Efendi'nin, dört kere atandığı vekayinüvisliği sırasında yazdığı ve "Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr" olarak isim verdiği tarihi yarım yüzyıllık bir dönemi ihtiva eder (Sarıkaya, 2017, s. CII). III. Selim'in cülûsundan itibaren yazılan cüzlerin düzeltilmesi ve yeni yazılacakların daha doğru yazılması emrini vermesi üzerine Vâsıf 1790 yılında ikinci kez bu göreve tayin edilir (İlgürel, Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr, 2014, s. XXIV).

9 Bkz. Tablo 5.
10 Bkz. Tablo 6.
11 Bkz. Tablo 7, 8.
12 Bkz. Tablo 9; Aynı yıllara ait konular arasındaki farklılıklarla ilgili tarafımızca hazırlanan "Ordu Vekayinüvisi Sadullah Enverî ve Rikâb Vekayinüvisi Mehmed Edib Tarihlerinin Karşılaştırılması" adlı çalışma Prof. Dr. Ahmet Taşağıl için hazırlanan *Armağan Kitabı*'nda yayınlanacaktır.

Tarihçi savaş yıllarında siyasi olayları daha yoğun yazar. Savaşın olmadığı zamanlarda ise toplumsal konulardan daha çok bahseder. Yayınlanan eserlerinde toplam on yedi yangın başlığı vardır[13].

1.10. Nuri Tarihi

Halil Nuri, Sâdullah Enverî'nin 8 Kasım 1794 tarihinde vefatından sonra vakayinüvisliğe tayin edilir ve vefatına kadar aralıksız dört yıl bu görevde kalır. Dönemin olaylarını altı cilt olarak yazdığı tarihinde anlatır (İpşirli, 1997, s. 321).

Tarihinde sosyal ve toplumsal gelişmelere birkaç istisna dışında pek fazla yer vermez. İstanbul'da çıkan yangınlar ise önemli gelişmeler olarak zapt edilmiştir (Toprak, 2015, s. 3). Eserde biri farklı başlık altında olmak üzere yaklaşık on İstanbul yangınından söz edilmektedir[14].

2. Vekayinamelerdeki Yangın Konuları

Vekayinüvis eserlerde yangınlarla ilgili başlıklar altında yer alan bazı bilgiler genelde haber verme maksatlı yazıldığından kısadır. Yangın konusu genelde bu maksatla eserlere dâhil edildiğinden özellikle küçük yangın haberlerinde sadece; yangının nerede çıktığı, başlama nedeni ve çıkış tarihi not edilmiştir. Verilen tarih bilgisi genelde ay, gün ve saat olarak belirtilirdi. Gün bilgisi bazen ayın evâili (1-10), evâsıtı (10-20) ve evâhiri (20-30) olarak ifade edilirken bazen de ayın ilk günü olan "gurre" ve son günü olan "selh" kelimeleri kullanılırdı:

> *Mâh-ı mezbûrun on sekizinci gecesi sâ'at altıda iken... (Çiçek, 2018, s. 534).*
> *Bin ikiyüz sekiz senesi Zilhicce'si evâhirinde Galata'da vâki' olan harîkde Galata Kullesi'nin külahı... (Toprak, 2015, s. 177).*
> *Mâh-ı Recebü'l-ferd'in gurresi Cumartesi gicesi...* (Güngör, 2014, s. 22).

Zaman bilgisi, bazen oldukça detaylandırılarak, dakikasına kadar yazılırdı. Gün bilgisinden sonra yangının hangi mahallede çıktığı belirtilir, olay yerine yakın mahalle ismi, cami, mescit, han, medrese ve saray gibi bilindik mevkiler de yer detayına eklenirdi. Yangının nedenlerinden bahsedilirken; ev, dükkân, çarşı veya hamam gibi hangi mekânda çıktığı ayrıntıları da verilirdi. Yazılan net bilgiler içerisinde yangının kaç saat sürdüğü, nasıl yayıldığı ve söndürme çalışmalarına ait notlar da yer alırdı. Büyük yangınlar ise daha ayrıntılı anlatılırdı. Yangının maddi zararlarının yanı sıra halkın yaşadığı acılar ve maruz kaldıkları perişanlıklardan da bahsedilirdi:

> *Şehr-i mezkûrun on beşinci hamîs gecesi [15B. 1193/29 Temmuz 1779] sâ'at beş buçukta iken Destârrecilerbaşı'nda vâki' çeşme mehâzâtında kâ'in berber dükkânlarının birinde beirâdetullah-ı teâlâ' bir âteş-sûzân-ı alev-keş-i sakf-ı asmân olmağın sirâyetten vikâyet-i maslahat zımnında her ne kadar ihmâ ü itfâsına ihtimâm ü dikkat olunduysa kâr-gîr olmayup yiğirmi sâ'at mikdârı şerâre-pâş-ı işti'âl-i vahdden efzûn-ı sarây ve büyût ve ebniyye-i âlîye ve hisâbdan bîrûn-ı dekâkîn ve kâşâne ve zâviye zemân-ı yesîrde âgeşte-i hâk-sîz-i zevâl olup ne tüvân-gerler zümre-i hâne be-dûşâne mülhakk ve ashâb-ı servet ve yesâr-ı bahş-ı nüvâle-i yekrûzeye müstehâkk olmuşdur...* (Çiçek, 2018, s. 782-783).

13 Bkz. Tablo 10, 11, 12.
14 Bkz. Tablo 13.

2.1. Yangınlarla İlgili Atılan Başlıklar

Resmi devlet tarihçileri, konu ile ilgili başlıkları Farsça gramerine uygun bir şekilde atmışlardır. Bu nedenle eserlerde birbirine benzeyen standart başlıklar karşımıza çıkmaktadır. Bazı başlıklara ise yangının özelliklerine göre mahalle adı, kişi ismi, bina adı gibi detaylar eklenmiştir. On sekizinci yüzyıla ait incelenen eserlerde karşımıza çıkan yangın başlıkları kendi aralarında aşağıda verildiği şekilde gruplara ayrılabilmektedir[15].

Küçük yangın başlıkları: *Zuhûr-ı harîk, Vukū-ı harîk, Vukū-ı harîk-i cüz'i, İntifâ-i harîk-i cüz'i, Vukū-ı ba'zı harîk-ı cüz'î.*

Büyük yangın başlıkları: *Zuhûr-ı harîk-i kebîr, Vukū-ı harîk-i azîm der-İstanbul, Zuhûr-ı harîk-i kebîr.*

Mahalle isimlerine göre atılan başlıklar: *Vukū-ı ihrâk-ı der-İstanbul be-Mahalle-i Fenâr, Vukū-ı ihrâk-ı küllî der-İstanbul be-Mahalle-i Nahl-bend, Vukū-ı harîk der-Kasımpaşa, Zuhûr-ı harîk der-Ebî Eyyubi Ensari, Vukū-ı harîk der-Kasımpaşa ve İstanbul vb.*

Önemli devlet görevlilerinin isimleri ile atılan başlıklar: *İhrâk-ı sarây-ı Muhsinzâde Vezîr Abdullah Paşa, Zuhûr-ı harîk der-sarây-ı sadr-ı sâbık Ahmed Paşa, Vukū-ı harîk der-Sarây-ı Sadr-ı a'azamî, Zuhûr-ı harîk ez-hâne-i Şeyhülislâm Mehmed Said Efendi vb.*

Çarşı isimlerine göre atılan başlıklar: *Vukū-ı harîk der-sûk-ı Vezneciler, Vukū-ı harîk der-sûk-ı Karaman, Vukū-ı harîk der-sûk-ı Karaman-ı Büzürg, Vukū-ı harîk der-Çârsû-yı Mîrâhûr vb.*

Binanın özelliğine göre atılan başlıklar: *Zuhûr-ı hârik der-Halıcılar Köşkü, Zuhûr-ı harîk der-Anbârhâ, Zuhûr-ı hârik der-kurb-ı Sarây-ı âtik, Vukū-ı harîk der-nezd-i Bâb-ı zindân, İhtirâk-ı Sarây-ı Kavâk, İhrâk-ı cüz'î der-İstanbul nezd-i Kürkcü-çeşmesi, Vukū-ı ihrâk der-Na'illi Mescid vb.*

İstanbul'a yakın kasaba ve köylere göre atılan başlıklar: *Vukū-ı harîk der-Karye-i Arnavud, Vukū-ı harîk der-Üsküdar, Vukū-ı harîk der-Kasaba-i Tophâne ve İstanbul, Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-İstanbul der-Mahalle-i Sarıgörez vb.*

2.2. Farklı Başlıklarda Yangın Bilgileri

Yangınlarla ilgili bu kayıtlar, genel olarak ayrı başlıklar hâlinde not edilirken zaman zaman farklı başlıklar altında yer alan yangın haberlerine rastlanmaktadır. Bu nedenle yangınlara ilişkin bilgilerin, atılan başlıklara göre daha fazla olduğu görülmektedir. Hâkim Tarihi'ni çalışan Tahir Güngör farklı başlıklar altında karşılaştığı yangın anlatımlarını; *[Vukū-ı ihrâk]* ve *[Vukū-ı harîk-ı cüz'î]* şeklinde yeni başlıklar ekleyerek görünür hale getirmiştir[16] (Güngör, 2014, s. 714, 1090).

2.3. Bir Başlık Altında Birden Fazla Yangın Bahsi

Kimi başlıklarda birden fazla yangından söz edilmektedir. Yangının çok belirgin bir özelliği yoksa sıradan kabul edilerek ne zaman, nerede başladığı ve zararın ne olduğu bilgisi yazılırdı. Bu tür haberler verilirken yeni bir başlık atmaya ihtiyaç duyulmamış, birden fazla yangın haberleri aynı başlık altında verilmiştir.

Tarihleri yakın olan, aynı gün şehrin farklı noktalarında çıkan yangınlar da tek başlık altında verilebilirdi. Mesela İzzî, 20 ve 26 Ekim'de çıkan yangınları bir arada vermeyi tercih etmiştir (İzzî, 2019, s. 245).

> *...Ve bu târîhde leyle-i sebtde Sultân-selîm'de bir hâne ve Etyemez [T1 415a] Tekyesi kurbunda Ağa-hammâmı mahallesinde bir iki hâne muhterik olup, bi-hamdillâhi Te'âlâ etrâfına sârî*

15 Bkz. Tablo 1, Tablo 2, Tablo 3, Tablo 4, Tablo 5, Tablo 6, Tablo 7, Tablo 8, Tablo 9, Tablo 10, Tablo 11, Tablo 12, Tablo 13.
16 Bu uygulama eserlerin transkripsiyonu yapılırken takip edilen metotlardan biridir.

> *olmadan muntafî oldu. Ve yine Cemâziyelâhıre'nin onuncu gicesi sâ'at altıda iken Üsküdar'da ihrâk vâkı' olup, yirmi otuz mikdârı hâneler muhterik olup ve bi-'inâyetillâhi Te'âlâ muntafî oldu* (Güngör, 2014, s. 714).

2.4. Aynı Konuların Yazılması

Yeni atanan vekayinüvisler, daha önceki görevlilerin yazdıklarını kontrol eder, eksik yıllar varsa tamamlar ve bilgileri harmanlanarak yeni yazılanlara eklerlerdi. On sekizinci yüzyılda bu konuda önde çıkan Vâsıf Ahmed Efendi kendinden önceki birçok vekayinüvisin eserlerini derleyerek yeniden yazdığından Vâsıf Tarihi'nde çağdaşı vekayinüvislerde yer alan konulara sıklıkla rastlanır. Tekrar edilen haberler arasında yangın konuları da mevcuttur (Sarıkaya, 2017, s. CCLXIX).

Savaş zamanında ordu ile sefere giden vekayinüvisin yerine merkezdeki gelişmeleri yazması için İstanbul'a rikâb vekayinüvisi atanırdı. Aynı yıllara ait olaylar merkezde ve ordugâhta olmak üzere iki farklı görevli tarafından kaleme alınırdı. Bu durumla ilgili karşımıza çıkan örneklerden biri Enverî ve Edib vekayinameleridir. Bu iki eser aynı yıllarda kaleme alınmış olmasına rağmen zapt ettikleri yangın konularının sayıları ve ifade edilişleri arasında farklılıklar bulunmaktadır[17].

3. Vekayinamelerde Geçen İstanbul Yangınlarının Çıkma Nedenleri

Bu dönemde İstanbul'daki yangınlar, insanî hatalar ve doğal hadiseler olmak üzere iki ana nedenle çıkmaktaydı.

İnsan kaynaklı nedenler arasında, kundaklama, mangaldan dökülen korlar, yağ parlamaları, aydınlatmada kullanılan mumlar, nargile közleri, söndürülmeyen sigaralar, ocak veya baca tutuşması varken; doğal nedenler arasında ise yıldırım düşmesi veya gökten inen nesneler bulunmaktaydı. Sıcaklık ve rüzgâr ise yangının, başlamasında ve yayılmasında önemli faktörlerdendi.

3.1. Göktaşları

Gökyüzünden düşen bir taş parçası İstanbul'daki yangınlara sebebiyet verebiliyordu. Hakîm Tarihi'nde "Vukū-ı ihrâk-ı küllî der-İstanbul be-Mahalle-i Nahl-bend" başlığı altında söz edilen yangının çıkma nedeninin uzaydan atmosfere giren bir göktaşı olduğu anlaşılmaktadır:

> *Yine sene-i isneyn ve seb'înin rebî'ülevvelinin yirmi ikinci leyle-i ahad gecesi sa'at üçte iken alâmât-ı semâviyyeden gûyâ ki bir büyük gülle mikdârı müdevverü'ş-şekl, gâyet müşa'şa humrete mâ'il bir şey semâdan küre-i arz cânibine mütedellî olup, bir mikdâr durdu ve akabinde zuhûr-ı ihrâkla yeniçeriler çağırmaya başladılar* (Hâkim, 2014, s. 704).

3.2. Yıldırım Düşmesi

İstanbul'da, mevsimsel değişimler ve hava olayları yangın vakalarının çıkmasında etkiliydi. Fırtınalı havalarda çakan şimşekler neticesinde düşen yıldırımlar şehirde yangının başlamasına neden olabiliyordu. İzzi Tarihi'nde, Sultan Bayezid Caminin minaresinin tutuşması olayının, yıldırım düşmesi gibi doğal bir nedenden kaynaklandığını yazmaktadır:

---

17 Bu konu ile ilgili bkz.; Ali Osman Çınar (1999). *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarihi* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ü. Filiz Bayram (2014). *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt (Metin ve Değerlendirme)* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı.

> *...Sultan Bâyezid câmi'inin minâresi aleminden alâyim-i semâvi-i âteş-bâlâ-keş rû-nümâ ve ejderha-âsâz bâne-i dehşet nümûnu bâd-peymâ olup lehîb efrûz olan şerare-i berk âsârında rûy-ı hevâda parende-i cemerât (cemre) peydâ olmağla...* (İzzî, 1784, s. 68).

3.3. Sıcaklık

Yangının tetikleyici nedenleri arasında hava sıcaklığı önde gelmektedir. Bazı maddeler kimyasal yapılarına ve depolama özelliklerine bağlı olarak zaman içerisinde tutuşarak yanabilmektedirler. Özellikle kuru ve sıcak havanın hüküm sürdüğü dönemlerde çok miktarda istiflenen kömür, yonca ve ot gibi maddelerin kendiliklerinden tutuşabilme özellikleri vardır. Ayrıca bir evin bacasında biriken kurumlar da tutuşabilme özelliğine sahiptir. (Ceylan, 2004, s. 13). Sıcak havada küçük bir kıvılcımın bu tür maddelerle etkileşime girmesi ile büyük bir yangın başlayabiliyordu. Râşid, Şehremini Baruthanesi'nde çıkan yangının sebebini bu şekilde not etmiştir:

> *...Şehremini sûku kurbünde binâ olunan bârûthânede çarhın hararetinden zuhûr eden şerâre ile üç yüz on kantar bârût...* (Râşid Mehmed, 2013, s. 561*).*

3.4. Kundaklama

İstanbul yangınlarının önde gelen sebepleri arasında kasıtlı olarak çıkarılan yangınlar bulunmaktaydı. Öç alma, kıskançlık, hırs, kendini kanıtlama gibi çeşitli nedenlere bağlı olarak çıkarılan bu vakalar, devlet tarafından dikkatle takip edilirdi (Ceylan, 2004, s. 13). Râşid Tarihi'nde "Katl-i hamîr-kâr-ı furun-ı Vezneciler be-töhmet-i vaz'-ı kundak" başlığında aktarılanlara göre, çıkan yangının nedeni araştırılmış, yangınla ilgisi olanlar tespit edilerek mahkemeye çıkarılmış ve suçlu bulunan kişiye ölüm cezası verilmiştir. Bu ceza daha sonra hafifletici nedenlerden dolayı kürek cezasına dönüştürülmüştür. Ayrıca mahalle içinde kargaşa ve fesadı çıkaran kişiler de sert bir şekilde uyarılmıştır. Yine Râşid başka bir yangın zaptında, İstanbul'da art arda çıkan yangınlarla ilgili yapılan araştırma sonucunda kundaklama olaylarına rastlandığını yazmıştır:

> *... bu eyyâmda müte'âkıben ba'zı mahallerde harîk Vukū-ı vesîle-i insilâb-ı râhat ü ârâm ve bu keyfiyetin sebep-i zâhiri ne olduğun tecessüs husûsu vükelâ-yı devlete ehemm-i mehâm olmağla, sâhib-i devlet hazretleri şeb u rûz hufyeten bu mâddenin istitlâ'-ı hakikâtine sarf-ı himmet ve yine bu esnâda bazı yerlerde taraf taraf kundak bırakıldığı ...* (Râşid Mehmed, 2013, s. 1229).

4. Vekayinâmelerdeki İstanbul Yangınlarının Yayılma Nedenleri

İstanbul'da yangınların yayılma nedenlerinin bir bölümü binaların ahşap olması, sokakların darlığı ve evlerin birbirlerine yakınlığı gibi insanî ihmallerle ilgiliydi. Yangının şiddetlenmesi ve durdurulamamasının diğer bir bölümü ise hava sıcaklığı, rüzgâr ve su kaynaklarına erişimin kısıtlı olması gibi doğal etkenlerden kaynaklanmaktaydı.

4.1. Şiddetli Rüzgâr

Şiddetli esen rüzgâr, İstanbul yangınlarının yayılmasında etkili unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Haliç'in güney kıyılarında oluşan bir yangın, poyrazın etkisiyle kısa

süre içerisinde Haliç boyunca ilerler sahil surlarını aşarak yangının sur içi bölgesine yayılmasına neden olurdu (Ceylan, 2004, s. 42). Kuzey rüzgarının esmesi ile şiddetlenen yangını ve sonuçlarını İzzî şu şekilde ifade etmektedir:

> *...bâd-ı şimâlin iştidâdı sebebi ile lehîb-efrûz olan nâr-ı zâti'l-vekūdun şiddet-i şerâre-zâdı, nısf-ı nehâra dek mütemâdî olmakdan nâşî, katı vâfir büyût ve dekâkîn muhterik olup, o gûne rûzgâr-ı zûr-kâra pîşrev olan âteş-i serkeşin...* (İzzî, 2019, s. 245).

Rüzgâr ve fırtınaya tesadüf eden yangınlar, hızla yayılarak şehre büyük zarar verirdi. Şiddetli fırtınaya denk gelen 1750'deki yangın hızla şehri saracak, ertesi sabaha kadar süren yangında birçok mahalle yanıp kül olacaktır (Yılmazer, 2019, s. 730-731).

Râşid zapt ettiği yangın haberinde, şiddetli fırtına nedeni ile sadrazamın olay yerine giderken çektiği meşakkate değinir ve sonrasında yangının durduğu haberini alması ile geri döndüğünü ekler. Bu defa fırtına ile birlikte yağışın olması çıkan yangının büyümeden sönmesine neden olmuştur:

> *...Galata'da Azab Kapusu dâhilinde harîk zuhûr edüp, Lâkin yevm-i mezbûrda azîm berf ü bârân ve deryâda şedîd furtına nümâyân olmağla sâhib-i devlet hazretleri karşuya geçemeyüp zarûrî Kâğıdhâne köprüsünden ubûr niyyetiyle Ebî Eyyûbi Ensârî'ye vardukda harîkın mündefi' olduğu haberi vâsıl ve gerüye avdet ile hâtır-ı Âsafî'ye inşirâh hâsıl oldu* (Râşid Mehmed, 2013, s. 892).

4.2. Binaların Ahşap Olması

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde İstanbul ahşap evlerle dolup taşmaktaydı. Sık çıkan ve hızla yayılan yangınların temel nedenlerinden biri ahşap yapıların fazlalığıydı. Bu riske rağmen evlerin ahşaptan yapılmasına devam edildi. Geleneğin ve mütevazi yaşamın da etkili olduğu bu tercihte; ahşap yapıların maliyetinin azlığı, hızlı bir şekilde inşa edilmesi, sağlığa uygunluğu ve depreme dayanıklı olması gibi insanları cezbeden yönleri de etkiliydi (Cezar, 2002, s. 355). Kısa sürede yapılabilen bu evler, çabuk yanma riskiyle de karşı karşıyaydı. Bu çelişkili durum yüzyıllar boyunca çözülememiş, maddi kayıplara, ciddi sıkıntılara rağmen halk ahşap evlerde oturma ısrarına devem etmiştir (Ayvazoğlu, 2017, s. 339). Râşid Mehmed zapt ettiği yangın haberinde etraftaki evlerin ahşap olmasından söz etmiş, yangını söndürmeye çalışan görevlilerin kullandıkları yağlı kancaların ahşap binalar için uygun olmadığını ve bu kancaların ahşabı tutuşturup yangını şiddetlendirdiğini de eklemiştir:

> *...gâyet-i amel-i harîk vâkî olan mahallin etrâf-ı erba'asında bulunan ahşâbdan mebnî büyût ü dekâkîni def'-i gâile-i sirâyet için hedm ü tahrîb ve i'mâlinde bu kadar nüfûsu ihlâk ya ta'zîb etmeye maksûr idi. Eğerçi bu hareket âteşi itfâ kastıyla olup, lâkin ekseriyâ kerasteden binâ olunmuş neft ü revgan ile âlûde ebniye kancalar ile hedm olunup âteş içine yıkuldukda itfâ değil belki tezâyüd-i iltihâb ü işti'âle bâ'is olduğu kirâren ve mirâren müşâhede vü tecribe olunmuşdur...* (Râşid Mehmed, 2013, s. 1292).

4.3. Evlerin Birbirine Yakınlığı

Mahalleler; birbirine yakın evler, dar sokaklar hatta çıkmaz sokaklardan oluşmaktaydı. Yangının çıktıktan sonra hızla büyümesinin nedenlerinden biri evlerin yan yana sıralanmasıydı. Vekayinamelerde bu meseleye kısa da olsa sık sık değinilmektedir. 1750'de çıkan büyük yangının yayılma nedeni hem rüzgâr hem de sokakların dar ve evlerin birbirine bitişik olmasıydı:

> *....İstanbul'da Ayazma Kapusu dâhilinde Küçük-bâzâr nâm mahall-i teng ü târdan şerâre pâş-ı zuhûr olan nâr-ı şu'le-bâr-ı hârik...* (İzzî, 2019, s. 729).

Gedikpaşa'da çıkan yangının şiddetlenerek yayılmasında yine evlerin birbirine bitişik olmasının etkili olduğu Râşid tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

> *...Gedikpaşa havâlîsinde bağteten harîk zuhûr edüp, ol havâlî İstanbul'un mevâzi-i mergûbe ve mevâki-i matlûbesinden olmak hasebiyle ebniyesi birbirine mütedâhil ü mütelâsık olup, ân-ı vâhidde şule-i âteş resîde-i sakf-ı âsumân olmağın...* (Râşid Mehmed, 2013, s. 1165).

5. Yangın Söndürme Çalışmaları

İstanbul'da çıkan yangınları söndürme görevi yeniçerilerdeydi. Baltacılar ve Sakalar yeniçerilerin yardımcılarıydı. Yangın sırasında Sakalar su taşır, Baltacılar ise yangının önünü kesmek için gerekli görülen binaları yıkardı (Beyhan, 2009, s. 188).

Sadrazam ve Yeniçeri Ağasının büyük yangınlarda olay mahalline gitmeleri ve ilgili tedbirleri almaları gerekirdi. Bir saatten uzun süren yangınları söndürme çalışmalarına Padişah dâhil bütün devlet görevlileri katılırdı (Kılıç, 2019, s. 32). Sadrazam, yangın yerine gittikten sonra gerekli tedbirleri alır, olay yerine gelip gelmemesiyle ilgili Padişah'ı bilgilendirirdi. Râşid, 5 Ağustos 1721'de Balat'ta çıkan büyük yangın anlatımında bu bilgileri şu şekilde zapt edecektir:

> *...der-akab Sadrıa'zam hazretleri ve Nişancı paşa ve Yeniçeri ağası ve müte'âkıben şevketlü Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri deryâdan kancabaş ta'bîr olunup fülikâ-i bî-hemtâlarıyla hârik berâberlerine teşrîf ve karaya çıkıp mahall-i hârik cânibine şitâb buyururlar iken, sadrıa'zam hazretleri Yahûdi hânelerinin esvâkı teng ve mâlâmâl-i hâşâk ü seng olduğundan mâ'adâ bir vechile mürûr u ubûr mümkin olmayacak mertebede izdihâm olmağla deryâda derûn-ı temâşâ ve sükûn-ı u itfâsına hayır-du'â buyursunlar deyü Telhîsi ağa ile haber gönderdiler...* (Râşid Mehmed, 2013, s. 1229).

Yangın yerinin güvenliğini sağlamak ve yayılmasına engel olmak için etraftaki bazı binaların yıkılmasının gerektiği, yıkım çalışmalarının zaman zaman mekânın sahipleriyle gerilime neden olduğu ve bu tartışmalarda yaralanma ve ölüm vakalarının yaşandığına dair bilgiler ise aşağıdaki alıntıda karşımıza çıkmaktadır:

> *...âteşin önünü kestirmek içün ba'zı menâzili ve kenîse-i ma'hûdenin hedm-i dîvârına tasaddî eden yeniçeri tâifesine mümâna'at kaydına düşen ba'zı keferenin münâza'aları mukāra'aya müeddî olup, birbirlerini zahm-dâr etdüklerinden sonra âteş gelüp kenîseyi bi'l-külliyye ihrâk ve fasl-ı mâdde-i nizâ' ü şikâk eyledi* (Râşid Mehmed, 2013, s. 1166).

5.1. Sadrazamın Söndürme Faaliyetlerine Katılımı

Yangına ilk müdahaleyi orada bulunan halk ve görevliler yapar ardından Sadrazam olay yerine gelip söndürme çalışmalarını izler, yönetir ve katılırdı. Bu, çalışmaları koordine etmek, halkın moral ve motivasyonunu artırmak açısından son derece önemliydi (Cezar, 2002, s. 386).

Sadrazam savaş sırasında ordu ile birlikte seferde olduğundan yangın yerinde bulunamazdı. Başta İstanbul Kaymakamı olmak üzere İstanbul idaresinden sorumlu görevlilerin yazdıkları mektuplarla ordugahta olan sadrazama yangın haberini gönderdiklerini Râşid şu şekilde naklet-miştir:

> *... mâh-ı mezbûrun yirmi yedinci günü Âstâne kâimmakâmı ve Âstâne bostâncıbaşısı ve Sekbânbaşı Nemçe Hasan Ağa tarafından kâime vü mektûblar ile Edirne'ye âdemleri gelüp rikâb-ı hümâyûn kâimmakâmı Maktû'zâde Ali Paşa tarafından rikâb-ı hümâyûn-ı şehriyârî ve ordu-yı hümâyûn ile Sofya'da olan cenâb-ı hazret-i serdâr-ı ekrem taraflarına arz u ihbâr olundu...* (Râşid Mehmed, 2013, s. 1098).

Sadrazamın savaş dışında hastalık gibi geçerli bir mazeretle yangın söndürme çalışmalarına katılamazdı. Râşid aşağıdaki yangın haberlerinde, sadrazamın birkaç gündür hastalık nedeni ile güçsüz düştüğünü bu nedenle söndürme çalışmalarına katılamadığını ve diğer devlet ricalinin canla başla mücadele vererek, yangını teskin etmek için gayret gösterdiklerini bildirecektir:

> *... harîk zuhûr edüp, vezîria'zam hazretleri birkaç gün inhirâf-ı mizâc sebebiyle mahall-i harîka varmağa imkân olmamağla, Nişancı Paşa ve kethüdâ-yı sadr-ı âlî ve yeniçeri ağası ve defterdâr efendi ve sâir küberâ-yı ricâl-i devlet teskîn ü itfâsına bezl-i sa'y-i himmet eylediler...* (Râşid Mehmed, 2013, s. 1185).

5.2. Padişahın Söndürme Faaliyetlerine Katılımı

Yangınlar, padişahların ve devlet adamlarının âdeta kaçamadıkları korkulu bir rüyaydı. Padişah, maddi ve manevi desteğini göstermek amacıyla bizzat olay yerine gelir, söndürme çalışmalarına katılır veya çalışmaları yakından takip ederdi. Manevi olarak bu zor zamanda halkın yanında bulunurdu. Olay yerine gelmesi ile görevliler ve halkın umutları artar, daha çok motive olur ellerinden gelen gayreti göstererek söndürme çalışmalarına katkıda bulunurlardı (Kılıç, 2019, s. 30). Vâsıf zapt ettiği yangın haberinde çalışanların, çaba ve gayretlerini bizzat gören Padişahın, çeşitli hediyeler, paralar ve terakkiler dağıttığını şu şekilde ifade etmektedir:

> *İtfâsına teşmîr-i dâmen-i ihtimâm eden zâbitân ve neferâtın sa'y ü ikdâmları manzûr-ı pâdişâh-ı kesîrü'l-in'âm olduğuna binâ'en miyânelerinde iktisâm olunmak içün otuz orta Yeniçeri'ye beş bin guruş ihsân buyurduklarından gayri, ferdâsı sûzân olan mekâna teveccüh ve mevcûd olan tulumbacıları beş yüz altın in'âmıyla nâyil-i bülga-i tevessü' ü tereffûh buyurdular* (Ahmed Vâsıf, 2017, s. 256).

Padişahın olay yerine gelmesiyle yangının söneceğine inanılırdı. Padişahın katılımıyla bütün görevlilerin sultanın gözüne girmeye çalışacağını bilen halk, "Padişah gelmez yangın sönmez" deyimini kullanırdı (Kılıç, 2019, s. 30). Hâkim Tarihi'nde padişahın gelmesi ile yangının sönmesi arasındaki ilişkiyi şu şekilde zapt etmiştir:

> *...ol ihrâkta şevketllü, kerâmetlü, inâyetlü Pâdişâh-ı âlem "edâmallâhü ömrühû ve devletehû mâ-dâme'l-ümem" efendimiz hazretleri mübârek Hırka-i şerîfe suyunu "alâ sahibihâ efdalu's-salâti ve's-selâm" mübarek yed-i mü'eyyedleriyle intıfâsı mümkün olmayacak Kadırga Limanı semtinde bir mahalli teşrîf ve anda ihrâka reşş buyurdup, bi-emrillâhi te'âlâ ol taraf hemân âb-ı Hırka-i şerîfe reşş olunduğu anda sükûn bulup, sâir tarafların dahi intıfâsı haberi ile âteş-i ru'b-ı derûn-i ümmet-i Muhammediyye sükûn bulup muntafî oldu* (Hâkim, 2014, s. 706).

Yangının sona ermesinde Padişah'ın kerameti olduğu inancı Çeşmizâde'nin aşağıdaki notlarında da görülmektedir:

> *... ol gecede rûzgârın kemâl-i şiddet üzere hübûbu dehşet-endâz-ı kulûb olup zâhir-i hâle nazarla suhûletle intifâsı baîdü'l-ihtimâl iken velî-ni'met-i kerâmet-menkabet hazretleri vücûd-ı nâzenînlerine râhat u ârâm vermeyüp at üzerinde ber-karâr oldukları hâlde ihlâs-ı derûn ile du'ây-ı icâbet der-kafây-ı velîyü'n-ni'amâneleri bî-reyb ü merâ makbûl-i dergâh-ı Hudâ olduğu ol âteş-i hevl-nâke bâis-i humûd u sükûn oldu* (Çeşmizâde, 1959, s. 14).

6. Vekayinamelerdeki Yangın Bahislerinde Ulaşılan Bilgiler

Vekayinamelerle zapt edilen haberler, aynı zamanda Sosyal Bilimler alanında çalışma yapan araştırıcılar için de değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu konularla ilgili karşımıza çıkan detaylar aşağıda incelenmeye çalışılacaktır.

6.1. Kasaba-Köy-Mahalle İsimleri ve Yerleşim Alanları

Vekayinamelerde "Vekayinamelerdeki Yangın Konuları" bahsinde görüleceği gibi şehirle ilgili gelişmeler, mutlaka zamanı ve yeri belirtilerek not edilirdi. Kasaba, köy, mahalle isimleri ve özellikleri birçok konu anlatımlarında karşımıza çıkar. Aşağıda verilen alıntılarda da görebileceğimiz gibi yangın haberleri sırasında verilen bilgiler ile semt sakinleri, nüfusun kimlerden oluştuğu, şehrin demografik yapısı ve yerleşme planıyla ilgili detaylara ulaşılabilmektedir:

> *...İstanbul'da Fenâr-kapusu ile Belat-kapusu dâhili beyninde Kiremîd Mahallesi demekle ma'rûf olan mahalden bi-kazâ'illâhi te'âlâ âteş-i serkeş zuhûr ve mahall-i mezbûr gâyet sıklık ve birbirine mülâsık ekser ehl-i zimmet re'ayâ hâneleri olmağla ...* (İzzî, 2019, s. 146).
> *...Belat-kapusu dâhilinde bi-kazâ'illâhi te'âlâ hârik-i azîm vâki olup, zikr olunan iki mahalde ekser Yehûdî hâneleri olmağla...* (İzzî, 2019, s. 245).

6.2. Devlete Ait Binaların Yeri

Tersane, kışla, baruthane gibi devlete ait binaların şehrin hangi noktasında olduğu eserlerdeki notlardan tespit edilebilmektedir. Râşid "İhrâk-ı bârûthâne der-kurb-i Âstâne" başlığında baruthane yangınını anlatırken baruthane binasıyla ilgili genel bilgileri de zapt etmiştir:

> *...Kadîmü'l-eyyâmdan berü bârût tertîbi Gelibolu ve İzmir ve Selanik bârûthânelerinde münhasır iken, bin doksan dokuz senesi inşâsına mübâşeret olunan kalyonlar takrîbiyle bârûtda muzâyaka zuhûr etmekle, İstanbul'da Şehremini sûku kurbunda binâ olunan bârûthânede...* (Râşid Mehmed, 2013, s. 561).

6.3. Yangın Esnasında Yağmalama Vakaları

Yangın sırasında binlerce insan alana gelir, kimileri yangının söndürülmesine yardım eder, kimileri izler, kimileri de bu durumu fırsat görerek yağma peşine düşerdi. Üst düzey yöneticiler, yangın mahalline söndürme çalışmalarını yönetmek ve cesaret vermenin yanı sıra yağmacılığı da önlemek amacıyla gelirdi (Kılıç, 2019, s. 27).

Yangında yağmalama olayı büyük bir problemdi; yangın sırasında yağmalamanın aynı evde yaşayanlar tarafından yapılması ise daha büyük bir problemdi. Çeşmizâde, Defterdâr İbrahim Şarım Efendi'nin evindeki yangını zapt ederken yağmalamaya katılan evdeki görevlilerden bahsedecektir:

> *...kendüsü dahi hasta ve sadme-i avârız-ı illetle şikeste bulunmağla güç ile tahlîs-i cân edüp esâs ü bisât ve huliyy ü cevâhir makûlesi her ne var ise kimisi rübûde-i dest-i yağmagerân ve kimisi telef-şude-i âteş-i şerâre-feşan oldu. Ba'zı bağçevân saraydârları ol hâlet-i hûş-fersâda sirka ve yağma etdikleri eşyânın şimdilik bir miktarı zuhûr eyledi* (Çeşmîzâde, 1959, s. 29).

Müellif evde yaşayanların yağmaya katılmaları konusundaki düşüncelerini ise aşağıda yazılı beytinde şu şekilde ifade etmiştir:

Beyt

Düzd-i şeb-kerde çâre kâbildir (Gece hırsızlığına çare bulunabilir)
Hırsız evden olunca müşkildir (Hırsız evden olunca çözümü güçleşir) (Çeşmîzâde, 1959, s. 29).

6.4. Devlet Görevlilerine Ait Bilgiler

Vekayinamelerde yangına hangi devlet görevlilerinin müdahale ettiği isim ve rütbelerle not edilirken aynı zamanda yangının hangi devlet görevlisinin evinde çıktığı da özellikle belirtilirdi. Hasar görme, yaralanma, yararlılık vb. vesilelerle geçen devlet görevlilerine ait örnekler aşağıdaki alıntılarda karşımıza çıkmaktadır:

> *...vezîr-i sâbık İbrahim Paşa'nın hazînedârı Mustafa Ağa'nın Şengül Hammamı'na muttasıl hânesinden...* (Mehmed Subhî, 1783, vr. 13a).
> *...İstanbul'da Avrat-bâzârı semtinde harîk vâkı olup, Maliyye Kalemi'nde Çavuşzâde hânesi...* (Hâkim, 2014, s. 867).
> *... ve ifâ-yı âteşe meşğûl olan zâbitân u neferâtdan muhzır ağa ve sâ'ir otuz kırk kadar kimesne bi-kazâ'illâhu te'âlâ mecrûh oldular* (Nuri, 2015, s. 475).
> *...Yeniçeri ağası Abdullah Ağa bir sakf-ı müsta'idü'l-indirâsı hedm ederken engüştleri hurd u şikest ve kezâlik Cebecibaşı Mustafa Ağa yüzüne isâbet eden zahm-ı od ile aheng-i pest ittiği muhât-ı ilm-i şehrîyârî ve hidemât-ı pesendîdeleri ma'lûm-ı hümâyûn-ı cihândârî olıcak hızâne-i eltâf-ı bî-girân-ı hidîvâneden zâbitâ-ı Bektaşiyân-ı mârrü'l-beyâna beş yüz dinar ve indifâ-i harîka bezl-i nakdîne-i iktidâr eden sâir zâbitâna dahi ol mikdâr ve cebecibaşı ağa ve dûde-i mezkûre-i müte'ayyinâna beş yüz zer-i hâlisü'l-ayâr i'tâ vü ihsân...* (Mehmed Subhî, 1783, vr. 65a).

6.5. Tarihi Mekanlara Ait Bilgiler

Yangınlar, şehrin tarihi dokusuna büyük zararlar vermiş, birçok yapı yanarak yok olmuştur. Padişahlar ve devlet adamları, önemli yapıların yangın sonrası tamiri veya yeniden inşasını bizzat takip ederek konuyla ilgilendikleri bilgisi İzzî Tarihi'ndeki şu bahiste görülmektedir:

> *...vâfir büyût ve çarşûya muttasıl mescîd-i şerîf dahi muhterik olmağla zikr olunan mescid-i şerîf erbâb-ı vûkūf u şu'ûr ve târîh-şinâsân-ı eyyâm-ı duhûrun ihbârları üzere belde-i Kostantıniyye'nin ibtidây-ı feth u teshîri hengâmında fî evveli'l-emr sâlifü'z-zikr Bogazkesen Kal'asının binâsına mübâşeret olunduğundan...* (İzzî, 2019, s. 186).

6.6. İstatistiki Bilgiler

Büyük yangınlarda meydana gelen maddi zararlar eserlere birebir kaydedilirdi. Bu kayıtlardan, istatiksel hesaplar yapabilmek için gerekli net veriler elde edilebilmektedir. Seyyid Hâkim 6 Temmuz 1756'da çıkan yangın için; "İstanbul'un fethinden beri böyle büyük bir yangın görülmemiştir" demiştir. Kırk sekiz saat süren yangın söndüğünde meydana çıkan manzara korkunçtur. Şehirde çok sayıda ölüm ve yaralanma vakası yaşanmış, yangına müdahale eden herkes perişan düşmüştür. Müellif bu yangının bilançosunu aşağıdaki şekilde zapt eder:

Hane: Yetmiş yedi bin dört yüz, 77.400
Dükkân: Otuz dört bin iki yüz, 34.200
Hamam (büyük-küçük): Otuz altı, 36
Medrese: Yüz otuz, 130
Değirmen: Üç yüz otuz beş, 335
Cami ve Mescid: Yüz elli, 150 (Hâkim, 2014, s. 382).

Sonuç

Vekayinameler, kronolojinin takip edilebildiği, muhteva olarak devlete ait önemli gelişmelerin kaydedildiği geniş yelpazeye sahip eserlerdir. İstanbul yangınları siyasal ve toplumsal alanda sahip olduğu özelliklerinden dolayı vekayinüvisler tarafından zapt edilen konular içerisinde yer almıştır. Haber vermek maksatlı yazılan bu eserlerde; olayın nerede başladığı, ne zaman çıktığı ve neden kaynaklandığı gibi soruların cevapları net bir şekilde bulunabilmektedir.

Eserlerde, yangın konusunda bilgilendirme genelde kısa ve öz bir şekilde yapılmıştır. İstanbul'da çıkan yangınların başlama ve yayılma sebepleri müellifler tarafından önemsenerek; rüzgârlı hava, sıcaklık, yıldırım ve göktaşı düşmesi, binaların ahşap olması, sokakların darlığı, evlerin yakınlığı ve kundaklama gibi nedenler tespit edilerek eserlere zapt edilmiştir.

Müellifler devlet tarihçileri olmalarından kaynaklı sadrazamın ve padişahın yangınla ilgili faaliyetlerini öne çıkararak zapt etmişlerdir. Söndürme çalışmalarına ait sıklıkla karşılaştığımız ifadeler arasında; sadrazamın yangın mahalline gelerek çalışmaları yönetmesi ve padişahın halka maddi ve manevi desteğini göstermesi bilgileri yer almaktadır.

Yangınlar İstanbul'daki yerleşim alanlarını ve birçok yapıları yok ederken, eserlerde zapt edilenler ışığında şehre ait kasaba, köy, mahalle isimleri ve yerleri tespit edilebilmektedir. Çarşı, pazar, medrese, tersane, baruthane ve cami gibi binaların nerede olduklarına dair verilen ayrıntılar ise Osmanlı başkentinin yerleşme planıyla ilgili bilgilere ulaşılmasına kaynaklık etmektedir.

İstanbul'un imparatorluk şehri olduğunu gösteren önemli özelliklerinden biri farklı dinden ve milletten oluşan unsurların bir arada yaşamalarıdır. Yangınların çıktığı yerleşim alanlarında ikamet edenlerin uyruk, din ve etnisite gibi özelliklerinin eserlere zapt edilmesi şehrin, toplulukları ve gruplarına ait popülasyonuyla ilgili demografik incelemelerin yapılmasına olanak vermektedir.

Vekayinamelerde, İstanbul yangınlarına dair verilen haberlerin sadece yangın vakasına dair değil on sekizinci yüzyıl İstanbul'una ait ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda birçok bilgilere ulaşılabilmesine imkân sağladığı görülebilmektedir.

Tablolar

sıra	KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	İhrâk-ı bârûthâne der-kurb-i Şehremini	561
2	Zuhûr-ı harîk der-İstanbul	604
3	Vukū-ı harîk der-sûk-ı Vezneciler	779
4	İsâbet-i âteş be-baruthâne-i İskender Çelebi	784
5	Zuhûr-ı harîk der-Ebî Eyyubi Ensari	794
6	Vukū-ı harîk der-kurb-ı Hoca Paşa	797
7	Vukū-ı harîk der-Galata	892
8	Vukū-ı harîk-i azîm der-İstanbul	927
9	Vukū-ı harîk der-Saray-ı atik	960
10	Vukū-ı harîk der-sûk-ı Karaman	978
11	Vukū-ı harîk der-İstanbul	1040
12	Vukū-ı harîk der-Galata	1076
13	Vukū-ı harîk-i azîm der-İstanbul	1097-98
14	Vukū-ı harîk-i azîm der-İstanbul	1165-66
15	Zuhûr-ı harîk ve sukūt-ı ba‘zı küberâ-yı ricâl-i devlet ez-bâm	1185
16	Vukū-ı harîk der-kurb-ı Sultan Selim	1227
17	Vukū-ı harîk der-Balat	1228-29
18	Katl-i hamîr-kâr-ı furun-ı Vezneciler be-töhmet-i vaz‘-ı kundak	1229
19	Vukū-ı harîk der-kurb-ı Zâviye-i Emîr Buhârî	1285-86
20	Vukū-ı harîk der-Kasımpaşa ve İstanbul	1291-92

Tablo 1[18]

20	Vukū-ı harîk der-Üsküdar	1305
21	Vukū-ı harîk der-sûk-ı Karaman-ı Büzürg	1333
22	Vukū-ı harîk der-Fındıklı	1338
23	Vukū-ı harîk der-Küçük Mustafa Paşa	1345
24	İhrâk-ı sarây-ı Muhsinzâde Vezîr Abdullah Paşa	1359
25	Zuhûr-ı hârik der-mevâzi‘-i müte‘addide	1360
26	Vukū-ı harîk der-Çârsû-yı Mîrâhûr	1389
27	Vukū-ı harîk der-Fındıklı	1412
28	Vukū-ı harîk der-kurb-ı Hocapaşa	1422
29	Zuhûr-ı hârik der-Halıcılar Köşkü	1428
30	Zuhûr-ı hârik der-kurb-ı Gedikpaşa	1428
31	Vukū-ı harîk der-nezd-i Cami‘-i Sultan Selim ve Çukurbostân	1435
32	Vukū-ı harîk der-Ermeni hânı	1437
33	Vukū-ı harîk der-kurb-ı Sarachâne	1474
34	Zuhûr-ı hârik der-Tahte’l-kal‘a	1490
35	Zuhûr-ı hârik der-kurb-ı Sarây-ı âtik	1492-93
35	Vukū-ı harîk-i cüz’i-der-kurb-ı Çukurhammam	1513
36	Zuhūr-ı harîk-i cüz’i-der-kurb-ı Câmi‘-i Mehmed Paşa	1517
37	Vukū-ı harîk der-nezd-i Bab-ı zindân	1558
38	Zuhûr-ı harîk-i cüz’î der-kurb-ı Avretpazarı (s.1559) mailde	1559
39	Zuhûr-ı hârik der-Üsküdar	1613

Tablo 2[19]

18 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Râşid Mehmed Efendi 2013). *Tarih-i Râşid ve Zeyli, I, II, III*, haz. Abdülkadir Özcan-Baki Çakır-Yunus Uğur, Ahmet Zeki İzgöer. İstanbul: Klasik Yayınları.

19 Bu tablo Râşid’in zeyli Çelebizâde’nin yazdıklarına ait olup hazırlanan eserin III. cildidir (Râşid Mehmed, 2013, s. 1304).

sıra	KONU BAŞLIKLARI	varak
1	Vukū-ı harîk der-Fındıklı	12a
2	Vukū-ı harîk der-nezd-i Hammâm-ı Şengül	13a
3	Vukū-ı harîk	42a
4	Vukū-ı harîk-i cüz'-i	44b
5	Intifâ-i harîk-i cüz'i	46b
6	Zuhûr-ı harîk-i Bâb-ı Aya	48a
7	Vukū-ı harîk der-Dâhil-i Kapan-ı Dakîk	65a
8	Vukū-ı harîk der-Kasaba-i Tophâne ve İstanbul	67a
9	Vukū-ı harîk der-Sarây-ı Sadrıa'azamî	172b
10	Zuhûr-ı ihrâk ez-sarây-ı mezbûr der-def'a-yı sâniye	173a
11	Nakl-i kerden-i Sadrıa'zam be-sarây-ı atîk-i hîş	173a
12	Vukū-ı harîk der-Üsküdar	184b
13	Zuhûr-ı harîk der-kurb-ı Sultân Bayezid	185a
14	Vukū-ı harîk der-Kalebostanı	186b
15	Vukū-ı harîk der-Sarây-ı Kethüdâ-yı Sadrıa'azamî	201a
16	Vukū-ı harîk der-Kasımpaşa	201b
17	Zuhûr-ı harîk der-kurb-ı Ayasofya-i kebîr	205a
18	Vukū-ı harîk der-Limân-ı Kadırga	206a
19	Zuhûr-ı harîk der-sarây-ı sadr-ı sâbık Ahmed Paşa	213a

Tablo 3[20]

sıra	KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	Zuhûr-ı harîk	36
2	Vukū-ı harîk der-tersâne-i âmire	97
3	Vukū-ı harîk	146
4	Vukū-ı harîk der-varoş-i hisâr-ı Boğazkesen ve vasf-ı binây-ı Câmi'-i mu'allâ–tâk ez-âsâr-ı meberrât-ı cenâb-ı Şehinşâh-ı âfâk	185
5	Zûhur-ı nâr-ı dehşet minâr-ı ez-bâlâ-yı minâre	68[22]
6	Vukū-ı harîk der-Galata ve İstanbul	245
7	Zuhûr-ı harîk-i azîm der-dâhil-i hasen-i İstanbul be-cânib-i Samatya	482
8	vukū-ı harîk-i dehşet-nişân ve şurû-ı bünyân-ı rasifü'l-erkân bâb-ı Ağa-yı Bektâşiyân	729
9	Zuhûr-ı harîk ez-hâne-i Şeyhülislâm Mehmed Sait Efendi	739
10	Zuhûr-ı harîk der-etrâf-ı Bazzâzistân ve vukū-ı inâyet ü ihsân-ı Padişâh-ı devrân der-hakkı mesâ'ib-zedegân	769
11	Vukū-ı harîk der-Üsküdar	785
12	Zuhûr-ı atayây-ı hümâyûn-ı Cihânbânî berây-ı binây-ı kışlahây-ı Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı âlî be'de ez-vukū-ı harîk	855
13	Vukū-ı harîk der-Mahalle-i Gedik-paşa ve ba'de ez-ân der-ba'zı mahâlla-i İstanbul pey-der-pey zuhûr yâfte	924

Tablo 4[21]

20 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Mehmed Subhî (1783). *Subhî Tarihi (1143-1156/1730-1743)*. İstanbul: İbrahim Müteferrika Matbaası.

21 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Ziya Yılmazer (2019). *İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

22 Bu yangın; İzzî Süleyman Efendi (1784). *Tarih-i İzzî*. İstanbul: Râşid ve Vâsıf Efendiler Matbaası basımında vardır.

sıra	KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	Zuhûr-i harîk der-nezd-i Zincirli-kuyu	22
2	Zuhûr-i harîk der-nezd-i sahn-ı Vefâ	23
3	Vukū-ı harîk nezd-i Tavşan-taşı	28
4	Vukū-ı harîk-ı cüz'î nezd-i Top-kapu	31
5	Zuhûr-ı harîk-ı cüz'î der-nezd-i Süleymâniyye	32
6	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-Kāsım-paşa	62
7	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-Üsküdar	65
8	Vukū-ı harîk-ı cüz'î nezd-i Fenâyî Mahallesi	71
9	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	74-75
10	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-Kāsım-paşa	76
11	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-nezd-i Silivri-kapusu	76
12	Vukū-ı harîk der-Galata	76
13	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-nezd-i Ayazma-kapusu	80
14	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	87-88
15	Zuhûr-i harîk-ı cüz'î der-Kandilli	93
16	Zuhûr-i harîk ez-Kâr-hâne-i Basmacılar der-bîrûn-i sûr-i İstanbul	94-95
17	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-İstanbul hâric-i sûr nezd-i Aya-kapusu	102
18	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	102
19	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	129-130
20	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	130
21	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	148
22	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-sâhil-i Beşiktaş	152-153
23	Vukū-ı harîk der-İstanbul	160-161
24	Vukū-ı harîk der-İstanbul	161
25	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-İstanbul	166
26	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-nezd-i Câmi'-i Fındıklı	168
27	Vukū-ı harîk der-İstanbul be-nezd-i Sultân-hammâmı	195
28	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-hâric-i sûr-i İstanbul	217-218
29	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-Hisâr-ı Rumeli	239
30	İhrâk-ı cüz'î	240
31	Dîger ihrâk-ı cüz'î	241
32	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	251
33	Vukū-ı harîk der-Ayvanseray	254
34	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-Balat	258
35	Vukū-ı harîk der-Halıcılar Köşkü	261
36	Vukū-ı harîk der-Kadırga Limanı	262
37	Vukū-ı harîk der-Karye-i Kuzguncuk ez-muzâfât-ı Üsküdar	295
38	Vukū-ı harîk-ı küllî der-İstanbul	313-314
39	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	347
40	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	350
41	İhrâk-ı cüz'î	352
42	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	352
43	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	353
44	Vukū-ı harîk der-Samatya	354-355
45	İhrâk-ı cüz'î der-Ortaköy	355
46	İhrâk-ı cüz'î	356
47	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	360
48	Harîk-ı cüz'î	364
49	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-Beşiktaş	370
50	Vukū-ı harîk der-kurb-i Alaca-hammâm	376-377
51	Vukū-ı ihrâk-ı kebîr der-İstanbul	382-383

Tablo 5[23]

23 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Tahir Güngör (2014). *Hâkim Tarihi, 1166-1180 (1753-1766) (İnceleme Metin)* (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

52	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	398
53	Zikr-i itmâm-ı binâ'-i 'Acem-oğlanı Meydânı ve Eski-odalar	420
54	Vukū-ı ihrâk-ı cüz'î	430
55	Vukū-ı ihrâk der-İstanbul be-Mahalle-i Fenâr	572
56	İhrâk-ı cüz'î der-İstanbul nezd-i Kürkcü-çeşmesi	604
57	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-mahmiye-i Üsküdar	607
58	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-İstanbul	624
59	Vukū-ı harîk-ı tahmîs-ı kahve der-İstanbul	647
60	Vukū-ı ihrâk-ı cüz'î (وى ?) der-İstanbul kurb-i Balat	668
61	Vukū-ı ihrâk-ı küllî der-İstanbul be-Mahalle-i Nahl-bend	706
62	Vukū-ı ihrâk-ı cüz'î	713
63	[Vukū-ı ihrâk]	714
64	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-Eyyûb	793-794
65	Vukū-ı ihrâk-ı cüz'î nezd-i Yeni-bâğçe	812
66	Vukū-ı ihrâk-ı cüz'î der-kurb-i Bâb-ı hazret-i Sadrıa'zamî	822-823
67	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-Balat	828
68	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-İstanbul der-Mahalle-i Sarıgörez	855-856
69	Vukū-ı ihrâk-ı cüz'î nezd-i 'Avrat-bâzârı	867
70	İhrâk-ı cüz'î der-kurb-i Mahalle-i Piyâlî Paşa	872
71	Vukū-ı ihrâk-ı cüz'î	881
72	Vukū-ı ihrâk der-Na'lli Mescid	884
73	Vukū-ı ihrâk der-Mahalle-i Mahmud Paşa	886
74	Vukū-ı harîk der-ittisâl-i Cebe-hâne-i 'âmire	892
75	Vukū-ı ihrâk-ı cüz'î	821
76	İhrâk-ı cüz'î der-Ayvanseray	927
77	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	939
78	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-Üsküdar	945-46
79	İhrâk-ı cüz'î der-Çukur-bostan	960-61
80	Vukū-ı harîk-i cüz'î	989
81	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	991-92
82	Vukū-ı ihrâk der-At-pâzârı	1002
83	İhrâk-ı cüz'î der-Kocamustafa-paşa	1005
84	Vukū-ı harîk der-İstanbul be-nezd-i Odun-kapusu	1028
85	Vukū-ı ihrâk-ı cüz'î der-Beşiktaş	1033
86	Vukū-ı ihrâk-ı kebîr der-İstanbul nezd-i Sultân Bâyezîd Câmi'i	1040-41
87	Vukū-ı harîk-ı cüz'î der-Galata	1052
88	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	1063
89	İhrâk-ı cüz'î	1066-67
90	İhrâk-ı cüz'î	1070
91	Vukū-ı harîk	1074
92	Vukū-ı harîk	1079
93	Vukū-ı harîk-ı cüz'î	1084
94	Vukū-ı harîk der-Üsküdar	1085
95	[Vukū-ı harîk-ı cüz'î]	1090
96	Vukū-ı ihrâk-ı ciz'i	1099
97	İhrâk-ı cüz'î der-Eyyûb	1105
98	İhrâk-ı cüz'î	1117-18
99	Vukū-ı harîk-ı vasît	1124
100	Vukū-ı harîk der-ciz'i	1141
101	Vukū-ı ihrâk der-Tophane	1145
102	Harîk-ı cüz'î	1145
103	Vukū-ı ihrâk-ı ciz'i	1154
104	[Harîk-ı cüz'î]	1165
105	[İhrâk-ı cüz'î]	1166
106	Harîk-ı cüz'î	1173
107	Harîk	1174
108	Zuhûr-ı ihrâk-ı cüz'î	1182

sıra	KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	Zuhûr-ı harîk-ı cüz'î	10
2	Vukū-ı harîk	14
3	Muhterik şuden-i hâne-i Defterdâr İbrahim Şârım Efendi	29
4	Zuhûr-ı harîk-ı cüz'î	40
5	Zikr-i Vukū-ı harîk	44
6	Vukū-ı harîk der-Galata	58
7	Vukū-ı ba'zı harîk-ı cüz'î	69

Tablo 6[24]

sıra	2. CİLT KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	Vukū-ı harîk der-Beyoğlu	535
2	Vukū-ı harîk	725
3	Zuhûr-ı harîk der-Kumkapı	754
4	Zuhûr-ı harîk ez-cânib-i Nahlbend (Arabacılar karhanesi)	773
5	İhtirâk-ı Sarây-ı Kavâk ve îrâd-ı bâ'zı ez-havâdis-i Müteferrika	774
6	Vukū-ı harîk (Destârrecilerbaşı'nda berber dükkanı)	782
7	Vukū-ı harîk (Kalaycılar Köşkü havalisi)	784
8	Vukū-ı harîk (Küçük bazar canibi)	786
9	İhtirâk-ı bâ'zı ez-Kışlak-ı Yenîçeriyân (yangınlara yazmamış)	812
10	Vukū-ı harîk ve kırâ'at n'at-ı mevlid-i şerîf	828
11	Zuhûr-ı harîk-i cüz'i der-nezd-i Mahmud Paşa	832
12	Vukū-ı harîk (Nişancı tarafı)	857
13	Vukū-ı harîk (Kabasakal Mahallesi)	912
14	Zuhûr-ı harîk der-Samatya	972
15	Zuhûr-ı harîk (Balat Civarı)	974
16	Zuhûr-ı harîk-i kebîr	980
17	Zuhûr-ı harîk-i cüz'i (Haseki civarı)	996

Tablo 7[25]

sıra	3. CİLT KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	Vukū-ı harîk	415
2	Vukū-ı harîk der-Âsitâne	578
3	Vukū-ı harîk der-Âsitâne	798

Tablo 8[26]

24 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Bekir Kütükoğlu (1959). *Çeşmizâde Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

25 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Hikmet Çiçek (2018). *(Vekâyi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili* (1187-1197/1774-1783) (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı.

26 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Ü. Filiz Bayram (2014). *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt (Metin ve Değerlendirme)* (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı.

sıra	KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	Harîk-i cüz'i der-Halic-i Bahr-ı Siyâh	5
2	Vukū-ı harîk der-Çatalçeşme	7
3	Vukū- i harîk der-Yatağan Çeşme ve der-Ali Paşa-yı Cedîd	14
4	Vukū-ı harîk der-Galata	17
5	Vukū-ı harîk der-Kurb-ı Yeni Hamam	17
6	Harîk-i cüz'i der-Bâb-ı Salori	44
7	Vukū-ı harîk-i cüz'i	84
8	Vukū-ı harîk der-Bâb-ı Âsafî	89
9	Zuhûr-ı harîk-i cüz'i	93
10	Vukū-ı harîk der-Zincirlikuyu	150
11	Zuhûr-ı harîk der-kurb-i Bâb-ı Ayazma	151
12	Zuhûr-ı harîk der-sefîne-i Tüccâr-ı Françe	158
13	Azl-i sekbânbâşı ve Nasb-ı Ömer Ağa ve harîk der-Uzunçarşı	161
14	Zuhûr-ı harîk-i azim der-çâr sû vü bâzâr	183
15	Vukū-ı harîk-i hatarnâk der-dâhil-i Baruthâne	248
16	Vukū-ı harîk	281
17	Zuhûr-ı harîk-i kebîr ve te'akub ve havadis-i muvahhişe-i kundakcıyân	353

Tablo 9[27]

sıra	KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	Zuhûr-ı harîk-i azîm	180

Tablo 10[28]

sıra	KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	Bazı havâdis	43
2	Vukū-ı harîk ve kırâat-i mevlîd-i şerîf ve tevcîh-i kazâ-i Medine-i Münevvere be-Murad Efendi ve havâdisât-ı sâire	112
3	Vukū-ı harîk	127
4	Zuhûr-ı harîk	137

Tablo 11[29]

sıra	KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	Vukū-ı harîk der-Hasköy	15
2	Zikr-i binây-ı kulle-i Galata	33
3	Zuhûr-ı harîk	52
4	Zuhûr-ı harîk	232
5	Zuhûr-ı harîk der-Üsküdar	241
6	Zuhûr-ı harîk der-Anbârhâ	256
7	Vukū-ı harîk	289
8	Zuhûr-ı ihrâk	354
9	Zuhûr-ı harîk	410
10	Zuhûr-ı harîk	420
11	Zuhûr-ı harîk	466

Tablo 12[30]

27 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Ali Osman Çınar (1999). *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarihi* (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

28 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Mücteba İlgürel (1978). *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr.* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

29 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Mücteba İlgürel (2014). *Mehâsin'ül-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr 1774-1789* (H. 1188-1193). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

30 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Hüseyin Sarıkaya (2017). *Ahmed Vâsıf Efendi Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1212/1794-1805).* İstanbul: Çamlıca.

sıra	KONU BAŞLIKLARI	sayfa
1	Zuhûr-ı harîk der-Gedikpaşa	135
2	Vukū-ı harîk der-Hasköy	137
3	Hitâm-ı yâften-i kulle-i Galata	177
4	Zuhûr-ı harîk	258
5	Zuhûr-ı harîk der-Bab-ı Azeb	475
6	Vukū-ı harîk der-Üsküdar	498
7	Zuhûr-ı harîk der-Anbarhâ-i Tersâne	666
8	Vukū-ı harîk der-Karye-i Arnavud	760
9	Zuhûr-ı harîk der-Beyoğlu	852
10	Zuhûr-ı harîk der-Kışla-yı Arabacıyân	856

Tablo 13[31]

Kaynaklar

Afyoncu, E. (2018). *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*. İstanbul: Yeditepe.

Ayvazoğlu, B. (2017). *Bir Ateşpâre Bin Yangın*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Bayram, Ü. F. (2014). *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt (Metin ve Değerlendirme)*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı.

Bayram, Ü. F. (2014). XVIII. Yüzyıl Resmi Tarih Yazıcılığı Örneklerinden Enverî Târîhi'nin Üçüncü Cildine Genel Bir Bakış. *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu Bildiri Kitabı* (ss. 109-117). Zonguldak.

Baysun, M. C. (1977). Çelebîzâde. *İslâm Ansiklopedisi (İ.A.)*, 3, (ss. 370-374). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Beyhan, M. (2009). Afetlerin Gölgesinde İstanbul. S. Öztürk (Dü.) içinde, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yangınları* (ss. 187-312). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

Çalışkan, M. (2000). (Vekāyi'nüvis) *Enverî Sadullah Efendi ve Tarihi'nin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188 / 1768-1774)*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,.

Ceylan, O. (2004). *Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlıklarında Edilgen Yangın Korunumu*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı.

Cezar, M. (2002). *Osmanlı Başkenti İstanbul*. İstanbul: Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları.

Çınar, A. (1999). *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çiçek, H. (2018). (Vekāyi'nüvis) *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)*. (Basılmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı.

Emecen, F. (2001). İzzî Süleyman Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 23* (ss. 565-566). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Günay, F. (2007). Râşid Mehmed Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 34* (ss.463-465). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Güngör, T. (2014). *Hakim Tarihi, 1166-1180 (1753-1766) (İnceleme Metin)*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İlgürel, M. (1973). *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basım Evi.

31 Tabloyu hazırlarken kullanılan eser: Seydi Vakkas Toprak (2015). *Vak'anüvis Halil Nuri Bey Nuri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İlgürel, M. (2014). *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İpşirli, M. (1997). Halil Nurî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 15* (ss. 321-323). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

İzzî Süleyman Efendi. (1784). *Tarih-i İzzî*. İstanbul: Râşid ve Vâsıf Efendiler Matbaası.

Kütükoğlu, B. (1993). Çeşmîzâde Mustafa Reşid. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 8* (ss. 289-290). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı .

Kütükoğlu, B. (1959). *Çeşmizâde Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kütükoğlu, B. (1986). Vekayi'nüvis. *İslam Ansiklopedisi (İA),* 13 (ss. 271-287). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Kütükoğlu, B. (1994). *Vekayi'nüvis Makaleler.* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Kılıç, A. (2019). *İstanbul Yangın Kuleleri ve Çığırtkanları*. İstanbul: Yem Yayınları.

Kadıoğlu, M. (2009, 09 14). *Lodos ve Poyrazın Yaptıkları*. 08.29.2019 tarihinde Haberler Yazarlar Prof.Dr. Mikdat KADIOĞLU Lodos ve poyrazın yaptıkları: http://www.hurriyet.com.tr/lodos-ve-poyrazin-yaptiklari-12472532 adresinden alındı.

Kos, K. (2017). *İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Mehmed Subhî.(1783). *Subhî Tarihi* (1143-1156/1730-1743). İstanbul: İbrahim Müteferrika Matbaası.

Râşid Mehmed, E. (2013). *Târih-i Râşid ve Zeyli Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Asım Efendi I-II-III (1071-1141/1660-1749)*. (A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, & A. İzgöer, Dü) İstanbul: Klasik Yayınları.

Süleyman, İ. (1784). *Tarih-i İzzî*. İstanbul: Raşid ve Vasıf Efendiler Matbaası.

Sakaoğlu, N. (1997). Selanikî, Nazima, Silahdar ve Raşid Tarihlerinden İstanbul'a Düşen Ateşler. *İstanbul*(21), ss. 45-52.

Sarıkaya, H. (2017). *Mehâsin'ül-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr.* İstanbul: Çamlıca.

Şahinalp, M., & Günal, V. (2012). Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi. *Milli Folklor* 93, ss. 149-168.

Talas, İ., & Dinç, S. (1948). *İstanbul Kısaca Tarihi, Coğrafyası, Suları, Semtleri ve Anıtları*. İstanbul: Suhulet Basımevi.

Toprak, S. V. (2015). *Vak'anüvis Halil Nuri Bey Nûri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yıldız, K. (2017). *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yılmazer, Z. (2019). *İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu .

Yavuz, S. (1994). Edib Mehmed Emin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 10* (ss. 422-423). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Özgün Makale

Edinburgh: Aydınlanmış Bir Şehir Kurmak[1]

Edinburgh: Founding an Enlightened City

Özlem ÇAYKENT[2]- Ertuğrul ÖKTEN[3]

"Rica ediyorum, bizim Yeni Şehri görmeden Londra'ya yerleşmeyi sakın düşünme!
Dünyada böyle bir yer görmedin!"
David Hume'un Alexander Dow'a Mektubu, 1772 (Hume, 1932, s. 267)

Öz

Bu çalışma Edinburgh'un fiziksel ve entelektüel açıdan Britanya'nın önde gelen şehirlerinden biri hâline gelmesini inceler. Esas odaklandığı soru şehir mekânlarının ekonomik yapıları ve fiziksel yüzü gelişirken nasıl olup da entelektüel canlılığın da sağlanabildiğidir. Bu iki gelişme arasındaki ilişki bir Aydınlanma şehrinin oluşmasını açıklamada anahtar rol oynar. Bu nedenle Edinburgh'un entelektüel, sosyal ve ekonomik tarihi olmak üzere üç alana baktık. Bu alanlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin yanı sıra Aydınlanma sosyalleşmesi gibi belli davranış biçimleri ve ilerleme, tolerans gibi değerler Aydınlanma Edinburgh'unun dinamizmini sağlayan esas faktörler olarak bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Edinburgh, Aydınlanma, İlerleme, Tolerans, Yeni Şehir, Şehirleşme.

Abstract

This study examines Edinburgh'sriseto the status of a major city in Britain both in terms of its physical and intellectual development. Specifically, it focuses on the followingquestion: What are the ingredients that make it possible for an urban environment to grow not only in terms of fiscal possibilities and landscape but also to procure substantial intellectual vitality? The Relationship between these two developments seems to be the key in understanding the making of an Enlightenment city. Thus, three differentareas, namely intellectual social and economic history of Edinburgh are examined. The inter-dependant relationship between these are as combined with certain Enlightenment manners and values such as sociability, progress and toleration turn out to bethemaj or factors that created the dynamism of the Enlightenment Edinburgh.

Keywords: Edinburgh, Enlightenment, Progress, Toleration, New Town, Urbanization.

Şehirler çok katmanlı ve unsurlu dinamik teoremlerdir ve tarihlerine yakından bakıldığında hepsinin kendine özgü gelişme hikâyeleri olduğu hemen göze çarpar. Aydınlanma'nın en verimli zamanı olan 18. yüzyılın ikinci yarısında Edinburgh "deha yuvası" *(hotbed of genius)* olarak

1 Makale başvuru tarihi: 10.06.2019; makale kabul tarihi: 27.08.2019.
2 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, caykent@gmail.com. ORCID No: 0000-0002-3440-1924.
3 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, eiokten@gmail.com. ORCID No:0000-0001-9349-2646. E. Ökten Edinburg üzerine çalışmalarını başlatan Esenler Belediyesi'nin düzenlediği "Şehirler ve Düşünürleri" konuşmalarının düzenleyicisi Sn. Hasan Taşçı'ya ve konuşmaların hazırlanmasında yardım eden Sn. Sibel Çavuşoğlu'na teşekkürlerini sunar.

nitelenen bir mekândır. Bu çalışma Avrupa Aydınlanmasında dönüştürücü fikir ve düşünürlerin şehri olarak bilinen Edinburgh'un nasıl hem fiziksel hem de fikrî olarak geliştiğini inceler.

Edinburgh eski bir yerleşim yeridir ve 11. yüzyıldan itibaren de bir kale etrafında gelişmeye başlayan bir kent olmasına rağmen -Aydınlanmacılar'ın oldukça önemsediği bir kavram ile söylemek gerekirse- "ilerlemesini", yani kentsel, ekonomik ve entelektüel dönüşümünü, İskoç Aydınlanmasına denk düşen 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirir. Bu noktada şehir çalışmalarının önemli sorularından biriyle karşılaşırız: Nasıl oluyor da bazı şehirler, örneğin Herat, Bağdat, Timbuktu, Tenochtitlan, vb. maddi, kültürel ve entelektüel olarak belli bir dönemde parlıyor? Dehanın özel dönemlerde belli bir yerde yoğunlaşması, her zaman eğitim kurumları olmasına rağmen belli bir dönemde önemli buluşların ve fikirlerin ortaya çıkması, bu fikirleri pratiğe geçirecek idarecilerin varlığı ve bireysel eylemleri *(agency)* çok katmanlı bir fenomene işaret eder. Bu çalışmada Edinburgh özelinde 18. yüzyılda Aydınlanma şehrinin ortaya çıkmasındaki nedenleri idari, ekonomik ve sosyo-kültürel katmanları irdeleyerek açıklamaya çalışacağız.

Farklı kentleşme hikâyelerinde gelişimi açıklayan ortak unsurlar göç, ekonomik ve ticari gelişmedir. Ancak bir şehrin entelektüel ve kültürel gelişimini sırf bunlarla açıklamak yeterli olmaz. Bu dönemin Aydınlanma şehirlerine bakarsak iki unsurun daha öne çıktığını görürüz. Birincisi, "meraklı" bir grup şehirlidir.[4] Bu şehirli grubu entelektüel hareketliliği ateşleyecek eğitim kurumlarını ve Aydınlanma ortak değerleri olan sosyalleşme *(sociability),* nezaket *(politeness)* ve bilgili olmayı *(knowledgeable)* esas edinen kulüp ve topluluklar kurarlar. İkincisi ise bilgi ve kültür çeşitliliği ve yine bir Aydınlanma değeri olan tolerans *(tolerance)* çerçevesinde bu bilginin dolaşımının mümkün olmasıdır.

Edinburgh'u incelerken şehirlerin Avrupa'da geçirdikleri genel bir dönüşümü de hesaba katmak gerekir. 10. yüzyıldan itibaren Avrupa'da şehirler öncelikle tarım ve ticaretteki gelişmeler ve nüfus artışı ile açıklayabileceğimiz bir yükseliş gösterirler. Yüzyıllar içinde kralların şehirlere verdiği beratlar şehirler için geniş özgürlük alanları oluşturmuş ve sonuçta şehirler eski feodal siyasi yapının dışında kalan idari sistemleri ile kırsal bölgedeki nüfus fazlası için çekim noktası hâline gelmişlerdir. Uzun vadede şehirlere göçler bir taraftan servis sektörü, güvenlik ve inşaat gibi alanlarda serbest iş gücü olarak kentsel dönüşüme katkı sağlarken diğer taraftan da şehirlerin kalabalık ve sanitasyondan yoksun yerlere dönüşmesine sebep olmuşlardır (Clark, 2009).

İdari açıdan 18. yüzyılda kentselleşmede önemli bir yere sahip olan belediye yapısı dikkat çeker. Bu dönemde şehir meclisleri *(city/town council veya board of alderman)* daha önemli hâle gelmişlerdir. Genelde bir belediye başkanı *(lordprovost)*, bir alderman ve meclis üyelerinden (üyeler esnaftan olabilirdi) oluşan bu meclislerin görevleri arasında sokakları temizlemek ve aydınlatmak, asayişi sağlamak gibi tipik belediyecilik işlevleri vardı. Ancak Edinburgh örneğinde göreceğimiz gibi bu meclisler özellikle kentin dönüşümü için finansal kaynak bularak belediyecilikte fark yaratabiliyorlardı.

İdari adımların yanı sıra matbaa ve basının iletişim ve reklam aracı olarak kullanılması da dönüşümde anahtar rol oynamıştır. Matbaa aracılığıyla şehir haritaları bir taraftan propaganda materyalleri olarak kullanılırken diğer yandan da sayıları giderek artacak olan ziyaretçiler için rehber niteliği taşımaktaydı.[5] Yani bir yandan fiziksel/alt yapısal "ilerlemeler" devam ederken bunlara kültürel dönüşümler de eşlik ediyordu.

Aydınlanma şehri denince Aydınlanma'nın merkezi kavramlarının kentsel dönüşümde etkili olduklarını düşünebiliriz. Şehir dönüşümünde 17. yüzyıldan itibaren öncü bir rol oynayan Londra, Aydınlanma için kısaca medeni olarak daha üst, iyi veya daha ileri bir aşamaya geçmek

4 Bu merak *(curiosity)* Kant'ın "düşünmeye cesaret et" mottosundan da anlaşılacağı gibi Aydınlanma bilgi, düşünsel ve toplumsal gelişiminin temel taşıdır.

5 Sadece gezme amacı ile çeşitli yerleri ziyaret eden bu meraklı grup 18. yüzyılın son çeyreğinde önemli ve yeni sayılabilecek bir olgudur.

anlamı taşıyacak olan "ilerleme" kavramı üzerinden gelişen bir şehirdi. Pratikte düzen, mantık, sosyallik *(sociability),* tolerans ve kozmopolitlik gibi fikirler yeni şehir projelerinin değerlendirmesinde ilerlemenin kriterleri oluyordu (Sakhnini, 2017, ss. 46-47).[6] Edinburgh'daki dönüşüm ve Yeni Şehir diye adlandırılan bölgenin oluşumunda etkili olan kavramlar arasında ise liberalizmin öne çıktığını görüyoruz.

Hayal, Plan ve Pratik

Aydınlanma dönemi şehir dönüşümlerinin en dikkat çekici ortak yönlerinden biri düzen, mantık ve ilerleme gibi Aydınlanma fikirleri ışığında tasarlanan planları uygulamaya geçirmeleridir. 18. yüzyıl Avrupası'nda kentsel kartografya çalışmaları ve yeni kent tasarım/projelerinde artış görülmüştür. Hayal edilen projelerin bir kısmı "bilimsel" şehir plan ve haritalarına aktarılmış ve son aşama olarak da bu plan ya da haritalar pratiğe geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak tasavvur etmek, bunu kâğıt üzerinde haritalandırmak ve son aşamada hayata geçirmek aşamaları arasında önemli farklar vardır. Fikirlerdeki ilerleme ve gerçekleşen modernleşme birbirinin kopyası/yansıması olmayabilir.

Üstelik haritalar her ne kadar bu dönemde "bilimsellikle", gerçeğe en yakın şekilde üretilmekte olsalar da gücü elinde tutan merkezi otoritelerin elinde iktidar sembolleriyle bezenmiş önemli bir propaganda malzemesi hâline geldiklerini hatırlamak gerekir (bkz. Resim 1, sol üst köşedeki armalar) (Elliot, 2017).

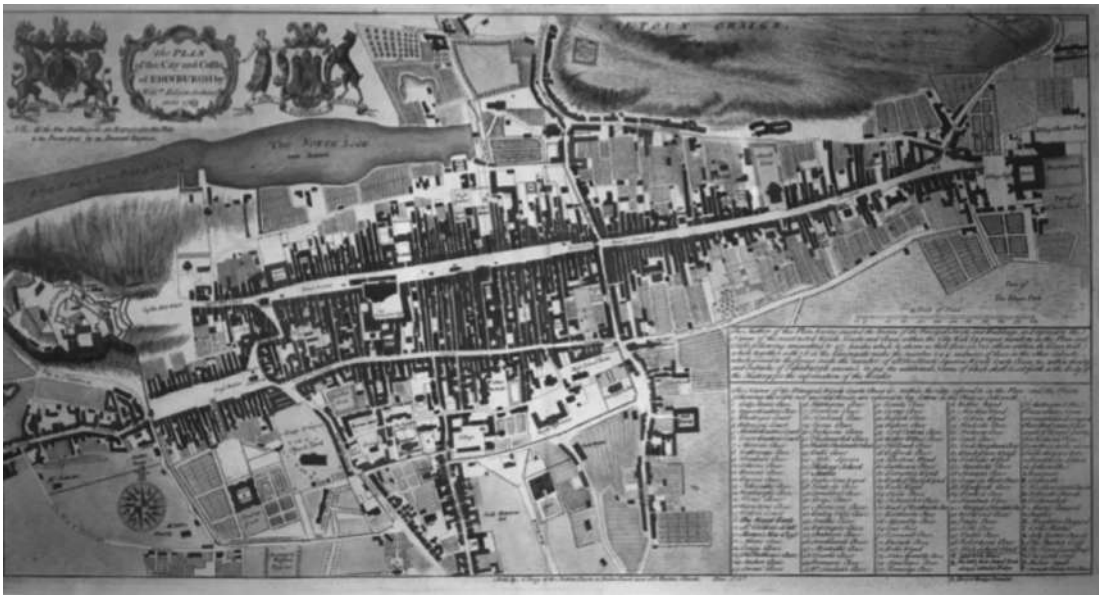

Resim 1: 1765 tarihli Edinburgh şehir ve kale haritası (Edgar, 1765, s. 786).

1750'lerde daha doğru, büyük ölçekli haritalar üretilmeye başlandığını görürüz. 1765'de Edinburgh'da Yeni Şehir çalışmaları henüz başlamışken çizilen William Edgar haritası renkli ve siyah beyaz versiyonlarıyla çok sayıda basılmıştır (Resim 1). Londra'da daha da erken satılmaya başlanan harita ve şehir planları sayıları hızla artan turistler için kolay bulunan basılı ürünler hâline gelmiştir (Resim 2).

6 Avrupa dışından bazı şehirler de bu kriterlerle değerlendirilip övgü alabiliyordu. Mesela Levant Şirketi papazı Charles Robson'un gözünde Halep sosyalleşmesi, kozmopolit mekânı ve tolerans ortamı olan aydın bir şehirdi (Sakhnini, 2017, s. 47).

Resim 2: Ziyaretçiler için kullanışlı bir cep haritası Londra, Westminster ve Southwark. Thomas Bowles, *A pocketmap of the cities of London, Westminster & Southwark: With the addition of the new buildings to this present year 1725* (O'Byrne, 2017).

Artık orta sınıf giderek daha fazla seyahat etmekte ve yerel tarih, gezi ve şehir rehberlerinden oluşan zengin bir literatürün okuyucu kitlesi hâline gelmektedir (O'Byrne, 2017). Bu literatürün matbaa ile elele gelişmesi İskoçya ve İngiltere'de şehirleşme ile matbaanın gelişmesinin bağlantılı süreçler olduğuna da işaret eder. Bu literatür ve matbaa birbirlerinin gelişmesini sağlarken "...matbaa bir nevi şehir hayatını kayda geçirme aracı olur" (Corfield, 1982, s. 4).

Bu kayda geçirme esnasında gerek haritalama projeksiyonları ve haritalar üzerindeki hanedanın ihtişamını vurgulayan iktidar simgeleri, gerekse gezgin ve yerel kişilerin abartıları nedeniyle tasavvur edilen şehir ile gündelik hayatın mekânı olarak şehir arasında farklılıklar açığa çıkıyordu. Gelişmiş Londra'dan gelenler için Edinburgh (ve diğer İskoç şehirleri) küçük ve köhneyken David Hume gibi sempatizanlar için dünyada eşi görülmeyen bir şehir olabiliyordu. Hume 1772 Kasım'ında Yeni Şehir'de St. Andrews Meydanı'ndaki yeni evinden yazdığı mektubunda Adam Smith'e işlerini bitirip Edinburgh'a yerleşmesini, çünkü Smith'in bağımsız ruhuna bu şehrin Londra'dan çok daha uygun bir mekân olduğunu söyler (Hume, 1932, s. 266). Yine 1772'deki bir diğer mektubunda Hindistan'da askeri görevdeki arkadaşı, tarihçi Alexander Dow'a geri döndüğünde Edinburgh'u görmeden kesinlikle Londra'ya yerleşmemesini öğütler, çünkü Edinburgh o zamana kadar dünyada görmüş olduğu her şehri geçecektir (Hume, 1932, s. 267). Dönemin Edinburgh'unu anlatan kaynaklara bakıldığında (*Traveller's Companion* veya *A Topographical Description of Edinburgh*) bu şehrin ve İskoçya'nın belki de dünyanın en güzel yeri olduğu ve zaman zaman İngiltere ile karşılaştırılıp daha güzel bulunduğu görülür. Edinburgh ve İskoçya'da, kötü, çirkin, zararlı herhangi bir şey yoktur. Bu tasvirlerin realist olmaktan ziyade Edinburgh ve İskoçya'yı öne çıkarma amacı ile yazılıp yazılmadığı yerinde bir sorudur. Edinburgh'un birçok entelektüel, öğrenci ve ziyaretçiyi çekmeye başlamasında bilinçli olsun olmasın bu çağrıların ve güzel anlatıların rolü olduğu düşünülebilir (Rodger, 2001, s. 13).

Siyasetin Şehir Hali

Şehirlerin dönüşümlerinde siyasi erklerin katkısı incelenmesi gereken bir konudur. Siyasetin şehre ve entelektüel hayata etkisi İskoçya ve Edinburgh tarihinde de karşımıza çıkar (Harris, 2011). Bu etkiyi iki paralel gelişmede izlemek mümkündür. Birincisi, İskoçya'nın kaderinin İngiltere'nin endüstriyel ve sömürgeci gelişimine bağlanmasıdır. Bu bağlanma 17. yüzyıl başında başladı, 18. yüzyıldaki birleşmeyle çok daha sıkı bir hâle geldi. Ekonomik imkânları gelişmemiş olan İskoçlar paralı asker olarak sömürge ordularında yer almaya, 17. yüzyıldan itibaren Doğu Hindistan Kumpanyası aracılığıyla Hindistan ve Kuzey Amerika kolonilerinde memur, asker veya denizci olarak görev yapmaya başlarlar (Bryant, 1985; Philips, 1966; Donaldson, 1966; Herman, 2003, ss. 326-391). Siyasi iktidarın tümüyle güneye kayması ve ticari olarak Britanya sistemine entegrasyonu da materyal hayatta ticareti öne geçiren önemli değişikliklere neden olur. İkincisi, bu gelişmelerle bağlantılı olarak eskiye göre çok daha çeşitli siyasi gruplaşmalar ortaya çıkar. Bu çeşitlilik daha geniş kapsamlı bir tartışma ortamının oluşmasına vesile olur. Bir zamanlar siyasi tartışmaların yapıldığı parlamentonun yokluğunda bu işlevi başka oluşumlar üstlenirler. Mesela Edinburgh'daki İskoçya Kilisesinin Milli Meclisi bir tartışma yerine dönüşür ve bu sayede eski düzende siyasetin dışında kalmış olan gruplar da siyasi tartışmalara dâhil olur. Graham'a göre "... (Kilise Milli) Meclis(i) hatipler ve politikacılar tarafından bir yetişme yeri (*nursery*) olarak görülüp kullanılıyordu ve burada Avam Kamarası'nda olduğu kadar iyi konuşmalar yapılıyordu" (Graham, 1909, s. 359; Bower, 1817, s. 213; Thomson, 1931, 10d; Stewart, 1811, 273d.). Merkez, yani Londra, dışından merkezi eleştirebilme özgürlüğü ile merkezin oluşturduğu ve entelektüel ve kültürel hayatı da etkileyen trendlere uyma isteğinin birleşmesi Edinburgh'daki siyasi oluşumlara Londra gündemini fikrî ve siyasi özgürlüklerine zarar vermeden takip edebilme imkânı veriyordu.

Bir başka gelişme dinî-siyasi alanda görülür. İskoçya'nın, özellikle Lowland bölgesi (Aşağı İskoçya)[7], 16. yüzyılda Fransa ve İsviçre'de eğitim almış gruplar sayesinde Kalvinizm etkisi altında kalmış ve burada Presbiteryen Kilisesi *(Kirk)* kurulmuştur. Presbiteryen kiliselerde kilise hiyerarşisi yerine cemaatlerin öz yönetimleri vardır.[8] Anglikan Kilisesi ise episkopal bir yapıya sahiptir, yani kilise hiyerarşisi korunmuştur ve kilisenin başı da kraldır. 17. yüzyıl Presbiteryen İskoçya ve Anglikan İngiltere'nin mücadele dönemidir. Stuart Hanedanı'ndan VI. James 1603'te İngiltere tahtına geçince (İngiltere'nin I. James'i) İskoçya krallık olarak İngiltere ile birleşir ve James Anglikan kilisesinin başı olur. Daha sonra Stuartlar episkopal yapıyı İskoçya'da uygulamaya çalışınca Presbiteryen İskoçlar *(Covenanters)* karşı çıkmış ve 1639-1688 arası mutlakiyetçi Stuart Hanedanlığı'na karşı savaşla geçmiştir (Buchan, 2003, s. 18). 1688'de Stuartlar'ın Fransa'ya kaçmasına kadar süren savaşlar İskoçya'yı özellikle siyasi bakımdan düzen yoksunu ve fakirleşmiş bir yere çevirir.

1707'de İskoç ve İngiliz parlamentoları birleşir. İskoçya 1603'teki birinci birleşimde sarayı, saray ahalisini ve kültürel hamilerini Londra'ya göndermiş 1707'deki ikinci birleşimde ise ekonomik zorunluluklar nedeniyle idari bağımsızlığından vazgeçmiştir. 18. yüzyılın ilk yarısında İskoçya'ya yine savaş ve karmaşa hakimdir. Sürgündeki Stuartlar Hannoverler'den tahtı geri almak için İskoçya'daki destekçileri Jakobitleri (James'i destekleyenler) kullanarak 1715 ve 1745'de ayaklanma başlatmış ve İngiltere'ye karşı savaşmışlardır. Bu ayaklanmaların ikisi de

7 18. yüzyılda İskoçya'nın ticaret, imalat ve tarımda daha gelişmiş ve daha az dağlık olan güney yarısını tarihsel ve kültürel olarak tarif eden kavramdır.

8 Presbiteryen kiliselerde merkezî bir hiyerarşi yoktur, cemaatler kendi meclislerini kurar fakat ortak kararlar için yaşlılar heyeti ve din adamlarının bulunduğu tüm çevre cemaatlerini temsil eden bir idari organ vardır.

I. ve II. George'un ordularınca bastırılmış ve 1746'da Culloden Savaşı mağlubiyetinden sonra meşhur Highland (Yukarı İskoçya)[9] tasfiyesi başlatılmış ve töhmet altında kalan birçok klan bölgeden sürülmüştür. Bu dönemden itibaren İngiliz idaresi bir nevi anglikanizasyon politikaları ile genelde İskoçya'yı ve özelde de Edinburgh ve Glasgow gibi şehirleri Britanya'nın emperyal yapısına entegre etmeye çalışmıştır.

Bunun iki önemli sonucu olmuştur. Birincisi, sürülen klan üyeleri ya kolonilere açılmış veya güneye iş gücü kaynağı olarak göç etmişlerdir. İkincisi, boşalan bölgelerde hayvancılık artmış ve Yukarı İskoçya'yı modernleştirme veya asimile etme projeleri geliştirilmiştir. Bu dönemde henüz kırsal bir bölge olan İskoçya nüfusunun sadece %9.2'si kentlerde yaşamaktadır, ancak yüzyılın ortasında bu değişmeye başlar (Harris, 2014, s. 1). Tüm bu siyasal gelişmeler geleneksel hayatlarından uzaklaşmış bir insan kaynağı yaratmış, bu insan kaynağı İskoçya kentlerine, transatlantik ticaretine, kolonyal idaresine ve ordusuna dâhil olarak uzun vadede önemli sosyo-ekonomik gelişmelere yol açmıştır (Colins, 2005, ss. 71-83, 117-131).

Edinburgh başkentlik rolünü Londra'ya kaptırınca siyasi gözetim ve elit patronajının büyük bir kısmı güneye kayar (Phillipson, 1976, ss. 97-120). Londra siyasi merkez olunca iktidarda gözü olan geleneksel aristokrasinin siyaset mekânı da bu şehir olur. Maddi ve entelektüel dönüşümler Londra'yı kültürel merkez olarak da okumuş kesimin ilgi odağı haline getirir. 1752'de Yeni Şehir'in kurulmasını savunan Gilbert Elliot Minto bu göçe dikkat çeker (Elliot, 1752, ss. 6 ve 30). Güneydeki gibi ilerleme kaydedilirse elit ve entelektüellerin güneye göçünün engellenebileceğini ve eski katı Presbiteryanlığa karşı ılımlılığın (Ilımlı Parti) Edinburgh'da üniversitede, idare ve kültür alanında etkin olması gerektiğini vurgular. Siyasi otoritenin fiziksel uzaklığının entelektüel ve siyasi tartışmalarda serbestiyet ve yeni bir kamusallık[10] getirdiği- Habermas'a göre erken burjuva kamusal alanı- yorumunu yapmak mümkündür (Calhoun, 2010).

Özellikle 1745 ayaklanması sonrasında dönüşüm çok daha hızla şekil almaya başlamıştır. 1745 ayaklanması şehrin yapısal ve kültürel dönüşümünde önemli bir dış etken olarak düşünülebilir. Bu dış etki, imparatorlukla uyumlu olma çabasında olan, kendini ekonomik olarak ileri bulan ve kültürlü, medeni bir toplum içine girmiş olarak gören yeni yönetim taraftarı elit ile birleşerek bir iç dinamik oluşturmuştur. İskoçya'nın İmparatorluk'taki yeri ve dönemin algısı çerçevesinde İngiltere'nin ardında kalmış olması refah seviyesi yükselmekte olan Glasgow ve Edinburgh gibi şehirlerde "ilerleme" rekabeti doğurmuş (McElroy, 1969 ve Murrey Pittock, 2018),anglikanizasyon ve taşralılık ikilimi içinde David Daiches'in dediği gibi başarılı bir paradoks yaratmıştır (Daiches, 1969). Sonuç olarak siyasi-ekonomik ilişkiler bazında yeni Britanya'nın kuzeyindeki kimlikler de dönüşmekteydi. Geniş bir kimlikler yelpazesi olsa da bunlardan İskoç Aydınlanmasını ve şehirlerin gelişmesini önemli derecede etkileyen bir parçası Anglo-Britanyalı kimliğiydi (Kidd, 1996).

Londra ile ilişkilerde askeri mücadelenin yerini ticari rekabet alır ve odak daha çok "ilerleme"ye kayar. Eski elit sosyal yapısında saraylılar, din adamları ve lonca/esnaf liderleri varken bu dönemde sayıca artan avukatlar ve entelektüeller görünür olur. Bunlar arasında da birleşmeci (Hannoveryan) ve dini olarak da Ilımlı *(Moderate)* Parti'nin üyeleri fazladır.[11] Parlamentosuz ortamda İskoç Presbiteryen Kilise Konsülü ve şehir meclisi önem kazanır.

18. yüzyılın bir kriz dönemi olan ilk yarısı ile ikinci yarısı bir tezat oluşturur. Edinburgh'un dönüşümünü 1750'lerden itibaren şehir nüfusunun neredeyse her kesiminde gözlemleyebiliriz.

9 İmalatta zayıf, hayvancılıkla geçinen, Episkopalyan veya Katolikliklerin fazla olduğu klanlardan oluşan ve 18. yüzyılın ikinci yarısında "geri kalmış" olarak tarif edilen İskoçya'nın daha dağlık bölgesine verilen ad.
10 Burada kastedilen şehrin farklı kesimlerinin serbestçe karşılaşabileceği alanlardır.
11 Burada özellikle de Adam Ferguson ve Hugh Blair gibi üniversite profesörleri ön plana çıkar.

Bu dönüşümü şehirdeki mesleki çeşitliliği (tüccar, kuaför, ayakkabıcı, matbaacı, hasta bakıcı, vs.) gösteren adres rehberleri ve almanaklardan izleyebiliriz. Adres rehberleri ve almanaklar Avrupa'da 18. yüzyılda henüz yaygınlaşmaya başlayan yeni bir yayın türüdür. Edinburgh'da 1770'ler boyunca her iki senede bir yayınlanan *Williamson's Directory* adlı rehber bu yıllarda şehirde her türlü imalatın yapılabildiğini gösterir ve lüks tüketime yönelik dükkânların varlığı kayda değer bir ekonomik hareketliliğe işaret eder. Ancak bir Aydınlanma şehri olma açısından en dikkat çekici nokta avukat ve tüccarların fazlalığıdır. 181 avukat ve 340 tüccar ile bu iki grup 1773'teki en büyük meslek gruplarını oluştururlar.

Entelektüel ortamın gelişmişliğine dair bir başka ipucunu da 20 matbaa, 11 kitapçı ve 2 kırtasiyeci kaydından yakalamak mümkün olabilir. Bunların yanı sıra 24 doktor, 30 cerrah, 19 kuyumcu, 5 mimar, 20 saatçi, 35 berber ve kuaför, 4 şekerlemeci ve 2 kahvehaneci vardır. (Williamson, 1774). Basılan kitap sayısı da dikkate değer bir yükseliş göstermektedir. 1750-1790 arası yılda ortalama 165 kitap basılırken 1790-1810 arası bu sayı 265 olmuştur. Ayrıca Londra'dan gelen kitaplar kişisel ve ödünç kitap veren kütüphaneler aracılığıyla elde edilebiliyordu. Zaten yüzyılın başında Edinburgh Londra'ya atlı seyahat arabalarıyla 10 günlük bir mesafede, zor ulaşılabilen bir yerken gezi rehberi ve meslek rehberlerinde gelişmiş bir ulaşım ve posta ağının merkezinde gözükmektedir (Williamson, 1774, ss. 89-91; *Traveller's Companion*, 1794, ss. 130-133).[12]

17. yüzyılın sonundan 18. yüzyıla Edinburgh siyasetinde özellikle üç grubun etkisine bakmak gerekir. Bunlar katı Presbiteryenler, Stuart Hanedanı destekçisi çoğunlukla Episkopalyan Jacobitler ve Aydınlanma'da önemli rol oynayan, birleşme yanlısı, dinî Ilımlılar'dır *(Moderates)* (Ahnert, 2014, ss. 66-93; Broadie, 2005, s. 22).[13] 1707'deki parlamento birleşmesi, bu üç grubun oluşması ve 1715 ve 1745 ayaklanmalarının şehri savaşa ve siyasi entrikalara savurduğu açıktır. Ancak bu siyasi farklılık ortamı şehirde özgürlükler, yolsuzluklar ve seçimlere giren rakip adaylar hakkındaki tartışmaları da alevlendirmiş, bunlardan beslenen bir kamusallık ortaya çıkmıştır. Özellikle parlamento ve belediye seçimleri zamanlarında yayınlanan risaleler böyle bir kamusallığın varlığına işaret ederler (A. B., 1780). Mesela 1740'daki parlamento seçimi öncesi yolsuzluklara dikkat çeken bir yazı özellikle "Böyle bir zamanda bir oy bizi birden tüm özgürlüklerimizden sıyırabilir" uyarısı ile bu kamusallığa cisimleşmiş bir örnektir (*An address,* 1740, s. 6; *Answers to An address,* 1761).[14] Her ne kadar parlamento temsilcisinin şehir meclisi tarafından seçilmesi bu kamusallığın kapsayıcılığını sınırladırıyor gibi görünse de bu tarz tartışmaların varlığı şehirli olma algısının yaygınlık ve gelişmişliğine bir işaret olarak kabul edilebilir.

Dönüşümün Kaçınılmaz Hâle Gelmesi

11. yüzyılın sonunda kurulan Edinburgh coğrafi sınırlar ve savunma endişeleri nedeniyle dışarıya doğru genişlemedi. Tersine, zaman zaman 10 kata kadar çıkan dikey konutlar (*tenement*, İngiltere'de *housing*) ile yükseldi. 1745'te Edinburgh ve yakın çevresinin nüfusu 36000 idi. Şehirde hukukçuların ve din adamlarının hakim olduğu bir sosyo-politik yapı vardı ve imalata dayalı üretim pek gelişmemişti. Nüfus 10 yılda 57000'e, 1791'de ise 81865'e ulaştı. 1815'de 103143 nüfusu ile Edinburgh Londra ve Glasgow'dan sonra Britanya'daki en büyük 3. şehirdi (*Traveller's Companion,* 1794, s. 48; Gray, 1952). Bu yüksek nüfus ve alan kısıtlılığından

12 1773 de 93 tane taşıma şirketi çoğunlukla haftada 2 gün İskoçya'nın her yönüne hizmet vermekteydi.

13 Bu Ilımlılar'a Hannover yanlısı İskoç Whig'leri denebilir. 18. yüzyılda genel hakim görüş ikinci bir sivil savaşı önlemek ve Kilise'yi Katolik saldırılardan korumak için Hannover verasetinin devam etmesi gerekliliğidir. (Çaykent, 1997, s. 63). Bu sebeple İskoç Whigler önce 1688 devrim anlaşmasını sonra da 1707 Birleşmesi ve Hannoverleri desteklerler.

14 Burada okuyuculara "Britanya vatandaşı" olarak seslenilmesi de dikkat çekicidir.

kaynaklanan yüksek binalar ekonomik olarak şehir halkının iskânında hiyerarşik bir yapının ortaya çıkmasına yol açtı. 18. yüzyılın ikinci yarısından, -yani Yeni Şehir'in oluşmasından-, önce farklı statüdeki gruplar şehir dar olduğu için farklı mekânlara dağılma imkânı bulamadılar. Tipik olarak dükkânların zemin katta yer aldığı çok katlı binalarda alt sınıflar en üst katlarda, orta sınıf mensupları ise ara katlarda oturmaktaydı. Sosyalleşme açısından bakıldığında tüm sınıflar aynı tavernalara, hanlara, dükkân ve birahanelere gidiyorlardı.

Özellikle 18. yüzyılda şehir içindeki nüfus artışı ve göç ile dışarıdan gelen nüfus baskısı birçok problemi beraberinde getirmiştir. Edinburgh yangın karşısında savunmasız binaları, hastalıklar yüzünden defalarca tahrip olması, sarhoşluğu ve şiddet içeren suçlarıyla meşhurdur. 18. yüzyılın ortasında dönüşüm başlayana kadar şehir, aşırı nüfus, sokaklarda dolaşan başıboş hayvanlar, pis hava, dar sokaklar, savunma duvarları, sarp kayalıklar ve zor ayakta duruyormuş gibi görünen apartmanlar arasında sıkışmış kalmıştı (Resim 3).

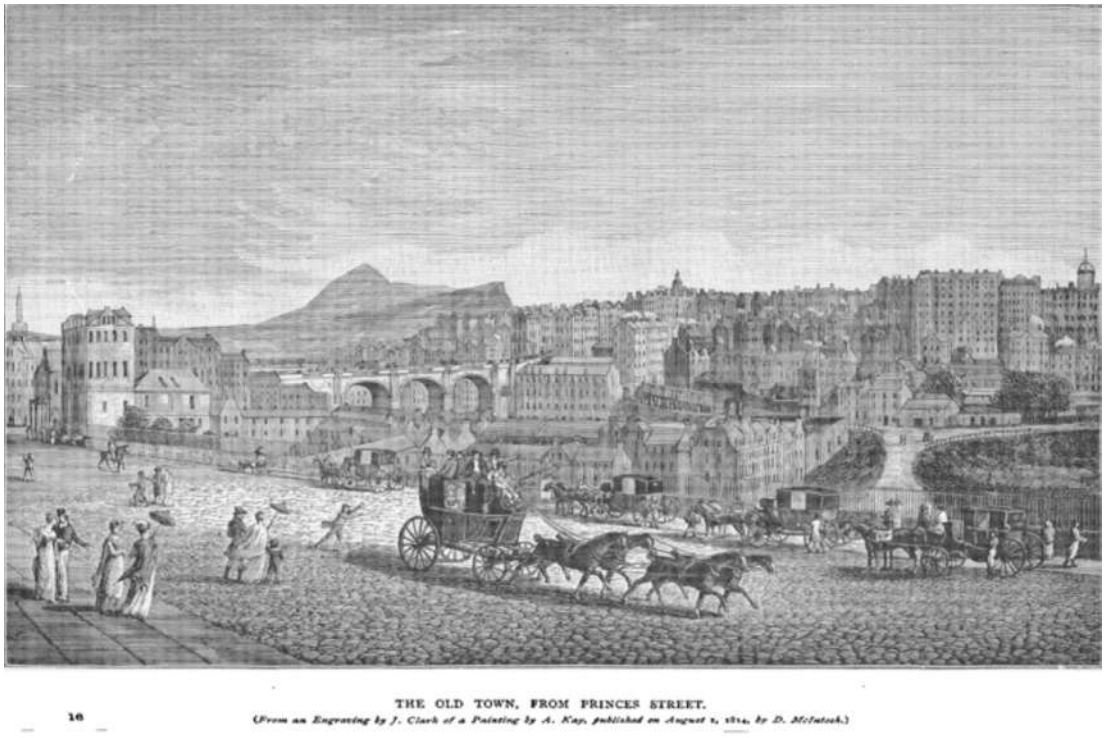

16 THE OLD TOWN, FROM PRINCES STREET.
(From an Engraving by J. Clark of a Painting by A. Kay, published on August 1, 1814, by D. McIntosh.)

Resim 3: Eski Şehrin Yeni Şehir'den görüntüsü (Grant, 1880, iv).

Güneyde şehir duvarları ile sınırlanan Eski Şehir kuzeyde de Nor' Loch (Kuzey Göleti) ile çevrilmişti. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde Kuzey Göleti kanalizasyon atıkları ve çöp ile dolmuş, şehrin güneyi de bataklık bir araziye dönüşmüştü.

Şehrin kurulduğu kayalık yükselti boyunca azalan bir eğimle uzanan *Royal Mile* caddesi şehrin ana omurgasını oluşturuyordu. *Royal Mile*'dan balık sırtı şeklinde çıkan sokaklar caddenin iki tarafını ağ gibi sarmaktaydı. Close adı verilen bir avluya çıkan dar özel geçitler, *wynd* denen dar sokaklar ve çıkmaz sokaklar, yer yer 10-11 katlı konutlarla sarılı ve çöp ve hatta tuvalet atıkları ile doluydu. Çoğunlukla bir ortaçağ kenti görünümünde olan Edinburgh 17. yüzyılda coğrafi koşullar ve savunma ihtiyaçlarından dolayı şehir duvarları içine sıkışmıştı ve kalabalık,

sokakları dar ve havası her gün yanan ocakların dumanları nedeniyle kirliydi (Herman, 2003, s. 163). Doğudan batıya doğru açılan dar sokaklara her yönden girmek mümkün olmuyor, bir tepe üzerine kurulu olduğundan bu sokaklardan bazıları oldukça dik yokuşlardan oluşuyordu. Aşırı kalabalık, kimilerine göre tüm Avrupa'nın en kötü kokan şehriydi (Elliot, 1752, s. 7).

18. yüzyıl başındaki bazı felaketler şehrin dönüşümünde etkili oldular. Örneğin, 1698'de evlerin yangına dayanıklı yapılması için ilk düzenleme yapıldı ama yürürlüğe 1700'de Parlamento Geçidi'nin güneyinde bulunan evlerin çoğu yanınca konabildi (*Traveller's Companion*, 1794, s. 48). 18. yüzyılın ortalarına kadar şehri geliştirmeye yönelik büyük çaplı dönüşümler görülmedi. Yüzyılın ortalarından itibaren ise tartışmalar ve girişimler hız kazandı, şehri geliştirmek için öneriler ve projeler geliştirildi. İlk örneklerden biri 1734-1735 yıllarında Edinburgh sokaklarını temiz tutmak için yapılan bir öneriydi. Robert Mein tarafından yazılan ve 1760'da "Temizlenen şehir ve gelişen ülke" başlığıyla yayınlanan öneriye göre sokakları temiz tutabilmek için her 50 aile konutlarından mesul olacak, ücretleri ailelerce ödenen 2 temizlikçi tutulacak ve bunlar düzenli olarak çöp ve lazımlıkları boşaltacaklardı (Mein, 1734-1735).

18. yüzyılın ilk yarısı büyük değişimler getirmese de 1707 ve hemen sonrasında şehir hayatı için kayda değer birtakım gelişmeler görürüz. 1707'de Daniel Defoe *Edinburgh Courant* gazetesini kurar (*Traveller's Companion,* 1794, s. 39). 1708'de eski İskoç idaresi lağvedilip yerine Edinburgh Şehir Meclisi kurulur ve zamanla güçlü bir hâle gelir (Arnett ve Arneson, 2014, s. 37). Meclisin bu gücü gelişim planlarının uygulanmasını kolaylaştırmış olmalıdır.

İdari Dönüşüm

Edinburgh'un gelişmesinde 1751 yılı bir dönüm noktasıdır. 1751'de şehirde altı katlı bir bina çöker ve bir genç enkaz altında kalarak ölür. Bu felaketten sonra şehir duvarları dışına doğru genişlemek gerektiği açıkça görülür. Ancak fiziki değişimden önce idari yapının dönüşmesi gerekmektedir çünkü bu kararı verecek kurum o güne kadar oldukça hantal bir şekilde işlemiş olan şehir meclisidir. 25 üyeden oluşan ve üyeleri esnaf *(trades)* ve loncalar *(guilds)* tarafından seçilen bu meclis pratikte katı bir şehir oligarşisidir. Finansal kaynak eksikliği ve üyeler arası rekabet meclisin karar almasını çoğu zaman imkânsız kılmaktadır.

1707'deki Birleşme'den 1832'deki seçim sisteminin yenilendiği Büyük Reform Yasası'na kadar, *(Great Reform Act)* Parlamento ve şehir meclisi seviyesinde seçim sistemi sorunludur. 1707'de seçim bölgelerinin 159'dan 45'e düşürülmesi Edinburgh için kötü olur: Artık Parlamento'ya şehir meclisince seçilen iki değil bir temsilci gidebilecektir. Dolayısıyla parlamentoda bulunmak isteyen politikacıların şehir meclisinde de çoğunluğu ellerinde tutmaları gerekmektedir. Böylece belediye ve parlamento siyaseti iç içe geçer ve her bir sandalye uzun vadeli bir yatırıma dönüşür. Politik çekişmeler meclis faaliyetlerini liyakat yerine çıkar ilişkileri ve rüşvete bağlı bir hâle çevirir. Parayla hukukçuları ve meclis üyelerini etkileyen yeni bir zengin ve siyasi patronlar grubu oluşur. William Ferguson'un "tüm seçimler paraya mal oluyor" tespitinde işaret ettiği rüşvet çarklarına eklenen menfaat düzeni değişime kapalı, oligarşik bir düzeni ayakta tutar (Ferguson, 1978, s. 136).

Birey ve Siyaset: George Drummond

Bu noktada tarihte bireysel aktörlüğün *(agency)* önemi ortaya çıkmaktadır. İlki 1725'te olmak üzere altı defa belediye başkanı olan (1725, 1746, 1750, 1754, 1758, ve 1762'de, her defasında 2 yıl için) George Drummond'un idareciliği, inisiyatifi, kararlılığı ve öngörüsü bu oligarşik mecli-

sin kilitlenmişliğini aşmada ve Edinburgh'un çehresini değiştirmede kritik bir rol oynar (*Traveller's Companion,* 1794, s. 49).

1710'lardan 1740'lara kadar olan süreçte Drummond, Hannover Hanedanı'na bağlılığını ispatlar. Hem 1715 ayaklanmasında Jacobit'lerin yenilmesi için çalışmış, hem de 1745'te gönüllü bir birlik oluşturarak Jacobitlere karşı başarısız da olsa şehri savunmuştur. 1746'da belediye başkanı olan Archibald Steward şehri savunmada etkisiz olduğundan onun yerine Drummond seçilir. Bu seçim siyasî olarak Drummond'ın güçlü olduğu bir andır. Drummond, Edinburgh için hayallerini gerçekleştirmek, şehri kuzeye doğru genişletmek için bu seçimden sonra daha kararlı davranabilmiştir. Drummond'un yanı sıra onu destekleyen başka aktörler gelişimin siyasi ve idari altyapısını hazırlamışlardır. 1746'dan yüzyılın sonuna kadar Edinburgh'un üç hamisi *(patron)* olmuştur: 3. Argyll Dükü, Sir Laurance Dundas of Kerse ve Henry Dundas. Bu kişiler Londra'daki politik güçlerini kullanarak 18. yüzyılın ikinci yarısında şehirdeki değişiklikleri yapabilmek için gerekli olan özel Parlamento kararlarının çıkmasını sağlamışlardır (Murdoch, 1983, ss. 3-4).[15]

GEORGE DRUMMOND, LORD PROVOST.
(*From the Engraving by Mackenzie, after the Original in the Royal Infirmary.*)

Resim 4: Belediye Başkanı George Dummond (Grant, 1880, s. 161).

"İlerleme": Refah, Şehir ve Zevkler

1751 felaketi daha önceleri hep dile getirilen restorasyon ve yenileme projelerini tetikler. Drummond Şehir Meclisi'ni harekete geçirir. Öncelikle şehir merkezinde (henüz Eski Şehir olmamıştır) incelemeler yapılır ve bazı binalar hem oluşturdukları tehlikeden dolayı hem de sokakları genişletmek ve yer açmak için yıkılır (*Traveller's Companion,* 1794, s. 48). Bu binalar arasında *Merkat Cross* (yıkımı 1756), Şehir Muhafız Binası (yıkımı 1786) gibi şehrin önemli yapıları da vardır (*A New Guide,* 1792, ss. 33-4; Rodger, 2001, s. 56 ve 71). Bu yıkımların başlamasıyla beraber bir modern şehir gelişiminden bahsetmek mümkündür.

1750'lerde başlayan dönüşümde iki aşamalı bir modernleşme söz konusudur. Birincisi şehir duvarları içinde yapılanlar, diğeri ise Albany ve York Dükü James Stewart'ın (sonra Kral VII. ve II. James) 1679-85 arasında Edinburgh'da kaldığı zaman şehir idarecilerine verdiği genişleme fikrini izleyen Drummond'un faaliyetleri (MacIntosh, 2007, ss. 179-211; *Traveller's Companion,* 1794, s. 4).

1751 sonrası İskoçya'daki ekonomik dönüşüm, savaşların da bitmiş olması nedeniyle daha da hızlanır. Edinburgh'da üretim ve ticaret değişir ve buna bağlı olarak şehir çevreden ciddi bir iş gücü göçü alır (Allan, 1990, ss. 285-308). İskoçlar, özellikle Highland bölgesinden, ekonomik durumlarını düzeltmek için kolonilere giderler. O kadar çok giden olur ki 1771'de Kalküta'dan kız

15 Bu hamiler Şehir Meclisi'nin aksine gündelik politikayla uğraşmak zorunda değillerdi. Daha üst seviye politikaların geliştirildiği Londra'ya dönük politik faaliyetlerde bulunuyorlardı.

kardeşine yazan George Bogle mektubunda "artık burada o kadar çok memleketlim var ki arada bir eski tanıdıklardan birine rastlıyorum" diye yazar (Bryant, 1985, s. 22). Transatlantik ticareti ve keten bezi endüstrisinin gelişmesi şehirlerde istihdam yaratmıştır. Bunun sonucunda Glasgow ve Edinburgh gibi şehirlere göç artmış ve zaten kalabalık olan şehirde yer bulma ve sanitasyon ciddi sorunlar hâline gelmiştir.

Bu dönemde Edinburgh'da şehir üzerine düşünenlerin fikir üretip tartışmalara girdiklerini ve bu tartışmaların bazılarının destek toplamak amacıyla basıldığını görürüz. 1752'de Gilbert Elliot of Minto'nun "Edinburgh Şehri'nde bazı işlerin yapılması için öneri" adlı yazısı basılmıştır. Belediye Başkanı Drummond'ın şehir duvarlarının kuzeyinde yeni bir yerleşim alanı kurulmasını fikrinin de yer aldığı bir başka öneri basılıp tüm İskoçya'da dağıtılır. Bu öneri üretme süreci oluşumu 1760'larda başlayan Yeni Şehir'in ilk adımlarıdır. Elliot metninde Londra'nın sosyal ve kültürel hayatı, mekânlarının güzelliği ile elit İskoçları kendine çekmesinin şaşılacak bir durum olmadığını, bunun ancak Edinburgh hayatının mekânsal ve kültürel gelişimiyle önlenebileceğini, bu adımın hemen atılması gerektiğini belirtir (Elliot, 1752, s. 6 ve 30). Edinburgh yeterince konforlu olmadığı için önde gelen aileler ya kırsal alanlardaki malikânelerinde kalmakta ya da parlak sosyal ve kültürel yaşamı tatmak için Londra'ya yönelmektedirler. Elliot'a göre bir millet ancak gelişmiş şehirler sayesinde ilerleyebilir çünkü "Zenginlik yalnızca ticaret ile elde edilir ve bu sadece kalabalık şehirlerde gerçekleşir ve avantaja dönüşür" (Elliot, 1752, s. 31).[16]

Argyll Dükü ve 1761'deki ölümünden sonra belediye başkanı olarak onun yerini alan Sir Laurence Dundas gibi siyaset adamları ve idareciler sayesinde 1767'de Parlamento'dan Edinburgh İlerleme Kanunu çıkartılır. Bu önemli bir adımdır çünkü şehrin (burg) yetki alanını Yeni Şehir'in kurulacağı kuzeydeki boş araziyi kapsayacak şekilde genişletir (Murdoch, 1983, s. 3). Drummond da 1761'deki ölümüne kadar kuzeye genişleme önerisi üzerinde çok durmuştur.

1751 sonrası süreç modern belediye finansının gelişimi açısından da önemlidir. Yıkılan binanın yerine Drummond, bir *Royal Exchange* (Borsa ve Ticaret Merkezi) kurmak için bir proje geliştirir. İlk tasarımı meşhur mimar John Adam tarafından yapılan *Royal Exchang*e'in inşaatı 1753-1754 tarihlerinde başlar ve 1761'de biter (*Traveller's Companion,* 1794, s. 89). Bu projenin gerçekleştirilme şekli dikkat çekicidir: Tüccarlar konsorsiyumu ile ortaklık esasına dayalı bu girişim şehirlilerin en azından bir kısmının olabildiğince bu girişime destek vermelerini gerektirmektedir (Youngson, 1988, ss. 55-58).

1750'lerden itibaren şehirde hakim olan Aydınlanmacı iyimserlik ve gelecek vizyonunun bir yansıması olan toplumsal iyimserlik hâlinin de üstünde durmak gerekir. Refahın artmasıyla ortaya çıkan bu iyimserlik hâlinin bir sonucu olarak gündelik kaygılar yerini başka türlü davranışlara bırakır; insanlar enerji ve akıllarını sosyalleşme, kitap alışverişi gibi alanlarda kullanmaya başlarlar. Bu yeni atmosfer şehri dönüştürmeyi amaçlayan belediye başkanı Drummond'a bir imkân yaratır. Bu imkânın kurumsallaşmış hali 1752'de kurulan Kamu İşleri için Öneriler Komisyonu'dur.

1750'lerin başında tüm bunlar olurken ortaya çıkan önemli bir tartışma konusu bölgenin tasarımı konusudur. Şehir meclisi bunun için İskoçya genelinde bir proje yarışması açar. Yarışmayı neredeyse hiç bilinmeyen bir mimar, James Craig (1739-1795) kazanır. Craig'in projesi üzerinde birçok kez değişiklikler yapılır ve Drummond projenin finansmanı için çok çaba harcar, ancak projenin başladığını göremeden 1766'da 78 yaşında ölür. Bütün bu genişlemenin maliyeti oldukça yüksektir. Her şeyden önce yeni parsellenecek bölgedeki arsaların satışı elzemdir. Drummond'un para ve bağış toplama işi yaklaşık 10 yıl sürer. Gerekli kaynak gümrük gelirleri,

16 Elliot'un bu yorumu Hume'un servetin insanlara yayılması ile artacağı görüşünü hatırlatmaktadır (Hume, 2003, xxiii ve ss. 93-105; Hont ve Ignatieff, 1983, ss. 271-315).

tüketici vergileri, kamu kredileri ve hatta el konulmuş Jacobit varlıklarından - mesela Yeni Şehir'deki Register Office (Sicil Dairesi) - elde edilir. (*New Guide*, 1797, ss. 66-67).

Yeni Şehir'i Tasarlamak

Yeni Şehir aşağıdaki görselde ok ile belirtilen yükselti üzerine kurulmuştu.

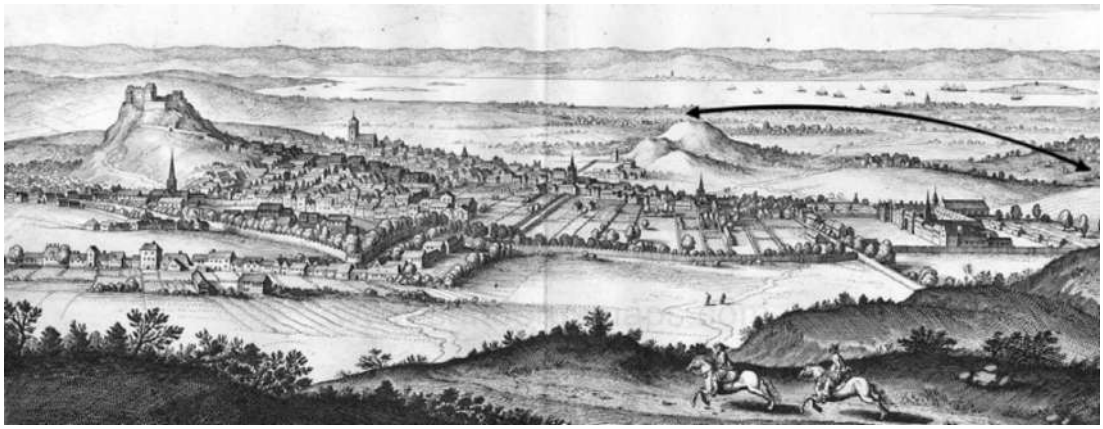

Resim 5: Yeni Şehir kurulmadan önce Edinburgh. Sanderus Antiquariaat'ın izniyle kullanılmıştır (26.05 2019, https://www.sanderusmaps.com/detail.cfm?c=14833).

Yazılı kaynaklar ve görsellerde rastladığımız bu yükseltiyi Yeni Şehir kurulduktan sonraki çizimlerde ve modern Edinburgh'da görmemekteyiz (Resim 5). Bu da Yeni Şehir kurulurken arazinin düzleştirildiğini düşündürmektedir.[17] Bunun yanı sıra Eski Şehrin hemen kuzeyinde olan Nor' Loch (Kuzey Gölet) kurutularak bugün *Princes Gardens* (Prens Bahçeleri) olan bölge şehre kazandırılır. Yeni Şehir olarak adlandırılan yerin tamamlanması 3 farklı aşamada 19. yüzyılın sonlarına değin sürmüştür. İlk aşaması 1760'larda, ikinci aşama yüzyılın sonlarına dek James Craig'in tasarladığı yerin hemen kuzeyinden devam eder, Viktoryen dönemde ise bunların etrafında Yeni Şehir büyümeye devam eder.

1760'ların başında şehri kuzeyde açılacak olan yeni bölge/şehre bağlamak için Eski Şehir'deki *High Street* ile Yeni Şehir'deki *Princes Street* arasında Kuzey Köprüsü *(North Bridge)* yapılır. 1766 Mart'ında yaklaşık 40 hektarlık kuzey mahalle (Yeni Şehir) için yukarıda sözü geçen tasarım yarışması düzenlenir. Tek koşul iki kilise için yer ayrılması ve bina yüksekliğinin 8 ayağı (14.63 m) geçmemesidir. Dönemin bilinen İskoç mimarları yerine belki biraz da etkili biri olan amcasının desteği ile, yarışmayı kazanan James Craig'in tasarısı dönemin siyasi ruhunu yansıtır: Sokak planları Britanya bayrağına *(Union Jack)* benzemektedir (Craig, 1786, ss. 6-7). Sokak ve meydan isimleri de bu ruhu yansıtırlar: George Sokak, Hannover Sokak (Hanedana gönderme), Princes Sokak (Galler Prensi ve kardeşi York düküne gönderme), Rose (Gül, İngiltere'nin milli amblemi) Sokak, Thistle (Devedikeni, İskoçya'nın milli amblemi) Sokak, Aziz George (İngiltere'nin koruyucu azizi) Meydanı ve Aziz Patrik (İskoçya'nın koruyucu azizi) Meydanı vb. Şehir Meclisi fikri beğense de bayrak şeklindeki plan fazla abartılı bulunur; üzerinde birçok revizyon yapılarak plana son şekli Haziran 1767'de verilir (Herman, 2003, s. 165). Planın ilk versiyonlarından biri Craig Londra'ya gittiğinde 1767'de III George'a ithaf edilerek basılmıştır (Meade, 1971, ss. 41-42) (üzerinde değişiklikler olan için bkz. Resim 6). 1794'te basılan *Travellers' Guide*'a göre Yeni Şehir kenarları 3900 x 1090 ayak (2125m x 594m) olan dikdörtgenler şeklinde tasarlanmıştır (*Traveller's Companion*, 1794, s. 67 ve 69).

17 Sokaklarda bir tesviye çalışması yapıldığını Traveller's Companion ifade etmektedir (Traveller's Companion, s. 51).

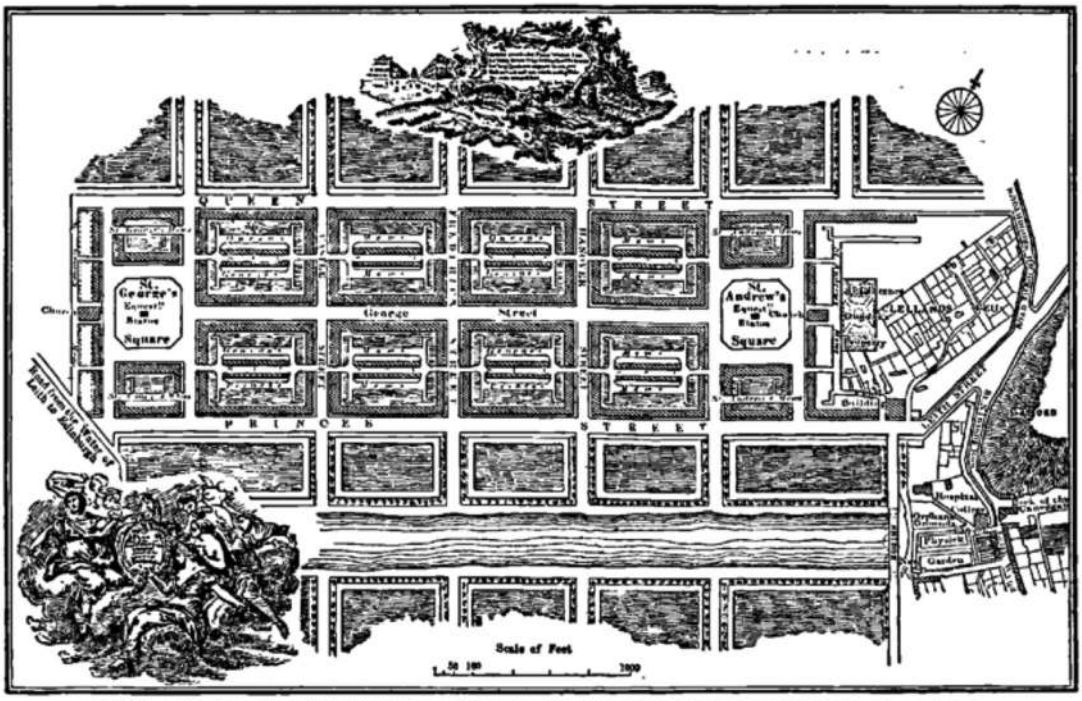

CRAIG'S PLAN OF THE NEW STREETS AND SQUARES INTENDED FOR THE CITY OF EDINBURGH.
(*Reduced Facsimile of the Original Engraving.*)

Resim 6: Craig'in Planı (Grant, 1880, s. 129).

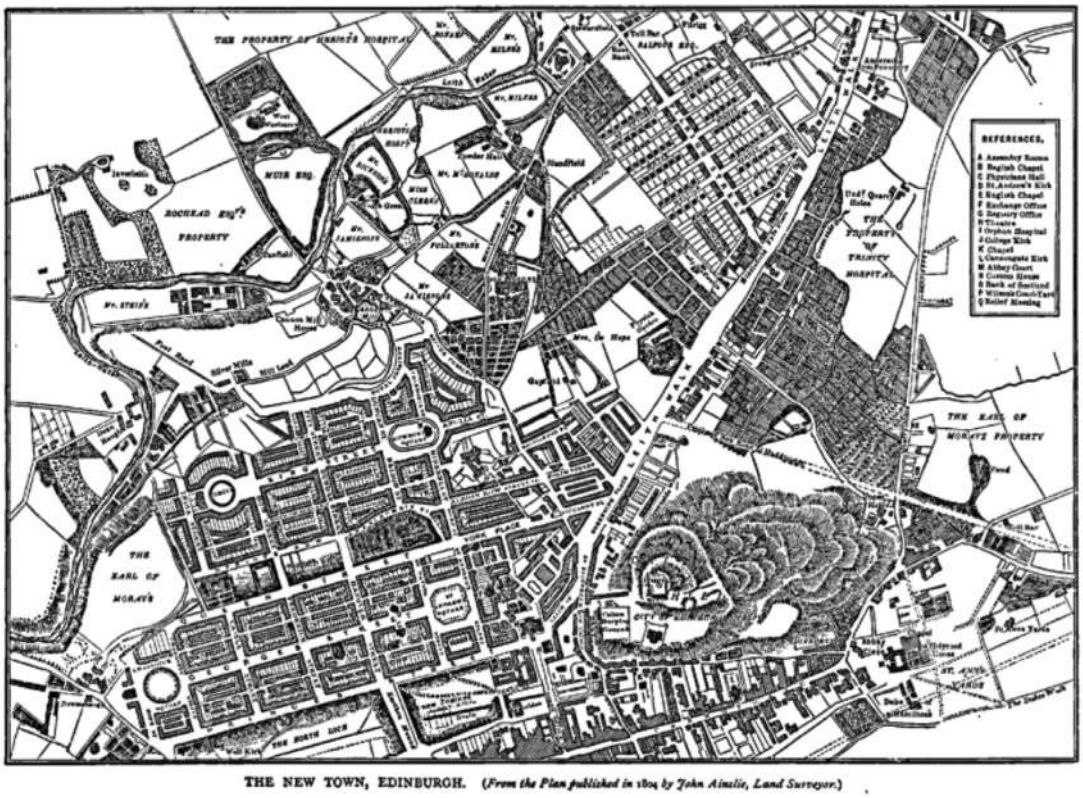

THE NEW TOWN, EDINBURGH. (*From the Plan published in 1804 by John Ainslie, Land Surveyor.*)

Resim 7: Yeni Şehir, 1804 (Grant, 1880, s. 189).

Planlardan da görüldüğü gibi (Resim 6 ve Resim 7) Yeni Şehir geniş ve düzenli sokakları, çevre parkları ve meydanları ile Aydınlanma prensiplerini yansıtır. Eski Şehir'in dar, dik, kıvrımlı ve karmaşık sokaklarının aksine geniş geometrik sokakları, belli yükseklikte ve orantı düşkünü neo-klasik tasarımlı taş binalarıyla bu bölge oldukça ferah, çağdaş, rasyonel ve kibar bir görüntü sunmaktadır. Belediye burada inşa edilecek yapıları büyüklük ve yükseklikleri belli eşit bloklar olarak belirlemiş, dış kaplamalarının epey pahalı bir malzeme olan sarı veya gri küfeki taşından olmasını şart koşmuştur. Sokaklar ve evlerin temizliği için yapılan ve her evin önünden geçen yaklaşık iki metre derinliğinde ve 1 metre genişliğinde pis su kanalları Eski Şehir'de bulunmaz. Taş döşenen sokaklarda yayalar için de yer ayrılır. İdari ve sosyal düzeni sağlamak için de her bina numaralandırılmıştır (Kincaid, 1787, ss. 109-110; Rodger, 2001, s. 71).

İlk binalardan birisi 1768'de biten Kraliyet Tiyatrosu'dur. Bunu daha sonra 1787'de açılan, sosyal toplantılar ve balolara ev sahipliği yapan *Assembly Rooms* (Toplanma Salonları) izler (New Guide, 1797, ss. 62-66, s. 95). Bu bina Aydınlanma fikrinin cisimleşmiş hâli olarak görülebilir çünkü bir yandan görüntü olarak hedeflenen ince zevki yansıtır, beri yandan da Kalvinistlerin tiyatro ve dans karşıtlığına zıt olarak Aydınlanma'nın tolerans ve nezaket kültürünün göstergesi olarak bölgeye örnek olur (Herman, 2003, s. 166; Rodger, 2001, s. 71). Liberal bir gözle bakıldığında Yeni Şehir'de tek bir merkez olmadığı göze çarpar. Eşit aralıklarla konumlanan bloklar sanki mutlakiyetçi bir oluşuma karşı durmaktadırlar.

Kitapçı ve hakim *(magistrate)* William Creech 1763'te Edinburgh'un şehir duvarları içine sıkışmış, kalabalık bir şehir olmasına rağmen 1791'de Avrupa'da eşine rastlanmayacak güzellikte mekânları olduğunu anlatıyor (Sinclair, 1793, ss. 582-83; Kincaid, 1787, s. 109). Fiziksel gelişmenin yanısıra gündelik ve kültürel hayattaki değişmeleri de hesaba katmak gerekir. *Traveller's Companion*'a göre Avrupa'da az şehir böyle kısa zamanda bu kadar büyük değişiklikler geçirmiştir. 1755'te başlayan bu dalgada şehirdeki hayat tarzı, iş hayatı ve davranışlar da şaşırtıcı bir şekilde değişmiştir. (*Traveller's Companion,* 1794, s. 65).

Eski Şehir'de farklı sosyal sınıflar yüksek binalarda, bina içinde katlara göre ayrışmış olmakla beraber bir arada yaşamaktadırlar. Yeni Şehir ise orta ve yüksek-orta sınıfın yaşadığı, sosyal olarak daha homojen bir mekân olur. İlk toprak alımlarında gözden kaçan Aziz George Meydanı'na yakın bazı araziler kısa zaman içinde esnaf ve işçiler tarafından alınır ve burada daha az düzenli bir yapılaşma ortaya çıkar.[18] Aydınlanma ve Endüstri Devrimi'nin getirdiği rasyonel çalışma ve hayat tarzını benimsemede problem yaşayan bu sınıflar şehri planlayanların prensiplerini kendi mekânlarına yansıtmayı pek başaramazlar. Sonuçta Yeni Şehir'in yanı başında, ama içinde değil, ekonomik gücü az esnaf ve işçiler evlerini yaparken Craig tarafından planlanan alanda üst orta sınıf evlerini inşa ederler. Yönetmelikler alt sınıfların gücünü aşan pahalılıkta evler dayatmaktadır. İlginç bir şekilde burada aristokrat ailelere de pek yer yoktur çünkü yine yönetmelikler onların geniş malikânelerine ve malikânelerinin önünde yer alan giriş parklarına izin vermemektedir. Ayrıca binalar aynı ebatlarda yapılmalı ve binalar arasında artık düzensizlik olarak görülen farklılıklar olmamalıdır. Bu yüzden Yeni Şehir'de aristokratlar arasında Henry Dundas dışında bina inşa ettiren olmamıştır (günümüzde *National Portrait Gallery*). Buranın sakinleri yeni İskoçya'nın temsilcileridir: "tüccar(lar) (ve birçok şehir meclisi üyesi), bankerler, zengin zanaatkârlar, profesyoneller, din adamları ve üniversite profesörleri" (Herman, 2003, s. 166).

18 Yeni Şehir'in kurulma sürecinde arazi alımları önemli görülmüş olmalı ki Traveller's Companion bunların bir kısmını not etmiştir. 1780'lerin ikinci yarısındaki bir dizi arazi alımı için bkz. ss. 53-54.

Aydınlanma'nın Bina ve Kurumları

1750'lerden itibaren şehri dönüştürme çalışmaları bir taraftan binalar, peyzaj ve yukarıda değinilen şehir planlama üzerine yoğunlaşırken diğer taraftan da eğitimle ilgili, hümaniteryen ve kültürel alanlardaki bazı kurumları geliştirmeye odaklanır.

Bu gelişmeler arasında üniversitenin geliştirilmesi, Borsa (city exchange) inşası ve Kraliyet Hastahanesi'nin *(Royal Infirmiry)* yapılması ilk akla gelen örneklerdir. Bunların tümünde Drummond'a Argyll Dükü destek olur. Borsa'nın *(Royal Exchange)* yapılmasını sağlayan da Parlamento'dan 1754 tarihli İlerleme Kanunu'nu *(Improvement Act)* çıkaran da odur. Üniversite'nin Eski Kolej'inin ve South Bridge'in yapılmaları da benzer şekilde 1785 ve 1786 tarihli Gelişim Kanunları ile mümkün olur ki bunların çıkarılmasında da Edinburgh temsilcisi Henry Dundas etkilidir (Murdoch, 1983, s. 4).

Bu örnekler arasında Borsa'nın (Exchange) özel bir yeri vardır: Bu bina II. George'un 26 no.lu fermanı çerçevesinde şehri güzelleştirme ve genişletme amacı ile yapılan ilk binadır. Şehir merkezinde bulunan bu binanın yapılması için yerinde bulunan harabe evlerin yıkılması gerekir. İnşaata 1753'te başlanır ve 1761'de biter. Ancak planlandığı gibi bir ekonomik merkez hâline gelmez çünkü insanlar eskiden olduğu gibi sokakta buluşup işlerini orada halletmeyi tercih ederler (*Traveller's Companion,* 1794, s. 89).

Fiziksel dönüşüm sürecinin ortalarına denk düşen Edinburgh Üniversitesi de gelişme atmosferini güzel yansıtan örneklerdendir. Üniversite'nin (kuruluş 1583) 1700'lerin ortalarına kadar parlak bir geçmişi yoktu. Esasında İskoçya'da üniversiteler uzun süre rağbet görmedikleri için Parlamento kararıyla baronlar ve mülk sahiplerinin en büyük oğullarının ya da varislerinin üniversiteye zorla gitmesi sağlandı (*Traveller's Companion,* 1794, s. 25). Bu bile 18. yüzyıla gelindiğinde Edinburgh Üniversitesi'nin revaçta olmamasını engelleyememişti. 1700'lerin ilk yarısında açılan bölümler ve kalıcı hâle getirilen öğretim elemanı pozisyonları (1708'de Sanat Fakültesi, 1713'de Kimya Kürsüsü ve 1726'da Tıp Fakültesi) Üniversite'nin durumunda belli bir iyileşme sağladı. Yine de, üniversitenin şehrin ve ülkenin itici gücü olduğu fikrinin yaygınlaştığı 18. yüzyılın sonlarında, binden fazla öğrenci ve nüfusu seksen bini geçen kalabalık bir şehir için yeni bir bina ve kurumsal reorganizasyon şart olmuştu. Yeni binanın yapılması 1790'ları buldu (*Traveller's Companion,* 1794, s. 52; *A New Guide,* 1792, s. 70).

Üniversite'nin gelişmesinin bir "*literati*" grubunun oluşmasıyla ilgili olduğunu görmek gerekir (Broadie, 2005, s. 13). Bu *literati* iki yönden vurguya değerdir. Birincisi, bu grubun faaliyetleri Aydınlanma'dan çok daha önce siyasi sınırları aşmıştır. Mesela, John Mair 1506-1517 arasında Paris Üniversitesi'nde teoloji profesörüydü. 1518-1523 arasında Glasgow Üniversitesi'nin rektörlüğünü yaptı. Mair örneği İskoç Aydınlanmasının köklerinin yüzyıllar öncesinde, Ada'nın dışında gelişmeye başladığına işaret eder (Broadie, 2005, s. 9). İkincisi, bu *literati* ve onlarla ilgili kurumlar sadece üst kültürle ilgili değildir. Neredeyse tamamen şehirlilere yönelik olmakla beraber farklı toplumsal katmanları içine alan kulüp, dernek ve topluluklar şehirde dönemin hem seçkin hem popüler kültürünün oluşmasında önemli birer dinamiktiler (Phillipson, 1981 ve 1983).

Toplumdaki bir başka grup olan suçlular da dönüşüm fikrinden nasiplerini alırlar. Yeni bir hapishane ve hafif suçlular için bir ıslahevi yapılması düşüncesi etrafında gelişen tartışmada temel fikir bu yapı/kurumların insaniliğidir. Köleliğin de tartışmaya açıldığı bu dönemde insani hassasiyetler toplumsal dikkat konusu olmuştur (*Traveller's Companion,* s. 52).

Yine 17. yüzyılın sonunda kurulan Tüccar Kızları Bakımevi *(Merchants Maiden Hospital)* Tüccarlar Şirketi üyelerinin kızları için yapılır. 1707'de tüzel kişilik *(body corporate)* hâline gelen bu

kurum kâr eden bir kurumdur ve kâr burada kalan kızlar arasında paylaştırılır. Esas işlevi sakinlerine yazı, aritmetik, dikiş ve benzeri alanlarda eğitim vermek ve böylece kalburüstü ailelerde öğretmen veya üst düzey hizmetçi olabilmelerini sağlamaktır. İngiltere'de yaygın bir uygulama olan şirketleşmiş tüccar ortaklıklarının bir uzantısı olması, kendisinin bir tüzel kişilik hâline dönüşmesi ve bir sınıfın ihtiyaçlarını karşılamak üzere planlanması bu kurumun sosyo-ekonomik gelişmelere tepki verdiğini gösterir.

Tüm bunları 1707'deki siyasi kırılma noktası ile beraber düşündüğümüzde sanki artık geçmişte kalan parlamento sonrası Lowlands merkezinde ayrı bir kamusal alan oluşmakta olduğu akla gelmektedir (Phillipson, 1981, s. 38; Phillipson, 1983, s. 201).[19]

Dehalar Kenti Edinburgh

İskoçya'da 1720'ler ve 1820'ler arasındaki entelektüel hareketlilik özellikle 1980'lerden itibaren "İskoç Aydınlanması" olarak nitelenmiştir (Porter, 1981). Batı'da etkisi hâlen devam eden bu eşsiz ve yaratıcı anı özel yapan sadece felsefe ve bilimde ilerlemeye ev sahipliği yapmış olması değil, aynı zamanda pratik değişimi de içermesidir. Şimdi aydın şehrin inşası çerçevesinde Edinburgh'da oluşan entelektüel cemiyetin doğasına eğilmek istiyoruz. Nasıl oluyor da İskoç Aydınlanması denen olgu -ki Edinburgh, Glasgow ve Aberdeen'den oluşan üç şehirde gerçekleştiği söylenebilir- şehirdeki büyüme anı ile örtüşüyor, şehir dehalarla doluyor ve toplumsal değişim ve ilerleme fikirlerini simgeleyen bir mekâna dönüşüyor?

Bu soruya bir cevabı 18. ve 19. yüzyıl gezi rehberlerinde görebiliriz. *Traveller's Companion* 1779'da şehirdeki Katolik karşıtı isyanı anlatırken uzun zamandan beri ne kadar fanatik ve absürt olursa olsun İskoçya'da bütün mezhep ve gruplara dinî tolerans gösterildiğini söyler (*Traveller's Companion,* 1794, s. 49).[20] İskoçya ve Edinburgh'u ziyaret edenlerin gözlemleri de toplumsal hayatta çağdaş, Aydınlanma değerlerini yansıtırlar ki bunlar öncelikle eğitim, nezaket, toplumsallık ve toleransdır. Edinburgh toplumu için aydınların, orta ve alt sınıfların bu Aydınlanma normlarına uygunlukları övünç kaynağıdır.

Dönemin tanınan moda/tarz oluşturucularından biri olan Londralı gazeteci ve yazar Edward Topham'ın 1774'te Edinburgh'da altı ay kalması tesadüf olmasa gerek (Topham, 1776; Stephens, 2004). Topham arkadaşlarına mektuplarında Edinburgh'daki toplumsal hayat, kanunlar, eğlence, yemek gibi konularda detaylı bilgiler verir. Yerel halkı İngilizlerle karşılaştırırken över: İskoçlar yumuşak karakterli, her zaman memnun etmek ve iyi olmak için çabalayan, çok iyi sosyalleşen, misafirperver, insancıl ve arkadaş canlısı insanlardır. Bunu avam için söylediğinin de bilhassa altını çizer; kibar ve parlak üst sınıf zaten her yerde birbirine benzemektedir (Topham, 1776, ss. 71-73, s. 131). Şehir hayatını çokça överken dinî mekânları, ilginç üniversite derslerini, tiyatroları, yemek partilerini, toplantı evlerini ve merdiven altı sosyete eğlence mekânlarını anlatır. Burası dünyaca ünlü profesörlerin şehridir (Topham, 1776, ss. 212-13).

Dönemin uluslararası ün salmış düşünür, natüralist (doğa bilimci), ressam, yazar, bahçıvan, müzisyen ve mimarları ya Edinburgh sakinidir veya şehri sık sık ziyaret ederler; İskoçya sınırlarının ötesinde İngiltere ve Kıta Avrupası'ndaki dönemdaşlarıyla yazışır, tartışırlar. Akla gelen ilk birkaç ismi saymak bile iyi bir fikir verir: İlk aşı denemesini yapan doktor ve Edinburgh

19 Bu bağlamda Esnaf Kızları Okul ve Bakımevi *(Trades Maiden Hospital)* ve erkekler için kurulan Yetimevi *(Orphan Hospital)* de dikkati çeker, bkz. (*Traveller's Companion*, 1794, s. 98 ve 99).

20 Kaynağımız şehre hakim olan tolerans atmosferine vurgu yapsa da bu toleransın daha çok reforme olmuş kesimler için geçerli olduğunu biliyoruz. Katolikler bu dönemde reforme olmuş kesimlerle aynı şartlara sahip değillerdi. Mesela, idarî kurumlarda yer alamazlardı.

Kraliyet Cemiyeti (*Edinburgh Royal Society*) kurucusu Francis Home (1719-1813), felsefeci ve tarihçi Hume, din adamı ve yazar Hugh Blair (1718-1800), şair ve yazar Tobias George Smollett (1721-1777), tarihçi, Ilımlılar Partisi'nden *(Moderates)* Edinburgh Üniversitesi rektörü William Robertson (1721-93), felsefeci ve ekonomist Adam Smith (1723-1790), felsefeci ve tarihçi Adam Ferguson (1723–1816), din adamı ve felsefeci Thomas Reid (1710-1796), natüralist James Hutton (1726–1797), İngiltere'de palladyan mimariyi dönüştüren ve 1792'de Edinburgh Üniversitesi'nin yeni binasını yapan meşhur mimar Robert Adam (1728-1792), vb.

Bu insanlara baktığımızda iki nokta dikkat çeker. Birincisi, İskoç Aydınlanmasının parçası olan bu insanlar bir yönleriyle ün kazansalar da ilgi alanları oldukça geniş bir yelpazeyi kapsar. Dönemin düşünsel dinamiğini tanımlayan en önemli özelliklerden biri içinde serbestçe hareket edilebilen geniş bir zihinsel alanın varlığıdır. İkincisi, entelektüel sosyalleşmedir ki bu da 18. yüzyılda çok yaygın olan felsefi, edebî ve bilimsel toplulukların getirdiği bir sonuç olarak görülebilir. Ancak bu Aydınlanma aydınları ve toplumunun kesinlikle tek bir liberal grup olmadığını, önemli bir parçasının da din adamları ve muhafazakârlar olduğunu kısaca hatırlatmak gerekir.

Çoklu ilgi alanları ve zihinsel serbestliğe örnek olarak James Hutton incelenebilir. Edinburgh Üniversitesi'nde kimya çalışan Hutton 1749'da Leiden Üniversitesi'nde tıp eğitimini tamamlamış, ilerleyen yıllarda Edinburgh'a geri dönmüştür.[21] Edinburgh'da yıllarca süren yoğun ve daha çok eğlence merkezli bir sosyal hayattan sonra ilerleyen yaşlarında şehir dışında, kırsal alanda inzivaya çekilir. Tarımla uğraşmaya başlar ve bu sayede arazi, toprak, erozyon, kayalar üzerine gözlemler yapar. Eski şehrin karşısındaki Salisbury kayalıklarında yaptığı yürüyüşlerde yüzey şekillerinin oluşumu ve değişimi üzerine kafa yorarken tüm bunların Hristiyan yaratılış öğretisinin öngördüğü binlerce yıllık çerçevede gerçekleşemeyeceğini düşünmeye başlar. Vardığı sonuç tek biçimciliktir *(uniformitarianism)*. Bu yeni anlayışa göre yeryüzü şekillerini ortaya çıkaran "jeolojik zaman" milyon, belki milyarlarca yıl geçmesini gerektirir; yani, dünya o ana kadar sanılandan çok daha yaşlı olmalıdır. (Broadie, 2005, ss. 209-11). Burada hâlihazırda var olan çerçevelerin dışına çıkmaya hazır ve bilgiyi geleneksel kabul gören otoritelerin dışında arayan bir Aydınlanma zihni ile karşılaşmaktayız (O'Rourke, 1978).

Edinburgh'u özel kılan Hutton ve benzeri tekil örneklerin çoğunun bir mekânda, bir dönemde bir grup değerler üzerine bir araya gelmeleridir. Bu olgunun bir değerler kümesiyle, örneğin bağımsız düşünce, tolerans ve liberallik ile ilişkili olduğu açıktır. Zaten dönemin kaynakları bu dönemi ve mekânı açıkça liberal bir dönem ve yer olarak nitelerler (*Traveller's Companion*, 1794, s. 42).

Değerler ve (sosyal) hayat arasındaki kurulan ilişkiyi Aydınlanma'nın en üretken ve etkili düşünürlerinden biri olan Immanuel Kant'ta da (1724–1804) görebiliriz. Kant'ın "Aydınlanma nedir?" sorusunu cevaplarken altını çizdiği noktalar, yani okuma, sivil katılım, fikirlerin tartışılması ve kamusal alanı çoklu olanaklara açık tutma Edinburgh ve dehalarını özetlemektedir. Hume da sanki Kant'la aynı fikirdedir: "... akıl ve felsefedeki gelişmeler ancak hoşgörü ve özgürlük olan topraklarda gerçekleşebilir" (Hume, 1896, s. 6).

Buradaki özgürlük daha önceki dönemlere göre fikirleri korkusuzca söyleyebilmek demektir. Sapkın *(heretic)* olarak yakılma ihtimali toplumsal hafızada canlıdır ve bu ya da benzeri korkular olmadan özgürce konuşabilmek büyük bir iştir. Aydınlanmanın bu özgürlüğü bir otorite ve birey arasında tanımlanan bir özgürlük değil, bilakis sosyal bir ortamda tanımlanan bir özgürlüktür:

21 Leiden bu dönemde Avrupa ve Avrupa dışını da etkileyen bir entelektüel merkez konumundadır. Yine bu dönemde Avrupa'da entelektüeller arasında iletişim, ve özellikle Fransızca ve İngilizce okur yazarlık oldukça yüksektir. 17. ve 18. yüzyılda entelektüeller arasındaki sınırsız uzun mesafe iletişimini "republic of letters" kavramı iyi açıklamaktadır.

Aydınlanma bir toplumda herkesin hoşgörülü olması demek değil, bireylerin tartışmalarda özgürce akıl yürütürken toplum (otorite de dâhil) tarafından tolere edilmesi demektir (Broadie, 2005, ss. 8-9 ve ss. 15-16).

Bu olgu dönemin görgü anlayışı ve insan doğası/sosyallik teorileriyle desteklenir. Hume ve Smith'in insan doğası ve sosyallik anlayışları Hobbes'cu teorilere tezat oluşturur. Hobbes sosyalliği insanın bencilliği ve ihtirasına dayandırırken Hume ve Smith insanların toplumsallığını vurgularlar.[22] İngiliz empirisizminin etkisi altındaki Hume, Smith ve daha birçok Aydınlanma düşünürü teorilerini insan bilimi *(science of man)* diye adlandırılan insan doğa ve deneyimlerine dayanan kavram ve kategorilerle inşa etmişlerdir. Bu anlayışa göre sosyallik, paylaşım ve muhabbet *(convivial)* insanı insan yapar (Hume, 1896; Finlay, 2007, s. 8). Hume'a göre toplumsallık güvenlik, barış ve insanlar arasında karşılıklı emniyet sağlar. Toplum içinde bireyin hareketini sempati üzerinden denetlenen üç nitelik belirler: Bireye yararlı olan (çalışkanlık, iyi muhakeme), bireye hoş gelen (neşe) ve başkalarına hoş gelen (terbiye, nezaket) (Hume, 2004, ss. 38-57). Hume'un yakın arkadaşı Adam Smith de insanın doğasından gelen sosyal eğilimleri olduğunu, bunlara ek olarak görgü, nezaket ve misafirperverlik gibi değerlerin disiplin, eğitim ve iyi örneklerle kişiye verilmesi gerektiğini vurgular (Smith, 2005, ss. 273-78).

Tüm bunlar bu dönemde entelektüel dönüşüm ve aydınlanıyor olma üzerine bir farkındalık veya ortak kanının ortaya çıktığını göstermektedir. Yukarıda tartışılan siyasi, kurumsal ve estetik durum, Hume'un bahsettiği ortak zevklerin oluşması yine sanki böyle bir farkındalığa, bir amaç etrafındaki beraberlik ve ortak çabaya işaret etmektedir. Aydınlar Edinburgh'un duvarlarla sınırlı mekânlarında, Eski Şehir'in dar sokaklarında ve sosyal meclislerinde sayıları hızla artmış olan avukat, tüccar ve idarecilerin meclislerinde zaman geçiriyorlar, fikirlerini dinletiyorlardı. Bu meclislerden birinde Adam Smith içeri girdiği zaman mecliste bulunan, daha sonra başbakan olacak William Pitt, dönemin tanınmış kölelik karşıtı siyasetçisi William Wilberforce ve diğerleri hep beraber ayağa kalkıyor ve Smith oturmadan oturmayarak saygılarını gösteriyorlardı (Broadie, 2005, s. 21).

Bu aydınlar halkın da (zanaatkar ve esnaf) dâhil olabildiği seçilmiş idari kadrolardan, henüz yükselmekte olan tüccarlar sınıfından, yani halktan uzak, cam fanus içinde hapsolmuş kişiler değillerdi. Onlar tüm bu gruplara görgülü ve bilgili centilmenler olma "modası" aşılamayla meşguldüler. Bu aydınların sık sık yazdıkları *The Scots Magazine* (1739–1826), *Blackwood's Edinburgh Magazine,* 1817–1980, vb. gibi orta sınıfın tercih ettiği süreli yayınlar da Aydınlanma fikirlerinin yaygınlaşmasına yarıyordu. Çağdaş edebî, felsefi ve gündelik zevkin ve görgünün oluşmasında önemli rol oynayan meşhur *Taitler* ve *Spectator* dergileri İngiltere'de 1710'larda yayınlandıkları esnada İskoçya'da yaygın olarak okunan dergilerdi ve 18. yüzyıl boyunca İskoçya'da tekrar tekrar basıldılar (Çaykent, 2003, s. 167). Tüccar ve esnaf aileler saygınlık kazanmak için nezaket ve bilgili olma gibi yeni normlara ayak uydurmaya çalışıyorlardı (Langford, 2002). Refah seviyesi artmış olan orta sınıf ailelerinin oğulları üniversiteden mezun olmasalar bile dersler alıyorlar ve sonuçta tüccarların çoğu Yunanca ve Latince biliyor, muhasebe defteri ve bilanço tabloları okuyabiliyorlardı. Orta sınıfın altında, hâli vakti yerinde olmayan kabiliyetli çocuklara ise Smith, Hume, felsefeci Francis Hutcheson gibi aydınlar derslere ve kendi "seçkin çevrelerine" girebilmeleri için yardım ediyorlardı (Herman, 2003, s. 158).[23] Bu bağlamda meşhur şair-yazar Allan

22 Hume'un sosyallik üzerine olan fikirlerinin ticari ilerlemeyi hangi noktalarda desteklemiş olabileceğine dair bir inceleme için bkz. Finlay, 2007, s. 8). Öte yandan Thomas Hobbes'un Hume ile tezat teşkil eden sosyalleşme ve insan doğası teorilerinden modern devlet kavramına geçişi inceleyen yeni çalışmalar için bkz. (Sagar, 2018).

23 Mesela Glasgow Üniversitesi'nde okuyan ve sonra kitapçı olan pleb/işçi sınıfından Robert Foulis.

Ramsay (1686-1758) güzel bir örnektir. Edinburgh'da bir perukçu olan Ramsay, eserleriyle kısa zamanda meşhur ve zengin olunca şehrin ilk kitap ödünç veren kütüphanesini kurarak fakir kesime kitap okuma olanağı sağlamıştı. İşte bu ve benzeri çabalarla şehirde okuma kültürü ve fikirler yayılıyor, ortak anlayışlara dönüşüyordu.

Cemiyetler, Kulüpler ve Ortak Değerler

Farklılıkları barındırmaya imkân veren şehir mekânının yanısıra insanları bir araya getirerek sosyo-entelektüel yapının oluşumunu destekleyen topluluk ve derneklerin rolü göz ardı edilemez.

Edinburgh'da 18. yüzyılın başlarından itibaren kurulmaya başlayan sayısız topluluk, dernek, birlik ve kulübe bakarak bir ana motif olarak ilerlemenin sosyo-ekonomik hayat ve entelektüel platformda nasıl önem kazandığını gözlemleyebiliriz. 18. yüzyılın sonunda Edinburgh'da "ilerlemeyi" kendine şiar edinmiş birçok kulüp ve dernek çoktan kurulmuştu. Bunların oluşturduğu sosyal alanlar sayesinde ilerleme bir ortak kabul olarak hayatın her alanına giriyordu. Bu dernek ve kulüpler üç gruba ayrılabilir: 1) Eskiden beri var olan, Edinburgh'da hissedilir bir ağırlığa sahip avukatlar, tüccarlar veya esnaf birlikleri gibi menfaat gruplarının kurdukları topluluklar 2) Hayırsever yardım toplulukları 3) Yeni sayılabilecek bir kategori olarak edebiyat, kültür veya düşünce üzerine yoğunlaşan kulüpler. Bunların bir alt kategorisi olarak sayıları çok olan öğrenci topluluklarını da eklemek gerekir.

İlerlemenin buralarda nasıl işlendiğini görmek için toplulukların kuruluş amaçlarına bakmak yeterlidir. Hayır işlerine yoğunlaşan toplulukların amacı şehirde yaşayan fakirlerin durumunu iyileştirmek; hastalık, kaza veya işsizlik yüzünden düşkün birey ve aileleri korumak; ticaret ve tüccarlıkta ilerlemek isteyenleri desteklemek; toplum içinde konuşmayı ve davranışları geliştirmek; şehirdeki eğlence, keyif ve şenlik imkânlarını artırmak ve iyileştirmek; üyelerinin bilgi ve entelektüel ilgi alanlarını geliştirmek gibi kişisel yetkinlik ve zevki daha ileri seviyelere getirmeyi hedefleyen çok farklı alanlarda "ilerleme"nin peşinde koşmaktı. Hayırsever toplulukların tek amacı sadece zor durumda olanlara maddi yardım etmek değildi. Bunun ötesinde alt sınıfları reforme etmeyi ve bu sınıftan kişilere saygınlık kazandırmayı, yani sosyal durumlarında bir ilerleme sağlamayı amaçlıyorlardı. Edinburgh'un çok okunan *The Scotsman* Gazetesi'nde 29 Nisan 1820'de çıkan "Edinburgh'un İşsiz Dokumacıları" adlı yazı bu noktayı çok iyi örneklendirir. Yazıya göre yardım alan şahıslar "minnettarlık duygusu gösterir ve kendilerinin bu [yardımı] hak ettiklerini ispatlamaya çalışırlar. [Bu yardımlar] Nezaket ve incelikle yapılırsa her zaman şükran uyandıracaktır. Şüphesiz, bu nedenle ustaca uygulanan bir hayırseverlik ve [bunun] sayesinde toplumun farklı sınıfları arasında gerçekleşen dostane ilişki, toplum içinde oluşacak hoşnutsuzluk için en iyi tedaviyi oluşturmaktadır." (Brydon, 1988, s. 33).

Kulüp ve toplulukların İskoç Aydınlanmasında ve Edinburgh entelektüel hayatında merkezi bir yer teşkil ettikleri uzun zamandır bilinmektedir (*History,* 1887; Brown, 1911; Millar, 1903, s. 354; Graham, 1909, s. 471). Bu oluşumlar ortak okuma ve tartışma mekânları olarak bilginin paylaşılmasına ve yeni tartışmalara imkân tanıyor, şehirdeki avukat, tüccar, bilim insanı ve diğer ilgili grupları da bir araya getirerek bir kamusallık yaratıyordu. Aydınlanma'nın edebî hayat ve topluluklarla olan ilişkisi çok kapsamlı bir konudur. Toplumsallık ve kamusallıkta şehre kattıkları bakımından çok sayıda örnekten ancak birkaç tanesi üzerinde durabiliriz. Edinburgh'da 1710'lardan itibaren bazı "eğitimli topluluklar" kurulduğu ve bunların düzenli olarak toplandıkları bilinmektedir. İlkler arasında 1717'de Whig eğilimli bir grup bilim insanının kurduğu *Asso-*

ciated Critics (Birleşik Eleştirmenler) ve daha felsefi ve özellikle İngiltere'de yükselmekte olan deist konuları tartışmak üzere kurulan *Rankenian Society* sayılabilir. 1720'lerde ise ilerleme konularına tarım gibi daha uygulamalı alanlardan yaklaşan *The Honourable Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture in Scotland* (I723) (İskoçya'daki Tarım Bilgisini Geliştiren Saygın Topluluk) kurulur (Smout, 1970, ss. 291-301; Johnson, 1972, ss. 33-63).

Bu toplulukların sayıları kısa zamanda çok artar. Üniversite dönüşümü kapsamında 1726'da Tıp Fakültesi kurulması iki topluluğun doğmasına neden olur: *Edinburgh Medical Society* (1731) (Edinburgh Tıp Cemiyeti) ve bunun öğrenci kulübü (1734). Bunlar 1778'de *Royal Medical Society*'ye (Kraliyet Tıp Cemiyeti) dönüşeceklerdir (Gray, 1952; Shapin, 1974, ss. 95-121; Donovan, 1975, ss. 40-41). Tıp Kulübü'nün üyeleri kulüplerini İskoçya ve Avrupa'nın tıp bilgisini geliştirecekleri bir araç olarak görürlerken bilgiyi ilerletme ve paylaşmayı vazgeçilmez bir hizmet olarak benimsediklerini de eklerler. Zaten Londra ve Kıta Avrupası'nı yakından takip etmektedirler ve kısa zamanda Edinburgh Tıp Fakültesi Avrupa'nın önemli tıp merkezlerinden biri olur. Aydınlanma dönemi tartışma cemaatlerinin çok olduğu bir dönemdir ve bu toplulukların birbirlerini gerek yayınlarından gerekse kişisel ilişkiler üzerinden takip etmektedirler. Mesela, Edinburgh Tıp Kulübü'nün 1732'de bastığı kendi tartışmalarından oluşan kitapta Doğa Bilgisini Artırmaya Yönelik Londra Kraliyet Cemiyeti'ni örnek aldıklarını söyleyerek ona teşekkür ederler (Emerson, 1979, ss. 157-58).

Fikirsel düzlemden şehre geri dönecek olursak bu toplulukların mekân ile ilişkilerinin önemli olduğu görülür. Birçok topluluk, üyelerin buluştukları yer ile doğrudan ilişkilendirilmektedir. Bu mekânlar cemiyetlerin yapısına göre tavernalar, kahvehaneler, kütüphaneler ve hatta kilise odaları dahi olabilir. 1754'de ressam Allan Ramsay önderliğinde kurulan *The Select Society* (Seçkinler Cemiyeti) buluştukları katedralin adıyla da, yani St. Giles Cemiyeti olarak da anılıyordu. İyi bilinen bir kulüp olan *The Select Society*'nin bir başka toplanma yeri ise yine seçkin bir mekân olan *Advocates' Library* (şimdi Milli Kütüphane) olmuştu.

18. yüzyılda Edinburgh'daki bu cemiyet, dernek ve kulüpler oldukça geniş bir yelpaze oluşturuyorlardı. Bu yelpazeyi tamamlamak için son olarak *convivial clubs* (muhabbetli kulüpler) olgusuna göz atmak gerekir. Bu tip cemiyetler genellikle bir taverna veya kahvehanede toplanıyorlardı ve amaçları modern bir tarzda sosyalleşme ve iyi vakit geçirmekti. Bunlardan biri 1730'larda kurulduğu düşünülen ve Eski Şehir'deki *Isle of Man Arms* tavernasında buluşan *Cape Club* adlı kulüptür. Kulübün adı, başkanlarının toplantıya giderken giydikleri takkeyi andıran bir şapkadan geliyordu. Her biri bir mahlasla anılan üyelerin toplantılarda olanları anlatması yasaktı. Teşhis edilebilen bazı üye isimleri, farklı kesim ve meslek gruplarından zengin bir panorama sunarlar: Şair Robert Fergusson, mobilyacı ve esnaf loncası temsilcisi Dekan William Brodie, ressam Henry Raeburn, vb. (*Seredunt Book,* 1787). Amaçları "bir iş günü bittikten sonra geceyi Seçkin(ler) arkadaşlarla sosyalleşerek hoş ama aynı zamanda rasyonel ve tutumlu" geçirmek olarak belirtilmişti. Yani fazla harcama yapmadan, muhabbet ve şarkılarla düzeyli, güzel vakit geçirmek hedeflenmişti. Aydınlanma'nın rasyonel zihniyeti ile bağdaşmayan kumar kesinlikle yasaktı.

Bu cemaat ve kulüpler ister entelektüel amaçlar ister eğlence için olsun, Edinburgh'da farklı kesimlerden bireylerin buluşup ortak değer ve tutumlar geliştirmelerinde vazgeçilmez bir role sahiptiler. Smith ve Hume'un ekonomi hakkındaki fikirleri İskoçya'daki üretim ve ticareti izleyerek gelişirken diğer taraftan da Smith'in liberal teorilerinin şehir yöneticileri ve kapitalistlere yeni yollar açtığını unutmamak gerekir. Bu kulüpler bir taraftan gruplar arasında tanışıklığı ge-

liştirirken, diğer taraftan toplulukların birbirlerine Aydınlanma'nın, özellikle ilerlemenin teorisini, yönünü ve pratiğini anlatabilecekleri, test edebilecekleri ve fikirdaşlık geliştirebilecekleri bir ortam sunmuşlardır. Buralarda sosyalleşen yerel elitler bir taraftan "yerel özgürlüklerinin meşru koruyucuları" rolünü üstlenmişken diğer taraftan da "enerjik, zeki ve kamu ruhlu liderlikleri yoluyla bölgelerini modernize edecek gelişimin ajanları" olmuşlardır (Phillison, 1973, s. 127). Bu bağlamda Edinburgh Aydınlanma Çağı'nda maddi ve entelektüel ilişkilerin karşılıklılığına çok iyi bir örnek sunmaktadır.

Sonuç

Edinburgh'da entelektüel ve kültürel sıçrama üç unsurla açıklanabilir. Birincisi, şehir 1750'lerden itibaren liberal ve ılımlı bir döneme girmiş, Parlamento dışı mekânlar ve gruplar tartışma gerçekleştirilen mahaller olmuştur. Şehrin fiziksel olarak gelişmesi ile bu dönemin fikri yapı taşlarından ilerlemeyi savunan entelektüellerin (üniversite hocası, avukatlar, liberal rahipler) söylemleri arasındaki uyuşma, ilerleme fikrine güveni ve bağlılığı daha geniş bir orta sınıfa yaymıştır. Çeşitliliğe izin veren kamusal alan(lar) sayesinde farklı zümreler arasında şahsi ilişkilerle sınırlı kalmayan iletişim imkânları gelişmiştir. Bu kamusallık ise ortak değerlerin oluşmasına, bu ortaklık üzerinden nezaket ve tolerans ortamının sağlanmasına yol açmıştır. İletişimin kişiler arası olmadığı yerde basılı risale, kitap, gazete, başka medya araçlarıyla iletişim sağlanmış ve değerler yaygınlaştırılmıştır.

Şehirde üretilen fikirlere güven ve serbestlik ortamı aydınlara cesaret vermiş, fikrî potansiyellerinin açığa çıkmasına katkıda bulunmuştur. Kamu yararına çalışmak, gelişme için katkıda bulunmak moda kavram ve eylemler hâline gelmiştir. İlerleme, tolerans ve sosyallik fikirleri alıcı buldukça özgür ve özgün yeni üretimleri mümkün kılmıştır. Tüccar ve avukat sınıfı entelektüel sınıfın fikirlerini öğrenebilecekleri, edebiyat ve sanatçılarla birlikte olabilecekleri toplantılar, cemiyet ve derneklerde işbirliğine girmiş, her alanda ilerlemeye güvenlerini tazelemiştir. "İlerleme" fikrine güven sağlanınca bunu işleyen yazınsal söylem sayesinde "köhne ve pis Edinburgh'un yerine 'aydınlarla dolu, çağdaş ve eşsiz bir kent'" algısı geçmiştir. Her fırsatta arkadaşlarına şehri öven Hume gibi entelektüeller sayesinde şehir daha fazla ilgi, öğrenci ve entelektüel çekmiş, canlılık kazanmıştır.

Siyaset alanındaki tartışma pratiğinin bilim, din ve edebiyat alanlarına yayılması "ortak" fikirlerin oluşmasını sağlayarak bir şehri Aydınlanma mekânı yapabilmektedir. Drummond gibi aktörler ve şehrin tüzel kişiliği olan belediyenin girişimleri, şehirli entelektüeller ve sağladıkları eğitim, şehirlilerin ortak davranış ve anlayış geliştirebilecekleri kulüp ve topluluklar bu sürecin Edinburgh'da vazgeçilmezleri olmuşlardır.

Kaynaklar

'Sederunt Book of the Knights Companions of the Cape:' number 1, 1764-July. (1787). The National Library of Scotland, MS 2004.

A New Guide to the City of Edinburgh Containing A Description of all the Public Buildings, and A Concise History of the City from the Earliest Periods to the Present Time, Embellished with Elegant Engravings of the Principal Public Buildings. (1792). YeniEdisyon. Edinburgh: Printed by T. Brown.

A New Guide to the City of Edinburgh Containing A Description of all the Public Buildings, and A Concise History of the City from the Earliest Periods to the Present Time, Embellished with Elegant Engravings of the Principal Public Buildings. (1797). 3. Edisyon. Edinburgh: Printed by T. Brown.

A. B. (1780). *To the citizens of Edinburgh*. Edinburgh. s.n.

Ahnert, T. (2014). *The Moral Culture of the Scottish Enlightenment: 1690-1805*. New Haven: Yale University Press.

Allan, H. R., Charles, W. J. W. (1990). "Population mobility in Scotland and Europe, 1600-1900: a comparative perspective." *Annales de démographie historique. Démographie des villes et des campagnes,* ss. 285-308. 01.06.2019 tarihinde https://www.persee.fr/doc/adh_0066-2062_1990_num_1990_1_1772 adresinden edinilmiştir.

An address to the free citizens of Edinburgh. Wherein is shewn the importance of their approaching election of magistrates.(1740). Edinburgh. s.n.

Answers to an address to the citizens of Edinburgh, on the ensuing election of their M-r of Pt. (1761). Edinburgh. s.n.

Arnett, R. C., Arneson, P. (ed.). (2014). *Philosophy of Communication Ethics: Alterity and the Other.* Madison: FiarleighDickeson University Press.

Bower, A. (1817). *History of the University of Edinburgh*. Cilt 3. Edinburgh: Alex Smellie.

Brodie, A. (2005). *The Scottish Enlightenment: The Historical Age of the Historical Nation*. Edinburgh: Birlinn.

Brown, H. (1911). *History of Scotland to the Present*. 3. Cilt. Cambridge: University Press.

Bryant, G. J. (1985). Scots in India in the Eighteenth Century. *The Scottish Historical Review* 177(64), part 1, ss. 22-41.

Brydon, W. (1988). *Politics, Government and Society in Edinburgh, 1780-1833* (DoktoraTezi). University of Wales.

Buchan, J. (2003). *Crowded with Genius, the Scottish Enlightenment: Edinburgh's Moment of the Mind*. New York: Harper Collins.

Calhoun, C. (2010). The Public Sphere in the Field of Power. *Social Science History In Honor of Charles Tilly3* (34), ss. 301-335.

Clark, P. (2009). *European Cities and Towns, 400-2000*. Oxford: Oxford University Press.

Colins, L. (2005). *Britons: Forging the Nation 1707-1837.* New Haven: Yale University Press.

Corfield, P. (1982). *The Impact of English Towns*. Oxford: Oxford University Press.

Craig, J. (1793). *A plan for improving the City of Edinburgh*. Edinburgh.

Çaykent, Ö. (1997). *"Church in Danger" Views of Two Eighteenth Century High-Churchmen* (MA thesis). Ankara: Bilkent Üniversitesi.

Çaykent, Ö. (2003). *The History of John Galt: Past and Present in the Wake of the Enlightenment* (Doctoral Dissertation). Ankara: Bilkent Üniversitesi.

Daiches, D. 1964. *The Paradox of Scottish Culture*. London: Oxford University Press.

Donaldson, G. (1966). *The Scots Overseas*. London: Hale.

Donovan, A. L. (1975). *Philosophical chemistry in the Scottish Enlightenment*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Edgar, W. (1765). *Plan of the city and castle of Edinburgh*. The National Library of Scotland, EMS. s.786.

Elliot, Gilbert of Minto. (1752). *Proposals for carrying on certain public works in the city of Edinburgh*. Edinburgh.

Elliot, J. (2017). The Baroque city: Town Plans of the 18th Century. *Picturing Places, Town and City.* London: British Library. 15.05.2019 tarihinde https://www.bl.uk/picturing-places/articles/the-baroque-city-town-plans-of-the-18th-century adresinden edinilmiştir.

Emerson, R. L. (1979). The Philosophical Society of Edinburgh, 1737-1747. *The British Journal for the History of Science, 2* (12) (July, 1979), ss. 154-191.

Encyclopædia Britannica (2019). Adam Ferguson. *Encyclopædia Britannica,* inc. 1 Haziran 2019 tarihinde https://www.britannica.com/biography/William-Robertson adresinden edinilmiştir.

Encyclopædia Britannica (2019). Hugh Blair. *Encyclopædia Britannica,* inc. 1 Haziran 2019 tarihinde https://www.britannica.com/biography/William-Robertson] adresinden edinilmiştir.

Encyclopædia Britannica (2019). William Robertson. *Encyclopædia Britannica,* inc. 1 Haziran 2019 tarihinde https://www.britannica.com/biography/William-Robertson adresinden edinilmiştir.

Ferguson, W. (1978). *Scotland 1689 to the Present*. Edinburgh: Oliver & Boyd.

Finlay, C. J. (2007). *Hume's Social Philosophy: Human Nature and Commercial Sociability in A Treatise of Human Nature*. London: Continuum.

Graham, H. G. (1909). *The Social Life of Scotland in the Eighteenth Century*. London: Adam and Charles Black.

Grant, J. (1880). Old Town. *Cassell's Old and New Edinburgh: Its History, its People and its Places,* cilt III. London, Paris and New York: Cassell, Peter, Galpin and Co. P.

Gray, J. (1952). *History of the Royal Medical Society, 1737-1937*. Edinburgh. Edinburgh University Press.

Gray, J. (1952). *Scottish Population Statistics*. Edinburgh: T. and A. Constable.

Harris, B. (2011). The Enlightenment, Towns and Urban Society in Scotland, c.1760-1820. *The English Historical Review* no. 522 (126) (October), ss. 1097-1136.

Harris, B. (2014). *Scottish Town in the Age of the Enlightenment 1740-1820*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Herman, A. (2003). *Scottish Enlightenment, the Scots Invention of the Modern World*. London: Forth Estate.

History of the Dialectic Society. (1887). Edinburgh: Printed for the Society by T. and A. Constable at the University Press.

Hont, I., Ignatieff, M. (1983). *Wealth and Virtue. The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press.

Hume, D. (1896). *Treatise on Human Nature* (1739). Reprinted from the original edition in three volumes and edited, with an analytical index, by L.A. Selby-Bigge, M.A. Oxford: Clarendon Press.

Hume, D. (1932). *Letters of David Hume.* J.Y.T. Greig (ed.), cilt 2. Oxford: Oxford University Press.

Hume, D. (1993). Of the Standard of Taste. Stephen Copley ve Andrew Edgar (Ed.), *Selected Essays* içinde ss. 133-154. Oxford: Oxford University Press.

Hume, D. (2003). *Political Essays*. Knud Haakonssen (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Hume, D. (2004). *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*. Reprint of the edition of 1777. The Project Gutenberg EBook.

Johnson, D. (1972). *Music and Society in Lowland Scotland in the Eighteenth Century*. London: Oxford University Press.

Kidd, C. (1996). North Britishness and the Nature of Eighteenth-Century British Patriotisms. *The Historical Journal* (39) (June 1996), ss. 361-382.

Kincaid, A. (1787). *The History of Edinburgh From Earliest Accounts to the Present Times by Way of Guide to the City and Suburbs*. Edinburgh: N. R. Cheyne.

Langford, P. (2002). The Uses of Eighteenth-Century Politeness. *Transactions of the Royal Historical Society* 12, ss. 311-331.

MacIntosh, G. (2007). A New Beginning? James, Duke of York in Scotland, 1679-85. *The Scottish Parliament under Charles II, 1660-1685* içinde (ss. 179-211). Edinburgh: Edinburgh University Press.

McElroy, D. (1969). *Scotland's Age of Improvement: A Survey of Eighteenth Century Clubs and Societies*. Pullman: Washington State University Press.

Meade, M. (1971). Plans of the New Town of Edinburgh. *Architectural History,*14, ss. 40-148.

Mein, Robert. (1734-5). Proposals for keeping the streets, lains and passages of Edinburgh neat and clean by voluntary subscription. The National Library of Scotland, MS 1955. 31.05.2019 tarihinde https://digital.nls.uk/enlightenment/town-planning/source-1.html#transcript] adresinden edinilmiştir.

Millar, J. H. (1903). *Literary History of Scotland*. London: T. Fisher Unwin.

Minutes of the Select Society of Edinburgh, 1754-1762, together with the Rules and Orders and lists of members of the society, and a section at the back of the volume on `Questions to be debated in the Select Society` and several notes of apology for absence at meetings from various members (1763). The National Library of Scotland, Adv MS.23.1.1.

Murdoch, A. (1983). The Importance of Being Edinburgh: Management and Opposition in Edinburgh Politics, 1746-1784. The Scottish Historical Review.

O'Byrne, E. (2017). Maps, guidebooks and topographical prints of London by the Bowles family, Picturing Places, Town and City. British Library. 15.05.2019 tarihinde https://www.bl.uk/picturing-places/articles/maps-guidebooks-and-topographical-prints-of-london-by-the-bowles-family adresindenedinilmiştir.

O'Rourke, J. E. (1978). A Comparison of James Hutton's Principles of Knowledge and Theory of the Earth. *ISIS* (69), ss. 4-20.

Philips, C. H. (1940). *The East India Company,* 1784-1834. Manchester: University of Manchester.

Phillipson, N.T. (1976). Lawyers, Landowners, and the Civic Leadership of Post-Union Scotland: An Essay on the Social Role of the Faculty of Advocates. *Judicial Review*, 97. ss. 97-120.

Phillipson, N. (1973). Towards a Definition of the Scottish Enlightenment. In P. Fritz and D. Williams (eds.), *City and Society in the Eighteenth Century.* Toronto: Hakkert.

Phillipson, N. (1981). The Scottish Enlightenment. in R. Porter and M. Teich (eds.), *The Enlightenment in National Context* (ss. 19-40). Cambridge: Cambridge University Press.

Phillipson, N. (1983). Adam Smith as Civic Moralist. in I. Hont and M. Ignatieff (eds.), *Wealth and Virtue: the Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment* (ss. 179-202). Cambridge: Cambridge University Press.

Pittock, M. (2018). *Enlightenment in a Smart City: Edinburgh's Civic Development, 1660-1750*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Porter, R., Mikulas, T. (ed). (1981). *The Enlightenment in National Context*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rodger, R. (2001). *The Transformation of Edinburgh: Land, Property, and Trust in the 19th Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rules and orders of the Edinburgh Society for the encouragement of arts, sciences, manufactures and agriculture (1755). NLS, Ry.1V.g.37.

Sagar, P. (2018). *The Opinion of Mankind: Sociability and the Theory of State From Hobbes to Smith*. Princeton: Princeton University Press.

Sakhnini, M. (2017). In the Eyes of Some Britons: Aleppo and Enlightened City. *The International Journal of Travel and Travel Writing* 2, 18, ss. 44-64.

Shapin, S. (1974). Property, patronage, and the politics of science: the founding of the Royal Society of Edinburgh. *The British Journal for the History of Science 7,* 1, ss. 95-121.

Sinclair, J. (ed.). (1793). Description of Edinburgh written by William Creech. *The Statistical Account of Scotland* Vol. 6. Edinburgh: William Creech.

Smith, A. (2005). *Theory of Moral Sentiments.* Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Library.

Smout, T. C. (1970). *A History of the Scottish people,* 1560-1830, 2. Edition. London: Colins.

Stephens, J. (2004). Topham, Edward (1751–1820). *Oxford Dictionary of National Biography.* 30.05.2019 tarihinde https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-27551 adresinden edinilmiştir.

Stewart, D. (1811). *Biographical Memoirs of Adam Smith, of William Robertson, and of Thomas Reid before the Royal Society of Edinburgh.* Edinburgh: George Ramsay.

The Traveller's Companion Through the City of Edinburgh and Suburbs: Comprehending a Concise History of the City From the Earliest Accounts to the Present Period; with a Description of the Public Buildings, Illustrated with Engravings. (1794). Edinburgh: Printed for Alexander Kincaid.

Thomson, H. W. (1931). *Scottish Man of Feeling, Some Account of Henry Mackenzie of Edinburgh and of the Golden Age of Burns and Scott.* Oxford: Oxford University Press.

Topham, E. (1776). *Letters from Edinburgh; written in the years 1774 and 1775: containing some observations on the diversions, customs, manners, and laws, of the Scotch nation, during a six months residence in Edinburgh.* London: J. Dodsley in Pall-Mall.

Williamson, P. (1774). *Williamson's directory, for the city of Edinburgh, Canongate, Leith, and suburbs, from the 25th May 1773, to 25th May 1774.* Edinburgh: Printed by William Brown.

Youngson, A. J. (1988). *The Making of Classical Edinburgh, 1750-1840.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Özgün Makale

Belgelerde Union Française ve İstanbul Kent Yaşamındaki Yeri[1]

Union Française in the Documents and its Place in Istanbul's Civic Life

Zeynep YAMAN[2]

Öz

Makalede 19. yüzyıl sonunda İstanbul'da kurulan Union Française adlı derneğin kuruluşu, amacı, yapısı, işleyişi ve özellikle İstanbul kent yaşamına kattığı sosyal etkinlikler incelenmektedir. Makalenin ana kaynaklarını Fransa'nın Nantes şehrinde bulunan Fransa Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Nantes Diplomatik Arşiv'den temin edilen döneme ait belgeler, raporlar ve resmi yazışmalar oluşturmaktadır. Union Française'in yönetim yapısını, üyelerini, işleyişini, iç tüzüğünü, kurallarını ve bünyesinde düzenlenen sosyal etkinlikleri dönemin Fransızca arşiv belgelerini ve diplomatik resmi yazışmaları temel alarak inceleyen bu makale ile literatürde bu konuya dair boşluğun doldurulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Union Française, Pera, Léon Berger, Büyükelçi Constans, İstanbul'daki Fransızlar.

Abstract

This paper focuses on the establishment, aims, structure, working and especially social activities that contributed to Istanbul's civic life of the society named Union Française which was founded in Istanbul in late nineteenth century. The primary sources for this paper are the documents, reports, and official correspondences of the time obtained from the Nantes Diplomatic Archive of the French Ministry of Foreign Affairs located in the French city of Nantes. This paper aims to fill a significant gap in the literature via concentrating on the Union Française's administrative structure, members, working, by law, rules and social activities under the light of the French archival sources and official diplomatic correspondences of the time.

Keywords: Union Française, Pera, Léon Berger, Ambassador Constans, French People in Constantinople.

Union Française[3]'in Kuruluşu

17-19. yüzyıllarda Pera ticari ve diplomatik anlamda Fransızların Osmanlı topraklarındaki nüfuzlarının arttırılmasına yönelik etkinliklerin merkezi konumundaydı. Sadece Fransızların

1 Makale başvuru tarihi:15.08.2019, makale kabul tarihi: 27.08.2019.

2 Arş. Gör., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, zeynep.yaman@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-5743-6126.

3 "Union Française"de geçen *Union* sözcüğü Türkçe *Birlik* demektir. Makalede Birlik sözcüğü Union Française'i tanımlamak için kullanılacaktır. Detaylı tanım için bkz: Saraç T. (1992), Union maddesi, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*.,İstanbul: Adam Yayınları. ss.1437.

değil, öteki Avrupalı milletlerin de Pera'daki varlığından söz etmek mümkündür. Örneğin Galata civarındaki İtalyanların etkisi Avrupa diplomasisi için Osmanlı İmparatorluğu ile alakalı önemli bir bilgi kaynağı olmuştur. Fransa da İtalyanların bu kaynağından yararlanan ilk ülke olmuştur (Ortaylı, 1991, ss.131-132.). Pera semtinin mimari bağlamda dönüşümü ve bu bağlamın bir sonucu olarak da sosyal yaşamının değişimi esas olarak 1870 yangınından sonra gerçekleşmiştir. Pera'nın sosyal yaşamında rol oynayan binaların büyük bir bölümü 19. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiştir (Türker, 2016, s. 22.). 19. yüzyılın sonunda Pera'da inşa edilen bu yapılar çeşitli amaçlarla yabancıların kurduğu derneklere, topluluklara ve düzenledikleri etkinliklere ev sahipliği yapmıştır. Özellikle yabancı tüccar ve resmi görevlilerin bulunduğu Pera'daki sosyal kent yaşamı bu devletlerin kendi kolonileri tarafından yönlendirilmiştir (Freely, 2015, s. 107). Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların bu bir araya gelme hareketleri kendi vatandaşlarını toplama amacının yanı sıra kuruldukları ülkede nüfuzlarını arttırma amacını da içermekteydi (Cezar, 1991, s. 52). 1880'lerde Fransa'nın hedefinde iki ana coğrafi bölge mevcuttu, *koloniler* ve *Doğu* (Chaubet, 2004, s. 767). Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı Fransa'nın ticari, ekonomik, sosyal, politik, kültürel etkinliğini arttırmak amacıyla kurduğu yapılar hakkında araştırma yapmak için Osmanlı İmparatorluğu âdeta bir *inceleme alanıdır* (Thobie, 1981, s. 22).

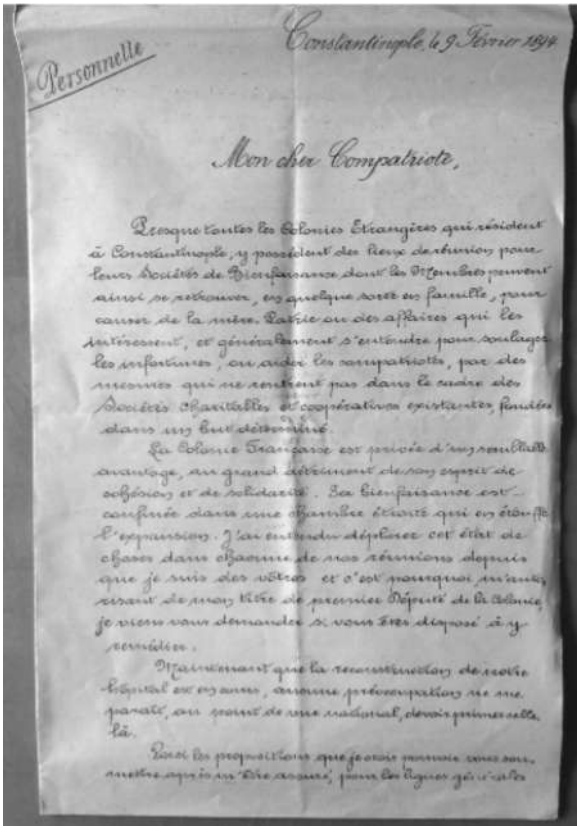
Personnelle

Constantinople le 9 Février 1894

Mon cher Compatriote,

Presque toutes les Colonies Etrangères qui résident à Constantinople, y possèdent des lieux de réunion pour leurs Sociétés de Bienfaisance dans les différentes parties ainsi se retrouver, en quelque sorte en famille, pour causer de la mère-patrie ou des affaires qui les intéressent, et généralement s'entendre pour soulager les infortunés, ou aider les compatriotes, par des moyens qui ne rentrent pas dans le cadre des Sociétés Charitables et coopératives existantes, fondées dans un but déterminé.

La Colonie Française est privée d'un semblable avantage, au grand détriment de son esprit de cohésion et de solidarité. Sa Bienfaisance est confinée dans une chambre étroite qui en étouffe l'expansion. J'ai entendu déplorer cet état de choses dans plusieurs de nos réunions depuis que je suis dans votre et c'est pourquoi m'ayant, étant de mon titre de premier Député de la Colonie, je viens vous demander si vous êtes disposé à y remédier.

Egalement que la reconstitution de notre Hôpital est en cause, aucune préoccupation ne me paraît, au point de vue national, devoir primer celle-là.

Dans les propositions que je vous soumets vous serez libre de faire réserves, pour les points qui n'auraient

Resim 1: 9 Şubat 1894 tarihinde Berger tarafından İstanbul'daki Fransızlara Union Française'e katılım davetiyesi olarak yollanan mektubun ilk sayfası (CADN).

1894 senesinin başında Pera'da Léon Berger tarafından kurulan Union Française 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yabancılar tarafından kurulan derneklerden bir tanesidir.[4] Kumandan Berger Fransa'nın eski askeri ataşesi olup daha sonradan Osmanlı Düyun-u Umûmiyesi'nde Fransız Temsilciliğine getirilmiştir (Duhani, 1990, s. 61). Berger bizzat kendisi İstanbul'da bulunan Fransızlara mektup yazarak Union Française'e katılmaya davet etmiştir. 9 Şubat 1894 tarihli mektubunda Berger; İstanbul'da ikamet eden neredeyse bütün yabancı toplulukların özellikle hayır işleri için, üyelerinin toplanabileceği, birbirlerine yardım edebilecekleri toplantı mekânlarının olduğunu yazmış ve Fransızların da bünyesinde barındırdığı dayanışma ruhu sayesinde avantajlı bir konuma sahip olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bu mektubunda Berger, gerekli kaynaklar toplandığı takdirde yeni bir binanın inşası için araştırmalara başlanacağını söz konusu araştırmaları Birliğin konseyinin

4 Union Française'in kuruluş tarihi bazı kaynaklarda farklı gösterilmiş olsa dahi söz konusu bu birliğin kuruluş tarihinin 1894 senesi olduğu Fransa'nın Nantes şehrindeki ve bu makalenin temelini oluşturan belgelerin bulunduğu "Centre Des Archives diplomatiques de Nantes" (Nantes Diplomatik Arşiv Merkezi) dosyalarına dayanmaktadır.

üstleneceğini ve konseye de dönemin ünlü mimarı A. Vallaury'in danışman mimar olarak destek vereceğini yazmıştır.[5]

14 Mart 1894 tarihli mektupta birliğin aktif üye sayısı 435 olarak belirtilmiştir. Öte yandan Union Française'in kurulduğu bina Misk Sokak No: 1 olarak kaydedilmiştir. 1896'dan sonra A. Vallaury'nin inşa ettiği binaya taşınılmıştır. Union Française binası A. Vallaury'nin son dönem eserleri arasında sayılmaktadır (Özlü, 2015, s. 306).

Paris'te 1895 yılında basılan Union Française'in tanıtım kitapçığında 25 Aralık 1894 tarihli yazıya ve aşağıdaki bilgilere yer verilmiştir;

> *1894 senesinin başında, İstanbul'un Fransız kolonisi Fransa Büyükelçisi Paul Cambon'un başkanlığında Union Française birliğini kurmuştur. Fransız hükümetinin de son derece yoğun bir ilgisi vardır ve bu birliğe 100.000 franklık bir bağış yapılma kararı alınmıştır. Yabancı kolonilerin derneklerinin ortasında kurulan Union Française'in önemi ve etkinliğiyle diğer derneklerden ayrılması gerekiyordu. İstanbul'daki Fransızları bir araya toplamayı amaçlayan bu birlik aynı zamanda işsiz Fransızlara da iş bulmayı hedeflemekteydi. Union Française özellikle Türkiye ile iş ilişkisi içerisinde olan tüccarları, finansçıları ve sanayi alanında çalışanları ilgilendiriyordu. Hiç şüphesiz ki Fransa'nın dışarıda sahip*

Resim 2: 1895 yılında Paris'te Union Française'in kuruluşuna dair basılan kitapçık. (CADN)

Resim 3: Union Française'in 1894'te kurulduğu Misk Sokak (Pervitich Haritaları, 1926-1927).

5 İstanbul'da çalışmış yabancı mimarlar arasında en önemlilerinden biri olan A. Vallaury aynı zamanda Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (Güzel Sanatlar Akademisi) de mimarlık hocalarındandı. Yaklaşık 25 yıl bu okulda hocalık yapan Fransız asıllı levanten mimar Vallaury'nin önemli binaları arasında Arkeoloji Müzesi, Union Française, Büyükada Rum Yetimhanesi, Hidayet Camisi, Haydarpaşa Tıp Fakültesi, Osmanlı Bankası Binaları, Düyun-ı Umumiye Binası sayılabilir (Cezar, XIX. Yüzyıl Beyoğlusu, 1991, ss. 202). Daha geniş bilgi için bkz: Akpolat, M. (1991), Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Ceylan, Oğuz. (1995). "Alexandre Vallaury ve İki Yapısı". İstanbul: Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları. ss.172-181; Şenol, E. (2006). Adım Adım Pera Galata Samatya. Ankara, ss. 38; İnal, O. (2012), Pera'dan Beyoğlu'na. İstanbul, ss. 118.) Aynı zamanda Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (Güzel Sanatlar Akademisi) de mimarlık hocalarındandı. Yaklaşık 25 yıl bu okulda hocalık yapan Fransız asıllı levanten mimar Vallaury'nin önemli binaları arasında Arkeoloji Müzesi, Union Française, Büyükada Rum Yetimhanesi, Hidayet Camisi, Haydarpaşa Tıp Fakültesi, Osmanlı Bankası Binaları, Düyun-ı Umumiye Binası sayılabilir (Cezar, XIX. Yüzyıl Beyoğlusu, 1991, ss. 202). Daha geniş bilgi için bkz: Akpolat, M. (1991), *Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Ceylan, Oğuz. (1995). *"Alexandre Vallaury ve İki Yapısı"*. İstanbul: Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları. ss. 172-181; Şenol, E. (2006). Adım Adım Pera Galata Samatya. Ankara, ss. 38; İnal, O. (2012), *Pera'dan Beyoğlu'na.* İstanbul, ss. 118).

olduğu en aktif ve en yararlı kurumu olan İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın gelişimi için de bir hareket merkezi olacaktır. İstanbul'a geçici olarak gelen Fransızlar ile İstanbul'da yerleşik olan Fransızlar için bir buluşma noktası olacak. Geçici süreyle İstanbul'da bulunan Fransızlar, yerleşik olanların tecrübelerinden ve bilgilerinden yararlanabilecekler. Söz konusu tüm bu görüşler Union Française'in esas olarak üç ana hedefi olduğunu göstermektedir; vatanseverlik, hayırseverlik ve uygulanabilirlik. Bu çapta bir kurumun maddi kaynağa ihtiyacı vardır. Başkan Carnot anısına yapılan binalar- İstanbul depremi- Doktor Roux Enstitüsü 1894 yılındaki bağışları yavaşlatmıştır. Birliğimiz birçok insanın canına mal olan İstanbul depreminde mağdurlara yardım etmek için ilk sıralarda yer almıştır. İstanbul'daki Fransız kolonisi diğer yabancı kolonilere göre daha çok şey yapmıştır. Depremzedelere 11.500 franklık bir yardım yapılmıştır. Union Française toplamda 300.000 franklık bir sermayeye sahiptir. Şehrin en merkezî yerinde yaklaşık 550 metrekarelik bir arsa satın almak 133.000 franka mal oldu. Şehrin en seçkin mimarlarından biri için 175.000 frank, eşya alış verişi için 40.000 frank harcanınca- yaklaşık olarak 350.000 frank- birliğin sahip olduğu 300.000'e karşı 350.000 frank. Union Française'i aktif bir hale getirmek için aradaki bu 50.000 frankın toplanması şarttır. Dolayısıyla birliğin düzenli gelir üreten bir rezerve ihtiyacı vardır. Yıllık giderler için 6.000 frankın yeterli olacağını düşünüyoruz, bu tutarın üzerinde elde edilen gelir Union Française'in fakir müşterileri için bir gelir oluşturacaktır. İstanbul'da kalıcı Fransızların ödeyeceği yıllık aidatlara güveniyoruz ve bu miktarın yaklaşık 10.000 frank olacağını düşünüyoruz. Fransa, bu doğu ülkesinde, diğer Avrupalı milletlerin yapabildiği kadarını hatta daha iyisini yapabilir. Burada medeniyet ve gelişme yolunu açmış, dili her zaman konuşulmuş ve her daim sevilmiş saygı görmüştür. İstanbul'da Almanların Teutonia, İtalyanların Operaja, İngilizlerin Francis-Memorial yanında kurulan bu Fransız Birliğini yarı yolda bırakmamak bir milli gururdur. (166/PO/E/489 UnionFrançaise/Diplomatique Archive de Nantes, CADN)

1 Nisan 1895 tarihli *Les Nouvelles d'Orient* gazetesinde de benzer şekilde diğer Avrupalı kolonilerin kurdukları dernekler örnek olarak sunulmuştur. Söz konusu yazıda Union Française'in önce Sarayın Mimarı Sarkis Balyan[6]'ın evinin bir kısmında kurulmasının planlandığı ancak daha sonra birliğin bir arsa satın alıp bir bina inşa ettirmeye karar verdiği yazılmıştır. 125.000 franka iki ahşap ev satın alınmış ve bunlar yeni binanın inşası için yıkılmıştır (Les Nouvelles d'Orient, 1985).

Üyeliğe davet olarak İstanbul'daki Fransızlara yollanan bu mektupta birliğin genel yönetim şeması, giriş ücreti ve aylık aidat miktarı gibi konulara da değinilmiştir. Mart 1901 tarihli *L'Orient* gazetesinde yayınlanan ve N. Nikolaides tarafından kaleme alınan yazıda da Fransızlar'dan önce diğer yabancı kolonilerin dernekler kurduklarından ve bu sayede ülkede etkilerini arttırdıklarından, dolayısıyla Union Française'in İstanbul'daki Fransız kolonisi için öneminden bahsedilmiştir (L'Orient, 1901).

6 Paris'te mimarlık okulu Ecoledes Beaux Arts'dan mezun olan Sarkis Balyan'ın önemli eserleri arasında Beylerbeyi Sarayı, Çırağan Sarayı, Harbiye Nezareti Binası, Taşkışla Binası, Malta Köşkü, Ayazağa Kasırları sayılabilir. Sarkis Balyan hakkında geniş bilgi için bkz: Kuruyazıcı H. (2011), *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*. İstanbul.

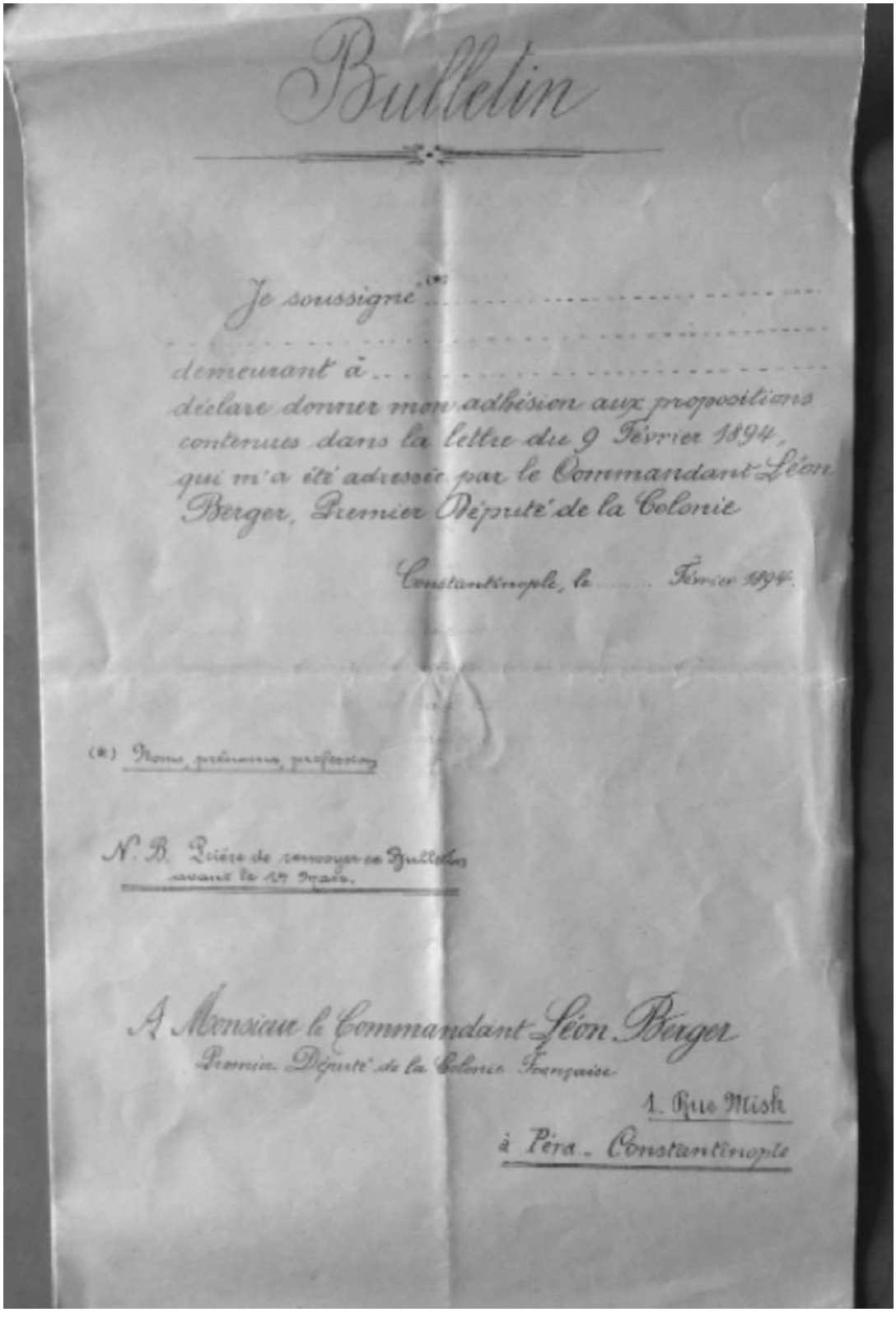
Bulletin

Je soussigné (*) .....

demeurant à .....

déclare donner mon adhésion aux propositions contenues dans la lettre du 9 Février 1894, qui m'a été adressée par le Commandant Léon Berger, Premier Député de la Colonie

Constantinople, le ..... Février 1894.

(*) Nom, prénoms, profession

N. B. Prière de renvoyer ce Bulletin avant le 15 Mars.

A Monsieur le Commandant Léon Berger
Premier Député de la Colonie Française
1, Rue Misk
à Péra - Constantinople

Resim 4: Berger tarafından Union Française'e katılım daveti alan Fransızların cevaplarını bildirdikleri katılım belgesi (CADN).

Union Française'in Kuruluş Amacı

Yukarıda bahsi geçen kitapçıkta 15 Mayıs 1894 tarihli mektup da yer almaktadır. Bu mektubun detayları şu şekildedir;

> *Bir araya gelip toplanmak fikri en Doğuda yaşayan yurttaşlarımız kadar eskidir. Gelişmek için İstanbul'dan daha uygun bir yer de yoktur. Doğu Avrupa ile Anadolu'yu birbirine bağlayan ve tüm dünya ile ilişkiler içerisinde olan bu yerde yabancı koloniler arasında Fransız kolonisi ayrı bir konuma sahiptir. Tüccar, memur, Osmanlı ordusunda görevli asker olmak üzere çeşitli kademelerde Fransızlar çalışmaktadır. Uzun zamandan beri birbirleri arasındaki iletişimi güçlendirip fikir alışverişleri yapmak arzusundalardı. 1 Ocak ya da Fransız Ulusal Bayramı'nda toplanıyorlardı ancak Union Française bünyesinde diledikleri zaman bir araya gelebilecekler. Çok büyük bir boşluk böylelikle doldurulmuş oldu. İtiraf etmek gerekir ki yurttaşlarımız diğer yabancı kolonilerin açtığı yolu izlemişlerdir. İtalyanların yarattığı Operaja Italiana, Almanların Teutonia, Avusturyalıların Avusturya-Macaristan Birliği, Yunanlıların Syllogos, İngilizlerin Francis-Memorial bunlardan en önemlileridir. Bu topluluklardan birkaçı düzenli örgütlenmeleri sayesinde İstanbul halkına değerli hizmetler sunmuşlardır; 1865 büyük kolera salgını sırasında hiçbir ayrım gözetmeksizin hastalara yardım ulaştırılmış ve böylelikle Osmanlı Hükümeti nezdinde değerli bir tanınırlık elde etmişlerdir. Biz de bizden önce kurulan bu örgütlenmelerin tecrübelerinden faydalanacağız.*
>
> *Union Française'in amacı: İstanbul'da bulunan bütün Fransız toplulukları aynı çatı altında toplamak Fransız Ticaret Odası, Dilin Gelişimi için Fransız Birliği, hayırsever işleri amaç edinmiş topluluklar... Hepsinin bir çatı altında toplanması Fransız Ortak Evi'ne yararlılık açısından daha yüksek bir karakter verecektir. Öte yandan henüz Fransız kolonisi tarafından tanınmayan üyelerimize kooperatif bir cemiyetin avantajlarını sunacaktır. Tüm bu amaçlar göz önünde tutularak bütün koloniyi bir araya getirebilecek yemek salonu, kütüphane, okuma salonu, konferanslar için büyük salon düzenlenmektedir. Hayırsever Cemiyeti'nin yetersiz kaldığı yerlerde fakirlere ve işsiz Fransızlara da yardım edilecektir.*
>
> *Görüldüğü üzere, Union Française, bir dayanışma eseri, ayrıca yardımsever ve işe yarar bir eserdir. Onun üzerinde "vatan" fikri bulunur. Koloninin üyeleri üzerinde Fransız etkisini hissettirecek ve sınıf, din ya da fikir ayrılığı gözetmeksizin onları birbirine bağlayacaktır. Ayrıca büyük bir iş bağlantıları akışı sağlayacaktır. Fransa'daki tüccarlar ve sanayi alanındaki üreticiler ürünlerini Türkiye'de tanıtma imkânı bulacaktır* (166/PO/E/489 Union Française/ Diplomatique Archive de Nantes, CADN).

Bu mektupta da açıkça belirtildiği üzere Union Française'in kuruluş amacı İstanbul'da yaşayan Fransızlara sosyal hayatlarını geliştirebilecekleri ve toplanabilecekleri bir mekân sağlamanın ötesindedir. İstanbul'da Fransa'nın ekonomik, kültürel ve siyasi etkisini arttırabilmesi için bir yapı kurmak ve dolayısıyla İstanbul'da yaşayan Fransızların yaşam koşullarını iyileştirmek de Union Française'in kuruluş amaçları arasında sayılabilir. İstanbul'da yaşayan işsiz Fransızlara iş imkânı yaratmak, Fransız tüccarlara ekonomik anlamda daha fazla olanak sağlamak, İstanbul'da geçici olarak ikamet eden ya da sürekli yaşayan Fransızları bir araya getirip dayanışma ortamı yaratmak, sorunlarını daha etkili bir şekilde çözebilecekleri bir mekân kurmak gibi hedefler Fransa'nın İstanbul'da nüfuzunu derinleştirebilmesi için birer araç niteliğinde değerlendirilmekteydi.

12 Nisan 1897'de konsey tarafından kaydedilen bir raporda birliğin Fransa'nın Doğu'da prestijinin ve nüfuzunun yayılmasına hizmet ettiği yazılmıştır.

Konsey tarafından Genel Kurula sunulan 2 Haziran 1901 tarihli raporda Fransız hükümeti tarafından yapılan yeni bir düzenleme sonucu Union Française'in "kamu yararı" sıfatı aldığı ve bunun sonucunda statüsünde bazı değişikliklerin yapılmasının gerekliliği belirtilmiştir.

Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi tarafından Fransız Dışişleri Bakanlığı'na yazılan 19 Temmuz 1901 tarihli mektupta belirtildiği üzere İstanbul'da bulunan Union Française 17 Temmuz tarihli kararname ile Kamu Yararı Kurumu statüsü kazanmıştır (166/PO/E/489 Union Française/Diplomatique Archive de Nantes, CADN).

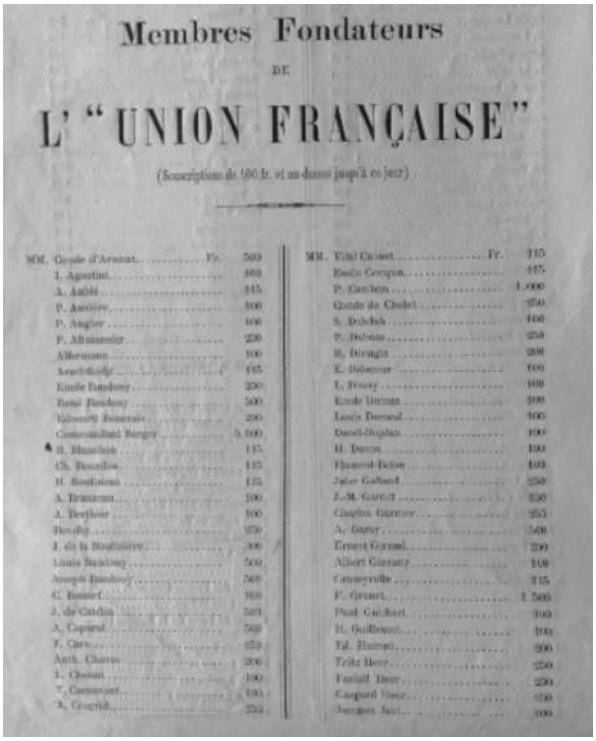

Membres Fondateurs

DE

L' "UNION FRANÇAISE"

Resim 5: Union Française'in Kurucu Üyeleri (CADN).

Union Française'in Yapısı ve İşleyişi

Union Française'in Statüsü Projesi adı altındaki belgede bu birliğin amacı, üyeleri, yönetimi, işleyiş mekanizması, yıllık gelir fonları, iç düzenlemeleri ve takibi detaylı bir biçimde belirtilmiştir. Bu belgeye göre birliğin oluşturulmasındaki esas amaç İstanbul'da bulunan Fransız kolonisine ait kişileri bir araya getirmek, birbirleriyle görüşüp vatanlarından uzak mutsuz kişilerin birbirlerine yardım etmesini sağlamaktı. Birliğin üyeleri daimî ve onursal olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. Fransız Konsolosluğu'na düzenli bir şekilde kayıtlı olan her Fransız vatandaşı ve Fransa tarafından korunan her kişi daimî üyeler tarafından takdim edilme koşuluyla Union Française'e katılabilirdi. Birliğe katılım talebi aday tarafından yazılı yapılmaktaydı. Yazılı talebi alan Başkan bunu birliğin yönetim konseyine iletirdi. Kalıcı üyeler giriş için yarım Türk lirası ile bir aidat ödelerdi. Aidat senelik bir lira ya da aylık 10 gümüş kuruş idi. Bir seferlik minimum 100 frank ödeyen üyeler kurucu üye statüsünü elde etmeye hak kazanırdı. Ayrılma talebi ya da mühim sebepler olduğu takdirde kişi üyelik haklarını kaybederdi. Ayrıca 6 ay üst üste aidatın ödenmemesi de birlikten çıkarılma sebebiydi. Yaşam yeri değişikliği sebebiyle İstanbul'u terk eden üyelerin aidat ödeme zorunluluğu bulunmamakla birlikte onursal üye statüsüne girerlerdi. İstanbul'a döndükleri zaman tekrardan kalıcı üye statüsünü birliğe dahil olabilirlerdi.

Birliğin yönetim sisteminin merkezinde genel kurul tarafından 3 seneliğine seçilmiş 21 üyeden oluşan bir konsey bulunuyordu. Oy kullanma hakkı sadece kalıcı üyelere aitti. Her sene konseyin üçte bir oranda üyesi yenilenmekteydi. Bu konsey üyeleri arasından başkan, başkan yardımcısı, sekreter, veznedar ve hizmet yöneticisinden oluşan büroyu belirlemekteydi. Fransa Büyükelçisi söz konusu birliğin onursal başkanıydı ve genel kurullar ile konseyin seanslarına başkanlık etme yetkisi mevcuttu. Fransa konsolosu onursal başkan yardımcısı konumundaydı.

Konsey her ay toplanmakla birlikte başkanın talebi ya da üyelerin 1/4'ünün talebi üzerine de toplanabilirdi. Bütçe projeleri konsey tarafından oylanırdı ve tutanaklar Başkan ile Sekreter tarafından imzalanırdı. Konseyin ve büronun bütün üyelerinin görevleri ücretsizdi. Genel kurul senede bir kez toplanmakla beraber konseyin ya da üyelerin 1/4'ünün talebi üzerine de toplanırdı. Gündem maddeleri konsey tarafından belirlenirdi. Genel kurul büro olarak konseyinkini kullanmaktaydı. Birliğin maddi ve manevi durumu ile konseyin yönetimi hakkındaki raporları değerlendirirdi. Gündem maddelerini değerlendirip konseyin yenilenmesi gereken üyelerini ele alırdı. Yıllık rapor ve hesaplar her yıl bütün üyelere, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na ve Fransa Büyükelçiliğine gönderilmekteydi. Harcamalar başkan tarafından düzenlenirdi. Birlik hukuki anlamda ve sivil hayatın tüm alanlarında veznedar tarafından temsil edilirdi. Siyasi ve dini tüm tartışmalar yasaktı. Birliğin mali gelir kalemlerinin en başında toplanan aidatlar gelmekteydi. Öte yandan izin verilen bağışlar da birliğe maddi yönden katkı sağlamaktaydı. Statülerin değişmesi konseyin teklifi ve bulunan üyelerin çoğunluğu ile geçerliydi. Olağanüstü kurul bulunan üyelerin çoğunluğu ile statü değişikliği yapma hakkına sahipti (166/PO/E/489 UnionFrançaise/CADN).

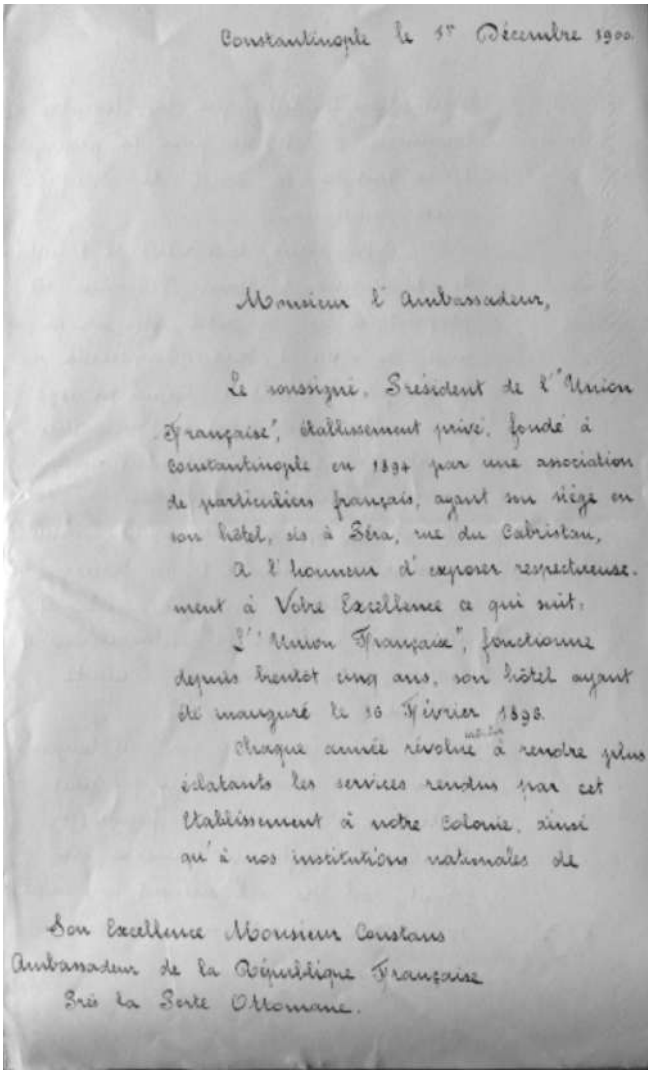
Constantinople le 1er Décembre 1900.

Monsieur l'Ambassadeur,

Le soussigné, Président de l'"Union Française", établissement privé, fondé à Constantinople en 1894 par une association de particuliers français, ayant son siège en son hôtel, sis à Péra, rue du Cabristan, a l'honneur d'exposer respectueusement à Votre Excellence ce qui suit.

L'"Union Française", fonctionne depuis bientôt cinq ans, son hôtel ayant été inauguré le 10 Février 1898.

Chaque année révolue a rendu plus éclatants les services rendus par cet Etablissement à notre Colonie, ainsi qu'à nos institutions nationales de

Son Excellence Monsieur Constans
Ambassadeur de la République Française
Près la Sublime Porte Ottomane.

Resim 6: Leon Berger tarafından İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Constans'a yazılan Aralık 1900 tarihli mektupta 1896'da Osmanlı Sultanı tarafından Union Française binasının mülkiyetinin birliğe verildiği belirtilmiştir (CADN).

1 Aralık 1900 tarihli Fransa Büyükelçisine yazılan raporda Union Française'in 1894 yılında İstanbul Pera'da Kabristan Caddesi'nde bulunan bir otelde özel bir yapı olarak kurulduğu ve her sene İstanbul'da bulunan Fransız kolonisine ve Fransa'nın ulusal kurumlarına gerekli hizmetleri vermekte olduğu belirtilmiştir. Söz konusu bu ulusal kurumlar İstanbul Fransız Ticaret Odası, Fransızcanın yayılması için ittifak ve Hayırseverlik Topluluğu olarak sayılmıştır. 1896'da Sultan'ın imparatorluk iradesiyle Union Française'in kurulduğu binanın mülkiyeti birliğe geçmiştir. Bu, birliğin varlığının ve manevi kimliğinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından kabul edildiği anlamına gelmekle birlikte Fransa'da da Kamu Yararı Kurumu olarak kabul görmüştür. Doğu'da Fransız varlığı için önem taşıyan kurum, ilk kuruluşundan itibaren bu doğrultuda hizmet vererek Türkiye'de Fransız ruhunun mevcudiyeti için önemli bir araç olduğu raporda vurgulanmıştır (166/PO/E/489 Union Française/CADN).

Konsey tarafından genel kurula sunulan 1 Temmuz 1910 tarihli raporda üye sayısı 308 olarak verilmiş ve birlik açısından önem teşkil eden Michel Paşa[7]'nın maddi desteği için teşekkür edilerek rapora başlanmıştır (166/PO/E/489 Union Française/CADN). Union Française'in maddi giderlerini karşılayabilmesi için toplanan aidatların yetersiz kaldığı, hayırsever kişilerin bağışlarının ya da Fransız Hükümeti ile bazı Fransız şirketlerinin para yardımlarının birlik açısından çok önemli olduğunu söylemek mümkündür.

Konsey tarafından genel kurula sunulan 27 Şubat 1913 tarihli rapor Fransız Hükümeti'nin birliğe yaptığı 120.000 franklık para yardımının önemini belirterek başlamaktadır. Binanın içinde ısıtma sisteminin tamiri, elektrik düzeneğinin elden geçirilmesi gibi tadilat işlerinde kullanılacağı, öte yandan birliğin sosyal hayatı açısından önemli bir yere sahip olan lokantanın da tamiri için harcanacağı belirtilmiştir. O tarihte (Şubat 1913) mevcut üye sayısının 243 olduğu ve bu sayının arttırılması ile elde edilecek aidat gelirlerine birliğin ihtiyaç duyduğu önemle vurgulanmıştır.

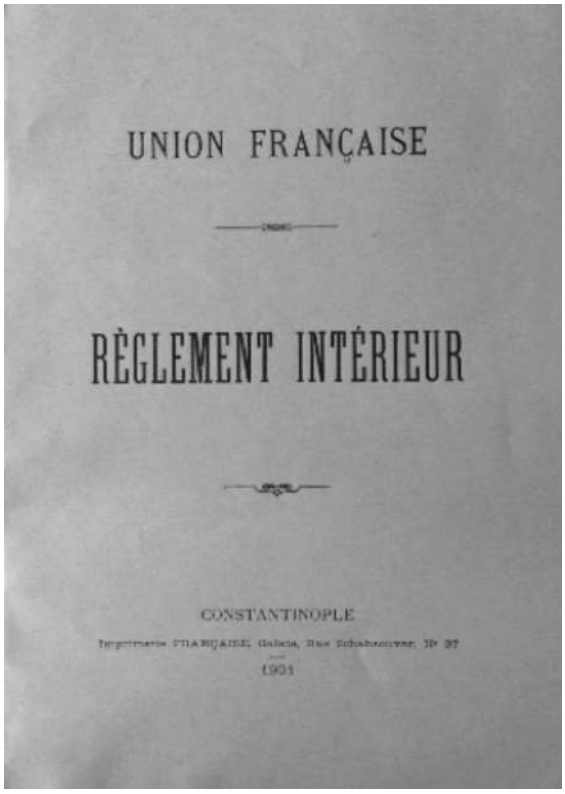
UNION FRANÇAISE

RÈGLEMENT INTÉRIEUR

CONSTANTINOPLE

1901

Resim 7: 1901 tarihli Galata'da basılan Union Française'in İç Tüzüğü (CADN).

Konsey tarafından genel kurula sunulan 28 Şubat 1914 tarihli raporda; bina içinde yapılan tadilat ve onarım işlerinin detayları raporun ilk kısmını oluşturmaktadır. Binada bulunan lokantanın hizmet kalitesi ve uygun fiyatlarına rağmen İstanbul'daki Fransızlar tarafından çok fazla tercih edilmemesi üzerinde durulmuştur. Öte yandan söz konusu tarihte (Şubat 1914) üye sayısı 223 olarak belirtilmiş ve bunun yeterli olmadığı, İstanbul'da yaşayan ve Union Française hakkında bilgi sahibi olmayan diğer Fransızlara ulaşılmasının önemi vurgulanmıştır. Bir önceki yıl iki kere toplanan koloni, birinci seferinde 11 Kasımda hava yoluyla gelen ilk pilotların gelişini kutlamak, ikinci sefer ise 23 Kasımda General Boué ve heyetinin gelişini kutlamak amacıyla o tarihlerde Union Française'in binası tadilatta olduğu için Fransız Evi'nde bir araya gelmiştir.

Union Française'in iç tüzüğünün detayları aşağıda belirtildiği şekildedir:

> *Bütün Fransa'nın ortak evi olan söz konusu bu birlik, kuruluşundan itibaren düzenin ve uyumun koruyucusu durumunda olup tüm üyelerinin teminatı altındadır. Birlik bünyesinde tüm siyasi ve dini tartışmalar yasaktır. Union Française'e ve ilgili yerlerine giriş sadece Fransızlara ve koruma altındaki İsviçreli Fransızlara aittir. Üyelere daimi bir kart verilmekteydi. İstanbul'da geçici süreyle bulunan Fransızlar ve koruma*

7 Marius Michel Paşa olarak bilinen Blaise Jean Marius Michel 1819'da doğmuştur. 1855'te Osmanlı Sultanı I.Abdülmecid tarafından Osmanlı İmparatorluğu Deniz Fenerleri Genel Müdürü olarak atanmıştır. 1879'da paşa unvanını almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerine paralel olarak doğum yeri olan Sanary'de de çalışmalarda bulunmuştur. 1907'de La Seyne-sur Mer'de vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz: francearchives.fr.

altındaki İsviçreli Fransızlar 15 günlük ücretsiz ziyaretçi kartı alabilirlerdi. İstanbul'da bulunma süresi uzarsa kartın da süresi uzatılabilirdi. Fransız ordusunun ve donanmasının subayları ile Fransız deniz ticareti görevlileri de İstanbul'da bulundukları süre içerisinde talep etmeleri halinde geçici ziyaretçi kartı alabilirlerdi. Birliğin bütün üyelerinin, sorumlulukları altında olmak koşuluyla, binanın kafe, restoran ve bilardo salonuna yabancı kişileri getirme hakları bulunuyordu. Bu alanlar dışında binanın geri kalan kısımlarına yabancıları girişi kesinlikle yasaktı. Ancak bazı özel kutlamalarda Konseyin kararı doğrultusunda yabancıların girişine izin verilebilirdi. Balo salonu genel toplantılara, törenlere ve birliğin kutlamalarına ayrılmıştı. Bazı Fransız gruplar ve hayır amacı ile düzenlenen toplantılar için de kullanılabilirdi ancak bu gibi durumlarda birliğin konseyi ücreti ve uygun tarihi belirlerdi. Birliğin düzenlediği ücretli etkinliklere üyeler ve aileleri ücretlerini ödeyip katılabilirlerdi. Salonların ücretli kiralanması ya da ücretsiz olarak bazı gruplara tahsis edilmesi durumlarında ise üyeler söz konusu grubun katılanlarının onayı ile etkinliklere katılabilirlerdi. Kütüphane, okuma salonu, bilardo salonu ve kafe haftanın her günü sabah 07.00'den kapanış saatine kadar açıktı. Restoran ve yemek salonu 10. maddede belirtilen saatlerde kullanımına açıktı. Eskrim salonu da ders saatleri boyunca kullanıma açıktı. Bu salondan faydalanmak isteyen üyeler özel bir ödeme yapmak durumundaydılar. Birliğin bir grup üyesi özel bir amaç için toplanmak istediği takdirde istisnai olarak salonlardan biri onların kullanımına verilirdi. Böyle bir durumda Başkan'a yazılı olarak talepte bulunmak gerekirdi. Konferans salonunu kullanmak isteyen gruplar ise 48 saat önceden konferansa dair bilgilendirmeyi Başkana yapmak zorundalardı. Onların taleplerine sekreter yanıt verir ve yöneticiyi durumdan haberdar ederdi. Okuma salonu ve kütüphane, kütüphane görevlisinin gözetimi altındaydı. Sabah 10.00 ile akşam 19.00 arası mesai saatleriydi. 12.00-13.00 arası ise öğle tatiliydi. Birliğin üyelerinin kullanabileceği ve her zaman ulaşabilecekleri bir kütüphane kataloğu mevcuttu. Üyeler bir haftalık süreyle kitap ödünç alabilirlerdi. Gazeteler talep sırasına göre dağıtılırdı ve okuma salonu ile kütüphane dışına götürülmesi yasaktı. Restoran 11.00-13.00 ve 19.00-21.00 saatleri arasında kullanımına açıktı. Yemek salonunu kullanmak isteyen üyelerin kahvaltı için 3 kuruş, akşam yemeği için ise 5 kuruş ödemeleri gerekmekteydi. Üyelerin ailelerinden olan Fransız hanımlar tek başlarına restoranı ve kafeyi kullanabilirlerdi. Birliğin bütün mekanları Başkan ve yönetici (sekreter yardımcısı) tarafından yönetilirdi. Yönetici mekanları sık sık kontrol eder, yokluğunda yerine büronun bir üyesi ya da başkan tarafından belirlenen konseyin bir üyesi bakardı. Yönetici yönetmeliğin kurallarına uyulup uyulmadığını denetlerdi.

Union Française'in işleyişinin ve bünyesinde düzenlenen sosyal etkinliklerin son derece katı kurallara bağlı olduğu yapının iç tüzüğünden anlaşılmaktadır. Union Française'e kimlerin üye olabileceği, üye olanların bina içerisinde hangi mekânları hangi zaman dilimlerinde kullanabilecekleri, verilen hizmetlerin ücretleri, hangi salonda ne gibi etkinliklerin düzenlenebileceği gibi konular iç tüzükte düzenlenerek herhangi bir belirsizliğe yer bırakılmamıştır.

Union Française'in İstanbul Kent Yaşamındaki Yeri ve Etkinlikler

30 Mart 1896 Birliğin konseyinin hazırladığı raporda Union Française bünyesinde Fransız kökenli bir spor dalı olan eskrim salonu açıldığı ve eskrim hocası ile anlaşıldığı yazmaktadır. Eskrim salonunun kullanımı için yazılı bir düzenleme yapılmıştır.

Konsey tarafından genel kurula sunulan 17 Haziran 1904 tarihli raporda birliğin sanatı desteklemeye ve yardıma muhtaç insanlara millet ya da din ayrımı gözetmeksizin yardım etmeye devam ettiği yazılmıştır. Çeşitli Fransız okulları da ödül törenlerini Union Française'de düzenlemiş ve öğrencileri için kutlamalar, konferanslar organize etmiştir. 4231 adet yemek fakirlere ve ihtiyacı olan Fransızlara dağıtılmıştır.

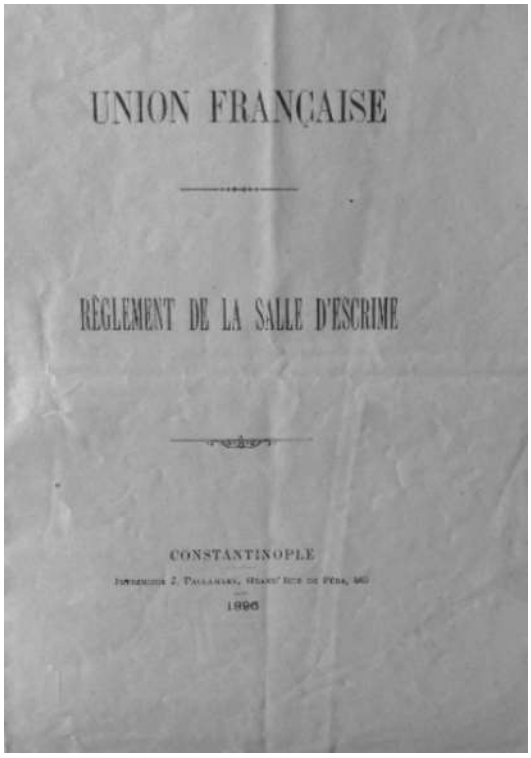
UNION FRANÇAISE

RÈGLEMENT DE LA SALLE D'ESCRIME

CONSTANTINOPLE

1896

Resim 8: 1896 tarihli eskrim salonunun yönetmeliği (CADN).

Konsey tarafından genel kurula sunulan 25 Kasım 1905 tarihli raporda, Union Française'in katılımcıların kendilerini tanımadıkları bir şehirde yalnız hissetmemelerini sağladığı ve 1904-1905 yıllarında dört düğünün birliğin salonlarında düzenlendiği belirtilmiştir. Ayrıca bir önceki kışta İstanbul Müzik Topluluğu'nun konser verdiği ve bundan sonra birliğin daha sık kültürel etkinliklere ev sahipliği yapacağı da eklenmiştir. Genellikle yardım amaçlı yirmi konser büyük salonda gerçekleşmiş ve aile gecelerinde de önemli bir kalabalık bir araya gelmiştir. Öte yandan okuma salonu ve kütüphane de üyeler tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. Bir önceki döneme göre fakirlerin yemek salonunu kullananların sayısında düşüş yaşanmıştır ki bu da Fransızlar arasında fakirliğin azaldığına işaret etmektedir. Toplamda 803 adet yemek fakirlere dağıtılmış olup bir sonraki sene bu sayının artmasından endişe edilmektedir. Michel Paşa her sene yaptığı 3000 franklık bağış ile yine anılıyor. Birliğin amacının bütün Fransız topluluklarını tek bir çatı altında toplamak olduğu ve altı adet topluluğun söz konusu bu çatı altında toplandığı belirtiliyor. Bu topluluklar; İstanbul Fransız Ticaret Odası, Yardımseverlik Derneği, dilin yayılması için Fransız İttifakı, Kara ve Deniz Orduları Gazileri, Fransa Gençliği Bağışı, Ticari Coğrafya Topluluğudur.[8] Bu topluluklara Eğitim Öğrenim Üyeleri Fransız Topluluğu da eklenmiştir. Öte yandan Union Française, Fransız varlığını barındıran iki uluslararası gruba da ev sahipliği yapmaktadır; bunlardan birinci İstanbul Müzik Topluluğu, ikincisi ise Yabancı Ticaret Delegeleri Daimî Birliğidir. Union Française bünyesinde düzenlenen tüm bu etkinlikler, konserler, konferanslar gazetelerde çıkan haberler aracılığıyla da halka duyurulmaktaydı (Akın, 2011, s. 256). Bu etkinlikler maddi açıdan da İstanbul'daki Fransız kolonisine kaynak niteliğindeydi (Bareilles, 2002, s. 73.)

8 Ticari Coğrafya Topluluğu merkezi Paris'te bulunan, İstanbul Kabristan Caddesi 41 numara'da da bir ayağı bulunan bir dernektir. Nantes Diplomatik Arşiv, "Union Française" dosyası belgelerinden anlaşıldığı üzere bu topluluk aylık toplantılarını her ayın ilk Pazar günü Union Française'te düzenlerdi. Ayrıca bu topluluk çeşitli konularla ilgili konferanslar düzenlenmesi için de Union Française'in salonları mekân olarak kullanmıştır. Örneğin Ticari Coğrafya Topluluğu Genel Sekreteri tarafından Fransız Büyükelçisi Constans'a yazılan 26 Mayıs 1907 tarihli mektupta 31 Mayıs akşamı Bordeaux Fakültesi'nden bir hocanın "Beethoven'dan Bu Yana Senfoninin Değişimleri" konulu bir konferans vereceği Fransız Büyükelçisi davet edilerek bildirilmiştir. Her ay konunun uzmanı belirli bir konu başlığı ile Union Française'de bir konferans verirdi ve bu konferansların listesi önceden Fransız Büyükelçisi'ne bildirilirdi.

10 Nisan 1907'de Fransız Büyükelçisi Constans'a yazılan mektupta;

> *Union Française'i yaratırken Komiser Berger ve kurucu üyelerin amacı yurtseverlik temelinde bağları kuvvetlendirmekti. Kuruluş safhasındaki kuralların zamanla değiştirilmesiyle Fransızlar yabancıları da davet etme olanağı elde etmişlerdir. Kabul salonları ve aynı zamanda restoran da çeşitli etkinlikler düzenlenmesi için yabancılara kiralanabiliyordu. Restorana eklemlenmiş olan kafede de bu olağan dışı uygulamalar mevcuttu"* (166/PO/E/489 UnionFrançaise/CADN).

Union Française'in İstanbul kent yaşamına kattığı örneklerden biri de Salı Kahvaltıları Dostluk Cemiyeti'dir. Cemiyetin adından da anlaşılacağı üzere her haftanın Salı günü Union Française'de toplanan bu cemiyetin esas amacı bireyleri bir araya getirmek, yeni dostlukların kurulmasını ve fikir alışverişlerinin yapılmasını sağlamaktı. Katılanların Fransız kolonisinin herhangi bir kontrolüne maruz kalması engellenirken koloninin statüsü sınırları dahilinde özgürlük tanınmaktaydı.

Birliğe talep üzerine yarım Türk lirası vererek katılmak mümkündü. Fransız Konsolosluğu çalışanları, İstanbul'da ikamet eden ve aktif olarak görevde bulunan Fransız subayları, Fransız milletinin yeni ve eski milletvekilleri, Union Française ve İstanbul Fransız Ticaret Odası gibi Fransız oluşumlarının konseylerinin üyeleri, eğitim alanında hizmet verenler, bu kategorilerde yer almayan ama düzenli olarak Salı günleri yapılan toplantılara katılanların birliğe katılması uygun görülmekteydi. Birliğin dostluk ortamını bozacak herhangi bir tutum sergileyenler üyelikten çıkartılırdı. Söz konusu cemiyetin bir kahvaltısına katılmayan üyeler aylık 20 kuruş ceza ödemekle yükümlülerdi. Cemiyette kararlar toplantı hâlinde ve mevcut üyelerin çoğunluğu ile alınırdı. Cemiyetin yeni üyelerin katılımı, üyelikten çıkartma kararı, menülerin ve kahvaltı ücretinin belirlenmesi ve yapılacak davetlerin planlanması gibi birçok yetkisi vardı. Her sene bir başkan, bir sekreter ve bir veznedar belirlenerek cemiyetin bürosu oluşturulurdu. Üyeler olağan kahvaltılara bir ya da daha çok davetli getirme hakkına sahipti. Başkan kahvaltıları yönetir, oylama sırasında fikirleri alır ve cemiyet adına söz alırdı. Bu son yetkisini dilerse üyelerden birine de devredebilirdi. Veznedar alınan kararlar doğrultusunda sosyal kaynakları yönetirdi. Sekreter ise gala kahvaltıları için davetiyeleri düzenler ve ilgili konular hakkında üyelerle görüşürdü. Gala kahvaltıları adı altındaki toplantılar cemiyetin kararı üzerine İstanbul'da ikamet eden ya da geçici süreyle bulunanlara sunulurdu. Gala kahvaltılarına sadece cemiyetin üyelerinin katılma hakkı bulunmaktaydı. Sekreter tarafından davet edilen cemiyet üyeleri cevaplarını 48 saat içinde bildirmek zorundalardı. Aksi takdirde adlarına rezervasyon yapılmazdı (166/PO/E/489 Union Française/CADN). Bu oluşum vatanlarından uzakta bulunan Fransızların bir araya gelme, toplanma, yardımlaşma ve dayanışma kavramlarına verdikleri önemi bir kez daha göstermektedir. 6 Ocak 1907'de Seyne'de vefat eden Michel Paşa (Blaise Jean) isimli Union Française'in üyelerinden biri olan kişinin mirasını yine bu kuruma bırakması Fransızların kendi aralarında dayanışmaya verdikleri önemin bir örneğidir (166/PO/E/489 Union Française/CADN).

Union Française'in esas amacı İstanbul'daki Fransızları bir araya getirmek olduğu için bünyesinde sadece Salı günü kahvaltıları ya da restoranında yemekler düzenlenmiyordu. Farklı etkinliklerle katılımın yükseltilmesi hedeflenmişti. Bunlardan bir tanesi de Union Française'in "aile geceleri" idi. 10 Mart 1908 tarihinde Union Française'den Fransız büyükelçisi Constans'a yazılan mektupta Constans yabancı dost kolonilere de açık olarak düzenlenecek olan danslı aile gecesine davet edilmiş ve katılımının Fransız gençliğini son derece memnun edeceği belirtilmiştir (166/PO/E/489 Union Française/CADN).

Sonuç

Union Française 1894'te İstanbul'da yaşayan Fransızların tanışmaları, çeşitli konularda birbirlerine yardımcı olabilmeleri ve şehrin sosyal yaşamına katılabilmeleri amacıyla kurulmuş olan bir dernektir. 19. yüzyıl sonunda sosyal ve kültürel olarak değişim içerisinde olan Pera semtinin sosyal yaşamının çeşitliliğini söz konusu bu birlik farklı etkinliklerle zenginleştirmiştir.

Fransızlara yabancı bir ülkede dayanışma içerisinde toplanma imkânı sağlayan bu birliğin bir diğer amacı da Osmanlı topraklarında Fransız etkisini arttırabilmekti. İstanbul'da kurulmuş diğer Fransız dernekleriyle de iş birliği içinde olması sebebiyle Union Française tüm bu yapılar için bir ortak payda niteliğindeydi.

Diğer yabancı milletlerin İstanbul'da kurdukları sosyal dernekler Fransızlar için örnek teşkil etmiş ve tarihsel yakınlıklarını bu alanda ilerlemek için avantaj olarak görmüşlerdir. Aylık bir aidat ödemekle yükümlü olan üyeler birliğin son derece detaylı bir şekilde düzenlenmiş olan kurallarına da uymak durumundaydılar.

Fransız Hükümeti'nin ve Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın himayesinde olan bu birlik ile İstanbul Fransız Büyükelçiliği arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı üzere iki taraf arasındaki bağlantı her zaman kuvvetli olmuştur. Union Française bünyesinde düzenlenen konferanslara, gösterilere, yemeklere Fransız Büyükelçisi sadece davet edilmekle kalmaz, ayrıca etkinliklerden haberdar edilir ve ihtiyaçlar doğrultusunda yardım da istenirdi. Bu birliğe dair gelişmeler Fransız basını tarafından da yakından takip edilmiş ve Union Française'in faaliyetlerinden genel olarak destekleyici bir şekilde söz edilmiştir.

19. yüzyıl sonunda İstanbul'da kurulan Union Française adlı dernek İstanbul'da faaliyet gösteren tüm Fransız dernekleri ile İstanbul'da yaşayan Fransızları kendi çatısı altında toplamayı hedeflemiş ve bünyesinde organize edilen konferanslar, toplantılar, tiyatro gösterileri, ödül törenleri, yemekler aracılığıyla İstanbul'un sosyal ortamı ve kent yaşamında etkin bir rol oynamıştır.

Arşiv

Fransız Dışişleri Bakanlığı: Quaid'Orsay/ Nantes Diplomatik Arşiv Merkezi (CADN)166/ PO/E/489 *"Union Française"* dosyası.

Kaynaklar

Akın, N. (2011). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*. İstanbul: Literatür Yayınları.

Bareilles, B. (2003). *İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleri*. İstanbul: Güncel Yayıncılık.

Cezar, M. (1991). *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*. İstanbul: Akbank Ak Yayınları.

Chaubet, F. (2004). L'Alliance Françaiseou la diplomatie de la langue (1883-1914). *Revue Historique, T. 306, Fasc 4 (632), Langue et Politique,* ss. 763-785.

Duhani, S.N. (1990), *Beyoğlu'nun Adı Pera İken (Geri Dönmeyecek Zamanlar)* (Çev. Nihal Önol). İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları.

Freely, B., Freely, J. (2015). *Galata, Pera, Beyoğlu: Bir Biyografi* (Çev.Yelda Türedi). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnal, O. (2012). *Pera'dan Beyoğlu'na*. İstanbul: E Yayınları.

Türker, O. (2016). *Pera'dan Beyoğlu'na İstanbul'un Levanten ve Azınlık Semtinin Hikayesi*. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Ortaylı, İ. (1991). La vie quotidienne des missions etrangeres à Galata. *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 Janvier 1985* içinde (ss.131-137). İstanbul-Paris: Editions ISIS.

Özlü, N. (2015). Alexandre Vallaury. *Türk Mimarisinde İz Bırakanlar I* içinde (ss. 295-311). Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı.

Şenol, E. (2006). *Adım Adım Pera Galata Samatya*. Ankara: Kurmay Yayınevi.

Thobie, J. (1981). La France a-t-elle une politique culturelle dans l'Empire Ottoman à la veille de la Première Guerre Mondiale? *Relations Internationales, no:25, printemps,* ss. 21-40.

Gazeteler

Les Nouvelles d'Orient

L'Orient

Ek

Tepebaşı'nda bulunan Union Française binasının günümüzdeki hâlinin görünümü. Ön cephe. 1970'li yıllarda Fransız Hükümeti tarafından elden çıkarılan Union Française Binası aynı yıllarda kapsamlı bir onarıma tabii tutulmuş, ön cephesi korunarak koruma uygulaması gerçekleştirilmiştir. Bina günümüzde geçici olmak üzere, İstanbul Modern Sanatlar Müzesi'ne ev sahipliği yapmaktadır (Seda Kula Say, Alexander Vallaury's Architecture: An Overview, http://levantineheritage.com/note148.htm).

Özgün Makale

1950-1960 Yılları Arasında İstanbul'da Kentleşme ve İmar Faaliyetlerine Genel Bakış[1]

Overview of Urbanization and Reconstruction Activities in Istanbul Between 1950-1960

Işıl TUNA[2]

Öz

1950-1960 yılları arasında, İstanbul'da kentleşme ve imar konusunda yoğun faaliyetler meydana gelmiştir. Öncelikli hedef olarak İstanbul'un modern bir görünüm kazanması amaçlanmıştır. Ulaşım ve bayındırlık konularında çeşitli projeler üretilmiş, süreçte kentin dokusuna zarar veren gecekondulaşma ile mücadele edilmiştir. Çalışmada Demokrat Parti'nin iktidarda bulunduğu 1950-1960 tarihleri arasında İstanbul'un kentleşmesine ve imarına yönelik yapılan faaliyetler incelenmiştir. Bu makalede İstanbul'a yönelik yapılan imar faaliyetlerinin şehrin modernleşme sürecine katkısı ile gecekondulaşma meselesinin boyutları üzerinden dönemin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, İstanbul, İmar, Kentleşme, Gecekondu.

Abstract

Between 1950-1960, intensive activities took place regarding the urbanization and development of Istanbul. As a priority goal, Istanbul was aimed to gain a modern appearance. Various projects have been produced in the areas of transportation and public works, and the fight against shantytowns, which damaged the fabric of the city. In this study, the activities carried out for the urbanization and reconstruction of Istanbul between 1950-1960, when the Democratic Party was in power, were examined. In this article, a general evaluation of the period was made based on the contribution of zoning activities towards Istanbul to the modernization process of the city and the dimensions of shanty housing.

Keywords: Democrat Party, Istanbul, Reconstruction, Urbanization, Slums.

Giriş

Demokrat Parti'nin (DP) 7 Ocak 1946 tarihinde kurulması ile Türk siyaseti etkin bir muhalefet anlayışına sahip olmuştur.[3] DP kuruluşundan kısa bir süre sonra pek çok yerde teşkilatlanmış

1 Makale başvuru tarihi: 28.07.2019, makale kabul tarihi:16.08.2019.
2 Öğr. Gör. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, isil.tuna@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-6238-1609.
3 Türkiye'de ilk defa çok partili hayata geçiş 18 Temmuz 1945 yılında Nuri Demirağ tarafından kurulan Milli Kalkınma Partisi ile gerçekleşmiştir. Ancak siyasette DP kadar aktif bir siyaset izleyememiştir.

ve taraftar toplamıştır. DP'nin 1946 yılına ait ilk parti programında demokrasi, insan hakları ve seçim serbestliği vurgularının yanı sıra ülke çapında bayındırlık, imar ve kalkınma faaliyetlerine de dikkat çekilmiştir. Modern yol yapım tekniği, yol şebekelerinin kurulması ile şehirden, köye, ocak ve bucaklara kadar yolların süratle yapılması parti programında yer alan diğer konulardır (Demokrat Parti Programı, 1946, s. 22). Dört yıllık muhalefet deneyiminden sonra Demokratlar 14 Mayıs 1950 genel seçimlerini kazanarak iktidara geldiler (Milliyet, 16.05.1950). Yeni hükümet önceki iktidarın yapı-imar faaliyetlerinde lüks ve israf zihniyetiyle hareket ettiğine dair eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Demokratlara göre artık israf dönemi sona ermiş, devletin mali durumuna en uygun şekilde hareket edileceği ve imar meselesinin bütüncül olarak ele alınacağı bir döneme girilmiştir (Dağlı ve Aktürk, 1988, ss. 161-175). Özellikle motorun süratli, kolay ve ucuz nakliyatı temin etmesinden yola çıkarak karayollarına önem verileceği ifade edilmiştir (Milliyet, 30.05.1950). Kısa sürede, başta İstanbul, Ankara, İzmir olmak üzere pek çok şehirde imar faaliyetleri başlatılmıştır. Nitekim Başbakan Adnan Menderes bu durumu bir basın toplantısında; *"Memleket baştan başa inşa halindedir"* şeklinde kısa ve net bir biçimde açıklamıştır (Milliyet, 14.07.1953). Başbakan, 1954 yılı hükümet programı dolayısıyla yaptığı konuşmada da hem yapılan işleri hem de yapılacakları dile getirmiştir:

> *...Yol şebekemiz pek ziyade genişletilmiş bugün inşalarına başladığımız baraj, elektrik santralleri ve modern tesislerden çoğu işletmeye açılmış...köy elektrifikasyonu davasına başlanmış... radyo istasyonlarımızı, limanlar, hava meydanları, silolar, depolama ve yükleme tesislerimizin inşaatını da ikmal etmiş bulunacağız* (Baytal, 2007, ss. 551-552).

Bu gelişmeler yaşanırken 15-21 Nisan 1955 tarihleri arasında Birinci İmar Kongresi Ankara'da toplanmıştır. Başbakan Adnan Menderes'inde hazır bulunduğu kongrede ülkenin yeniden imarı ve düzenlenmesi için yapılacak işleri konu alan dört rapor üzerinde durulmuştur (Milliyet, 15.04.1955; Milliyet, 22.04.1955; Aslan, 2017, s. 81). 1958 tarihinde ise şehirlerin imar planlarının Emlak Bankası, Toprak ve İskân Umum Müdürlüğü ile İller Bankasının bir kolu olarak faaliyet gösterecek büro tarafından yapılması kararlaştırılmıştır (Milliyet, 29.03.1958).

Dönem boyunca ülke genelinde büyük imar faaliyetlerinin yapılacağı bizzat Başbakan Adnan Menderes tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Menderes imar faaliyetlerinin büyüklüğünü şu şekilde belirtmektedir:

> *Bu hareket evvela İstanbul'da başladı. İmar hamlesi, İstanbul'dan Ankara'ya intikal etti. Ankara'dan sonra da diğer vilayetlerin peyderpey programa alınması suretiyle yurdun muhtelif şehirlerine teşmil edilmek üzeredir. İstanbul ve Ankara'dan sonra İzmir'in Antalya'nın Diyarbakır'ın Adana'nın ve diğer bütün şehirlerimizin de birer birer ve yıldırım sürati ile yepyeni bir hale inkılaba edeceklerini şimdiden müjdelerim.* (Demir, 2010, s. 465)

İstanbul'un imarı tıpkı Türkiye genelinde olduğu gibi bizzat Adnan Menderes tarafından merkezi yönetim ölçeğinde ele alınmıştır (Doğusan, 2004, s. 73). Menderes'e göre *"Dünkü devletin yapıcı kudreti ile bugün ki devletin yapıcı kudreti arasında çok fark vardır... İstanbul'un imarı yalnız bir şehir meselesi bir İstanbul meselesi değildir... Birer memleket meselesi olarak telakki edilmelidir"* (Milliyet, 24.09.1956).

1. İstanbul'u Modernleştirme Çabaları

Demokratlar kadim şehir İstanbul'un "*asrî*" bir kent haline gelmesi ve turizm merkezi olması düşüncesindeydiler. Bu düşünceden hareketle 1950'li yıllarda şehrin modern görüntüden uzak olduğuna ilişkin eleştirel söylemler ortaya atılmıştır. Bakıldığında 3 Eylül 1950 tarihinde yapılan belediye seçimleri kırılma noktasıdır. Genel seçimlerin üzerinden kısa bir süre sonra ülke yerel seçim atmosferine girmiştir. DP, 1950 Belediye Seçimlerinde İstanbul'un temel meseleleri ve partinin şehirle alakalı projelerine yönelik bir beyanname yayınlayan tek siyasi partidir. Beyannameye göre; İstanbul turizmin ilgi odağı haline getirilmeli ve şehre modern görünüm kazandırılmalıdır[4] (Cumhuriyet, 4.09.1950). Süreçte DP yöneticileri sıklıkla bu düşünceyi destekler nitelikte konuşmalar yaparlar. Seçim propagandası kapsamında Eyüp'te düzenlenen DP toplantısında Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu bir konuşma yapmış ve *"İstanbul şimdiye kadar ihmal edilmiştir"* diyerek kentin yeni bir görünüm kazanması için çalışacaklarını ifade etmiştir. Ağaoğlu sözlerinin devamında *"...Bu harabeyi tamir için zamana ihtiyaç olduğunu"* da dile getirmiştir (Milliyet, 28.08.1950). Başbakan Adnan Menderes ise 29 Ağustos'ta Ankara Radyosunda belediye seçimlerinin "*bir devrin ve şeflik sisteminin tasfiyesi*" olacağını söyleyerek İstanbul için yeni bir dönemin başlayacağının sinyalini vermiştir (Milliyet, 30.08.1950; Tuna, 2018, s. 147).

Sonuçta İstanbul'da seçimleri Demokratlar kazanmıştır.[5] Sonuçlar sonrası Başbakan'ın *"Türk milleti Halk Partisini 14 Mayıs'ta iktidardan tasfiye etmişti, 3 Eylül'de de muhalefetten tasfiye etmiştir"* sözleri ile Samet Ağaoğlu'nun, *"Seçimlerde halkın sesi hakkın sesi olmuştur. İstanbul şehri Halk Partisi'ni son belediye seçimleri ile sinesinde tasfiye etmiştir"* şeklindeki değerlendirmeler Demokratların yönetimdeki özgüvenlerinin arttığını göstermektedir (Cumhuriyet, 5.09.1950; Milliyet, 27.12.1950). Belediye seçimleri sonrasında İstanbul'un yeni bir merkez oluşum süreci başlamıştır.

Demokratların seçimi kazanmasından sonra, 1936 yılından itibaren İstanbul'un planlamasını yürüten Henri Prost'un çalışmaları tartışılmaya başlanmış ve Henri Prost'un sözleşmesi 26 Aralık 1950 tarihinde Belediye Meclisi tarafından alınan kararla yenilenmemiştir[6] (Milliyet, 27.12.1950). Prost'un görevine son verilmesinin ardından şehrin imar ve modernizasyon çalışmalarının Türk uzmanlarca ele alınmasına karar verilir. Türk uzmanlar 1950-1956 yılları arasında Prost'un hazırladığı planı revize çalışmalarına başlarlar (Akpınar, 2010, s. 7). Şehrin imar planları ile gereksinimlerin tespiti için bir Revizyon Komisyonu oluşturulur.[7] Komisyon yaptığı çalışmalar sonucunda Prost tarafından daha önce hazırlanan nazım planın modern şehircilik anlayışına uygun olmadığı,[8] mevcut sorunlara çözüm getirmekten oldukça uzak olduğu kanaatine varır (Duranay, Gürsel ve Ural, 1972, ss. 80-81).

Bir taraftan da Milletlerarası Mimarlar Cemiyeti Reisi Alber Kormbi belediye tarafından İstanbul'a davet edilir. *"Maruf bir şehircilik mütehassısı İstanbul'a geldi"* başlığıyla Milliyet gazetesinde yer alan haberde Profesör Alber Kormbi'nin Türk mimarlarla birlikte çalışıp şehrin

---

4 Cumhuriyet gazetesi yazarı Abidin Daver, Demokratların belediye seçimleri için hazırladıkları beyannameyi detaylarıyla kaleme almıştır. Beyannamede şehirde imtiyazlı semtlerin bulunmaması, her semte sağlık merkezi açılması, şehrin temiz tutularak "*ıslah edilmes*i", esnafın dertlerinin dinlenmesi, itfaiye teşkilatının geliştirilmesi ve Belediye Kanunu'nun modernleştirilmesi gibi konulara yer verilmiştir (Cumhuriyet, 4.09.1950).

5 DP sadece İstanbul seçimlerini kazanmamış ülkede bulunan 600 Belediyenin 560'ını kazanmıştır. 40 Belediye ise CHP tarafından kazanılmıştır (Demir, 2010, s. 265).

6 Şehir meclisinde alınan kararla şehrin nazım planının ikmal edilmiş olduğu belirtilerek mukavelenin yenilenmesine lüzum görülmediği ifade edilmiştir (Milliyet, 27.12.1950).

7 Komisyonda Kemal Ahmet Aru, Mukbil Gökdoğan, M. Ali Handan, Cevat Erbel, Muhittin Güven, Behçet Ünsal, Mithat Yenen bulunmaktaydı.

8 1936 tarihinde Henri Prost ile İstanbul Belediyesi arasında sözleşme imzalanmıştır. Böylece Prost İstanbul'u planlama çalışmalarına başlamıştır. Prost'un nazım planlarının içeriği için bakınız (Bilsel, 2010, ss. 49-67).

imarını yeniden gözden geçireceği belirtilmiştir (Milliyet, 16.05.1954). Görülüyor ki şehrin imarında şehri tanıyan, şehre aşina olan Türk mimarlar dışında Avrupa'nın modernizmini tesis edebilecek yabancı mimarlardan da faydalanmaya devam edilmiştir. 1952 yılında toplanan İstanbul Bölgesi Kalkınma Kongresi'nde İstanbul'un, *"Kalfaların elinde her gün bir kez daha çirkinleştirildiğinden"* söz edilerek şehrin modernleşmesi için çalışmaların hızla devam edeceği yer almıştır (Milliyet, 9.03.1952; Milliyet, 12.03.1952).

1950'lerde geniş caddelerin, bulvarların, meydanların ve otomobillerin âdeta Amerikan kentlerinin görünümüyle bütünleşerek çağdaş dünya imgelerinin birer örneği olarak sunulacağı düşüncesi hakimdir. Demokratlara göre "*çağdaş*" veya "*modern*" kent yol-meydan-otomobil üçgeninde gelişmiştir (Ertem ve Altunel, 2011, s. 67). Bu sebepledir ki DP'nin iktidarda olduğu dönem boyunca İstanbul'da imar yoğunluğu geniş cadde, yol ve meydan yapımına kaydırılmıştır.

Kentin modern bir görünüme kavuşması için Batılı yaşam kültürünü sunan binaların yapılması düşüncesinden hareketle çeşitli yapıların inşa edilmesi süreci 1950'li yıllarda başlamıştır. Hilton Otelinin İstanbul'da inşa edilmesi bu duruma en somut örnektir. Hilton kısa sürede İstanbul'da değişim ve modernizmin sembolü olarak görülmeye başlamıştır. Bakanlar Kurulu 26 Kasım 1950'de Amerikan Hilton Firması tarafından İstanbul'da büyük bir otel kurulmasına karar vermiştir. Hükümet ileri gelenleri ve Hilton Firması otel inşasının hem İstanbul hem de Türkiye için *"fayda"* sağlayacağı düşüncesindeydiler. Hilton Otellerinin Müdürü William R. Irwin, Amerika'da on altı otellerinin bulunduğunu ve senelik dört milyon müşteri ağırladıklarından hareketle *"Türkiye hakkında malumat ihtiva eden broşürler yaptırarak müşterilerini İstanbul'a sevk edeceklerini"* söylemiştir. Bu sayede İstanbul özelinden ülkemize önemli miktarda döviz girişinin yapılacağı düşünülmektedir. Otelin 300 odalı, son teknoloji ısıtma ve soğutma imkânlarına sahip olarak tasarlanacağı belirtilmiştir. Otelde banyo ve teraslar, gündüzleri oturma geceleri ise yatak odası olarak kullanılması düşünülen odaların tasarlanacağı yer almıştır (Milliyet, 11.11.1950). Ayrıca otelde çalışacak personelin bir yıl Amerika'da Cornell Üniversitesinde eğitim göreceği de belirtilmiştir. Otelin tamamlanacağı tarih ise İstanbul'un Fethi'nin 500. Yılı'na denk gelen 1953 tarihi olarak ön görülmüştür. Otel 1952 yılında Skidmore, Owingsve Meril ortaklığı ile Mimar Sedad Hakkı Eldem tarafından tasarlanmıştır. Radyo Evinin arkasında bulunan araziye inşa edilmesi tasarlanan otel sonraki dönemlerde deniz manzarasıyla çok katlı otelciliğin öncüsü hâline gelecektir. Otelin temeli ancak 16 Nisan 1952 tarihinde atılabilmiş, açılışı ise 10 Haziran 1955'te gerçekleşmiştir (Cumhuriyet, 11.06.1955). Hilton Otelinin açılışı İstanbul'un sosyal hayatına katkı yapmıştır. Özellikle İstanbul'un zengin kesimlerinin benimseyip tuttuğu bir yer hâline gelmiştir. Davetler, balolar ve düğünlerde pek çok kez bir araya gelme fırsatı oluşturmuştur.

1950-1960 yılları arasında Hilton gibi otellerin inşası ile İstanbul'un hem turizm merkezi olacağı hem de modern bir görünüm kazanacağı düşünülmekteydi. Nitekim Başbakan Adnan Menderes'in *"...Bu şehre bir Hilton Otelini bile çok görmüşlerdi. Hâlbuki bugün anlaşılıyor ki, derhal 10 tane Hilton inşa etmek lazım. Şehre biraz daha çeki düzen vererek bu otelleri de inşa edince, işte o zaman İstanbul, bize ziraatımız, sanayimiz kadar gelir getirecektir"* şeklindeki sözleri aynı düşüncenin yansımasıdır (Çılgın, 2010, s. 173). Süreçte İstanbul'a Hilton gibi büyük otellerin inşa edilmesine devam edilmiştir. Florya'da tıpkı Hilton benzeri bir otel inşa edilmesi planlanmıştır (Cumhuriyet, 7.04.1957). Tepebaşı'na modern tesislerden teşekkül 14 katlı bir otel yapımına başlanmıştır. Öte yandan Çırağan Sarayının otel olarak hizmete girmesi çalışmaları tetkik edilmeye başlamıştır (Milliyet, 15.08.1955). Sedef Adası ile Kuruçeşme'de yer alan adaya otel, gazino ve plaj gibi modern tesislerin kurulması planlanmıştır. Bu adalara turistik değer ve modern görünüm

kazanması için yapılacak çalışmalar için öncelikle Kuruçeşme'de bulunan adanın Mısır'da bulunan sahibi ile irtibata geçilmiştir (Milliyet, 13.06.1955).

İstanbul'un çağdaş bir görünüme kavuşması için yapılan çalışmalardan biri de Yeşilköy Havalimanının *"eksik"* ve *"aksak"* yerlerinin tamamlanarak modernleştirilmesidir. Bu kapsamda öncelikle havaalanının çamurlu bölgeleri asfaltlanmış ve modern yolcu salonu projelendirilmiştir. Ardından 60 metre genişliğinde 300 metre uzunluğunda bir pist ve bir peron inşaatına başlanmıştır (Vatan, 22.06.1950). İnşaat 1952 yılında tamamlanmış ancak 1 Ağustos 1953 tarihinde törenle açılmıştır (Cumhuriyet, 1.08.1953).

1950'li yıllar İstanbul'da kentleşmenin hız kazandığı bir dönemdir. Önceden İstanbul'da küçük katlı ve içinde bahçesi bulunan evler tercih edilirken 1950'li yıllarda modern ve nizami kentleşmeye örnek oluşturulabilecek yüksek katlı site mahallelerin yapımına başlanmıştır (Çiçekoğlu, 1998, s. 147). İçerisinde barındırdıkları tesislerle kendi kendilerine yetebilecek âdeta küçük bir şehir olarak tanımlanabilecek mesken mahallelerinin inşasına önem verilmiştir. Levent ve Ataköy ismini taşıyan site-mahalleler bu duruma örnektir. Daha çok orta-üst gelir grubu için tasarlanan mahallelerin yine İstanbul'a modernite ve turistik değer kazandırılacağı düşünülmekteydi. Her iki mahallenin yapımını Emlak ve Kredi Bankası üstlenmiştir. Levent'te bahçeli ve müstakil evler tasarlanmış, 80 blok ve 367 lojman oluşturulmuştur. Toplamda 1374 konut inşa edilmiş ve 53.256,00 lira harcanmıştır.

Baruthane mevkiinde kurulacak Ataköy sitesinin temel atma törenine başta Cumhurbaşkanı Celal Bayar olmak üzere Başbakan Adnan Menderes de bizzat katılmıştır. Türkiye Emlak ve Kredi Bankası Merkez Müdürü Medenî Berk kurulacak yeni yerleşim yeri hakkında açıklamalarda bulunmuştur. 500 bin metrekarelik turistlik bölgede 160 odalı üç büyük otel, on bin kişilik plaj, tenis kortları, yat kulübü, üç kır kahvesi, lunapark, sinema ve tiyatro inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. İskân sahasında 2.226.600 metrekarelik yer konutlara, 20 bin metrekarelik yer çarşıya ve iş yerlerine, devlet dairelerine ise 15.400 metrekarelik kısmın ayrıldığı ifade edilmiştir (Milliyet, 16.09.1957). Ataköy'e 15.000 kişilik bir stadyumun yanı sıra tenis ve basketbol sahaları da ihtiva edecektir. Yayaların dolaşabilmesi için Siyavuşpaşa deresinin iki tarafında kuzeyden güneye doğru düzenlenecek park ve bahçeler birleşerek Ataköy'ün ortasına kadar yeşil alan ilerleyecektir. Plaj tesisleri ise 1957 yılında açılmış ve rağbet görmüştür. Böylece tesisler yeni kurulan bölgenin turizm ve eğlence ihtiyacını karşılayacak modern bir şehir görüntüsü verecektir (Arkitekt, 1958, s. 82). 1957 yılında Mecidiyeköy'de de modern site yapım çalışmalarına başlanmıştır. 30-60 daireli, çok katlı ve içinde sosyal olanaklar barındıran binaların inşası ön görülmüştür (Yeni İstanbul, 29.10.1957). Bebek'te Garanti İnşaat Şirketi tarafından 1.000 konutluk modern bir mahallenin temeli atılmıştır. Nişantaşı'nda *"Türkiye'nin en büyük apartmanı"* şeklinde basında lanse edilen bir gökdelen yapılması kararlaştırılmıştır. 37 metre ve 9 katlı olması tasarlanan apartmanın 700.000 liraya alınan bir arazi üzerine yapılacağı yer almıştır (Vatan, 12.11.1957).

İstanbul'un modernleşme projesi hedefi kapsamında ahşap yapılardan bu dönemde büyük oranda arındırılma yapılmıştır. Belediye 1955 yılında şehrin hiçbir yerinde ahşap bina yapılmasına izin verilmemesi yönünde bir karar almıştır. Ahşap binalarını kagir yapıya dönüştürmek isteyenlere ise kolaylıkla tamir ruhsatı verilmesi onaylanmıştır (Cantemir, 2013, s. 460). 1958 yılında da İstanbul'un Kitabı isimli bir eser yayımlanır. Eserin içeriğinde dönem boyunca İstanbul için yapılan tüm imar faaliyetleri modernleştirme ve Avrupalaştırma amacı taşıdığı gösterilir (İgüş ve İsmailoğlu, 2016, s. 134).

Şehri modernleştirme çabaları içinde sayılabilecek bir başka faaliyet ise Modern Avrupa Limanları şeklinde şehre limanlar kazandırılması çalışmalarıdır. Fındıklı Salıpazarı mevkiinde İstanbul Limanı kurulması için bir müsabaka düzenlenmiştir (Cantemir, 2013, s. 266). 310 metre uzunluğunda yapılacak rıhtım inşaatı çalışmalarına 1951 tarihinde başlanmıştır (Milliyet, 26.06.1951). Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu liman konusunda gazetecilere beyanatta bulunmuştur. Zeytinoğlu'na göre İstanbul'a yapılacak liman meselesi zamana yayılacak bir iştir. Çünkü 2,5 milyon dolarlık dış kredi, Uluslararası Kalkınma Bankası'ndan da 70 milyon lira temin edilmesi gerekmektedir (Milliyet, 13.07.1951). Neticede proje için 15 milyon liralık tahsisat ayırılan limanın inşaatına 1952 yılında başlanmıştır (Milliyet, 4.05.1952). Limana iki büyük antreponun da yapılması kararlaştırılmıştır. Limanın 1955 yılı sonlarında bitirilmesi ön görülmüştür (Milliyet, 25.09.1953; Milliyet, 11.10.1954). 1955 Kasım ayında basında antrepo inşaatının tamamlanmak üzere olduğuna ilişkin haberler yer almıştır (Milliyet, 7.11.1955). 1956 yılında antreponun ikinci kısım inşaatı genişletilmiş, 16 bin metrekare betonarme rıhtım sahası ile 8 bin metre kare kapalı saha yapımına karar verilmiştir (Milliyet, 18.05.1956). 10.000 tonluk gemilerin yanaşabileceği 600 metre büyüklüğündeki liman 1956 yılının Ekim ayı içinde tamamlanacaktır (Milliyet, 6.07.1956). 5 Aralık 1956 tarihinde liman kısmen işletmeye açılmıştır (Milliyet, 6.12.1956). Haydarpaşa liman rıhtımının genişletilme çalışmaları da Salıpazarı liman inşaatı ile aynı zamana denk düşmüştür. 1958 yılında da Galata rıhtımını genişletme çalışmaları başlatılmıştır. 500 metreye çıkarılması düşünülen rıhtıma 8 geminin yanaşabileceği belirtilmiştir (Milliyet, 3.01.1958).

2. Madalyonun Diğer Yüzü: Gecekondulaşma

II. Dünya Savaşı'ndan sonra köyden kente artan göç sonrasında İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde ortaya çıkan gecekondulaşma Türkiye'de şehirleşmenin mekân ve sosyal yapı açısından en önemli özelliklerinden birisi olarak 1950'li yıllarda görülmüş ve ivme kazanmıştır. Düzenli bir işi, geliri olamayan kentlerde konut edinme imkânına sahip olmayan köyden kente göç eden gruplar çevresel koşullara ve sağlıklı olmayan bölgelerde genellikle hazine arazisi üzerine gecekondular inşa etmeye başlamışlardır (Mutlu, 2007, s. 26). 1960 yılına kadarki süreçte ülkemizdeki gecekondulaşma yoksul ailelerin *"masum"* barınma gereksinimlerini karşılamaya yöneliktir (Mutlu, 2007, s. 28). 1953'te 6188 sayılı Bina Yapımını Teşvik ve İzinsiz Yapılan Binalar Hakkındaki Kanun, bu tarihe kadar yapılan gecekonduları yasallaştırırken bu tarihten sonrakilerin yapımını yasaklamıştır (TC. Resmî Gazete, 29.07.1953, ss. 6844-6846). Konut bunalımını gidermek için belediyelerin elindeki arsaların ihtiyaç sahiplerine verilmesini ön gören Hazineden Belediyelere Devredilecek Arazi ve Arsalar Hakkındaki 7367 sayılı Yasa ise 1959 yılında yürürlüğe girmiştir (TC. Resmî Gazete, 29.07.1959, ss. 22252). Bu yasa ile belediye sınırları içindeki Hazine arazilerinin bedelsiz olarak belediyelere devredilmesi ön görülmüştür; fakat bu yasa da gecekonduların yapımının önüne geçememiştir (Mutlu, 2007, ss. 39-40).

1950-1960 yılları arasında iktidar ve yerel yönetim organlarında görev alan politikacılar gecekondu karşısında özendirici bir tutum içerisine girmişlerdir. Bu tutum politikacıların hazineye belediyeye ve öteki kamu kuruluşlarına ait arsalar üzerinde yapılan gecekonduları oldu bitti saymalarında onları tapu vererek meşrulaştırmalarında tam anlatımını bulmuştur. Tapu dağıtma törenlerinin gecekondu sorununun bugünkü büyüklüğüne ulaşmasında etkisi olduğu inkâr edilemez. 1955 tarihinde yaklaşık 2000 gecekonduya tapu dağıtılmıştır (Kahraman, 2003, s. 112). Aynı yıl 40.000 gecekonduya tapu verileceği yer almıştır (Milliyet, 19.03.1955). Kazlıçeşme'de bulunan 6232 gecekonduya tapu verilmiştir (Milliyet, 1.04.1956). 1957 yılında Zeytinburnu'nda

yaklaşık 800 gecekondu sahibine tapuları verilmiştir (Cumhuriyet, 22.09.1957). Taşlıtarla'da ise 400 haneye tapu tevdi edilmiştir (Cumhuriyet, 30.09.1957). 1960 yılında İstanbul'da bulunan 60.000 gecekondudan 400'üne tapu verilmiştir (Vatan, 27.03.1960). Aynı yıl Kuştepe mevkiindeki 700 gecekonduya tapu verileceği dönemin Belediye Başkanı Kemal Aygün tarafından müjdelenmiştir (Milliyet, 11.04.1960). Tapu alan gecekondulara İmar Kanunu'na uygun olarak yeni inşaat yapabilme hakkı verilmiştir (Milliyet, 15.03.1960). Seçim zamanlarında gecekondular belediye hizmetlerinden faydalandırılmıştır. 1953'te Beşiktaş ve Dikilitaş'ta bulunan gecekondu mahallelerine üçer adet çeşme yaptırılarak bu mahallelere su verilmiştir (Milliyet, 18.10.1953). Aynı yıl Zeytinburnu'ndaki bir gecekondu mahallesine eczane açılması kararlaştırılmıştır (Milliyet, 20.11.1953). Süreçte gecekondu bölgesinde okullar inşa edilmiştir. Karagümrük'te Mihrimah Sultan, Bakırköy'de İbni Sina, İstinye'de Recaizade Ekrem isminde üç ilkokulunun inşası bu duruma somut bir örnektir (Milliyet, 24.06.1954).

Hükümet gecekondu meselesini çözebilmek adına gecekonduda yaşayan hanelere ev veya yer verilmesi üzerinde durmuştur. Hükümet ve belediye ileri gelenleri bu konuya sıklıkla temas etmişlerdir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar İstanbul'u ziyaret ettiği sırada İstanbul'un gecekondu meselesine temas etmiştir:

> *Zaruret karşısında meydana çıkan gecekondularda barınan vatandaşların hepsinin hükümetin yüzde yüz muavenetine ihtiyacı vardır. Gecekondular işi içtimai bir meseledir. Gecekondulardaki vatandaşların ev yaptırırken şehir içi şehir dışı diye bir şey düşünmek abestir. O vatandaşlara sadece barınacak mesken bulmak ve bulunacak bu meskenin onların iş yerlerine yakın olmasını göz önünde bulundurmak lazımdır.* (Milliyet, 6.01.1951)

Dönemin İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay, düzenlenen bir basın toplantısında İstanbul'da bulunan gecekondular hakkında bilgi vermiş ve şehrin manzarasını bozduklarını dile getirmiştir. Gökay'a göre gecekondular İstanbul'un üç yerinde ortaya çıkmıştır. Öncelikle surların civarında, ardından üniversite arkasındaki (İstanbul Üniversitesi) eski sarayların bulunduğu yerde ve Mecidiyeköy'de. Gökay sözlerinin devamında gecekonduda yaşayanlara ev veya yer gösterilerek gecekonduların tamamen kaldırılması gerektiğini vurgulamıştır (Cumhuriyet, 21.10.1950). 1951 tarihinde gecekondulara yönelik bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Tasarıda kredi kolaylığı ile inşaat harçlarında düzenleme yaparak gecekondulaşmanın önüne geçilmek istenmiştir (Milliyet, 11.04.1951). Ayrıca belediyelere bağışlanan arsaların gecekondu sahiplerine Emlak ve Kredi Bankası tarafından uzun vadeli, az faizli kredilerle ucuz mesken satmasına yönelik çalışmalara başlanmıştır (Milliyet, 11.04.1951). Bu kapsamda Üsküdar Selamsız mevkiinde 50 ev, Kadıköy Koşuyolu mevkiinde 100 ev, Fatihte de 50 ev yapılması planlanmıştır (Milliyet, 26.04.1951). Ucuz evler olarak adlandırılan yapıların temeli 16 Mayıs 1951 tarihinde temeli atılmıştır (Milliyet, 17.05.1951). Nakkaştepe ve Etiler'de ucuz evler yapımı çalışmalarına başlanmıştır (Milliyet, 13.11.1959).

Belediyenin tasarrufunca şehrin turistik kesimlerinde bulunan ve *"silueti"* bozan gecekondulaların yerleri değiştirilmiştir. 1950 yılında surların etrafında bulunan gecekondular Feriköy'de bulunan Bulgar Mezarlığı'na nakledilmiştir (Cumhuriyet, 21.10.1950). Edirnekapı-Topkapı arasında yer alan barakaların nakledilmesi için baraka sahiplerine belediye tarafından tebligat gönderilmiştir (Milliyet, 01.11.1950). Ahırkapı civarında bulunan gecekondular Veliefendi Hipodromu'nun arkasında bulunan araziye nakledilmiştir (Milliyet, 10.12.1950). İstanbul'daki gecekonduların nakil işlemlerinin bir düzen dâhilinde yapılması için vilayette bir komisyon kurulmuştur (Milliyet, 4.11.1950).

Gecekondu sahipleri belirli bir süre sonra örgütlenerek dernek kurmuşlar, belediyeye istek ve şikâyetlerini dernek aracılığıyla iletme yoluna gitmişlerdir. Şişli'de gecekondu sahipleri tarafından kurulan Şişli Gecekondularını İhya ve Güzelleştirme[9] isimli dernek bu duruma örnek teşkil etmektedir. Dernek üyeleri lağım suları mahallelerinden aktığı için sâri hastalık tehlikesine dikkat çekmişlerdir (Yeni İstanbul, 4.04.1952). Dernek, 15 Haziran 1952 tarihinde bir protesto mitingi de düzenlemek istemiştir. Gecekondulara yönelik yasanın bir an evvel Meclisten geçirilmesini talep eden dernek üyeleri bir beyanname de neşrederek gecekondu sakinlerine dağıtmışlardır (Milliyet, 10.06.1952). Ancak valilik tarafından gerekli izin verilmemiştir. 1953 yılında ise İstanbul Gecekondularını Güzelleştirme Derneği Taksim Meydanı'nda miting düzenlemiştir. Mitingde belediyenin kendilerine yönelik ihtiyaçlarını karşılamadıklarından şikâyet etmişler ve vaatlerin karşılanmadığı iddiasıyla Fahrettin Kerim Gökay'ın istifasını istemişlerdir (Milliyet, 17.08.1953).

Süreçte gecekonduların yıkımına ilişkin haberler basında sıklıkla yer almıştır. Ancak gecekonduların yıkımı yenilerinin yapılmasını engelleyememiştir. 1951 tarihinde Koşuyolu ve Kadıköy bölgesinde yer alan gecekondular yıkılmıştır (Milliyet, 8.04.1951). 1952 yılında Sasap Sokağı'nda yapılan gecekonduların yıkımı gerçekleşmiştir (Yeni İstanbul, 22.10.1952). 1953 yılında Zeytinburnu'nda 20 gecekondu yıkılmıştır. Hadiseli geçen yıkım olayında bir jandarma eri de yaralanmıştır (Ulus, 7.09.1953). 1954 yılı Eylül ayında Mecidiyeköy-Esentepe arasında yer alan gecekondular sorunsuz bir şekilde yıkılmıştır. Yıkım görevini ifa eden memurlara valilik başarılı hizmetlerinden dolayı takdirname tevdi etmiştir (Milliyet, 11.09.1954). 1955'te Sultanahmet'te yer alan Arasta Sokağı'ndaki kemerler içinde yerleşen gecekonducular bölgeden tahliye edilmiş, barakaları yıkılmıştır. Gecekondu sakinlerinin mağdur olmaması için Mecidiyeköy'de 100'er metrelik arsaların verilmesi öngörülmüştür (Milliyet, 17.05.1955). Sarayburnu-Cankurtaran arasında yer alan gecekonduların yıkılmasına yönelik karar alınmıştır (Milliyet, 12.08.1955). 1957 yılının Ekim ayında Zeytinburnu'nda Çırpıcı civarında birkaç kişi tedarik ettikleri malzemeler ile gecekondular inşa etmişlerdir. Sabah ise karşılarında jandarmayı bulmuşlardır. Bölgeye intikal eden ekipler derhal yıkım çalışmalarına başlamıştır. Gecekondu sahipleri ise duruma itiraz etmişler ve *"Seçimlerden evvel yapılan bir DP mitinginde bir hatip şayet DP seçimleri kazanırsa Zeytinburnu'ndaki gecekondularımızı daha sıhhi şartlara kavuşturacağız. Gecekondu sahibi olmayanlar Çırpıcı çayırında birer gecekondu inşa edebileceklerini"* söylediğini ifade etmişlerdir. Bu ifadelerin bağlayıcı bir niteliği bulunmadığından ekiplerce gecekondular yıkılmıştır (Milliyet, 29.10.1957). 1956 yılında Belediye Encümeni iki gecekondunun daha yıkılmasına karar vermiş fakat daha sonra gecekondu sahiplerine arsa sağlanmadan yapılacak yıkımın sağlıklı olmayacağı kararına vararak yıkımı ertelemiştir (Yeni İstanbul, 18.05.1956). 1957 yılında Üsküdar'da 42, Zeytinburnu'nda 54, Taşlıtarla'da 32, Şişli'de 95, Beşiktaş'ta 35, Tophane'de 18 gecekondunun yıkım kararı çıkmıştır (Milliyet, 30.10.1957). Ardından belediye tarafından yapılan açıklamada 1957 kışında gecekondu yıkımının yapılmayacağı, ağır kış şartları altında kimseyi sokakta bırakmayacakları belirtilmiştir (Milliyet, 6.12.1957). 1958 yılında 44 gecekondunun daha yıkımına karar verilmiştir. Gecekonduların yeniden yapımının önüne geçmek adına özel ekiplerin gecekondu yapımına müsait bölgelerde devriye gezmesi kararlaştırılmıştır (Milliyet, 5.12.1958). Görülüyor ki İstanbul'un hemen hemen her semtimde kurulan gecekondular belediye ekiplerince yıkılmaya çalışılmış ve bu konuda çeşitli tedbirler alınmıştır.

1956 yılında Belediye Encümeninin aldığı bir kararla inşa halindeki gecekonduların yıktırılması ve yenilerinin yapılmasının yasaklanmıştır (Milliyet, 14.04.1956). Başbakan Adnan

9 Dernek ismini 1955 yılında Şişli Anadolu Mahallesini Güzelleştirme Derneği olarak değiştirmiştir (Milliyet, 19.10.1955).

Menderes'e göre gecekondulaşmanın mutlaka önüne geçilmesi gerekmektedir. Arsa temininin gecekondu meselesinin %90'ını çözeceğini söyleyen Menderes, gecekondu sahiplerine ucuz ve uzun vadeli arsalar temin edileceği, düşük faiz oranıyla ödemelerin yapılacağını açıklamıştır. Yine Başbakan'a göre gecekondulaşmaya karşı alınacak önlemlerden biri de İstanbul'a gelen göçü önlemeye çalışmak olacaktır (Milliyet, 24.09.1956). 1957 yılında alınan bir kararla 1954 senesinden sonra yapılan tüm gecekonduların yıkımı kararlaştırılmıştır (Milliyet, 16.05.1957).[10]

Dönem içinde gecekondulaşma sorununa yönelik en somut adım 1957 tarihinde atılmıştır. Kazlıçeşme, Veliefendi-Silivrikapı bölgesinde Vakıflar İdaresinden İşçi Sigortaları tarafından satın alınan 42 dönümlük arazi üzerine 490 mesken inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece gecekonduların tamamen kaldırılması için önemli bir adım atılmıştır (Cantemir, 2013, s. 427). Gecekonduların yerine apartmanların yapılacağına dair haberler basında sıklıkla yer almıştır. Belediye yaklaşık 40.000'i bulan gecekonduların yerine blok apartman yapım işini ele aldığı belirtilmiştir (Milliyet, 29.08.1955). Gecekondu mahallelerinin geniş çapta imar edilmesi şeklinde görülen blok siteler de sağlık merkezi, spor salonları gibi sosyal alanlar da oluşturulacağı yer almıştır (Milliyet, 5.10.955). Blok şeklindeki apartmanların Şişli, Zeytinburnu gibi muhtelif semtlerde yapılması düşünülmüştür (Milliyet, 14.10.1955). Şişli'de Hürriyeti Ebediye Tepesi'nde yapılması muhtemel 150 apartman yapılması öngörülmüştür. Belediye 4'er ve 8'er katlı olarak inşa edeceği evlere yaklaşık 1200 gecekondu ailesinin yerleştirileceği yer almıştır (Milliyet, 24.09.1955). 1958 yılında da tüm gecekonduların peyderpey yıkılacağı bir plan dâhilinde blok apartmanların yapılarak gecekondu sakinlerin apartmanda oturacakları ifade edilmiştir. Belediyenin bu tasarrufu sayesinde 5-6 sene sonra gecekondu probleminin ortadan kalkacağı belirtilmiştir (Milliyet, 16.02.1958).

3. İstanbul'a Yönelik Bayındırlık ve İmar Hareketleri

Demokrat Parti'nin iktidara gelişi ile yurt genelinde bayındırlık ve imar faaliyetleri hız kazanmıştır. İstanbul'un imarı ise hem DP hem de Başbakan Adnan Menderes için ayrı bir önem arz etmektedir. Başbakan'a göre İstanbul'un imar faaliyetleri ve *"Bu güzel büyük şehrimizin ihtiyaçlarına cevap verme gayretleri olduğu yerde bırakılmış"* gibi görünmektedir (Cumhuriyet, 24.09.1956). Bu sebeple imar faaliyetlerine hız verilmelidir. Hükümetin de desteği ile bu dönemde İstanbul'un bayındırlık ve imar faaliyetlerinde yol yapım çalışmaları ve inşaatları önemli bir yer tutmuştur. Özellikle 1956 yılı sonrasında bu faaliyetler âdeta hükümet politikası hâline getirilerek hızlandırılmıştır. 1952 yılında tamamlanan İstanbul-Edirne Yolu inşası en önemli yol projelerinden biri olarak görülür (Cantemir, 2013, s. 237). İstanbul-Edirne bağlantısı dışında yeni bir Avrupa yolu açılması tasarlanmıştır. İstanbul-Londra Asfaltının ilk etabı İstanbul-Tekirdağ Karayolunun Edirnekapı-Yeşilköy Havaalanı arasındaki kısmı 30 metre genişliğinde olacak ve sahilden geçecektir. Buna göre otomobiliyle seyahat edecek kişi Silivri'den Yunanistan sınırına kadar devam edecektir (Hürriyet, 24.11.1954). 1956 yılında Londra Asfaltını Topkapı'dan Eyüp'e bağlayacak 30 metrelik yolun toprak tesviyesi yapılmaya başlanmıştır. Yolun tamamlanmasıyla birlikte Eyüp'ten köprü ile Sütlüce'ye geçilecek, Şişli'ye, oradan Yıldız ve Boğaz Yollarına bağlanılacaktır (Cumhuriyet, 6.12.1956). Londra Asfaltı-Topkapı birleşimini surları takip ederek Yedikule'ye 30 metre genişliğinde bağlayacak bir yol ihale edilmiştir (Cumhuriyet, 23.05.1958). Aynı yıl Londra

10 İlhan Tekeli'ye göre Türkiye'de kentleşme olgusunun toplumsal sonuçlarıyla karşılaşıldığında, oluşan sorunlara çözüm arandığı ilk dönemde kişilerin kentlere gelmesinin engellenmesi hâlinde sorunun çözüleceğine inanılmıştır. Bunun için gecekonduların yapımına göz yumulmaması, gecekonduların yıkılması gerekliydi. Ancak kent olgusunu doğuran değişimin arkasındaki toplumsal nedenler ve göçe iten sebeplerin kavranamamasından kaynaklı olarak kalıcı çözüm getiremiyorlardı. Bu sebeple yaptığı gecekondusu 10 kere yıkılanlar 11'inci kez yenisini yapıyorlardı (Tekeli, 2011, s. 42).

Asfaltı-Topkapı bağlantısında var olan eğimin giderilmesi için yol yeniden inşa edilerek doldurma işlemi yapılması ön görülmüştür. Bu iş için öncelikle yol etrafındaki direkler sökülmüştür (Cumhuriyet, 5.06.1958). Londra Asfaltı kıyıda bulunan demiryolu hattı ile İstanbul şehrinin sur dışına yayılmasındaki iki önemli güzergahtan biridir. Marmara kıyısındaki yazlık köylerin gelişmesinde ve sürekli orada oturulmasına öncülük etmiştir (Küçükkülahlı, 2017, s. 531). 1956 yılında Vatan Caddesi, 1957 yılında ise Millet Caddesi'nin yapım çalışmalarına başlanılmıştır. Bu büyük caddeler 1958 yılında açılmıştır (Yeni Sabah, 15.05.1958). Bu caddeler yapılırken etraflarındaki ara sokaklar da yeniden yapılmıştır (Çılgın, 2010, s. 222). Bir taraftan da cadde genişletme çalışmaları da yapılmıştır. Belediye 1957 yılında aldığı bir kararla dönemin ihtiyaçlarına karşılamadığı gerekçesiyle Harbiye-Osmanbey arasındaki caddenin çevresindeki nizamı bozan ahşap binaların yıkılmasına karar vermiştir. Yapılacak yıkımlar sonrasında caddenin 30 metre genişliğinde olacağı belirtilmiştir (Milliyet, 24.04.1957). Şehre yeni cadde ve yollar yapılırken sokaklar da ihmal edilmemiş parke taşı döşenerek temiz bir görüntüye kavuşmuştur (Cumhuriyet, 31.05.1958).

Başbakan Adnan Menderes İstanbul'un imarını *"...Bugünkü yaşayış ve anlayış icaplarına uygun bir tarzda estetik, rahatlık, trafik ve turistik gibi birçok zaviyelerden ve Türk'ün bedii zevklerinin ifade ettiği yüksek seviyesi tebarüz ettirmek, bu hususlarda güzel bir numune vermek bakımından"* ele aldıklarını belirtmektedir (Zafer, 24.09.1956). Nitekim İstanbul'un imarının bütüncül olarak ele alındığını söyleyebiliriz. Yol yapımının yanı sıra şehrin trafik sorununu çözmek için raylı sistem projeleri ile ilgilenilmiştir. Sirkeci-Soğuksu tren hattının elektrikli tren çalışmaları yapılarak İstanbullulara modern bir istasyon kazandırılmasının yanı sıra seyahat süresinin yarıya indirilmesi ön görülmüştür (Hürriyet, 19.07.1954). Çalışmaların 1955 yılına kadar tamamlanacağı planlanmıştır (Milliyet, 1.09.1954).

Taksim-Beyazıt arasında troleybüs tesisi için de bir proje hazırlanmıştır. Troleybüsün sefer güzergahları gidiş yönünde Beyazıt'tan hareketle Aksaray, Atatürk Köprüsü, Yenikapı, Şişhane, Tarlabaşı ve Taksim'dir. Dönüş istikameti ise İstiklâl Caddesi üzerinde sefer yapan otobüs güzergâhının olduğu bölgedir. Şişli-Beyazıt Hattı ise Dolapdere Yolu'ndan geçecektir (Milliyet, 3.01.1954). İstanbul ulaşımında troleybüsün tercih edilme sebebi tramvay gibi sabit bir yola bağlı kalmayışı, yokuşları rahat çıkabilmesi ve seri olmasıdır (Yavuz, 2008, s. 97). Diğer önemli metro projesi ise Yenikapı-Beyazıt-Şişli-Levent arasıdır. Metronun yapım işi Fransız Firmasına verilmiştir (Milliyet, 25.04.1954). 3 Mayıs 1954 tarihinde İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay'ın katılımıyla gerçekleşen törenle sondaj işlemine başlanılmıştır. On beş adet hattın bulunacağı metronun on yıllık bir sürede tamamlanması planlanmıştır. Tasarlanan metronun geçiş güzergahlarından biri de Haliç'tir. Bu sebeple Haliç'e bir köprü yapımı da gündeme gelmiştir (Hürriyet, 4.05.1954). Haliç'e yapılacak köprü ile Eminönü ve Karaköy meydanlarının da rahatlatılması ön görülmüştür (Cumhuriyet, 21.11.1958). Yapılacak köprüden yaya ve araç geçişlerinin ise ücretli olması planlanmıştır. 1960 yılının Nisan ayında proje yeri tespiti çalışmaları yapılsa da proje tamamlanamamıştır (Vatan, 4.04.1960).

Yine İstanbul'un ulaşımını rahatlatmak adına köprü projeleri de bu dönemde yer almıştır. Kuzguncuk-Ortaköy ile Kandilli-Rumelihisarı arasında iki asma köprü yapılması gündeme gelmiştir[11] (Cumhuriyet, 23.0.1953). Asya ve Avrupa kıtasının bir köprü ile birbirine bağlanacak olması kamuoyunda heyecan ve merak ile karşılanmıştır. Basında 1954 yılına girmeden Başbakan'ın köprünün temelini atacağına dair haberler yansımıştır (Cumhuriyet, 12.09.1953). Köprü yapımı için Royal Bridge George Şirketi ile anlaşma yoluna gidilmiştir (Cumhuriyet, 10.07.1955). Ameri-

11 Bayındırlık Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı, İstanbul Belediyesi ile İstanbul Teknik Üniversitesi'nden oluşan 17 kişilik bir heyet Boğaza yapılacak köprünün bahsi geçen bölgelere yapılmasının uygun olacağı kanaatine varmıştır (Cumhuriyet 23.01.1953).

kan J. E. Greiner firmasından Charles Smith ve Samuel Pritchard isimli iki mühendis Türkiye'ye gelmiştir. 1956 yılında köprünün ayaklarının yapımı için sondaj çalışması başlatılmıştır (Cumhuriyet, 23.03.1956). Ancak köprü yapımı için daha ileriye gidilememiştir. 1957 yılına gelindiğinde köprünün temelinin Compagnie Française d'Entreprises Fransız şirketi tarafından üç ay sonra atılacağı duyurulmuştur (Cumhuriyet, 1.08.1957). Köprünün ihalesinin yakın zamanda yapılacağı duyurulsa da 1958-1959 yıllarında da herhangi bir adım atılamamıştır (Yeni İstanbul, 23.08.1958; Vatan, 23.01.1959). Köprünün ihalesi ancak 1960 yılında çıkmıştır. Temel atma töreni ise 29 Ekim 1960 olarak düşünülmüştür (Vatan, 26.03.1956). Ancak projenin gerçekleşmesi için yeterli zaman yoktur. Çünkü 27 Mayıs 1960 tarihinde ordu yönetime el koymuş, DP hükümetine ait projeler rafa kaldırılmıştır. Bu büyük projeler dışında İstinye-Yeniköy Köprüsü 1958 yılında tamamlanmıştır. Eminönü-Florya sahil yolunda Sirkeci Köprüsü çalışmaları devam etmiş, Bakırköy-Yeşilyurt arasında kurulan köprünün ise beton kazıkları çakılarak inşa çalışmalarına devam edilmiştir (Yeni İstanbul, 10.08.1958; Vatan, 27.10. 1959; Yeni İstanbul, 27.01.1960). Galata Köprüsü, Karaköy Köprüsü, Unkapanı Köprüsü'nün tamirat çalışmaları yapılmıştır.

İstanbul'un imar meselesinde meydan düzenlemeleri önemli bir yer tutmuştur. 1957 yılında Aksaray meydan düzenleme planı hazırlanmıştır. Genişliği 150 metre, uzunluğu 280 metre olarak planlanan meydanın etrafında tek katlı ve geniş cepheli dükkanlar yer alacaktır. Meydanın arka tarafında ise yüksek katlı modern binalar inşa edilecektir. Aksaray Meydanı aynı zamanda Yenikapı-Samatya arasında oluşturulacak fuar alanının giriş kısmında yer alacaktır (Milliyet, 16.10.1957). Beyazıt Meydanı genişletme çalışmalarına ise 1955 yılında başlanmıştır (Milliyet, 5.06.1956). 1956 yılında ise düzenlemeye ilişkin ilk plan yayınlanmıştır (Milliyet, 27.03.1956). Plana göre cami kenarındaki yollar meydana ilave edilecek, Okçular ve Parmakkapı Caddeleri arasındaki müselles ada kaldırılacak, meydanda bulunan havuzun etrafını çevreleyen yeşil kısım kaldırılacak ve araçlar meydanda tek olarak işletilecektir (Milliyet, 2.11.1956). 1957 yılında basında yeni bir plandan söz edilmektedir. Bu plana göre Belediye Kütüphanesinin arka kısmında istimlakler yapılarak cami ile havuz arasındaki kısım yeşil alan olacak, böylece meydan trafikten tamamen arındırılacaktır. (Milliyet, 22.09.1957). Trafik yolları ise kütüphanenin arkasına intikal edilecektir. Beyazıt-Aksaray yolunun inşası Aksaray'da postanenin bulunduğu ada ile parka bitişik binaların yıktırılmasından sonra bölge meydana intikal ettirilecektir (Milliyet, 8.07.1957). Beyazıt-Aksaray Yolu'nun Beyazıt ile Fen Fakültesi binası arasında kalan kısmının seviye farkı ortadan kaldırılacaktır (Milliyet, 28.08.1957). Beyazıt Meydanı'nda bulunan ve 1924 yılında İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ döneminde inşa edilen Beyazıt Havuzu 1957 yılında meydan düzenleme çalışmaları kapsamında yıkılmıştır (Milliyet, 18.09.1957). İstanbul Üniversitesinin tarihi kapısının ortaya çıkarılması da hedefler arasındadır. Bu amaçla üniversite kapısının önüne de bir duvar örülmesi ön görülmüştür. Yine kapının ön kısmına fıskiyeli bir havuz yapılması plan dâhiline alınmıştır (Milliyet, 5.10.1957). Basında yer alan haberlere göre Beyazıt meydan düzenleme çalışmalarının en geç 1957 yılının yaz başında tamamlanacağı belirtilmiştir (Milliyet, 31.10.1957). 1957 yılının kış ayında meydanda tramvaylar yeniden çalışmaya başlamıştır. Fatih-Ortaköy, Fatih-Beşiktaş, Fatih-Şişli, Fatih-Maçka, Fatih-Kurtuluş ve Edirnekapı-Bahçekapı arasında yeniden faaliyet göstermeye başlamışlardır (Milliyet, 19 Aralık 1957). Ardından meydan ağaçlandırma çalışmaları baş göstermiştir (Milliyet, 17.01.1958). 1959 yılına gelindiğinde ise belediye yine Beyazıt Meydanı için çeşitli değişiklikler öngörmüştür. Havuzun Belediye Kütüphanesi ile Beyazıt Camii arasında yapılması tasarlanmıştır. Ayrıca meydandan araçların arındırılması düşünüldüğünden tramvayların da geçmemesine yönelik çalışmalar hazırlanmıştır (Milliyet,

28.03.1959). İstanbul Belediye Başkanı Kemal Aygün yaptığı açıklamada Beyazıt'la ilgili alınan son kararın kesinlik arz ettiğini, *"Meydanın asıl şimdi yapıldığını"* söylemiş ve meydandan tramvayların geçmeyeceğini söylemiştir (Milliyet, 21.04.1959). Ağustos 1959'da duyurulan plana göre Beyazıt Meydanı'nda alt katında 260 adet dükkânı içeren bir çarşı, meydanın ortasında ise havuz yapımına karar verilmiştir. Bu amaçla meydanın seviyesinin yükseltilmesine yönelik çalışmaların başlatılacağı ifade edilmiştir (Milliyet, 1.07.1959). Ancak meydanın yükseltilmesinden sonra bölgedeki tarihi eserleri kapatacağı düşüncesinden hareketle tekrar plan değişikliğine gidilmiştir (Milliyet, 8.09.1959). 1960 yılında ise meydanda seviye farkından dolayı 7-8 adet dükkânın inşa edilebileceğine, cami göz önünde bulundurularak derinliği az bir havuz yapımına karar verilmiştir (Milliyet, 30.01.1960). Ancak meydan düzenlemesi başladıktan iki hafta sonra durdurulmuştur. Planda yapılacak bazı değişiklikler ve yeterli tahsisatın bulunamaması, inşaat çalışmalarının durdurulması sebepleri arasında gösterilmektedir (Milliyet, 17.04.1960).

Karaköy Meydanı'nın açılması ve trafiğin rahatlatılması çalışmalarına 1955 yılında başlanmıştır (Milliyet, 27.08.1955). Karaköy şehrin başlıca trafik geçit ve tıkanma noktası olduğundan hareketle bu bölge hattında istimlakler yapılarak Karaköy Meydanı'nın genişletilmesi amaçlanmıştır (Milliyet, 30.12.1955). Karaköy'de yapılacak yıkımlara öncelikle belediyeye ait dükkanlardan başlanılmıştır (Milliyet, 6.08.1956; Cumhuriyet, 8.08.1956). Karaköy meydan açma çalışmaları sürerken basında bu konuyla ilgili pek çok haberin yer aldığını görüyoruz. Milliyet gazetesinde yer alan *"Karaköy'de Beklerken"* başlıklı yazıda belediyenin Karaköy trafiğini çözmek için attığı adımın geç olduğunu belirtirken bir taraftan da meydan açma çalışmalarından duyulan memnuniyet bildirilmiştir. Yazıda ayrıca işin neticelendirilip neticelendirilemeyeceğine ilişkin kafalardaki soru işaretlerine de değinilmiştir.[12] (Milliyet, 9.08.1956). Trafiğin rahatlatılması için Karaköy'de bulunan postanenin ve denizcilik bankasının da istimlaki için etüt çalışmalarına başlanmıştır. Bölgede bulunan Ali Paşa Hanı da istimlak edilmiştir (Milliyet, 17 Ağustos 1956). Bu hanın karşısında bulunan Ziraat Bankası ile Necatibey Caddesi'ndeki binalar da Domuz Sokağı'nın genişletilmesi için istimlak edilmiştir (Milliyet, 11.09.1958). Karaköy ile Azapkapı arasındaki yolun genişletilmesi amacıyla Hapishane Caddesi ile Camil Cedit Caddesi arasında 89 bina yıkılmıştır (Milliyet, 22.05.1957). 1958 yılında da bölgede istimlakler devam etmiştir. Karaköy Börekçisi ile Havyar Han'ın bulundukları ada bu kapsamda yıkılmıştır (Milliyet, 4.07.1958). Yapılan yıkımlar sonrası meydanın alacağı şekil ile alakalı plan çalışmaları yapılmıştır. İki yabancı uzman tarafından hazırlanan planın ana hatları şöyledir:

> *Bankalar Caddesi'nden inen tramvay yolu güzergahı kavis daraltılacak şekilde tanzim edilecektir. Kemeraltı Caddesi inşaatı tamamlandıktan sonra Karaköy Palas'ın önündeki kaldırım genişletilecektir. Kemeraltı Caddesi'nin inşasından sonra Necatibey Caddesi'ndeki trafik istikameti de değiştirilecektir. Bugün Tophane istikametinden gelen vasıtalara açık olan cadde ileride Karaköy'den gelen vasıtaların geçişine tahsis edilecektir.* (Milliyet, 5.10.1958)

1956 tarihi İstanbul'daki bayındırlık ve imar faaliyetleri açısından dönüm noktasıdır. Çünkü yapılan işler hükümet politikası olarak görünürlük kazanmış, âdeta Başbakan Adnan Menderes ile özdeşleşmiştir. Menderes halk arasında *"Mimar Menderes"* olarak anılmaya başlamıştır (İgüş ve İsmailoğlu, 2016, s. 133). 1958 yılında da imar faaliyetlerinden ötürü *"Fahri Belediye Başkanı"* unvanını alır (Milliyet, 21.03.1958). Menderes'e göre *"İstanbul'un imarı bir başlangıçtır"*.

12 *"Demek artık Karaköy denen yerde ne şaşkına dönmüş trafik memuru çırpınıp duracak ne de siz. Öyle mi? Yoksa, bu da mı hayal? Yoksa bu şaşırtıcı hız, birkaç dükkancığı yere serer sermez sıfırı tüketecek de yerinde yıkılmış birkaç yapıdan bir parça toprak mı kalacak?"* (Milliyet, 9.08.1956).

İmar hareketi İstanbul'dan başlayıp tüm şehir ve köylere yayılacaktır. Seçimlerden çok kısa süre sonra Menderes'in İstanbul'da yoğun imar faaliyetini başlatması tesadüfi görülmemiş, yapılan imar faaliyetlerinde mevcut siyasi iktidarın prestij kazanma ihtiyacı olduğu üzerinde durulmuştur (Kuban, 1995, s. 389; Esmer, 2013).

1956 yılı aynı zamanda İstanbul için büyük istimlaklerin de başladığı tarihtir. Yol, cadde ve meydan genişletme çalışması kapsamında tarihi eserler başta olmak üzere, belediyeye ait binalar ile birçok konut istimlak edilmiştir. Şüphesiz yapılan istimlaklerden en çok tarihi eserler etkilenmiştir. Cağaloğlu'nda 260 yıllık tarihi bir Sıbyan mektebi yıkılarak bölgede bulunan tarihi bir mezar taşının yeri değiştirilmiştir (Cantemir, 2013, s. 355). 1956 yılında yapılan imar çalışmaları kapsamında Nusretiye Camii avlusunun bir kısmı yıkılmış, geriye sadece küçük taş avlu bırakılmıştır. 1958 yılında ise yol tesviye çalışmaları nedeniyle sebilin önüne basamak eklenmiş ve II. Abdülhamit Çeşmesi de sökülerek Maçka'ya taşınmıştır. Kılıç Ali Paşa Camisinin bazı duvarları imar faaliyetleri kapsamında yıkılmış ve tekrar yapılmıştır. Ancak duvarın seviyesi tutturulamamıştır (Ertem ve Altunel, 2011, s. 69). Dolmabahçe Camisi karşında bulunan Emin Ağa Sebili yol kavşağı varyantı nedeniyle 1957 yılında sökülmüştür[13] (Ertem ve Altunel, 2011, s. 71). Sadece 1956-1957 yılında Vatan ve Millet Caddelerinin kesiştiği bölgede 54 tarihi bina istimlak edilmiştir. Oruç Gazi İsmail Ağa Mescidi, Camcılar Camii ve Çeşmeleri, Şirmerd Camii ve Çeşmeleri, Aksaray Karakolu, Oğlanlar Tekkesi, Tevekkül Hamamı, Muratpaşa Külliyesi bu kapsamda bölgede istimlak edilen tarihi eserlere birer örnektir (İgüş ve İsmailoğlu, 2006, s. 136). İstimlak yıkımları dinamitle gerçekleştiğinden yıkım çalışmaları sırasında çevrede bulunan bazı tarihi yapılar da hasara uğramış veya yıkılmıştır. Eminönü'ndeki yıkım çalışmaları sırasında Rüstempaşa Camisi'nin çinileri hasar görmüştür (Cantemir, 2013, s. 354). Denilebilir ki modernleşme paradigması altında tarihi yapılara dikkat edilmeden yapılan birçok istimlak İstanbul'un Osmanlı silüetinin bozulmasına sebebiyet vermiştir[14] (İgüş ve İsmailoğlu, 2006, s. 157).

Hükümet yapılacak işler için istimlakleri gerekli görmektedir. Başbakan Adnan Menderes istimlaklere ilişkin *"İstimlak muamelelerinde kanunun azami itidal ile tatbik olunacağını ve böylece mal ve mülk sahiplerinin mutazarrır değil hatta mütenaim edileceğini"* söylemekteydi (Milliyet, 24.09.1956). Ancak bu konu o dönem ve daha sonrasında çokça tartışılmıştır.[15] İmar faaliyetlerinin Menderes ile özdeşleştiği tarihten 27 Mayıs 1960'ta DP'nin iktidar uzaklaştığı tarihe kadarki süreçte İstanbul Belediyesi 7289 binayı istimlak etmiştir (Tekeli, 1981, s. 162). İstanbul'un imarı için 1956 yılında Alman Plancı Hans Högg ile 1958 yılında İtalyan Luigi Piçimato'dan istifade edilmiştir (Tekeli, 1981, ss. 162-163).

1957 yılının ilk yarısında şehirdeki imar çalışmalarına yönelik muhalefet partilerinden eleştiriler gelmiştir. Ana muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) göre İstanbul'daki imar faaliyetlerinin tamamı *"keşmekeştir"* (Yeni Sabah, 10.01.1957). CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek düzenlediği basın toplantısında ağırlıklı olarak imar meselesi hakkında konuşmuştur. Şehrin imarı esnasında bazı tarihi eserlerin de yıkıldığını dile getiren Gülek, hükümet programlarında

13 1964 yılında eski yerine yakın bir yere tekrar monte edilmiştir.

14 İstimlak edilen tarihi eserler ile ilgili detaylı bilgi için bakınız (İgüş ve İsmailoğlu, 2006).

15 Ana muhalefet partisi CHP hükümetin İstanbul'da uyguladığı istimlakleri şiddetle tenkit etmiştir. *"Hükümet istimlak yüzünden açıkta kalan kiracıların hakkını korumalı ve onlara tazminat vermelidir"* (Milliyet, 13.07.1957). CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'e göre İstanbul yıkıldıkça açık bir şehir hâline gelecektir (Milliyet, 21.07.1957). Ayrıca CHP İstanbul Teşkilatı şehirde yapılan imar faaliyetleri ve istimlaklere ilişkin vesika toplamaya başlamıştır (Milliyet, 30.04.1958). Times Dergisi İstanbul'daki imar faaliyetlerine yönelik yapılan istimlakleri eleştiren *"Turkey: Benevolent Bomber"* başlığını taşıyan bir haber yayınlanır. Haberde ABD'den gelen turistlerin adeta İstanbul'un II. Dünya Savaşı sonrasında bombaladıklarını zannettikleri haberde genişçe yıkımlar yer almıştır. (Time Magazine, 12.08.1957). Aydın Boysan da istimlakleri eleştirmektedir. *"Eski İstanbul sanki dilimlendi. Yeni caddeler-meydanlar şebekesi ağı, sur içi eski İstanbul'un üstüne çöktürüldü. Her açıdan bulvar şehrin bağrında yüzlerce metre genişlikte şehir şeritleri kazındı kaldırıldı"* (Boysan, 2004, s. 26-27).

vaat edilen hiçbir çalışmanın şimdiye kadar yapılmadığını da söylemiştir (Milliyet, 10.02.1957). Hürriyet Partisi (HP) milletvekillerinden Emrullah Nutku ise imar faaliyetlerinin orantısız ve plansız olduğunu dile getirmiştir (Milliyet, 27.02.1957; Yeni Sabah 27.02.1957).

İstanbul'da bulunan sahil yollarının genişletilerek trafik sıkıntısına çözüm bulunmak istenmiştir. Bu kapsamda Yeniköy-Tarabya arasındaki sahil yolunun 30 metre genişletilmesi öngörülmüştür. Yol, beton kazıklar vasıtasıyla deniz tarafından genişletilecektir (Vatan, 14.03.1958). Sirkeci-Florya arasındaki sahil yolu 50 metre genişliğinde açılması tasarlanmıştır (Cumhuriyet, 25.01.1957). Bakıldığında sahilin deniz tarafından doldurulmasıyla deniz kenarları, kısacası sahil kamusal alanla bağlantılı hâle getirilmeye çalışılmıştır. Sahil yolları halkın gezinti ve eğlence alanı hâline getirilmektedir (Cantemir, 2013, s. 169). 1957 yılında Eminönü-Florya sahil yolu Yenikapı'ya kadar ilerlemiştir (Cumhuriyet, 21.09.1957). 1960 yılında Üsküdar-Beykoz sahil yolunun yapımı için plan hazırlanmıştır. Hazırlanan planda 10,5 metrelik trafik yolunun yapılması, kaldırımlara ise yolun müsaitlik durumuna göre karar verileceği, bunun dışında plaj, yürüme yolu ve otoparkların yapılması da yer almıştır (Milliyet, 16.01.1960). Arnavutköy-Bebek arasında 1200 metrelik yolun düzenleme çalışmaları tamamlanmıştır. Bebek koyunun düzenlemesi 1960 yılına bırakılmış, yolun 10 metre kadar deniz tarafından doldurulması kararlaştırılmıştır. Emirgan-İstinye, İstinye-Yeniköy ve İstinye Koyu'nun tanzim çalışmaları 1960 yılında bitirilen işler arasında yer almıştır. Kalender ve Tarabya önlerinde kısmen deniz doldurularak plaj oluşturulması ön görülmüştür (Milliyet, 16.01.1960).

İstanbul'da trafiğin rahatlatılması için yol genişletme ve meydan çalışmalarının dışında şehirlerarası otobüs terminallerinin ıslahına yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Otobüs seferleri bir karmaşa içerisindedir. İstanbul yönünde şehirler arası otobüsler ticaretin merkezi olan Sirkeci'ye kadar gelmekte şehrin merkezi artık bu trafik yoğunluğunu kaldıramamaktadır. Bu nedenle, İstanbul yönünde Topkapı dışında, Anadolu yakasında ise Üsküdar'da olmak üzere iki adet terminal binası inşa edilecektir. İstanbul otobüs terminalleri şehrin dışına taşınacaktır. Ancak sürekli büyüyen bir şehirde otobüs terminalinin şehir dışına taşınma meselesi bir türlü sonuçlanmamıştır (Cantemir, 2013, s. 304). Bunun dışında İstanbul'da yaygın bir şekilde kullanılan şehir içi otobüslere de düzenleme getirilmesi ön görülmüş, otobüslerin sefer sayıları arttırılmıştır. Kapalı otobüs duraklarının çoğaltılarak inşasına başlanmıştır (Milliyet, 26.04.1954). Otobüs duraklarına yeni levhalar konularak vatandaşların güzergâh konumlarını anlamada kolaylık sağlaması amaçlanmıştır (Milliyet, 24.11.1954). Belediye otobüs şoförleri hakkında duraklarda durmadığına ve yolcularla tartıştığına yönelik çok sayıda şikâyet gelmiştir. Bu sebeple belediye otobüs şoförlerinin kursa tabi tutulması kararlaştırılmıştır (Milliyet, 20.01.1955). Süreçte çok sayıda otobüs satın alınarak İstanbul'daki otobüs filosu genişletilmiştir. İETT 1951 yılında 50, 1952 yılında da 50 adet toplamda 100 tane Büssing marka otobüs satın almıştır. 1953 yılında ise önceden kullanılan ScaniaVabis marka otobüsleri hurdaya çıkartmış ve filosunu kısmen yenilemiştir (Tekeli, 2009, s. 51). Halk otobüsü sayısı da 1955'te 158'e çıkmıştır. 1956 yılında 11 Mercedes-Benz marka otobüs Karayolları Genel Müdürlüğünden alınmıştır. 1957'de Çekoslovakya'dan 300 Skoda marka otobüs, 1959 yılında da 75 Mercedes-Benz, 12 Büssing, 30 Magirüs otobüs satın alınmıştır (Tekeli, 2009, s. 54).

1950-1960 yılları arasında park ve bahçe düzenlemelerine ilişkin bazı adımlar atılmıştır. Tophane-Dolmabahçe arasındaki yolun açılmasından sonra deniz ile yol arasında bir park inşası gündeme gelmiştir (Cumhuriyet, 28.03.1958). Gülhane Parkı'nda çeşitli düzenlemeler yapıldıktan sonra pastane ve çay bahçesinin bulunduğu, halkın rahatlıkla yararlanabileceği alan mey-

dana getirilmesine ilişkin çalışmalar başlatılmıştır (Yeni İstanbul, 29.11.1959). 1960 yılında Yenikapı-Samatya arasında bir kültür parkı inşa edilmesi düşünülmüştür (Yeni İstanbul, 27.01.1960). Bağdat Caddesi-Tütüncü Mehmet Efendi Caddesi ile Çiftehavuzlar arasında kalan sahada "*Millet Parkı*" kurulmasına karar verilmiştir (Milliyet, 5.07.1956). Dolmabahçe'de bulunan Mithatpaşa Stadı'nın 1800 kişilik ek tribün inşaatının yanı sıra 3000 kişilik yeni bir tribün inşaatına başlanmıştır (Hürriyet, 20.10.1954). Eyüp'te bir stadyum yapılması ön görülmüş, bu iş için 250 bin lira ayrılmıştır. Stadyuma "*Eyüp Gökay Stadı*" isminin verilmesi düşünülmüştür (Milliyet, 29.06.1956). Bayrampaşa'da ise yaklaşık 100.000 kişilik bir stadyum yapılması kararlaştırılmıştır (Milliyet, 27.06.1957).

Sonuç

İstanbul'un imarında temel hedef şehri modernleştirmek üzerinde gelişmiştir. Demokratlar iktidara geldikten sonra CHP'den bayındırlık ve imar konusunda da farklı düşündüklerini göstermek istemiştir. Uzun yıllar İstanbul'un planlamasını yapan Prost'un sözleşmesi bu dönemde yenilenmemiş, şehrin imar faaliyetlerinin Türk uzmanlarca ele alınması düşünülmüştür. Ancak Prost gittikten sonra Türk uzmanlar Prost'un planını revize ederek çalışmışlardır. Ayrıca yurt dışından pek çok uzmanın getirilmesi ve Türk mimarlarla birlikte çalışması şehrin imarında yabancı etkisinin devam ettiğini göstermektedir. Demokratlar şehrin modernleşmesini Avrupa ve ABD'deki binaların benzerlerinin yapımı, geniş cadde-yollar açımı ve meydan düzenlemeleri ölçeğinde ele almışlardır. Özellikle ahşap binaların yıkılarak betonarme binaların şehirde yükselmesiyle gelecek bir modernite düşünülmüştür. Kısacası İstanbul'un modernleşmesi kısa süre içinde yıkılarak gelen modernite olarak algılanmıştır.

1950-1960 yılları arasında şehirde modernleşme çabaları karşısında gecekondulaşma hız kazanmıştır. Hükümet, İstanbul'un kentleşmesinde temel sorunlardan biri olarak gördüğü, kentin dokusuna zarar verdiği düşüncesinde olduğu gecekondulaşmanın önlenmesi hususunda önlemler almaya çalışmıştır. İlk önce şehrin hemen hemen her yerinde ortaya çıkan gecekonduların yıktırılması veya taşınması üzerinde durulmuştur. Fakat tek başına barakaların yıkılmasının soruna kalıcı çözüm getirmeyeceği yenilerinin yapılması sonucunda anlaşılmıştır. Bu kez gecekondu sahiplerine mesken edindirmek yoluna gidilmiştir. Devlete ait arazilerde düşük faiz oranıyla uzun vadeli kredi ile ucuz mesken satılması konusunda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Ucuz evler olarak nitelendirilen proje 1950-1960 yıllarında sıklıkla basında yer almış ancak netice alınamamıştır. Hükümet aldığı bir kararla belirli bir tarihten sonra yapılan gecekonduların yıkılmasını kararlaştırmış, eskilerine ise imar izni vermiştir. Böylece gecekonduları meşrulaştırma süreci bu dönemde de devam etmiştir. Seçim süreçlerinde gecekondulara tapu tevdi edilmesi ve temel belediye hizmetlerinden yararlandırılması ise hükümetin sorun çözümünde kendisiyle yaşadığı çelişkiyi göstermektedir.

Dönem boyunca İstanbul'da yoğun imar faaliyetlerinin yaşandığı bir gerçektir. Süreçte birçok büyük proje geliştirilmiş ancak hepsi tamamlanamamıştır. Tamamlanamasalar bile İstanbul'un imarına yönelik hazırlanan bu projeler sonraki dönemler için bir temel teşkil etmiştir. İstanbul'un bayındırlık ve imarına yönelik faaliyetlerde trafiği rahatlatmak temel prensiptir. Yeni yolların açılması, caddelerin genişletilme çabaları, köprülerin ıslahı ve yenilerinin yapımı bu duruma örnektir. Süreçte karayolu ulaşımının dışında alternatif ulaşımın kurulması ve genişletilmesi üzerinde de önemle durulmuştur. Özellikle metro, tramvay gibi raylı sistemlerin kurulması ön görülmüştür. Projeler hazırlanmış, zemin etütler yapılmıştır.

1950-1960 yılları arasında İstanbul'un imarı ile Başbakan Adnan Menderes ismi özdeşleşmiştir. 1957 seçimleri öncesinde İstanbul'un imarı meselesi genel seçim çalışmalarını şekillendiren temel bir unsur hâline gelmiştir. Süreçte İstanbul'da yapılacak işler için istimlak hareketi başlamıştır. Öncelikle devlete ait yerler ardından özel mülklerin istimlaki gerçekleşmiştir. Menderes'e göre istimlakler gereklidir. Çünkü İstanbul'un imarı memleket meselesidir. İstimlakler kısa sürede kamuoyunda tartışılır hâle gelmiştir. Nitekim 27 Mayıs 1960 yılında meydana gelen askeri darbe sonrası oluşturulan Yassıada mahkemelerinde bu dönemde yapılan istimlakler sebebiyle başta dönemin Başbakanı Adnan Menderes başta olmak üzere pek çok DP'li yargılanmıştır.[16]

Kaynaklar

Resmi Yayınlar & Gazete-Dergi

Akşam
Arkitekt
Cumhuriyet
Demokrat Parti Tüzük ve Programı
Hürriyet
İstimlak Yolsuzluğu Davası Mahkeme Zabıtları
Milliyet
TC. Resmî Gazete
Times Magazine
Ulus
Vatan
Yeni İstanbul
Yeni Sabah
Zafer

Akpınar, İ. (2010). İstanbul'u Yeniden İnşa Etmek: 1937 Henri Prost Planı. *2000'den Kesitler II: Cumhuriyetin Mekanları/ Zamanları/ İnsanları/ Doktora Araştırmaları Sempozyumu* Kitabı içinde (ss.107-124). Ankara: Dipnot Yayınları ve ODTU Yayınları.

Aslan, Zehra. (2017). *Demokrat Parti Döneminde Trabzon (1950-1960)*. Ankara: ATAM Yayınları.

Baytal, Y. (2007). Demokrat Parti Ekonomi Politikaları (1950-1957). *Atatürk Yolu Dergisi 40,* ss. 545-567.

Bilsel, C. (2010). İstanbul'un Dönüşümleri Prost Planlaması ve Modern Kenti Yaratmak. *Osmanlı Kentinden Küreselleşen İstanbul'a: Mimarlık ve Kent, 1910-2010* içinde (ss. 49-67). İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Boysan, A. (2004). Adnan Menderes Belediyeciliği İmar Hareketleri Uygulama ve Sonuçları. *Mimar.ist*. 4 (13), ss. 23-31.

Cantemir, B. (2013). *Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İstanbul'un Mekân ve Sosyal Yapı Dönüşümü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ceyhan, M. (2006). *İstanbul'da Tarihi Çevre Koruma ve Basın: "Cumhuriyet Gazetesi Üzerinden Bir Deneme"* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

16 İstimlak Yolsuzluğu Davası adı altında görülen davanın ilk oturumu 17 Nisan 1961 tarihinde yapılmıştır. Sanık isimleri şu şekildedir: Adnan Menderes, Dilaver Argun, Kemal Hadımlı, Mümtaz Tarhan, Kemal Aygün, Ethem Yetkiner, Emin Kalafat, Medenî Berk, Hayrettin Erkmen, Halûk Şaman. Detaylı bilgi için bakınız (İstimlak Yolsuzluğu Davası Mahkeme Zabıtları, 1961).

Çılgın, K. (2010). *"Milli Hicabı Aşmak" Üzere: 1940-1960 Arası CHP ve DP Dönemi Kent Politikaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Çiçekoğlu, F. (1998). Asri, Modern, Çağdaş. *Üç Kuşak Cumhuriyet* içinde (ss. 156-153). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Dağlı, N.-Aktürk, B. (1988). *Hükümetler ve Programları (1920-1960)*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınevi.

Demir, Ş. (2010). *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*. İstanbul: Paraf Yayınları.

Duranay, N.-Gürsel, E.-Ural, S. (1972). Cumhuriyetten Bu Yana İstanbul Planlaması. *Mimarlık Dergisi,* 10 (7), ss. 37-56.

Doğusan, G.N. (2004). *İstanbul "imarı": 1956-1960* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Ertem, B-Altınel, M.C. (2011). İstanbul İmarındaki Tarihi Eser Kaybının Tarih ve Turizm Açısından İncelenmesi: Karaköy-Kabataş Bölgesi. *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 2* (4), ss. 61-79.

Esmer, M. (2013). 1956-1960 İmarı: Karaköy-Beşiktaş Sahili Aksında Kaybolan Yıkılan Taşınan Yapılar. *Mimarlık Dergisi*, 24.07.2019 tarihinde http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=388&RecID=3324 adresinden edinilmiştir.

İgüş, E.-İsmailoğlu, H. (2016). Menderes Yıkımları. *Osmanlı İstanbulu IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 115-158) İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları.

Kahraman, K. (2003). Türkiye'de Şehirleşme Olgusu ve Gecekondu Sorunu. *Doğu Anadolu Araştırmaları Dergisi 4*, ss. 108-117.

Kuban, D. (1994). Menderes ve İstanbul. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (ss. 389-392). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları.

Küçükkülahlı, S. (2017). İktisadi Gelişmenin Günlük Hayata Etkileri: Demokrat Parti Dönemi İstanbul Örneği. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1*8(33), ss. 519-554.

Mutlu, S. (2007). *Türkiye'de Yaşanan Gecekondulaşma Süreci ve Çözüm Arayışları: Ankara Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tekeli, İ. (1981). II. Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye'nin Kent Planlaması Pratiğindeki Gelişmeler. *İmar Planları Yapım ve Uygulama Süreçleri* içinde (ss. 148-167). Ankara: Şehir Planlama Mimar ve Mühendisleri Odası Yayınları.

Tekeli, İ. (2009). İstanbul Kent İçi Ulaşımının Gelişimi (1927-1985). *İlhan Tekeli Toplu Eserler 9* içinde (ss. 21-84). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (2011). Kent, Kentleşme ve Türkiye Deneyimi. *İlhan Tekeli Toplu Eser* içinde (ss. 27-48). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tuna, I. (2018). *Türkiye'de İktidar-Muhalefet İlişkileri*. İstanbul: Libra Yayınları.

Yavuz, Ü. (2008). *Demokrat Parti İktidarı Döneminde İstanbul'a İlişkin İmar Politikaları ve Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZGEÇMİŞLER

Ertuğrul Ökten

1971 İstanbul doğumlu olan Ökten, Lisans ve Yüksek Lisans eğitimlerini Boğaziçi ve Bilkent Üniversitelerinde tamamladıktan sonra Chicago Üniversitesi'nde Timurlular alanında doktorasını tamamladı. Hâlen İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nde Osmanlı tarihi, Timurlular, Dünya tarihi, Tarih yazıcılığı, İslam entelektüel tarihi üzerine çeşitli dersler vermektedir. Araştırma alanlarım arasında şehir tarihi, fetvalar ve ulema üzerinden zihin tarihi ve sosyal tarihi, 13.-16. yy'lar arası entelektüel tarih gibi konular bulunmaktadır.

Ferit Baz

1972 senesinde İstanbul'da doğan Doç Dr. Ferit Baz, 1994 senesinde İstanbul Üniversitesi Klasik Arkeoloji Bölümünden mezun olmuştur. 1998 senesinde Marmara Üniversitesi'nde Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisans tezini tamamlamıştır. 2005 senesinde ise Köln Üniversitesi'nde Eskiçağ Tarihi alanında doktora tezini tamamlamıştır. Doktora tezinin başlığı "Kapadokya Komanası'nın (Hierapolis) Yazıtları"dır. 1995 senesinden itibaren Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim dalında öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Uzmanlık Alanı Roma Çağı Anadolu Tarihi ve Epigrafya'dır.

Işıl Tuna

1989 İstanbul'da doğan Işıl Tuna, ilk öğrenimini Dr. Refik Saydam İlköğretim Okulunda lise öğrenimini ise Bakırköy Gürlek Nakipoğlu Lisesi'nde tamamladı. 2010 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 2011 yılında Bahçeşehir Üniversitesi'nde Pedagojik Formasyon Sertifikası programına katıldı. 2012 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden "Necmettin Erbakan'ın Siyasi Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi" isimli tezi ile yüksek lisans derecesini, 2017 yılında ise "Türkiye'de Çok Partili Dönemin Başlangıcından 27 Mayıs Darbesine Kadar İktidar-Muhalefet İlişkileri (1946-1960)" başlıklı tezi ile doktora derecesini aldı. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde akademisyen olarak görev yapmakta olan Işıl Tuna'nın uluslararası sempozyumlarda sunulmuş bildirileri ve bilimsel makaleleri bulunmaktadır. Ayrıca Önce Vatan gazetesinde yakın tarih konularında yazılar yazmakta ve röportajlar yapmaktadır. İngilizce bilmektedir. Yayınlanmış Eserleri: *Zeki Ertaman'ın Siyasetçi Kimliği ve Yassıada'da Yargılanması,* Libra Yayınevi, İstanbul 2016. *Yassıada'da Yargılanan Demokrat Parti Kadın Milletvekilleri,* Libra Yayınevi, İstanbul 2018. *Türkiye'de İktidar-Muhalefet İlişkileri (1946-1960),* Libra Yayınevi, İstanbul 2018. *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri II,* Libra Yayınevi, 2019.

J. Özlem Oktay Çerezci

Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programında yüksek lisansa başlamış ve "Türk Sanatında Grifon Tasvirleri" başlıklı yüksek lisans tezini tamamlamıştır. 2007 yılında aynı programda doktoraya başlayan J. Özlem Oktay Çerezci 2013 tarihinde "VI-IX. Yüzyıllarda Orta ve İç Asya'da Maden Sanatı: Göktürk Devri" isimli doktora tezini bitirmiştir. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaya başlayan akademisyen, hâlen aynı üniversitede Dr. Öğr. Üyesi olarak çalışmaktadır. Erken Devir Orta 1980 yılında Kadiköy, İstanbul'da doğmuştur. Özel Anakent Lisesi'ni 1998 yılında bitirmiş ve aynı yıl Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü'nü kazan-

mıştır. 2003 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal ve İç Asya Türk Sanatları ile Osmanlılardan Önce Doğu Avrupa Türk Toplulukları hakkında dersler vermekte ve bu alanda çalışmalarını sürdürmektedir.

İngilizce, Rusça ve Fransızca bilen J. Özlem Oktay Çerezci, Mersin Yumuktepe, Ören Adramytteion ve Kars Ani Harabeleri kazılarına katılmıştır. Kazakistan'da Astana ve Almaata; Kırgızistan'da Bişkek ve Oş; Rusya'da S. Petersburg; Macaristan'da Budapeşte şehirlerinde müze ve kütüphane araştırmalarında bulunmuştur.

Kenan Eren

İstanbul Üniversitesi Klasik Arkeoloji bölümünde lisans, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi ve Kuramı programında yüksek lisans, Paris 1 Panthéon-Sorbonne Üniversitesi'nde doktora yaptı. Nuran Kara Pilehvarian yönetimindeki yüksek lisans tezinin konusu İyonya Bölgesi Kült Yapılarında Yer Seçimini Belirleyen Etmenler, Roland Etienne ve François de Polignac danışmanlığındaki doktora konusu arkaik dönem İyonya bölgesi kutsal alanları ve İyonya coğrafyasıdır. Halen Mimar Sinan Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde doçent doktor öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Mehmet Oktan

1977 Anamur doğumludur. İlk ve Orta öğrenimini Anamur'da tamamlamıştır. 1996-2000 yılları arasında Akdeniz Üniversitesi Klasik Arkeoloji Bölümü'nde lisans, 2001-2004 yılları arasında Akdeniz Üniversitesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü'nde yüksek lisans, 2005-2011 yılları arasında Akdeniz Üniversitesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü'nde Doktora öğrenimini tamamladı. 2012 yılından itibaren aynı bölümde Yrd. Doç. Dr. olarak çalışmaya başlamıştır.

Murat Özyıldırım

Mersin Üniversitesi Arkeoloji Bölümünde Latince ve Erken Hıristiyanlık Sanatı ve Mimarisi üzerine dersler vermektedir. Cilicia ve Isauria bölgesinin Erken Hıristiyanlık mimari ve sanatı üzerine çok sayıda makalesi yer almaktadır. Ayrıca ULAKBİM'de taranan "Seleucia" dergisinin editörüdür.

Nevzat Keleş

1984 Bingöl/Genç doğumlu olup 2004 yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2008 senesinde aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden "Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalında Ortaçağ Müslüman-Türk Devletlerinde Siyasal Yapılanma" isimli tezi ile yüksek lisansını tamamladı. Şubat 2010'da da Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalında Doktora programına başladı ve "Şeddâdîler Devleti Tarihi (951-1199)" isimli teziyle Ekim 2014 tarihinde doktor unvanını almaya hak kazandı. 2005-2010 yılları arasında Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde 2010-2014 yılları arasında da Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde (35. madde ile) Araştırma Görevlisi olarak görev yaptı. Eylül 2015'te Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Yardımcı Doçent Doktor atandı ve 15 Haziran 2017 tarihine kadar bu görevini sürdürdü. 20.06.2017'de de Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde göreve başladı. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Nihan Naiboğlu

Nihan Naiboğlu 1984 yılında İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini İstanbul Erkek Lisesi'nde, lisans ve yüksek lisans eğitimini Almanya Heidelberg Üniversitesi'nde Önasya Arkeolojisi, Prehistorya ve Assiriyoloji bölümlerinde tamamladı. "Türkiye'nin Orta Karadeniz Bölgesi'nin Tunç Çağı Yerleşim Tarihi" başlıklı tezi ile 2010 yılında Heidelberg Üniversitesi'nden yüksek lisans derecesini aldı. Doktorasını İstanbul Üniversitesi Prehistorya Bilim Dalı'nda tamamlayan Nihan Naiboğlu'nun "Batı Anadolu ve Güneydoğu Avrupa Kentleşme Modellerinin Karşılaştırması" başlıklı tezi, 2018 yılında "Anadolu Kent Modelinin Yayılımı" adı altında Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nda yayınlanmıştır. Aynı zamanda yazar Nişantaşı Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Özlem Çaykent

Özlem Çaykent İskoç Aydınlanmasının popüler algısı üzerine olan doktorasını 2014 İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi'nden bitirdi. Kıbrıs Doğu Akdeniz, İTÜ, Bilgi ve Sabancı Üniversitelerinde Metodoloji, Avrupa ve Dünya Tarihi dersleri verdi ve hâlen İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nde Avrupa ve Tarih Yazımı dersleri vermektedir. İlgi alanları genel olarak entelektüel tarih çerçevesinde Aydınlanma, modernlik ve tarih yazımıdır. Son dönemlerde tarihte global yaklaşımlara ilgi duymaktadır.

Ümmügülsüm Filiz Bayram

1972 yılında Kahramanmaraş'ta doğdu, ilkokul eğitimini Kahramanmaraş Atatürk İlkolulu'nda, ortaokul eğitimini Siirt Ortaokulu'nda, lise eğitimini Kahramanmaraş Lisesi'nde tamamladı. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde, Üniversite eğitimine devam etti, 1994 yılında üniverisiteyi okul birincisi olarak bitirerek mezun oldu. Yüksek Lisans eğitimini, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde "456 Numaralı Elbistan Şer'iyye Sicili H. 1302/1308 (M. 1885/1891) Transkripsiyon ve Değerlendirme" konulu tezini hazırlayarak 2002 yılında bitirdi. Bu yıldan itibaren özel dersane, okul ve devlet okullarında tarih ve İngilizce öğretmeni olarak çalıştı. 2007 yılında İstanbul Üniversitesi'nde doktora eğitimine başladı, "Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt (Metin ve Değerlendirme)" adlı tezini 2014 yılında bitirerek mezun oldu. Hâlen Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde Dr. Öğretim Üyesi olarak çalışma hayatına devam etmektedir. Amatör olarak Klasik Türk sanatlarıyla ilgilenmiş, İSMEK ve Yıldız-Şale'de minyatür ve tezhip derslerine katılmıştır. Evli olup iki kız çocuğu annesidir.

Yavuz Yeğin

Yüksek Lisans ve Doktorasını Gazi Üniversitesi'nde Prof. Dr. Ayşe Emel Erten danışmanlığından tamamlamıştır. Ardahan Üniversitesi Arkeoloji Bölümünde çalışmaktadır. Çalışmaları yoğunluklu olarak Cilicia ve Isauria bölgelerinin Hıristiyanlaşma süreci üzerinedir. Ayrıca bölge kiliseleri ve manastırları, Bizans mimarisi ve mimari plastik süslemeleri üzerine de çalışmaları yer almaktadır.

Zeki Coşkun

Uluslararası ilişkiler dalında yüksek lisans ve doktora yapmıştır (İstanbul Üniversitesi). Yayın ve iletişim sektöründe uzun yıllar çalışmıştır. Önde gelen gazetelerde köşe yazarlığı yapmıştır. Kültür, sanat ve edebiyat alanlarında eleştiri, inceleme ve araştırmalar yayımlamıştır. Belgesel

filmler (TRT, Kültür A. Ş., TÜYAP), radyo programları hazırlamış ve sunmuş, sergiler düzenlemiştir. 2001'den bu yana MSGSÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesidir. Bilgi Üniversitesi, Galatasaray Üniversitesi, Maltepe Üniversitesi'nde, özel eğitim kurumlarında da dersler, seminerler vermiştir. Kent tarihi, kültür tarihi, kültür endüstrisi alanlarında çalışmaktadır. Uluslar arası Pen Yazarlar Derneği ve Uluslar arası Sanat Eleştirmenleri Derneği (AICA) üyesidir. Yayınlanan kitapları: *Öteki Sivas* (1995), *Kılıç Artığı* (2000), *İstanbul Bir Terkiptir* (2001).

Zeynep Yaman

1983 senesinde İstanbul'da doğan Zeynep Yaman, lise eğitimini Saint-Benoit Fransız Lisesinde; Lisans Eğitimini Galatasaray Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladı. Yüksek lisans eğitimini ise 2012 senesinde, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamladı. Hâlen aynı enstitüde "İstanbul Fransız Ticaret Odası ve Osmanlı-Fransız Ticari İlişkilerindeki Rolü" başlıklı doktora çalışmasını sürdürmektedir. 2011 senesinden itibaren Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

Yazım Kuralları

1. Yazılar Windows Word programıyla, normal metin için Times veya Times New Roman karakteri 12 puntoyla, 1,5 satır aralığıyla yazılmış olmalıdır.
2. Yazıların uzunluğu üst limit olan on bin kelimeyi geçmemelidir.
3. Metinlerin başlıkları bold ve sola yaslı şekilde yazılmalıdır. Başlıkların ilk harfleri büyük yazılmalıdır (ve, ile, de, mi gibi ekler her zaman küçük harfle yazılmalıdır).
4.Yazar isimleri bold ve sağa yaslı şekilde başlığın altında bulunmalı, yazar soyadı büyük harflerle yazılmalıdır. Yazarın unvan, bölüm, kurum ve e-mail bilgisi yazarın isminin sonuna dipnot eklenerek verilmelidir. 2019 yılı itibariyle tüm yazarların ORCID (Open Researcher and Contributor ID) numarasının olması ve yazar bilgisi dipnotunda verilmesi gerekmektedir.
5. Türkçe özgün makaleler için verilecek özet "Öz" başlığı altında, 150 kelimeyi geçmeyecek şekilde verilmelidir. Tüm makalelerin ayrıca İngilizce dilinde de özeti verilmedir. İngilizce dilinde verilecek özet "Abstract" başlığı altında olmalı ve yine 150 kelimeyi geçmemelidir. Önce makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı, Türkçe özü verilmeli ve sonrasında 3-5 tane anahtar kelime verilmelidir. Bunların altına İngilizce öz ve anahtar kelimeler eklenmelidir. Öz ve Anahtar Kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Örnek: TR Dizin Anahtar Terimler Listesi, Medical Subject Headings, CAB Theasarus, JISCT, ERIC v.b. gibi kaynaklar kullanılabilir.
6. Dipnotlar kaynak gösterimi için değil, yalnızca ek bilgi vermek için kullanılır; sayfa altında numaralandırılarak 10 punto ve 1 satır aralığıyla verilir.
7. Metnin içinde yapılan doğrudan alıntı 40 kelimeyi geçiyorsa alıntı metin içinde yapılmayıp ana metinden farklılaştırılmış paragraf olarak gösterilmelidir. Doğrudan alıntı yapılacak metin, sağ ve soldan 1,25 cm girintili olarak 11 punto ile yazılır, başı ve sonuna çift tırnak eklenir ve alıntı sonunda parantez içinde kaynağa atıf yapılır.
8. Metinde şekil, tablo, resim vb. kullanılacaksa ilgili yere, metinle arasında üstten ve alttan birer aralık bırakılmak suretiyle yerleştirilmelidir. Mümkün olduğu kadar bilgisayar aracılığıyla hazırlanmış görseller kullanılmalı, tarayıcıyla en az 600 dpi çözünürlükte tiff veya jpg şeklinde taranmış olarak metne yerleştirilmelidir. Resimler birbirini izleyerek numaralandırılmalıdır. Her resmin altına numarası ile birlikte kısa bir açıklama, ortalanmış olarak yazılmalıdır. Metin içerisinde verilecek görseller (şekil, tablo, resim, fotoğraf) toplamda 10 taneyi geçmemelidir.
9. Metin içerisinde ve kaynaklar bölümünde kaynak gösterimi için Amerikan Psikologlar Birliği tarafından yayımlanan Publication Manual of American Psychological Association (APA) (6. baskı) adlı kitapta belirtilen kurallar esas alınmalıdır (antik kaynakların gösterimi hariç). Metnin içindeki atıflar, cümlelerin sonunda, noktadan önce yazar soyadı ve eserin basım yılı ile sayfa numarası parantez içinde yazılarak yapılır. APA stiline uygun olarak hazırlanmış atıf örnekleri aşağıda verilmiştir.
10. Kaynaklar bölümünde kitaplar için bibliyografik künye sırası (büyük küçük harf durumuna dikkat edilerek) şu şekilde olmalıdır: Yazar Soyadı, Adının baş harfi (yıl). *Kitap adı*. Basım yeri: Yayınevi. Makalelerde ise şunlar belirtilmelidir: Yazar Soyadı, Adının baş harfi (yıl). Makalenin adı. *Kitap veya Dergi adı*, sayısı, makalenin sayfa aralığı. İnternet adresi. Aşağıda APA kaynak gösterme kurallarına uygun olarak hazırlanmış örnekler verilmiştir.
11. Antik kaynakların gösterimi ise şu şekildedir: Antik Yazarın Kısaltması (=Yazar adı, *Orijinal Eser*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Eser Adı*. Çevirmen, cilt. Basım yeri, yıl (Yayınevi). Antik isimlerin kısaltmalarında *Der Neue Pauly*'nin kısaltmalar listesi esas alınmalıdır. Aşağıda örnekler verilmiştir.
12. Metnin ekleri, her bir ek ayrı sayfada olacak şekilde, kaynakçadan sonra verilmelidir.
13. Dergide yayınlanan yazıların bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yazım tutarlılığı sağlamak için Türk Dil Kurumunun yayınladığı Yazım Kılavuzu'nun son baskısının esas alınması tavsiye edilir.

APA Stiline Göre Kaynak Gösterme
Atıflar

	Metin içinde ilk atıf	Metin içinde ilk atıftan sonraki atıflar	Parantez içinde ilk atıf	Parantez içinde ilk atıftan sonraki atıflar
Tek yazarlı	Işık (1998)	Işık (1998)	(Işık, 1998, s. 36)	(Işık, 1998, s. 36)
İki yazarlı	Grazer ve Fishman (2015)	Grazer ve Fishman (2015)	(Grazer ve Fishman, 2015, s. 107)	(Grazer ve Fishman, 2015, s. 107)
Üç-beş yazarlı	Keng, Lin ve Orazem (2017)	Keng ve arkadaşları (2017)	(Keng, Lin ve Orazem, 2017, s. 72)	(Keng ve ark., 2017, s. 72)
Altı ve daha fazla yazarlı	Bay ve arkadaşları (2017)	Bay ve arkadaşları (2017)	(Bay ve ark., 2017, s. 61)	(Bay ve ark., 2017, s. 61)
Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı (MEB, 2002)	MEB (2002)	(Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2002)	(MEB, 2002)

Kaynaklar Bölümü

Kitap	**Türkçe Eser**
	Emre, I. (1998). *Beden ve toplum kuramı.* İstanbul: Bağlam Yayınları.
	Türkçeye Çevrilmiş Eser
	Ariès, P. (2015). *Batıda ölümün tarihi* (I. Gürbüz, Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
	Editöryal Eser
	Bahar, M. (Ed.). (2006). *Fen ve teknoloji öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
	İngilizce Eser
	Smith, Z. (2016). *Swing time*. New York: Penguin Press.
Kitap içinde bölüm	**İngilizce Eser İçerisinde Bölüm**
	Gülgöz, S. (2005). Five factor theory and NEO-PI-R in Turkey. In J. Allik & R. R. McCrae (Eds.), *The five-factor model of personality across cultures* (pp. 175-196). Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
	Türkçe Eser İçerisinde Bölüm
	Uysal, Ş. (1971). Metodoloji açısından Türkiye'de yapılan sosyolojik araştırmalar ve bir örnek köy araştırması. N. H. Fişek (Ed.), *Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişimi* içinde (ss. 139-151). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
Makale	**Türkçe Makale**
	Ünal, N. (2001). Hastane infeksiyonları ve hastane tasarımı: yoğun bakımların tasarımı. *Hastane İnfeksiyonları Dergisi, 1* (5), ss. 183-194.
	İngilizce Makale
	LaSalle, P. (2017). Conundrum: a story about reading. *New England Review*, *no. 1* (38), pp. 95–109.
	Online Makale
	Çevikalp, M. (2012). Kars'ın saklı yüzü: Malakanlar. *Aksiyon.* 10.06.2015 tarihinde http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/newsDetail_openPrintPage.action?newsId=32989 adresinden edinilmiştir.
Tez	**Web'den Alınmış Tez**
	Atkıncı, H. (2001). *İlköğretim birinci kademe eğitim programlarının yaratıcı düşünmenin gelişimine etkisi* (YayınlanmamışYüksek lisans tezi). Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Çanakkale. 07.04.2017 tarihinde https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi adresinden edinilmiştir.
	Türkçe Tez
	Cihan, M. (2001). *Spinoza felsefesinde varlık ve bilgi problemi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
	İngilizce Tez
	Rutz, C.L. (2013). *King Lear and its folktale analogues* (Unpublished Doctoral dissertation). University of Chicago, Chicago.

Antik Kaynaklar

Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheke Historike*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily.* With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).

Hdt. (Herodotos, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodot Tarihi.* Çev. M. Ökmen, İstanbul 1973 (Remzi Kitabevi).

Guide for Authors

1. Articles submitted should be sent in Microsoft Word (.doc or .docx) format. Body text should be written in Times New Roman 12 pt. and 1.5 line spacing.
2. The articles should not exceed ten thousand words which is the upper limit.
3. Headings should be written in bold and left aligned. First character of the heading should always be written with a capital letter (conjunctions, for ex: and, or, with should not be written in capital letters).
4. Name of the author should be written in bold and right aligned whereas surname should be written with capital letters. Title, faculty, department and email address of the author should be added under the footnotes section; and be given following the name of the author. Starting from 2019, all authors should have an ORCID (Open Researcher and Contributor ID) number which is to be included in author's information footnote.
5. Abstracts of articles written in English should be given under the heading of "Abstract" and should not exceed 150 words. It is also a requirement for abstracts to be given in Turkish language, again without exceeding 150 words limit. After the title of the article, Turkish heading, abstract and keywords (of 3 to 5) are given; Turkish abstract and keywords should follow. Abstract and keywords should comply with international standards. For example: TR Index Keyword Terms List, Medical Subject Headings, CAB Theasarus, JISCT, ERIC can be used.
6. Footnotes must only be used to address additional information, not for referencing; They must be given under the page, numbered correspondingly, and their typing style must be set to 10 pt and 1 line spacing.
7. Quotations exceeding 40 words should be separated from main paragraph and written as a separate one. Direct quotations should be indented by 1,25 cm of both sides and should be written in 11 pt.
8. Images, shapes or tables should only be used with a space left perpendicularly. Shapes used should be prepared digitally where possible. Scanned documents should have 600 dpi and sent as .tiff or .jpg format. Shapes must be numbered consecutively. A short explanation should be centered under the image containing its number. Metin içerisinde verilecek görseller (şekil, tablo, resim, fotoğraf) toplamda 10 taneyi geçmemelidir. You can include a total of 10 visual materials (images, shapes, tables, photographs) in every article.
9. In-text citation and bibliography must comply with the rules found in Publication Manual of American Psychological Association (APA) (6. ed) published by American Psychological Association (except for the ancient sources). In-text citation, will be given at the end of the sentence, written in brackets, including; Surname of the Author, year of the publication and page number. APA referencing examples are given below.
10. In bibliography section, referencing of books must be as follows (capitalization should also be taken into consideration): Surname of author, Initial of name of author (year). *Name of book*. Place of publication: Publisher. In articles, referencing should indicate: Surname of author, Initial of name of author (year). Name of the article. *Name of the journal or the book,* volume, page range. Web address. APA referencing examples are given below.
11. Referencing of ancient sources must be as follows: Abbreviation of the ancient author (=Name of the author, *Original name of the work*) Text used and translation: *Name of the work*. With a translation by..., volume. Place of publication, year (Publisher). Abbreviations of ancient authors should be based on *Der Neue Pauly*'s abbreviations list. Examples are given below.
12. Each appendix should be given in separate pages. Appendices should be given after the references section.
13. Authors are solely responsible for published articles' scientific and grammatical context.

APA Referencing Examples
Basic Citation Formats

	In-text citation	Subsequent in-text citations	First citation in parantheses	Subsequent citations in parantheses
One author	Işık (1998)	Işık (1998)	(Işık, 1998, p. 36)	(Işık, 1998, p. 36)
Two authors	Grazer and Fishman (2015)	Grazer and Fishman (2015)	(Grazer & Fishman, 2015, p. 107)	(Grazer & Fishman, 2015, p. 107)
Three-five authors	Keng, Lin and Orazem (2017)	Keng et al. (2017)	(Keng, Lin & Orazem, 2017, p. 72)	(Keng et al., 2017, p. 72)
Six and more authors	Bay et al. (2017)	Bay et al. (2017)	(Bay et al., 2017, p. 61)	(Bay et al., 2017, p. 61)
Abbreviation for institutions	Milli Eğitim Bakanlığı (MEB, 2002)	MEB (2002)	(Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2002)	(MEB, 2002)

References Section

Books	**Book in Turkish**
	Emre, I. (1998). *Beden ve toplum kuramı.* İstanbul: Bağlam Yayınları.
	Book Translated into Turkish
	Ariès, P. (2015). *Batıda ölümün tarihi* (I. Gürbüz, Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
	Edited Book
	Bahar, M. (Ed.). (2006). *Fen ve teknoloji öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
	Book in English
	Smith, Z. (2016). *Swing time*. New York: Penguin Press.
Chapters	**Chapter in a book written in English**
	Gülgöz, S. (2005). Five factor theory and NEO-PI-R in Turkey. In J. Allik & R. R. McCrae (Eds.), *The five-factor model of personality across cultures* (pp. 175-196). Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
	Chapter in a book written in Turkish
	Uysal, Ş. (1971). Metodoloji açısından Türkiye'de yapılan sosyolojik araştırmalar ve bir örnek köy araştırması. N. H. Fişek (Ed.), *Türkiye'de sosyal araştırmaların gelişimi* içinde (ss. 139-151). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
Articles	**Turkish Article**
	Ünal, N. (2001). Hastane infeksiyonları ve hastane tasarımı: yoğun bakımların tasarımı. *Hastane İnfeksiyonları Dergisi, 1* (5), ss. 183-194.
	English Article
	LaSalle, P. (2017). Conundrum: a story about reading. *New England Review*, *no. 1* (38), pp. 95–109.
	Online Article
	Çevikalp, M. (2012). Kars'ın saklı yüzü: Malakanlar. *Aksiyon.* 10.06.2015 tarihinde http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/newsDetail_openPrintPage.action?newsId=32989 adresinden edinilmiştir.
Thesis & Dissertation	**Thesis from the Web**
	Atkıncı, H. (2001). *İlköğretim birinci kademe eğitim programlarının yaratıcı düşünmenin gelişimine etkisi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Çanakkale. 07.04.2017 tarihinde https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi adresinden edinilmiştir.
	Thesis written in Turkish language
	Cihan, M. (2001). *Spinoza felsefesinde varlık ve bilgi problemi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
	Thesis written in English language
	Rutz, C.L. (2013). *King Lear and its folktale analogues* (Unpublished Doctoral dissertation). University of Chicago, Chicago.

Ancient Sources

Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheke Historike*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily.* With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).

Hdt. (Herodotos, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodot Tarihi.* Çev. M. Ökmen, İstanbul 1973 (Remzi Kitabevi).